

การวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์

พระพุทธศาสนาเถรวาท

AN ANALYSIS OF NIBBĀNA IN BUDDHADĀSA'S PERSPECTIVE BASED ON
THERAVĀDA BUDDHIST SCRIPTURES

พระมหาพุทธิวงศ์ ญาณฉนฺน (สุวรรณรัตน์)

ดุขฎฐินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๖๑

การวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์
พระพุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาพุทธิวงค์ ญาณฉนฺน (สุวรรณรัตน์)

ดุขฎิณิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎิณิบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

An Analysis of Nibbāna in Buddhādāsa’s Perspective Based on
Theravāda Buddhist Scriptures

Phramaha Putthivong Naṭṭhaññū (Suwannarat)

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับดุชฎินิพนธ์เรื่อง
“การวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบดุชฎินิพนธ์

ประธานกรรมการ

(รศ.ดร.สุวิญ รักษัตย์)

กรรมการ

(ผศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน)

กรรมการ

(ผศ.ดร.ประพันธ์ ศุภษร)

กรรมการ

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร)

คณะกรรมการควบคุมดุชฎินิพนธ์

พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.

ประธานกรรมการ

รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาพุทธวิวงศ์ ญาณธัญญ)

- ชื่อคุณิพนธ์** : การวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์
พระพุทศาสนาเถรวาท
- ผู้วิจัย** : พระมหาพุทธวิงศ์ ฦฆฏญญ (สุวรรณรัตน์)
- ปริญญา** : พุทธศาสตรคุณิพนธ์บัณฑิต (พระพุทศาสนา)
- คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์**
- : พระมหาสมบูรณ วุฑฒิกโร, ดร., ป.ธ. ๗, พธ.บ. (ภาษาอังกฤษ),
ศศ.ม. (พุทศาสนาศึกษา), พธ.ด. (พระพุทศาสนา)
รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร, ป.ธ. ๙, พธ.บ. (ปรัชญา),
พธ.ม. (พระพุทศาสนา), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
- วันสำเร็จการศึกษา** : ๓ กันยายน ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

คุณิพนธ์เรื่อง “การวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทศาสนาเถรวาท” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ ๑) เพื่อศึกษานิพพานในพระพุทศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษานิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ และ ๓) เพื่อวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทศาสนาเถรวาทโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า นิพพานตามทัศนะพระพุทศาสนาเถรวาทหมายถึงภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสโดยประการทั้งปวง โดยภาวะนิพพานเป็นอสังขตธรรมแต่เป็นสิ่งที่มียู่และดำรงอยู่ได้เองโดยปราศจากการปรุงแต่งจากสิ่งใด ในพระพุทศาสนาเถรวาทได้แบ่งนิพพานออกเป็น ๒ ประการคือสุปปาติเสสนิพพานธาตุ และอนุปาติเสสนิพพานธาตุ นอกจากนั้นพระพุทองค์ยังตรัสอธิบายภาวะที่กิเลสถูกระงับด้วยฦานสมาบัติหรือด้วยปัญญาว่าเป็นสันทิฎฐิกนิพพานบ้าง ทิฎฐธัมมนิพพานบ้าง และตทังคนิพพานบ้าง

นิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุหมายถึงภาวะที่จิตใจว่างจากกิเลสคือตัวกู-ของกูไม่เกิดขึ้นมาในขณะนั้นซึ่งเป็นลักษณะของความว่างทางปัญญาไม่ใช่ความว่างทางวัตถุหรือว่างทางจิต ท่านพุทธทาสภิกขุแบ่งนิพพานออกเป็น ๓ ระดับคือตทังคนิพพาน วิกขัมภนนิพพาน และสมุจเฉทนิพพาน ซึ่งสามารถสรุปลงได้เป็นนิพพาน ๒ ระดับ คือตทังคนิพพาน และวิกขัมภนนิพพานจัดเป็นนิพพานชั่วคราว ส่วนสมุจเฉทนิพพานจัดเป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณซึ่งได้แก่นิพพานธาตุทั้งสอง

ดังนั้น เมื่อวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทจะพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุมิได้อธิบายนิพพานธาตุต่างไปจากคัมภีร์แต่อย่างใด ส่วนตังคนิพพาน และวิคัมภนิพพานที่ท่านพุทธทาสภิกขุนำมาอธิบายก็ได้ขัดแย้งกับคัมภีร์โดยตรง แต่ท่านนำมาอธิบายโดยอ้อมหรือในความหมายบางแง่บางด้าน จุดมุ่งหมายของท่านในเรื่องนี้ ก็เพื่อให้พัฒนานำไปสู่การบรรลุถึงนิพพานที่แท้ จึงกล่าวได้ว่าท่านพุทธทาสภิกขุให้ความสนใจนิพพานในความหมายทางจริยศาสตร์ซึ่งสามารถเข้าถึงได้ในสภาวะที่เป็นปัจจุบัน

- Dissertation Title** : An Analysis of Nibbāna in Buddhadāsa’s Perspective Based on Theravāda Buddhist Scriptures
- Researcher** : Phramaha Putthivong Ṅaṭṭhaññū (Suwannarat)
- Degree** : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)
- Dissertation Supervisory Committee**
- : Phramaha Somboon Vutthikaro (Phanna), Dr., Pali VII, B.A. (English), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)
  - : Assoc. Prof. Dr.Samitthipol Netnimit, Pali IX, B.A. (Philosophy) M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
- Date of Graduation** : September 3, 2018

Abstract

This dissertation entitled ‘An Analysis of Nibbāna in Buddhadāsa’s Perspective Based on Theravada Buddhist scriptures’ has three objectives: 1) to study Nibbāna in Theravāda Buddhist scriptures, 2) to study Nibbāna in Buddhadāsa’s perspective, and 3) to analyze Nibbāna in Buddhadāsa’s perspective based on Theravāda Buddhist scriptures. This is a documentary research.

In the research, it was found that according to Theravāda’s perspective, Nibbāna basically means a state from which one’s mind is freed all defilements; it is unconditioned, it by nature is independent from any conditions. In Theravāda Buddhism, two kinds of Nibbāna are categorized; one is with the substratum of life remaining and without any substratum of life remaining. Besides, sometimes the Buddha used to explain the state whereby the defilements are extinguished through the absorption or wisdom in the name of Sandiṭṭhikanibbāna, Diṭṭhadhammanibbāna and Tadaṅganibbāna.

According to Buddhadāsa’s perspective, Nibbāna refers to the state where one’s mind is bereft of impurities of ‘I’ ‘mine’ and in this state the emptiness acquired through wisdom is caused; such emptiness is not material or mental. By virtue of this, three types of Nibbāna, Tadaṅganibbāna, Vikkhambhananibbāna and

Samucchedanibbāna are mentioned by Buddhādāsa respectively. The mentioned concepts can be summarized into two levels, Tadaṅganibbāna and Vikkhambhananibbāna by which they become temporary, but Samucchedanibbāna becomes perfect and thereby falling into two kinds as were mentioned earlier.

In analytical aspect, Nibbāna in Buddhādāsa's perspective according to Theravāda Buddhist scriptures. Nibbāna does not divert from the scriptures, Tadaṅganibbāna, Vikkhambhananibbāna was not direct conflict to the scriptures but his explanation was point to some meaning of them. In finally, Buddhādāsa's main purpose is to explain Nibbāna in ethic aspect and aim to develop the understanding to achieve in Nibbāna in present moment.

กิตติกรรมประกาศ

ดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยดีเพราะได้รับความช่วยเหลือจากบุคคลที่เกี่ยวข้องหลายท่านด้วยกัน ผู้วิจัยจึงขอเวยนามแสดงความขอบคุณไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาสมบูรณ วุฑฒิกโร (พรธนา), ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยา ในฐานะอาจารย์ที่ปรึกษาหลักที่เสียสละเวลาให้คำแนะนำผู้วิจัยในการเขียนดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้ด้วยดีตลอดมาตั้งแต่ผู้วิจัยเริ่มเขียนงาน ขอกราบขอบพระคุณพระราชปริยัติมุนี (เทียบ สิริธนาโณ, มาลัย), ป.ธ.๙, ผศ.ดร. คณบดีคณะพุทธศาสตร์ที่ได้แนะนำหนังสือสำหรับใช้เป็นข้อมูลในการเขียนดุชฎินิพนธ์อยู่อย่างสม่ำเสมอ ขอเจริญพรขอบคุณ ศ.ดร.วัชระ งามจิตรเจริญ ศ.ดร.สมภาร พรหมทา และ รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร ที่เสียสละเวลาตอบข้อสงสัยของผู้วิจัยในทุกๆ เรื่อง ขอเจริญพรขอบคุณ ดร.ทรงวิทย์ แก้วศรี ที่คอยแนะนำผู้วิจัยทั้งเสนอแนะวิธีในการเขียนดุชฎินิพนธ์อยู่อย่างสม่ำเสมอ

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาพรชัย สิริวิโร (ศรีภักดี), ผศ.ดร., ประธานกรรมการสอบการนำเสนอสมมนาประชาพิจารณ์ ขอเจริญพรขอบคุณ รศ.ดร.สุวิญ รักสัตย์ ประธานกรรมการตรวจสอบดุชฎินิพนธ์ ผศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน, ผศ.ดร.ประพันธ์ ศุภษร คณะกรรมการตรวจสอบดุชฎินิพนธ์ที่ได้เมตตาให้คำแนะนำในการแก้ไขปรับปรุงดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้ให้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น และกราบขอบพระคุณพระมหาอดิเดช สติวโร (สุขวัฒนวัต), ดร., ที่ได้ให้คำแนะนำแก่ผู้วิจัยด้วยดีเสมอมา

ขอกราบขอบพระคุณพระครูศรีคณาภิรักษ์ (พงศธร เขมจาโร) พระอุปชฌาย์ที่ได้อบรมสั่งสอนด้วยดีตลอดมา พระครูอาทรปริยัติวิธาน (วิธาร เตชปุณโย) หัวหน้าเขตกรรมฐานวัดชลประทานรังสฤษดิ์ พระมหาชนบ สหายปณโย, ป.ธ.๙ ที่ได้ให้การช่วยเหลือและอนุเคราะห์แก่ผู้วิจัยในทุกกรณี และขอเจริญพรขอบคุณโยมกัลยา เพชรรัตน์ ผู้สนับสนุนทุนการศึกษาแก่ผู้วิจัยตลอดหลักสูตร

ผู้วิจัยขอน้อมระลึกและกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณพระพรหมมังคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ) พระธรรมวิมลโมลี (รุ่งน ธียรปณโย, ป.ธ.๙) อดีตเจ้าอาวาสวัดชลประทานรังสฤษดิ์ ผู้มีพระคุณอันหาที่เปรียบมิได้ พระครูปกาศิตพุทธศาสตร์ (วิสุทธิ์ ปุณยสโร) พระศรีปริยัตยาภรณ์ (กลีบ วรปณโย, ป.ธ.๙) อดีตเจ้าอาวาสวัดพัฒนาราม (พระอารามหลวง) ที่ให้สถานที่พักอาศัยทั้งดูแลในเรื่องอื่นๆ อย่างดียิ่งเมื่อครั้งที่ผู้วิจัยได้ไปทำหน้าที่อยู่ที่ มจร.ห้องเรียนสุราษฎร์ธานี

สุดท้าย ขอเจริญพรขอบคุณพ่อจิต แม่เสงี่ยม สุวรรณรัตน์ บิดามารดาผู้ให้กำเนิดและให้การช่วยเหลือแก่ผู้วิจัยในทุกๆ เรื่อง

พระมหาพุทธิวงค์ ฦชญธญ (สุวรรณรัตน์)

๓ กันยายน ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญตาราง	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ กรอบแนวคิดในการวิจัย	๑๒
๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๓
บทที่ ๒ นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๔
๒.๑ ประวัติการใช้คำว่านิพพานที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๔
๒.๒ ความหมายของนิพพาน	๒๓
๒.๓ นิพพานกับการใช้ภาษาเชิงปฏิเสธ	๓๓
๒.๔ ภาวะและคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน	๓๙
๒.๔.๑ ภาวะแห่งนิพพาน	๓๙
๒.๔.๒ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน	๔๘
๒.๔.๒.๑ ภาวะทางปัญญา	๔๙
๒.๔.๒.๒ ภาวะทางจิต	๕๙
๒.๕ ประเภทและระดับของนิพพาน	๖๖
๒.๖ สรุป	๗๗

บทที่ ๓ นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ	๗๙
๓.๑ ภาวะแห่งนิพพาน	๗๙
๓.๑.๑ การไม่เกิดขึ้นแห่งตัวกู-ของกูคือภาวะแห่งนิพพาน	๙๐
๓.๑.๒ สัมผัสวิภูฏกับนิพพาน	๙๘
๓.๒ ประเภทและระดับของนิพพาน	๑๐๖
๓.๒.๑ นิพพาน ๓ ระดับ	๑๐๖
๓.๒.๒ วิธีปฏิบัติในนิพพานทั้ง ๓ ระดับ	๑๑๘
๓.๓ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน	๑๓๒
๓.๓.๑ ในแง่ตัวบุคคลผู้บรรลุ	๑๓๓
๓.๓.๒ ในแง่ปรมัตถธรรมหรือสังขารที่บรรลุถึง	๑๔๓
๓.๓.๒.๑ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา	๑๔๔
๓.๓.๒.๒ อิทัปปัจจยตา	๑๕๗
๓.๓.๒.๓ สุญญตา	๑๗๖
๓.๓.๒.๔ อตัมมยตา	๑๘๘
๓.๔ สรูป	๑๙๙
บทที่ ๔ วิเคราะห์นิพพานของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๒๐๑
๔.๑ ภาวะแห่งนิพพาน	๒๐๑
๔.๒ ประเภทและระดับของนิพพาน	๒๑๖
๔.๓ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน	๒๓๐
๔.๔ สรูป	๒๓๔
บทที่ ๕ สรูปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๒๓๖
๕.๑ สรูปผลการวิจัย	๒๓๖
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๒๔๑
บรรณานุกรม	๒๔๒
ประวัติผู้วิจัย	๒๕๐

สารบัญตาราง

เรื่อง

แผนภูมิที่ ๓.๑ : โครงสร้างธรรมฝ่ายอัมมฐิติญาณและนิพพานญาณ

หน้า

๑๙๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

พระไตรปิฎก: อักษรย่อแทนชื่อคัมภีร์ตามที่ปรากฏในดัชนีพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยอ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ รูปแบบการอ้างอิงพระไตรปิฎกจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่างเช่น ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๘ หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อที่ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ดังนี้

อรรถกถา: อ้างอิงอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๙ รูปแบบการอ้างอิงอรรถกถาจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่างเช่น ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๓๕๗/๑๙๗ หมายถึง อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต ภาษาไทย เล่มที่ ๒ (ภาค ๒) ข้อที่ ๓๕๗ หน้าที่ ๑๙๗, ส่วนในกรณีที่อรรถกถาภาษาไทยเล่มใดมีเพียงเล่มเดียวไม่แบ่งออกเป็น ภาค ๑ ภาค ๒ และภาค ๓ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย ข้อ/หน้า ตัวอย่างเช่น ขุ.ม.อ. (ไทย) ๗/๑๑๗ หมายถึง อรรถกถาขุททกนิกาย มหานิทเทศ ภาษาไทย ข้อที่ ๗ หน้าที่ ๑๑๗

ปกรณ์วิเสส: อ้างอิงปกรณ์วิเสสภาษาไทย ฉบับแปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยข้อ/หน้า ตัวอย่างเช่น วิสุทฺธิ. (ไทย) ๙๙/๓๐๙ หมายถึง วิสุทฺธิมรรคปกรณ์ ข้อที่ ๙๙ หน้าที่ ๓๐๙

พระวินัยปิฎก

วิ.ม.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก มหาจคคปาลี	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก จุฬวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาลี	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์	(ภาษาไทย)
ส.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ส.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)

ส.ช.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ส.ม.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ฉกก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตุกก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.นวก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ข.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถาปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถร.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถรี.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อฏฐก	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อฏฐกนิบาต ชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.จู.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.	(บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏีสัมภิทามคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏีสัมภิทามวรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ.	(ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)
-----------	-------	---	-------------------	-----------

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	(ไทย) =	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(ไทย) =	มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปัณณาสก์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(ไทย) =	มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มัชฌิมปัณณาสก์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.อุ.อ.	(ไทย) =	มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี อุปริปัณณาสก์อรรถกถา	(ภาษาไทย)
สํ.นิ.อ.	(ไทย) =	สังยุตตนิกาย สारัตถปกาสินี นิทานวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
สํ.ข.อ.	(ไทย) =	สังยุตตนิกาย สारัตถปกาสินี ขันธวารวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ.	(ไทย) =	อังคุตตรนิกาย มโนรปุรณิ เอกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ติก.อ.	(ไทย) =	อังคุตตรนิกาย มโนรปุรณิ ติกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.นวก.อ.	(ไทย) =	อังคุตตรนิกาย มโนรปุรณิ นวกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ขุ.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา สุตตนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย สัทธัมมปัชโชติกา มหานิทเทศอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จู.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย สัทธัมมปัชโชติกา จุฬนิทเทศอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย สัทธรรมปกาสินี ปฏิสัมภิทามรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ตามจารีตพุทธประเพณีนิยมแบบดั้งเดิมเชื่อว่า นิพพานเป็นเรื่องสำหรับผู้ที่มีวิถีชีวิตแบบผู้สละโลกแล้วเท่านั้น ส่วนฆราวาสยากที่จะมีประสบการณ์กับภาวะแห่งนิพพานได้ พุทธพจน์รวมถึงสาวกภาชิตที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกสามารถตีความตามตัวอักษรได้เช่นนั้น เช่น ในเทวทหสูตร มัชฌิมนิกาย อุปปริณณาสกัที่ตรัสว่า “การอยู่ครองเรือนเป็นเรื่องอึดอัด เป็นทางมาแห่งรูลี การบวชเป็นทางปลอดโปร่ง การที่ผู้ครองเรือนจะประพาศิพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนดุจสังข์ขัดไม่ใช่ทำได้ง่าย ทางที่ดี เราควรโกนผมและหนวดนุ่งห่มผ้ากาสาฬหพัศตร์ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเถิด”^๑ หรือพุทธพจน์ในจูฬทุกขกัซันธสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัที่ตรัสตอบแก่เจ้ามหานามะที่สงสัยว่าตนเองรู้ทั่วถึงธรรมที่พระพุทโธองค์ได้ตรัสว่า โลกะ โทสะ และโมหะเป็นอุปกิเลสแห่งจิต แต่เพราะเหตุใดบางครั้งบางคราวอกุศลธรรมเหล่านี้จึงยังครอบงำจิตใจข้าพระองค์ได้อยู่ ธรรมภายในอะไรที่ข้าพเจ้ายังละไม่ได้จึงเป็นเหตุทำให้อกุศลธรรมยังครอบงำจิตใจได้อยู่ พระพุทโธองค์ตรัสตอบว่า “มหานามะธรรมในภายในนั้นแลเธอยังละไม่ได้ ซึ่งเป็นเหตุให้โลกธรรมครอบงำจิตใจของเธอไว้ได้บ้าง โทสธรรมครอบงำจิตใจของเธอไว้ได้บ้าง โมหธรรมครอบงำจิตใจของเธอไว้ได้บ้างเป็นครั้งคราว ถ้าเธอจักละธรรมในภายในนั้นได้แล้ว เธอก็จะไม่พึงอยู่ครองเรือน ไม่พึงบริโภคมาม แต่เพราะเธอละธรรมในภายในนั้นยังไม่ได้ เธอยังอยู่ครองเรือน ยังบริโภคมาม”^๒ ส่วนในคำสอนเรื่องอนุพุพิภทที่ตรัสสอนเพื่อชำระจิตของปุถุชนให้หมดจดเกลี้ยงเกลาไปตามลำดับ จากขั้นต่ำแล้วเลื่อนขึ้นไปจนถึงระดับสูงสุด จากนั้นจึงตรัสสาธกัังสิกรรมเทศนาจนกุลบุตรคนนั้นหมดความสงสัยปราศจากความแครงใจในคำสอน อนุพุพิภทข้อสุดท้ายคือเนกขัมมานิสังสกา คือการสละละทิ้งวิถีชีวิตแบบฆราวาสไปใช้ชีวิติชีวิตแบบบรรพชิต มาถึงขั้นนี้แล้วแน่นอนว่ากุลบุตรคนนั้นจะต้องมีจิตน้อมไปสู่การบรรพชาอุปสมบทอย่างแน่นอน ต่อจากนั้นพระพุทโธองค์ก็จะตรัสธรรมิกถาสอนให้ภิกษุรูปนั้นมีจิตใจอาจาหาญแกล้วกล้าชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ ไม่นานก็บรรลุถึงนิพพาน นี่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่พระพุทโธองค์ได้ตรัสชำระจิตมาโดยลำดับ ทรงชี้ให้เห็นโทษของกาม จบลงด้วยการพรรณนาอนานิสังค์ของการออก

^๑ ม.จ. (ไทย) ๑๔/๑๓/๑๙.

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๖/๑๗๗.

จากกาม แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เชื่อว่าทุกคนที่ได้ฟังอนุพุทธพิภพจากจบแล้วจะต้องสละโลกทิ้งบ้านเรือนออกบวช เป็นบรรพชิตทุกคนไป ข้อมูลหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกของเถรวาทบันทึกไว้ว่าฆราวาสที่เป็นพระอริยเจ้าแต่ยังสมัครใจอยู่ในเพศฆราวาสตลอดชีวิตก็มีอยู่มากเช่นกัน

ท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้ขัดแย้งกับพุทธพจน์ในพระสูตรข้างต้นที่ตรัสอธิบายว่าการอยู่ครองเรือนเป็นเรื่องอึดอัด เป็นทางแห่งอูลี เป็นต้น แต่ท่านไม่เห็นด้วยกับจารีตแบบดั้งเดิมที่เชื่อตามกันมาว่าการจะแสวงหาโลกุตตรธรรมนั้นหมายความว่าชีวิตจะต้องแลกหรือเสียสละอะไรบางอย่างออกไปเสียก่อน ไม่เช่นนั้นการเข้าถึงบรมธรรมก็เกิดขึ้นไม่ได้ หากเป็นเช่นนั้นจริงปรากฏการณ์เหล่านี้ดูเหมือนว่าพระพุทธรองค์จะได้วางแนวทางการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานระหว่างฆราวาสและบรรพชิตไว้ต่างกันซึ่งอันที่จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้หนีโลกแต่สอนให้เข้าใจโลกตามที่เป็นจริงโดยปราศจากการปรุงแต่ง หลักพุทธจริยาของพระพุทธรองค์รวมถึงวิถีชีวิตของผู้หลุดพ้นตามที่ได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นหลังแสดงข้อเท็จจริงที่ว่า พระพุทธเจ้ารวมถึงเหล่าพระสาวกเมื่อบรรลุถึงบรมธรรมแล้วทุกท่านกลับไปหาสังคม และบางท่านเลือกที่จะไปเผยแผร์หลักพุทธธรรมยังพื้นที่ชนบทเป็นถิ่นที่อยู่ของคนดูร้ายก็มีอย่างกรณีของพระปุณณะ เป็นต้น ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน (Peter A. Jackson) กล่าวว่าการณ์ที่มีชาวพุทธจำนวนมากเชื่อในทัศนะแบบดั้งเดิมที่แยกฆราวาสและบรรพชิตออกจากกันนั้นเป็นเพราะว่าเนื้อหาตามที่ได้บันทึกไว้ในพระสูตรต่างๆ บางพระสูตรมีลักษณะเป็นการดูหมิ่นสถานภาพของฆราวาสและยกย่องบรรพชิต นอกจากนี้การที่คติแบบดั้งเดิมกำหนดให้ใช้คำที่แตกต่างกันระหว่างฆราวาสและบรรพชิตก็เป็นเรื่องที่น่าเข้าใจได้ไม่ยาก “เมื่อพระองค์ตรัสว่า ปุถุชนหรือชาวโลกถูกรอบงำด้วยโลกธรรมนั้น พระองค์กำลังตรัสแก่บรรดาผู้เข้าเฝ้าที่ล้วนแต่เป็นภิกษุทั้งสิ้นและทรงประทานกำลังใจแก่บรรดาภิกษุเหล่านั้นเพื่อให้ดำรงเพศบรรพชิตต่อไป โดยทรงชี้ว่าการใช้ชีวิตแบบนักบวชมีประโยชน์มากกว่าการใช้ชีวิตอันยุ่งยากของผู้ครองเรือน”^๓ สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วโลกุตตรธรรมเป็นสิ่งที่เข้าถึงได้เป็นสาธารณะที่นี้และเดี๋ยวนี้ทั้งไม่มีการแบ่งแยกระหว่างเพศและสถานะ “การปฏิบัติธรรมเป็นการแปลงใจ แปลงจากมีดมัวเป็นแจ่มใส มันมิใช่เป็นการแปลงเพศซึ่งมีได้แน่นอนเสมอไปว่าใจจะถูกแปลงด้วย”^๔ ส่วนการที่คนกลุ่มหนึ่งสมัครใจถอนตัวเองออกมาจากสังคมและเข้ามาอยู่ในสังฆมณฑล เสพเสนาสนะป่า ปลิกวิเวกอยู่เพียงลำพังตามป่าเขา ล่าเนาไพรเพื่อเข้าถึงบรมธรรมอันเป็นอุดมคติของพระพุทธศาสนาเป็นการส่วนตัว นั้นเป็นวิถีชีวิตที่ประเสริฐและเป็นสิ่งที่พึงจะกระทำได้ วิถีชีวิตแบบนี้มีขึ้นมากเพื่อความสะดวกในการประพฤติปฏิบัติเท่านั้น แต่ไม่ใช่ว่าจะเป็นการผูกขาดในการเข้าถึงบรมธรรมแต่อย่างใด เหมือนอย่างที่มีคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงบุพพิภพแห่งสมาธิภาวนาเริ่มตั้งแต่การตัดเครื่องกังวลเล็กๆ น้อยๆ จนถึงเรื่องอื่นๆ เช่นตัด

^๓ ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน, **พุทธทาสภิกขุ: พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและการปฏิรูปเชิงนามธรรมนิยมในประเทศไทย**, แปลโดย มงคล เดชนครินทร์, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๔๑.

^๔ พุทธทาสภิกขุ, **ขุมนุมเรื่องยาว**, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๕๗.

ปัลลิว ๑๐ เรียกได้ว่าทำตัวให้เบาสบายที่สุด การละจากเพศฆราวาสเข้ามาอยู่ในสังฆมณฑลก็มีความหมายเช่นนั้น

เพื่อจะทำให้ฆราวาสได้รับประโยชน์จากหลักพุทธธรรมอย่างแท้จริง ท่านพุทธทาสภิกขุจึงได้พยายามเปลี่ยนแปลงคติความเชื่อนี้เสียใหม่ ทั้งได้ขยายขอบเขตการเข้าถึงนิพพานให้แก่ขยายกว้างขวางครอบคลุมถึงฆราวาสซึ่งเป็นคนกลุ่มใหญ่ของสังคมอีกด้วย แนวคิดสำคัญของท่านในเรื่องนี้คือการนำเรื่องสุญญตมาอธิบายในฐานะที่เป็นบาทฐานของนิพพาน นั้นหมายความว่าเมื่อใดจิตว่างจากตัวกู-ของกูเมื่อนั้นมีการพักผ่อนทางวิญญาณ การพักผ่อนทางวิญญาณนั้นแหละคือความหมายของคำว่านิพพาน จากแนวคิดเรื่องจิตว่างถูกขยายออกมาเป็นนิพพาน ๓ ระดับได้แก่ ตทั้งคิพพาน วิกขัมภณนิพพาน และสมุจเฉทนิพพาน นิพพานทั้งสามระดับนี้ต่างจัดเป็นนิพพานที่แท้จริงเหมือนกันหมด มีรสชาติและหน้าที่อย่างเดียวกันนั่นคือรสว่างจากสิ่งรบกวนจิตใจและทำให้กิเลสเข้ามารบกวนจิตใจไม่ได้ในขณะนั้น ข้อแตกต่างมีอยู่เพียงอย่างเดียวเท่านั้นคือเป็นนิพพานที่ถาวรและไม่ถาวรเท่านั้นเอง สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานจะมีระดับก็ตาม แต่นิพพานทุกระดับจะต้องเป็นภาวะที่บรรลุถึงได้ทันทีและเดี๋ยวนี้คือในขณะที่ยังมีชีวิตจิตใจอยู่นั่นเอง ดังนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงไม่เห็นด้วยกับคำอธิบายเกี่ยวกับนิพพานอย่างที่เล่าๆ มาว่ามีนิพพานบางระดับสามารถจะบรรลุถึงได้หลังจากพระอรหันต์รูปนั้นได้สิ้นชีวิตไปแล้ว ท่านกล่าวว่านิพพานไม่ใช่เรื่องชีวิตหลังความตายแต่เป็นเรื่องของชีวิตที่ยังสดอยู่ หากตายไปก่อนแล้วถึงจะบรรลุถึงนั้นเป็นคำอธิบายที่ไม่ตรงตามหลักพุทธพจน์ที่ตรัสว่านิพพานต้องเป็นสันติภูมิคือประจักษ์แจ้งที่นี้และเดี๋ยวนี้อันเป็นทิฏฐิธัมมนิพพาน จากเนื้อหาที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าเมื่อพูดถึงเรื่องนิพพานจะมีที่คนะหลักๆ อยู่สองประการ นั่นคือการตีความนิพพานในแง่จารีตหรือเถรวาทเดิมและการตีความนิพพานที่เป็นสมัยใหม่ คำท้วงติงของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ตามที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่อง “วิวาทะ (ความเห็นไม่ตรงกัน) ระหว่าง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กับท่านพุทธทาสภิกขุ” (พ.ศ.๒๕๔๙) ผู้วิจัยมองว่านี่เป็นภาพสะท้อนการตีความนิพพานในแง่ของจารีตหรือเถรวาทเดิมได้มากที่สุดทีเดียว นั้นหมายความว่าชีวิตต้องเลือกที่จะอยู่ในสถานะไหนหากประสงค์จะไปนิพพานก็ต้องสละโลกออกบวชเป็นพระภิกษุ จะมุ่งแสวงหาทั้งสองไปพร้อมๆ กันเป็นไปได้ไม่ได้ แต่อย่างไรก็ตาม แม้จะมีความแตกต่างระหว่างทั้งสองที่คนะแต่หลักฐานที่ใช้ในการอ้างอิงตีความคำสอนก็มาจากแหล่งเดียวกันคือพระไตรปิฎกของเถรวาทนั่นเอง

จากที่กล่าวมา นิพพานตามการรับรู้ของคนทั่วไปเข้าใจว่านิพพานเป็นเรื่องสำหรับผู้ที่พักตัวออกสังขมแล้วเท่านั้น ส่วนฆราวาสผู้ยังหมกมุ่นอยู่ด้วยโลกียวิสัยการบรรลุถึงนิพพานแทบจะเป็นไปไม่ได้เลย หลายคนมองว่านิพพานเป็นเรื่องที่ไกลเกินเอื้อมหรือเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ในโลกแห่งวัตถุ ผู้ต้องการที่จะบรรลุถึงนิพพานจะต้องบำเพ็ญบารมีกันมายาวนานหลายชาติภพ ส่วนชาติสุดท้ายที่จะบรรลุถึงนิพพานเมื่อไหร่ก็ยังตอบไม่ได้ นิพพานอันเป็นอุดมคติของพระพุทธศาสนาจึงดูเหมือนว่านับวันจะยิ่งห่างไกลจากชีวิตจริงเสียเหลือเกิน ดังนั้นในงานวิจัยฉบับนี้ผู้วิจัยจึงสนใจจะศึกษาเรื่องการ

วิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อสร้างความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวว่า นิพพานตามคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุสอดคล้องกับเนื้อหาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาหรือไม่อย่างไร อะไรคือนวัตกรรมการอธิบายนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ และท่านมีเหตุผลอย่างไรจึงได้อธิบายนิพพานในความหมายอย่างนั้น

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษานิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษานิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตการศึกษาไว้เฉพาะเกี่ยวกับเรื่องนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท การอธิบายนิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งจะศึกษาวิเคราะห์หาคำตอบจากหลักฐานทั้งที่เป็นข้อมูลปฐมภูมิและข้อมูลทุติยภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือชุดธรรมโฆษณ์ของท่านพุทธทาสภิกขุ ตลอดจนเอกสาร ตำราวิชาการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์เพื่อความชัดเจนเที่ยงตรงในการวิจัย และรวบรวมเป็นองค์ความรู้ นำเสนอต่อสาธารณะต่อไป

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๔.๑ นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๔.๒ นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุเป็นอย่างไร
- ๑.๔.๓ การอธิบายนิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุมีหลักฐานทางคัมภีร์พระพุทธศาสนารองรับหรือไม่อย่างไร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์พระพุทธศาสนาอื่นๆ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้อง

นิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ หมายถึง นิพพานเป็นสภาวะที่ทุกคนสามารถประจักษ์แจ้งได้ในที่นี้และเดี๋ยวนี้ อันเป็นสภาวะที่จิตใจว่างจากกิเลสคือตัวกู-ของกูไม่เกิดขึ้นมาในขณะนั้น ทั้งว่างอย่างชั่วคราวและว่างสูงสุด

ตทังคณิพพาน หมายถึง ภาวะที่จิตใจมีความสงบเยือกเย็น อันเป็นผลที่เกิดจากสภาพแวดล้อมภายนอก เช่น บุคคล บรรยากาศสถานที่ เป็นต้น เป็นองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้จิตว่างจากกิเลสไปได้ชั่วขณะหนึ่ง

วิกขัมภนนิพพาน หมายถึง ภาวะที่จิตว่างจากกิเลสได้ชั่วคราวด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ความสงบแห่งจิตที่เกิดขึ้นด้วยการบังคับจิตให้อยู่ในภาวะที่ทำหน้าที่ให้เกิดรณิพพาน เป็นความสงบที่เกิดขึ้นด้วยอาศัยกำลังสมาธิ หรือการสำรวมระวังตั้งเจตนาทั้งทางกาย วาจา และจิตใจที่ถูกต้อง จนกระทั่งมีจิตสงบระงับ จิตว่างจากกิเลสไปได้ในขณะหนึ่ง

สมุทฺถนิพพาน หมายถึง ภาวะที่จิตใจมีความสงบเยือกเย็น โดยการที่กิเลสได้หมดสิ้นไปพร้อมทั้งสมุฏฐาน เป็นสภาวะที่จิตมีความเป็นประภัสสรเป็นการถาวรกิเลสเข้ามาแทรกแซงอีกไม่ได้

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ หนังสือ

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนิพพานไว้ว่า นิพพานคือ สภาพธรรมของจิตใจที่ถอนวณะคือลูกศรอันเป็นเครื่องเสียบแทงของจิตใจได้แล้ว ออกจากเครื่องเสียบแทง ออกจากลูกศรได้แล้ว ไม่มีลูกศร ไม่มีเครื่องเสียบแทงจิตใจ เพราะฉะนั้นจึงเป็นอิสระเสรี มีความสบายคล่องตัว เป็นสุข ไม่ต้องเป็นทุกข์เดือดร้อน พันทุกข์ด้วยประการทั้งปวง พ้นจากอาการปางตาย อาการที่เป็นทุกข์ทั้งหลายหมดสิ้น^๕

พระไพศาล วิสาโล (วงศ์วรวิสิทธิ์) ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนิพพานไว้ว่า พระพุทธศาสนาสอนประโยชน์ไว้สามระดับได้แก่ ทิฐูธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ และปรมัตถะ นิพพานจัดอยู่ในปรมัตถะคือประโยชน์สูงสุด แต่อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาที่สอนกันในช่วงร้อยกว่าปีมานี้เน้นหนักไปที่ทิฐูธัมมิกัตถะเสียส่วนมาก การเปลี่ยนแปลงนี้มีจุดเริ่มต้นมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เป็นช่วงที่พระพุทธศาสนาได้พบกับวิทยาศาสตร์ และเพื่อจะให้พระพุทธศาสนาสามารถดำรงอยู่ได้ในโลกแห่งวิทยาศาสตร์จึงมีความจำเป็นต้องลดทอนคำสอนที่ไม่สามารถพิสูจน์ให้เห็นจริงได้ตามแนวทางแห่งวิทยาศาสตร์ เช่น เรื่องชาติหน้า นรกสวรรค์ ตลอดจนคำสอนเรื่องนิพพานอันเป็นอุดมคติของพระพุทธศาสนาต่างก็ถูกลืมนั่นไปด้วยเช่นกัน หลายคนคิดว่านิพพานเป็นเรื่องที่ไกลตัว การบรรลุถึงนิพพานเป็นไปไม่ได้สำหรับคนในยุคนี้ นิพพานเป็นเรื่องที่ไม่จำเป็นกับชีวิต ความคิดอย่างนี้นับว่าเป็นเรื่องที่น่าใจหายอยู่มาก ตามความเป็นจริงแล้วทุกคนมีศักยภาพเข้าถึงโลกุตระธรรม กล่าวคือนิพพานได้ นิพพานเป็นเรื่องไกลสำหรับคนที่ไม่ปฏิบัติธรรม แต่ใกล้สำหรับคนที่ดำเนินชีวิต

^๕ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, *ใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๒๐.

อยู่ตามหลักอริยอัฏฐังคิกมรรคและสามารถเข้าถึงได้ในชาติปัจจุบัน นิพพานเป็นภาวะธรรมชาติชนิดหนึ่งที่แสดงตัวอยู่ตลอดเวลาปรากฏอยู่เฉพาะหน้าของคนทุกคนที่นี่และเดี๋ยวนี้ เพียงแต่ยังไม่ปรากฏให้เห็นด้วยอายตนะทางตาเท่านั้นแต่สิ่งนี้ก็มิได้อยู่และมีอยู่เป็นอนันต์ เปรียบเสมือนอากาศที่มีอยู่รอบตัวเรา แต่มนุษย์ไม่เคยรู้สึกว่ามีอยู่เราอาศัยสิ่งนี้ชีวิตจึงรอดอยู่ได้ นิพพานเป็นยิ่งกว่าอากาศ เพราะเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ทุกที่ทุกสภาวะ นิพพานคือร่มใจ คือร่มแห่งธรรมซึ่งสามารถรักษาจิตใจให้สงบเย็น และเป็นสุข ปลอดภัยจากสิ่งรบกวนทำให้เป็นอิสระจากสิ่งภายนอกได้ ระวังได้ชั่วคราวบ้าง ระวังอย่างเด็ดขาดบ้าง นี้เรียกว่านิพพานชั่วขณะหรือนิพพานที่นี่และเดี๋ยวนี้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทุกคนสามารถทำให้เกิดขึ้นได้ในชีวิตเราที่นี่และเดี๋ยวนี้ นั่นคือสภาวะที่จิตใจว่างจากตัวกู-ของกู เมื่อใดว่างจากตัวกู-ของกู เมื่อนั้นจิตใจก็จะประสบกับนิพพานที่เรียกว่านิพพานชั่วคราว^๖

พระมานพ อุปสโม ได้อธิบายถึงสภาวะที่เรียกนิพพานไว้ว่า นิพพานนั้นนับว่าเป็นสภาวะธรรมที่แปลก คือมิได้อยู่แต่อยู่ในสถานะที่ไม่ได้เกิดขึ้น แล้วก็ไม่มีการดับไป สรรพสิ่งต่างๆ ล้วนอยู่ในฐานะมีขึ้นมาอยู่ชั่วระยะหนึ่งแล้วก็ไป แต่สภาวะของนิพพานหาเป็นเช่นนั้นไม่ เมื่อสภาวะของนิพพานไม่เหมือนกับสภาพอื่นๆ นิพพานก็เลยไม่มีการแตกดับ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีการเกิดขึ้น แต่มิอยู่ในสถานะที่เป็นภาวะหนึ่ง เป็นสภาพอย่างหนึ่ง ใครเข้าถึงการดับกิเลสตัดมหาเครื่องร้อยรัดตัวกิเลสตัดมหาอุปาทานดับไป ภาวะที่กิเลสตัดมหาอุปาทานดับไป ความเร่าร้อนดับไป ภาวะนั้นเองที่เรียกว่านิพพาน นิพพานจัดเป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจธรรมซึ่งประกอบด้วยทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค นิพพานจัดเป็นตัวนิโรธ หมายถึงภาวะแห่งความดับทุกข์นั่นเอง^๗

พระชาลยชัย อธิปญโญ ได้อธิบายถึงสภาวะที่เรียกนิพพานไว้ว่า นิพพานมีอยู่สองระดับ เรียกว่าโลกิยนิพพาน และโลกุตรนิพพาน โลกุตรนิพพานหมายเอานิพพานที่สภาวะของจิตหมดกิเลสอย่างถาวรเป็นสภาวะจิตของพระอรหันต์อย่างเดียว ส่วนโลกิยนิพพานหมายถึงการระงับกิเลสไว้ได้ชั่วขณะหนึ่งไม่เด็ดขาดเหมือนโลกุตรนิพพาน เป็นเพียงกิเลสถูกข่มไว้มิให้แสดงตัวออกมาเท่านั้น เป็นสภาวะที่จิตว่างจากกิเลสชั่วคราวด้วยเหตุผลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เกิดจากการทำสมาธิ การทำใจให้ว่างจากความคิด การพิจารณาตามกฎไตรลักษณ์ ใช้หลักอุเบกขาธรรม พิจารณาตามหลักโลกธรรม ๘ คิดถึงกฎแห่งกรรม ใช้หลักบารมีธรรม หรือพิจารณาตามหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น โลกิยนิพพานเป็นนิพพานชั่วคราวอาจเรียกไว้ว่านิพพานเทียม ส่วนโลกุตรนิพพานเป็นนิพพานของพระอรหันต์ เรียกว่าเป็นนิพพานแท้ ในชีวิตประจำวันของปุถุชนที่ยังไม่หมดกิเลสยากที่จะเข้าถึงสภาวะนิพพานที่

^๖ พระไพศาล วิสาโล (วงศ์วรวิสิทธิ์), “นิพพานชั่วขณะด้วยมรณสติ”, ใน **นิพพานที่นี่เดี๋ยวนี้**, ชุดฝึกกายฝนใจ ลำดับที่ ๑๒, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๕).

^๗ พระมานพ อุปสโม, “นิพพานด้วยการใช้ทุกข์ดับทุกข์”, ใน **นิพพานที่นี่เดี๋ยวนี้**, ชุดฝึกกายฝนใจ ลำดับที่ ๑๒, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

แท้ได้ แต่อย่างไรก็ตามนิพพานชั่วคราวกลับกลายเป็นสถานะที่ทุกคนสามารถจะมีประสบการณ์กับโลกนิพพานหรือนิพพานเทียมได้^๘

พระมหาอุทัย วชิรเมธี (ว.วชิรเมธี) ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนิพพานไว้ว่า นิพพานคือการค้นพบศักยภาพสูงสุดของมนุษย์ คือการก้าวไปให้ถึงขีดสุดของวิวัฒนาการทางจิตและปัญญา มีอิสรภาพอย่างสิ้นเชิง ไม่ตกอยู่ในวงจรแห่งความทุกข์อีกต่อไป หากใครพัฒนาตนไปจนถึงนิพพานก็ถือว่าบรรลุวิวัฒนาการขั้นสูงสุดของการได้เกิดมาเป็นมนุษย์ นิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาเหมือนพระพุทธวัจนะที่ว่า “นิพพานํ ปรมํ วทนติ พุทธา” แปลว่า “ผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่านิพพานเป็นธรรมอันสูงสุด ในความหมายเชิงวิชาการ นิพพานเป็นสภาวะหมดทุกข์อย่างสิ้นเชิง สะอาด สว่าง สงบ เป็นอิสระจากกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวง นิพพานมีหลายระดับ ทั้งนิพพานเบื้องต้นสำหรับท่านผู้เริ่มหยั่งลงสู่กระแสแห่งพระนิพพานละกิเลสได้เพียงบางส่วน เช่น พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี ส่วนนิพพานขั้นสูงสุดสำหรับท่านผู้บรรลุภาวะพระนิพพานอย่างถึงที่สุดแล้วคือพระอรหันต์ เมื่อมองในความหมายระดับวิชาการ มนุษย์ปุถุชนคนมีกิเลสอาจมองว่านิพพานดูห่างเหิน ห่างไกล จับต้องไม่ได้ เอื้อมสุดแขนอย่างไรก็เอื้อมไม่ถึง แต่ความจริงหาได้เป็นเช่นนั้นไม่^๙

ระวี ภาวิไล ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนิพพานไว้ว่า เรื่องธรรมชาติของนิพพานนี้ได้มีผู้วิจารณ์ถกเถียงกันมานับตั้งแต่พุทธกาล การตีความหมายในแง่ต่างๆ ของคำนิพพานนี้ได้เป็นรากฐานของการแตกแยกออกเป็นลัทธิและนิกายต่างๆ ในพุทธศาสนา นับตั้งแต่ที่แยกเป็นเถรวาทและมหายานเป็นต้นมา เป็นที่ยอมรับว่านิพพานมีธรรมชาตินอกเหนือขอบเขตแห่งการคิดหาเหตุผล จึงดูเป็นการไร้ประโยชน์ที่จะบรรลุความเข้าใจถึงนิพพานโดยอาศัยเพียงการตรikirตรงและใช้ความนึกคิดเช่นนี้ อย่างไรก็ตาม วิธีการคิดสามัญนี้ก็อาจยังมีประโยชน์ในการที่จะให้เราหลีกเลี่ยงจากความเข้าใจผิด ยึดถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่นิพพานว่าเป็นนิพพาน และอาจชี้แนวทางอันนำไปสู่ความเข้าใจที่ถูกต้องหรือยิ่งกว่านั้น ในบางกรณีอาจกระตุ้นธรรมชาติในส่วนลึกของจิตเราให้เปิดรับความสว่าง แม้ชั่วแวบที่จะให้ความกระจ่างต่อสภาพธรรมอันนี้ได้^{๑๐}

พร รัตนสุวรรณ ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนิพพานไว้ว่า นิพพานเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทุกคนเพราะนิพพานในความหมายอันหนึ่งก็คือความสงบเยือกเย็นและความว่างโดยปกติใจของคนธรรมดาสามัญใจที่เราร้อนเพราะกิเลสต่างๆ แผลดเผาอยู่เสมอ โดยเฉพาะก็คือตัณหา แต่ถึงกระนั้นก็มีเป็นบางครั้งบางคราวที่ใจคนเราสงบ เช่น ในเวลาที่เราประกอบกิจการงาน

^๘ พระอาจารย์ชาญชัย อธิปญโญ (และคนอื่นๆ), **นิพพานที่นี้เดี๋ยวนี้**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ), ๒๕๕๕.

^๙ พระมหาอุทัย วชิรเมธี (ว.วชิรเมธี), **นิพพานระหว่างวัน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๕), หน้า ๗-๘.

^{๑๐} ระวี ภาวิไล, **ความสงบ**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ: สีเสื่อ, ๒๕๔๔), หน้า ๗๔.

สำเร็จเรียบร้อยลงแล้วหมดภาระกังวลก็สบายใจ ในขณะที่สบายใจนี้จะสังเกตได้ว่าใจเราสงบ และในขณะที่ใจสงบ ใจก็ย่อมจะเยือกเย็น โปรดสังเกตดูให้ละเอียด ในขณะที่มีความอยากและความกระหาย ในขณะนี้เป็นความทุกข์ แต่คนเรามักจะไม่รู้สึกว่าเป็นทุกข์เพราะในขณะนั้นใจไปจดจ่ออยู่ แต่ความสมประสงค์ ซึ่งเขาคิดว่าถ้าได้สมประสงค์ตามความปรารถนาแล้วจะได้รับความสุขและความเพลิดเพลินอย่างนั้นอย่างนี้ เพราะฉะนั้นไม่รู้สึกด้วยใจจริงว่า ในขณะที่กำลังดิ้นรนนั้นเป็นความทุกข์ เขาจะรู้สึกเป็นทุกข์จริงๆ ก็ต่อเมื่อไม่สมหวังเท่านั้น แต่อย่างไรก็ดี ขอให้เราสังเกตดูให้ดีว่าทุกครั้งที่เรามีความสุขนั้นจะต้องเป็นเวลาที่เราใจสงบเสมอ^{๑๑}

แปลง สุวรรณกาญจน์ ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนิพพานไว้ว่า เมื่อกล่าวถึงนิพพาน หลายคนเข้าใจว่านิพพานเป็นอีกมิติหนึ่งที่แยกขาดออกไปจากชีวิตประจำวัน (สังสารวัฏ) นิพพานเป็นดินแดนแห่งความสุขที่ตั้งอยู่ ณ ที่ไหนสักแห่งหนึ่งในจักรวาลแห่งสังสารวัฏอันกว้างใหญ่นี้ นิพพานเป็นเรื่องสำหรับอภิชนกลุ่มหนึ่งผู้ละทิ้งโลกและปลีกตัวอยู่อย่างโดดเดี่ยว ปฏิบัติตนบำเพ็ญเพียรอย่างเคร่งครัดเพื่อบรรลุถึงบรมธรรมอันเป็นอุดมคติทางพระพุทธศาสนา นั่นหมายความว่าปุถุชนธรรมดาทั่วไปยากที่จะบรรลุถึงสภาวะเช่นนี้ได้ ความเข้าใจนี้ยังไม่ถูกทั้งหมด ยังมีนิพพานอีกแบบหนึ่งที่พระพุทธศาสนาสอนและเป็นภาวะที่ทุกคนสามารถจะมีได้โดยไม่มีภาระแบ่งแยกระหว่างบรรพชิตและคฤหัสถ์เรียกว่าอยู่บ้านก็นิพพานได้ ขณะใดเวลาใดที่ความสงบเย็นเกิดขึ้นแก่จิตใจ เป็นภาวะที่ความโลภ โกรธ หลงลดน้อยลงไป ลดน้อยลงไปเท่าไรจิตใจก็เย็นมากเท่านั้น นี่เป็นนิพพานที่ทุกคนสามารถสัมผัสได้ที่นี่และเดี๋ยวนี้ “กิเลสที่ติดที่จิต ดับที่จิต จะทำลายก็ต้องไปที่จิต และเมื่อกิเลสดับสิ้นไปจากจิต สิ่งที่เป็นตัวรองรับการปรากฏขึ้นของนิพพานก็คือจิตอีกนั่นเอง” นิพพานไม่ได้อยู่ไกลและแยกขาดจากกันจากชีวิตประจำวัน แต่นิพพานอยู่ที่นี้และเดี๋ยวนี้ในภาวะที่จิตใจสงบเย็น ว่างจากกิเลสก็คือนิพพานอีกลักษณะหนึ่งที่พระพุทธศาสนาสอน^{๑๒}

๑.๖.๒ วิชยานิพนธ์

พระมหานรินทร์ ฐานุตโร (วรสุข) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาวิจัยสรุปได้ว่า นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาทคือภาวะทางจิตใจที่บรรลุถึงความจริงอันสูงสุดทำให้สิ่งเป็นมายาหายไป เป็นผลของการเห็นแจ้งสิ่งทั้งปวงในฐานะเป็นอนัตตาและสูญญตา เป็นการข้ามพ้นประสบการณ์โลกียะ เข้าถึงประสบการณ์โลกุตระ นิพพานจึงเป็นการมองโลกตามความเป็นจริง เป็นการเปลี่ยนแปลงทางญาณวิทยาหรือเป็นการเปลี่ยนแปลงฐานะทางจิตใจให้สูงขึ้น เป็นการประเมินค่าหรือตีค่าสิ่งทั้งหลายในโลกเสียใหม่ เป็นผลให้กิเลสตัณหาอุปาทานสิ้นไป นิพพานจึงไม่มีสิ่งใดที่จะสูญเสีย นอกจากความเข้าใจผิดหรือหลงผิดตามพุทธวจนะว่าสิ่งที่สูญเสียคือ ราคะ โทสะ โมหะ เท่านั้น อย่างอื่นไม่มีอะไรสูญเสีย ดังนั้น นิพพานจึงมี

^{๑๑} พร รัตน์สุวรรณ, **พุทธวิทยา เล่ม ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: วิทยญาณ, ๒๕๓๗), หน้า ๒๑๒.

^{๑๒} แปลง สุวรรณกาญจน์, **อยู่บ้านนิพพานได้ (ฉบับสมบูรณ์)**, (นนทบุรี: กรีน ปัญญาญาณ), ๒๕๕๔.

เพียงหนึ่งเท่านั้น เมื่อจิตใจของคนเราได้เข้าถึงความจริงสูงสุดที่เรียกว่าตรัสรู้ ส่วนนิพพาน ๒ อย่างที่ คัมภีร์กล่าวไว้ก็เพียงการบรรยายตามเหตุการณ์ของผู้ที่บรรลุนิพพานและยังมีชีวิตอยู่กับบรรลุนิพพาน แล้วสังขารร่างกายได้ดับไปเท่านั้น^{๑๓}

พระพอง อภิวณโณ (สวัสติ) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง จิตว่างของท่านพุทธทาส” จากการศึกษาวิจัยสรุปได้ว่า แนวคิดของท่านพุทธทาสในเรื่องจิตว่างนี้ ท่านได้อธิบายไว้อย่างละเอียดทุกแง่มุม โดยเฉพาะการให้คำจำกัดความสัญญาว่า “จิตว่าง” นั้นคือ เป็นสภาพที่จิตว่างจากความรู้สึกที่เป็นตัวตน-ของตน เป็นความว่างจากความทุกข์ ว่างจากกิเลสที่เป็น สาเหตุให้เกิดทุกข์ ว่างจากความรู้สึกว่ามีตัวเรา-ของเรา แนวคิดเช่นนี้มีความสอดคล้องกับหลักการ เดิมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกที่พระพุทธเจ้าตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายว่า ให้มีสติมองเห็นโลกตาม ความเป็นจริงโดยความเป็นของว่าง คือว่างจากความมีตัวเรา-ของเรา เข้าใจต่อสิ่งทั้งปวงว่าไม่ใคร่ที่ จะเข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราหรือของเรา ท่านพุทธทาสได้เสนอแนวคิดในการดำเนิน ชีวิตประจำวันให้มีชีวิตอยู่ด้วยความว่าง เช่น ทำความรู้สึกที่เป็นความว่างจากตัวเราของเรา แล้วทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ มีผลงานจากการทำงานก็ยกให้เป็นผลงานของโลก แก่ธรรมะหรือความว่าง การกินอาหารก็เพียงเพื่อบำรุงธาตุคือร่างกายนี้ แล้วจะมีแต่ความสงบเย็น เพราะสิ้นทุกข์ สิ้นปัญหาโดยสิ้นเชิง^{๑๔}

วิทย์ วิศทเวทย์ ในงานวิจัยเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาผู้เขียนได้แสดงความคิดเกี่ยวกับ นิพพานไว้ว่า “นิพพานคือสภาวะที่ปราศจากทุกข์ ทุกข์จะหมดได้เมื่ออาสวะ ตัณหา อุปาทาน ราคะ โลภะ โมหะไม่ปรากฏ ปรากฏการณ์เหล่านี้จะไม่ปรากฏเมื่อความรู้สึกว่า “ตัวฉัน” ไม่ปรากฏ ความรู้สึกที่ “ตัวฉัน” จะไม่ปรากฏเมื่อความหลงว่า “ตัวตน” ไม่ปรากฏ เมื่อเป็นเช่นนั้นนิพพานกับ สภาพแห่งอนัตตาก็เป็นสิ่งเดียวกัน ที่ไหนมีอนัตตาที่นั่นก็มีนิพพาน ที่ไหนมีนิพพานที่นั่นก็มีอนัตตา หรือถ้าจะกล่าวเฉพาะเจาะจงไป นิพพานเป็นสิ่งเดียวกับสภาวะที่ปราศจาก “ตัวฉัน” หรือสภาพที่ เห็นความจริงว่า “นั่นไม่ใช่ของฉัน ฉันไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของฉัน”... นิพพานก็คือสภาพที่ ปราศจากความมุ่งหมายเพื่อตนเท่านั้นเอง หรือถ้าจะกล่าวให้เข้าใจง่ายขึ้นก็คือสภาพที่ปราศจาก ความเห็นแก่ตัวเอง ดังนั้นนิพพานจึงประสบได้ในโลกปัจจุบันในชีวิตประจำวันของคนทั่วไป เพราะ นิพพานคือสงบ ความสงบเกิดได้เมื่อ “ตัวฉัน” ไม่ปรากฏ... ถ้าเราเข้าใจนิพพานตามนัยนี้ นิพพานก็ เป็นสภาวะทางจิตวิทยา ไม่ใช่สภาวะทางอภิปรัชญา สิ่งที่มีสภาวะทางอภิปรัชญาคือสิ่งที่อยู่พ้นจาก

^{๑๓} พระมหานรินทร์ จานุดตโร (วรสุข), “การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า (๕-๖).

^{๑๔} พระพอง อภิวณโณ (สวัสติ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตว่างของพุทธทาส”, **พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า (๑-๒).

การรับรู้ด้วยการศึกษาอบรมและการฝึกฝน เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ การจะเข้าถึงสิ่งนั้นได้ ต้องด้วยวิธีการพิเศษซึ่งอาจไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่อาจเกิดขึ้นเองอย่างทันทีและฉับพลัน พระผู้เป็นเจ้าของความเข้าใจของคนบางกลุ่มก็มีลักษณะเช่นนี้ ส่วนสภาวะทางจิตวิทยานั้นเป็น สภาวะที่รู้จักได้และประสบได้ด้วยวิธีการฝึกฝนและการรู้แจ้งเห็นจริง ไม่ใช่จะเกิดขึ้นได้ลอยๆ แต่ เป็นไปตามเหตุปัจจัย^{๑๕}

อรรถนิตติ ลิมปิยมิตร ได้ศึกษาเรื่อง “นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ” จากการศึกษาวิจัยสรุปได้ว่า นิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุมีลักษณะและความหมายสอดคล้องกับ ตังคินิโรธ โดยท่านพุทธทาสได้นำมาศึกษาอธิบายและนำมาเสนอด้วยวิธีการและแนวคิดแบบใหม่ โดยมีปัจจัยที่เป็นภูมิหลังคือการศึกษาพระพุทธรศาสนาของพระสงฆ์และประชาชนทั่วไปที่ไม่ สอดคล้องกับหลักคำสอนในพระไตรปิฎก ท่านได้อธิบายผ่านชุดคำอธิบายหลายชุด เช่น สุนฺญตา ปฏิจจสมุปบาท อิทัปปัจจยตา อนัตตา ตถตา และอตัมมยตา เป็นต้น โดยมีวิธีการอธิบายตาม แนวทางแห่งอริยสัจ ๔ ด้วยวิธีการนำเสนอในรูปแบบการบรรยาย ปรีศนาธรรมและให้มีความ สอดคล้องกับธรรมชาติ ซึ่งมีเนื้อหาที่ตอบสนองความต้องการทางด้านสติปัญญาและกระตุ้นให้เกิด การใช้ปัญญาในการดับกิเลสและความทุกข์ได้อย่างมีเหตุผล มีตัวอย่างประกอบมีลักษณะที่เป็น วิทยาศาสตร์สามารถนำมาประยุกต์ปฏิบัติได้จริง จึงส่งผลให้นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุได้รับการยอมรับ ดังนั้นนิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุจึงเป็นปัจจุบันธรรม คือเป็นนิพพานที่นี้และ เดียวนี้ สามารถเข้าถึงหรือสัมผัสและได้รับผลคือดับกิเลสและความทุกข์ได้ในชีวิตนี้จริง^{๑๖}

เกษม ขนบแก้ว ได้ศึกษาเรื่อง “นิพพาน : ศึกษาจากรวบรวมธรรมชุดธรรมโฆษณ์ของ พุทธทาสภิกขุ” จากการศึกษาวิจัยสรุปได้ว่า ๑) พุทธทาสภิกขุเป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่มี ผลงานทางวรรณกรรมมากมาย ผลงานที่เด่นคือวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็น ปัจจุบัน (พ.ศ.๒๕๓๕) มีถึง ๕๙ เล่ม ๒) นิพพานเป็นหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่พุทธทาสภิกขุย้ำ เน้นอธิบายรายละเอียดมากที่สุดข้อหนึ่ง ปรากฏในวรรณกรรมที่ศึกษาทุกเล่ม ๓) ผลจากการศึกษา นิพพานสรุปได้เป็น ๑๐ ประเด็นคือ ๑) ความเป็นมาและพัฒนาการของนิพพานแบ่งได้ ๓ ยุค คือ ๑.นิพพานของวัตถุ ๒.นิพพานของสัตว์ ๓.นิพพานของมนุษย์ ๒) ความหมายของนิพพานแบ่งได้เป็น ๓ ความหมายคือ ๑.ความหมายตามรูปศัพท์ ๒.ความหมายตามความเข้าใจของคนทั่วไป ๓.ความหมายตามบัญญัติของพระพุทธศาสนา ๓) นิยามของนิพพานแบ่งได้เป็น ๓ ประเภทสัมพันธ์ กันคือ ๑.นิยามที่สัมพันธ์กับความดับ ๒.นิยามที่สัมพันธ์กับความว่าง ๓.นิยามที่สัมพันธ์กับคำอื่นๆ

^{๑๕} วิทย์ วิศทเวทย์, “อนัตตาในพุทธปรัชญา”, วารสารพุทธศาสนศึกษา, ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม- เมษายน ๒๕๕๒): ๙๕-๙๖.

^{๑๖} อรรถนิตติ ลิมปิยมิตร, “นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา ปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๗), หน้า (ง).

๔) ลักษณะของนิพพาน คือนิพพานเป็นนิโรธธาตุปราศจากการปรุงแต่งมีอยู่ตลอดกาล เป็นที่ดับของสังขารทั้งปวง ๕) ไวพจน์ของนิพพานที่ปรากฏมีอยู่ ๔๖ คำ ๖) ประเภทของนิพพานแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ ๑.นิพพานชั่วคราว ได้แก่ ตถังคินิพพานและวิกขัมภนนิพพาน ๒.นิพพานจริง ได้แก่ สอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพาน ๗) ความสำคัญของนิพพาน คือนิพพานเป็นแก่นสารของพระพุทธศาสนา ๘) ประโยชน์ของนิพพาน คือนิพพานเป็นเครื่องดับทุกข์ ๙) ความเชื่อเรื่องนิพพานแยกได้เป็น ๒ ประการคือ ๑.ความเชื่อของชาวบ้าน นิพพานเป็นเรื่องของชาติหน้า คนธรรมดาไม่สามารถบรรลุนิพพานได้ ๒.ความเชื่อของพุทธศาสนิกชน นิพพานเป็นเรื่องของชาตินี้ทุกคนมีบารมีที่จะบรรลุนิพพานได้ และ ๑๐) วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานมี ๓ วิธีคือ ๑.การควบคุมอายตนะ ๒.การควบคุมกิเลส ๓.การอยู่นิ่งๆ หรือการปล่อยวาง”^{๑๗}

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จะเห็นได้ว่านิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุได้เคยมีผู้วิจัยศึกษากันมาบ้างแล้ว โดยมากก็เป็นเพียงการเสนอแนวคิดพื้นฐานทั่วไปว่าท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้ไว้อย่างไรบ้าง เป็นเพียงเสนอทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุล้วนๆ โดยไม่ได้มีการเทียบเคียงกับคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท นักวิชาการหรือนักปราชญ์แห่งพระพุทธศาสนาเถรวาทสมัยใหม่ได้อธิบายเรื่องนี้ไว้อย่างไรบ้าง ดังนั้น เพื่อจะทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษานิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยเป็นการศึกษาจากข้อมูลเอกสารต่างๆ ทั้งข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary source) และข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary source) ที่เกี่ยวกับนิพพาน วิเคราะห์ตีความเนื้อหาและบรรยายเชิงพรรณนาวิเคราะห์ โดยมีรายละเอียดการดำเนินการวิจัย ดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ การรวบรวมเอกสารประกอบด้วย

๑. เอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก
๒. เอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถา วิทยานิพนธ์ ตำราวิชาการ วารสารวิชาการ บทความ และเอกสารทางวิชาการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๑ เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการอธิบายนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท ประเด็นที่ศึกษาได้แก่ ประวัติการใช้คำว่านิพพานที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ความหมายของนิพพาน นิพพานกับความหมายเชิงปฏิเสธ ภาวะและคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน และ

^{๑๗} เกษม ขนาบแก้ว, “นิพพาน: ศึกษาจากวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาสภิกขุ”, (ภาควิชาภาษาไทย คณะศึกษาศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูสงขลา, ม.ป.ป.), หน้า (บทคัดย่อ).

ประเภทของนิพพาน โดยเป็นการศึกษาวิเคราะห์จากเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก เอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถา วิทยานิพนธ์ ตำราวิชาการ วารสารวิชาการ บทความ และเอกสารทางวิชาการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ผลที่ได้ทำให้ทราบทัศนคติเกี่ยวกับนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาททั้งนี้เพื่อนำมาใช้เป็นกรอบในการศึกษาทำความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ ต่อไป

๒.๒ เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการอธิบายนิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ ประเด็นที่ศึกษา ได้แก่ ภาวะแห่งนิพพาน ประเภทและระดับของนิพพาน และภาวะของผู้บรรลุนิพพาน โดยเป็นการศึกษาวิเคราะห์จากเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ หนังสือชุดธรรมโฆษณ์ของท่านพุทธทาสภิกขุ รวมถึงหนังสือเรื่องอื่นๆ ที่เป็นผลงานของท่านพุทธทาสภิกขุ เอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ วิทยานิพนธ์ ตำราวิชาการ วารสารบทความ และเอกสารทางวิชาการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ผลที่ได้ทำให้ทราบทัศนคติอธิบายเรื่องนิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ

๑.๗.๒ วิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

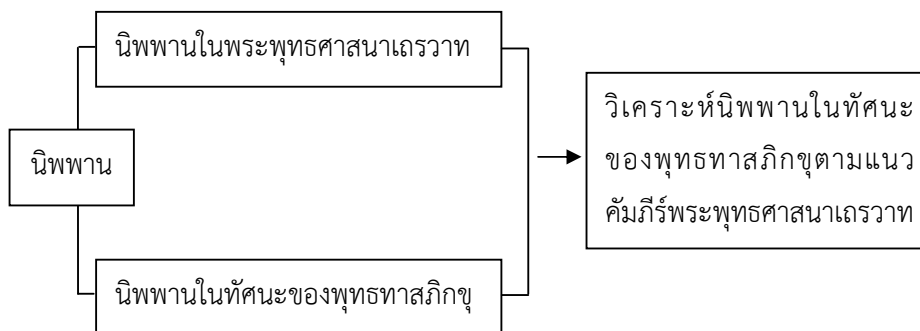
ผลจากการศึกษาวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท และนิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ ผู้วิจัยจะได้นำมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๗.๓ การสรุปผลและการนำเสนอรายงานผลการศึกษาวิจัย

ผู้วิจัยจะสรุปผลการศึกษาวิจัยและนำเสนอรายงานผลการศึกษาวิจัยในรูปแบบพรรณนา โดยการนำข้อมูลที่ศึกษาวิจัยทั้งหมดมาอภิปรายและสรุปผลการศึกษาเพื่อตอบวัตถุประสงค์การวิจัยที่ได้ตั้งไว้ และเสนอแนะแนวทางในการศึกษาต่อไป

๑.๘ กรอบแนวคิดในการวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัยเรื่องการวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท สามารถสร้างกรอบแนวคิดในการวิจัย ได้ดังนี้

๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๙.๑ ทำให้ทราบนิพพานในพระพุทศาสนาเถรวาท

๑.๙.๒ ทำให้ทราบนิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

๑.๙.๓ ได้องค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับเรื่องนิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุอันตั้งอยู่บนฐานของคัมภีร์พระพุทศาสนาเถรวาท

บทที่ ๒

นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

นิพพานเป็นอารยธรรมทางความคิดของคนอินเดียโบราณ ซึ่งมีพัฒนาการมาโดยลำดับตามสติปัญญาของเจ้าลัทธิในยุคหนึ่งที่จะค้นพบได้ บางยุคบางสมัยกลับมีการยึดถือเอาความสุขในกามารมณ์หรือความสงบที่เกิดจากภานสมาบัติว่าเป็นนิพพานที่แท้จริงไปก็มี พระพุทธองค์ไม่เห็นด้วยกับทัศนะเช่นนี้และพยายามศึกษาค้นคว้าอยู่หลายปีจนได้ค้นพบว่าการสิ้นไปแห่งตัณหาเป็นนิพพานที่แท้จริง ทั้งยังได้ตรัสยืนยันในสิ่งที่พระองค์ได้ค้นพบอีกว่า อริยมรรคและอริยผลไม่มีอยู่ในลัทธิศาสนาอื่นแต่มีอยู่ในพรหมจรรย์นี้เท่านั้น นิพพานพระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นสัจจะหนึ่งเดียวไม่มีอย่างที่สอง แต่ถึงกระนั้นก็ดูเหมือนว่าคำอธิบายเกี่ยวกับนิพพานจะมีอยู่หลายนัยด้วยกัน ส่วนชื่อเรียกนิพพานตามที่กิเลสถูกระงับไปด้วยกิริยาอาการอย่างนั้นก็มีชื่อเรียกแตกต่างกันไป เช่นเรียกว่าตังคินิพพานบ้าง สันติภูมินิพพานบ้าง ติฏฐธัมมนิพพานบ้าง เนื้อหาต่อไปนี้จะศึกษานิพพานตามทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท เนื้อหาหลักๆ จะเป็นการกล่าวถึงประวัติการใช้คำว่านิพพานที่ปรากฏอยู่ในบริบทของคัมภีร์พระพุทธศาสนา ความหมายของนิพพาน นิพพานกับการใช้ภาษาเชิงปฏิเสธภาวะและคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน และประเภทและระดับของนิพพาน มีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ ประวัติการใช้คำว่านิพพานที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ทุกศาสนาต่างมีอุดมคติที่จะนำพาศาสนิกผู้ศรัทธาเดินทางไปถึงจุดหมายที่พระศาสดาได้สั่งสอนไว้ แต่การจะเข้าถึงอุดมคติที่ว่านั้นใช่จะแต่ละศาสนาจะมีเหมือนกันไปเสียทั้งหมด บางลัทธิเข้าถึงมาก บางลัทธิเข้าถึงได้น้อย ความแตกต่างเรื่องนี้อยู่ที่อะไร? ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าอยู่ที่สติปัญญาขององค์พระศาสดานั้นเอง พระศาสดาบางท่านมีสติปัญญามากก็สามารถค้นพบการพักผ่อนทางวิญญาณได้มาก ส่วนบางท่านที่มีสติปัญญาน้อยการเข้าถึงสิ่งที่ว่านี้ก็มึลดหล่นกันออกไป แม้การบัญญัติเรียกอุดมคติที่ได้ค้นพบนั้นจะบัญญัติใช้คำเดียวกันก็ตาม แต่นั่นก็เป็นเพียงโลกสมัญญา โลกนิรุตติ โลกโวหาร และโลกบัญญัติ ที่ผู้แสวงหาการพักผ่อนทางวิญญาณได้รับภาษาของชาวโลกมาบัญญัติใช้เพื่อจะสื่อสารถึงภาวะบางอย่างที่ตนได้ค้นพบหรือได้ประจักษ์แจ้ง“เนื่องจากว่าสติปัญญาไม่เท่ากัน ฉะนั้นบางคนจึงได้รับสูงสุดเพียงเท่านี้ บางคนก็ได้รับสูงสุดมากไปกว่านั้น บางคนก็รับได้สูงสุดถึงที่สุดจริงๆ สิ่งที่เราเรียกว่าสูงสุดก็ยังเลยแตกต่างกันอยู่ตามสติกำลังของบุคคลผู้ต้องการสิ่งสูงสุด

นั่นเอง”^๑ แต่อย่างไรก็ตาม ทุกศาสนาก็ม้วนตั้งใจจะให้มนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะรับเอาไว้ได้และเข้าถึงได้ในโลกแห่งวัตถุที่นี้และเดี๋ยวนี้

พระพุทธองค์เมื่อได้ค้นพบการพักผ่อนทางวิญญาณที่สูงสุดก็ทรงบัญญัติเรียกสิ่งนั้นด้วยคำสามัญทั่วไปว่านิพพานดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่านิพพานเป็นบรมธรรม”^๒ นิพพานจึงเป็นอุดมคติอันสูงสุดที่พระพุทธองค์ต้องการจะให้ทุกคนเดินทางไปถึง แม้หลายคนจะมองว่าเป็นเรื่องยากเกินกำลังที่จะไปถึงจุดหมายที่นั่นได้ แต่เมื่อมองย้อนกลับไปในสมัยพุทธกาลจะเห็นได้ว่ามีคนจำนวนมากก็ได้เดินทางไปถึงที่สุดแห่งสังสารวัฏฏ์นี้กันมาแล้ว พระพุทธองค์จึงตรัสว่านิพพานมีอยู่ ทางไปนิพพานมีอยู่ ตถาคตผู้ชักชวนก็มีอยู่ แต่ถึงอย่างนั้นสาวกที่พระพุทธองค์พยายามพร่ำสอนอยู่อย่างนี้ สาวกบางพวกเท่านั้นที่บรรลุถึงนิพพาน “พราหมณ์ สาวกของเราที่เราสั่งสอนอยู่อย่างนี้ พร่ำสอนอยู่อย่างนี้ บางพวกสำเร็จนิพพานอันถึงที่สุดโดยส่วนเดียว บางพวกไม่สำเร็จ”^๓ พระพุทธองค์ตรัสอธิบายเรื่องนี้กับคณกโมคคัลลานพราหมณ์ที่สงสัยในการเข้าถึงบรมธรรมของคนทั่วไปว่า ในเมื่อนิพพานมีอยู่ ทางไปนิพพานมีอยู่ ตถาคตผู้ชักชวนก็มีอยู่ แต่เพราะเหตุใดสาวกบางรูปบางท่านบรรลุถึงนิพพานแต่บางพวกกลับไม่บรรลุถึงนิพพาน พระพุทธองค์ตรัสอธิบายเรื่องนี้โดยเปรียบเทียบกับการเดินทางไปกรุงราชคฤห์ของบุรุษคนหนึ่ง บุรุษคนนี้ไม่รู้เส้นทางที่จะไปกรุงราชคฤห์ จึงสอบถามกับผู้ที่รู้ทาง เขาได้รับคำแนะนำอย่างที่จะต้องใช้เส้นทางไหน ต้องผ่านหมู่บ้าน นิคมนสวน ป่าไม้อะไรบ้าง จากนั้นจะไปทางไหนต่อ แม้เขาพยายามจะจดจำรายละเอียดทุกอย่าง แต่ระหว่างการเดินทางการหลงลืมย่อมเกิดขึ้นได้เรื่องนี้ถือว่าเป็นเรื่องปกติ สุดท้ายเขาก็ไปไม่ถึงกรุงราชคฤห์ตามที่ตั้งใจหรือกว่าจะถึงก็เสียเวลาไปมาก นิพพานก็เช่นเดียวกัน แม้ในภาวะปัจจุบันก็เป็นอย่างนี้ไม่แตกต่างอะไรกันมาก ปรากฏการณ์อย่างนี้เหมือนกับเรื่องของท่านพุทธทาสภิกขุได้บรรยายไว้ในหนังสือเรื่องภูเขาแห่งวิสุทธิธรรมของท่านว่า การที่เราเข้าถึงพุทธธรรมไม่ได้หรือกว่าจะถึงก็เนิ่นนานเข้าเกินไปก็เพราะมีอะไรบางอย่างที่มาปิดบังนิพพาน ท่านสรุปรวมว่าสิ่งนั้นได้แก่อัตตานุภวัตรนั้นเองที่เป็นภูเขาแห่งวิสุทธิธรรมขวางกั้นนิพพาน ทุกคนมีความจริงที่ตนยึดถืออยู่อย่างเหนียวแน่น จึงมีคำพูดที่ว่า “นี่เท่านั้นจริงอย่างอื่นไม่จริง”^๔ อย่างนี้พระพุทธองค์ตรัสเรียกว่าเป็น “ปัจเจกสัจจะ” หรือ “อัทธงส์จาภินเวส” ความยึดมั่นถือมั่นว่านี่เท่านั้นจริง “ภวัตรของตนชื่อว่ากิเลสเครื่องร้อยรัดกายคืออัทธงส์จาภินเวส”^๕ พระพุทธองค์จึงตรัสกับคณกโมคคัลลานพราหมณ์คล้ายๆ กับตัดพ้อพระองค์เองว่า “นิพพานก็มีอยู่ ทางไปนิพพานก็มีอยู่ เรา (ตถาคต) ผู้ชักชวนก็มีอยู่ ก็เมื่อเป็นเช่นนี้สาวก

^๑ พุทธทาสภิกขุ, บางแง่มุมของศาสนาในทัศนะพุทธทาส, (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๑.

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐.

^๓ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๗๖/๘๒.

^๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๖/๒๙๓.

^๕ ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๙๒/๒๘๗.

ทั้งหลายของเราที่เราสั่งสอนอยู่อย่างนี้ พร่ำสอนอยู่อย่างนี้ บางพวกสำเร็จนิพพานอันถึงที่สุดโดยส่วนเดียว บางพวกไม่สำเร็จ ในเรื่องนี้เราจะทำอย่างไรได้ ตถาคตก็เป็นแต่ผู้บอกทาง”^๖ ในโอริมตีรสูตร อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาตตรัสอีกว่า “ในหมู่มนุษย์ เหล่าชนผู้ไปถึงฝั่งโน้นมีจำนวนน้อย ส่วนหมู่นักขณิกนี้เลาะไปตามฝั่งนี้ทั้งนั้น ส่วนชนเหล่าใดประพฤติดตามธรรมในธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นวิญญูะ อันเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยาก จักถึงฝั่งโน้น”^๗ หรือในเอกอัมมบาลีที่ตรัสว่า “สัตว์ที่ได้อรรถรส ธรรมรส และวิมุตติรสมีจำนวนน้อย ส่วนสัตว์ที่ไม่ได้อรรถรส ธรรมรส และวิมุตติรสมีจำนวนมากกว่า”^๘ แต่อย่างไรก็ตาม นิพพานก็ไม่ใช่เป็นภาวะที่เข้าถึงไม่ได้ในโลกแห่งวัตถุหรือในทิวทัศน์ธรรมนี้ ตามหลักพุทธธรรมนิพพานเป็นอภิปุถุไม่จำกัดกาลเวลาและสถานการณ์ แม้ในช่วงวิกฤติของชีวิตก็สามารถบรรลุถึงนิพพานได้ ในเสลสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสกัตรัสว่า “เสละ พรหมจรรย์เรากล่าวไว้แล้วผู้บรรลุจะเห็นได้เอง ให้ผลไม่จำกัดกาล ในศาสนาที่มีการบรรพชาไม่ไร้ผล เมื่อคนที่ไม่ประมาท หมั่นศึกษาอยู่”^๙ หลายคนสงสัยว่า ปัจจุบันพระอริยบุคคลยังมีอยู่หรือไม่ เรื่องนี้หากพิจารณาจากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกตอบได้ว่าพระอริยบุคคลยังมีอยู่ ในสมัยพุทธกาลเรื่องนี้ไม่มีปัญหาอะไรเลยเพราะใครจะเป็นพระอริยบุคคลชั้นใดพระพุทธเจ้าจะเป็นผู้รับรองเอง แต่ปัจจุบันจะทำอย่างนั้นไม่ได้ แต่ถึงกระนั้นพระพุทธองค์ก็ได้วางหลักที่ชื่อว่า แวนธรรมสำหรับไว้เป็นเครื่องมือให้สาวกใช้พยากรณ์ตรวจสอบตนเองว่า เรามีเหตุปัจจัยที่จะทำให้ตนรอก เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน เกิดในอบายทุกติและวินิบาตหรือไม่ หรือเราเป็นพระโสดาบันและมีหวังที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้าอย่างแน่นอน นอกจากนี้ยังตรัสไว้ในมหาปรินิพพานสูตรอีกว่า “สุภัททะ ถ้าภิกษุเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์”^{๑๐} ซึ่งอรรถกถาอธิบายเปรียบเทียบพุทธพจน์บทนี้ว่าเปรียบเทียบเหมือนป่าไม้้อ ป่าไม้แก่นที่มีติดต่อกันไปไม่ขาดสายฉะนั้น นี่เป็นพุทธพจน์ที่จะใช้เป็นหลักยืนยันได้ว่าพระอรหันต์ยังมีอยู่ในโลก ทั้งหลักคำสอนสำหรับใช้เป็นพาหนะเพื่อเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นก็ยังมิอยู่อย่างสมบูรณ์ ดังนั้นการจะเป็นพระอริยบุคคลชั้นใดชั้นหนึ่งจึงเป็นเรื่องที่เป็นได้และไม่เหลือวิสัย

คำว่านิพพานปรากฏอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก บางพระสูตรเป็นพุทธพจน์ที่พระองค์ตรัสเอง บ้างหรือเป็นสาวกภิกษุก็มีอยู่มากเช่นกัน อย่างเช่นคำอธิบายนิพพานของพระสารีบุตร เป็นต้น คำว่านิพพานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกมีลักษณะการใช้ที่แตกต่างกันไปและมีได้มีความหมายว่าเป็นความสิ้นตัณหาเพียงอย่างเดียว นี่เป็นความหมายที่พระพุทธองค์ได้นำคำว่านิพพานมาประยุกต์ใช้กับคำสอนของพระองค์แล้ว แต่ก่อนหน้านั้นนิพพานที่ใช้ในความหมายอื่นก็มีอยู่ เรียกได้ว่ามีใช้ทั้งฝ่าย

^๖ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๗/๘๓.

^๗ อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑๘/๒๗๑.

^๘ อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๓๕/๔๔.

^๙ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๙.

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒.

วัตถุและทางจิตวิญญาณ ที่เป็นอย่างนี้ก็เพราะว่านิพพานไม่ใช่เป็นศัพท์ที่พระพุทธองค์บัญญัติขึ้นใช้ใหม่ แต่นิพพานเป็นคำเก่าเป็นคำสามัญที่คนในสังคมสมัยพุทธกาลใช้พูดจาสื่อสารกันอยู่ทั่วไปในวิถีชีวิตประจำวัน พระพุทธองค์เมื่อได้ค้นพบความเย็นสูงสุดจึงได้รับคำนี้มาใช้แต่ได้ปรับเปลี่ยนความหมายเสียใหม่ให้สอดคล้องกับบริบทของพระพุทธศาสนาในความหมายว่า “ความสิ้นตัณหาจัดเป็นนิพพาน”^{๑๑} พระพุทธศาสนาเป็นผลผลิตของสังคมเกิดขึ้นมาในท่ามกลางความเชื่ออันหลากหลาย และเมื่อพระพุทธองค์จะสื่อสารถึงสภาวะอันสูงสุดหรือบรมธรรมที่ได้ค้นพบ ก็ไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะต้องประดิษฐ์คำขึ้นใช้ใหม่ให้แตกต่างไปจากคำที่สังคมรับรู้หรือใช้สื่อสารกันอยู่ หากทำอย่างนั้นการเผยแพร่หลักพุทธธรรมก็จะประสบกับความยุ่งยากมากขึ้นไปอีก เนื่องจากคำที่บัญญัติขึ้นใช้ใหม่ไม่อยู่ในการรับรู้ของคนทั่วไป หรืออาจจะเข้าใจตรงกันก็ต้องใช้เวลาสื่อสารกันไปอีกสักกระยะหนึ่งซึ่งไม่ใช่เรื่องที่ดีสำหรับศาสนาที่เพิ่งก่อตั้งตัวใหม่อย่างพระพุทธศาสนา

คำว่านิพพานเมื่อมาอยู่ในฝั่งปากของโลกุตตรธรรมความหมายก็เปลี่ยนไปอีกนัยหนึ่ง โดยเฉพาะในความหมายที่พระพุทธศาสนาต้องการสื่อสารถึง นิพพานจึงมีลักษณะการใช้อยู่หลายมิติหลายความหมาย นอกจากคำว่านิพพานแล้วยังมีคำอื่นอีกที่พระพุทธศาสนามาใช้อย่างคำว่า อรหันต์ ธรรม สัพพัญญู ธรรมวินัย ตถาคต เป็นต้น คำเหล่านี้เป็นคำที่มีใช้มาก่อนแล้วเช่นกัน พระอรหันต์นอกพระพุทธศาสนามีอยู่ก่อนแล้ว พระไตรปิฎกได้บันทึกไว้ว่ามีลัทธิบางลัทธิหรือบางคนเมื่อได้ประพฤติปฏิบัติมีวิถีชีวิตที่แตกต่างไปจากคนหมู่มากบางครั้งคิดเอาเองว่าตนเองเป็นพระอรหันต์เสียด้วยซ้ำ อย่างกรณีของพาทิยะทวารุจิริยะ เป็นต้น เดือดร้อนถึงเทวดาต้องมาบอกว่า หากต้องการรู้ว่าพระอรหันต์เขาเป็นอยู่กันอย่างไรก็ต้องไปหาพระสมณโคดมโน่น เนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกบ่งบอกว่าประชาชนในสมัยนั้นต่างก็คุ้นเคยกับคำว่าอรหันต์หรือนิพพานเป็นอย่างดีแต่ความเข้าใจต่อคำนี้อาจมีแตกต่างกันไป พระอรหันต์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาหมายถึงภาวะที่จิตใจหลุดพ้นจากกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงเท่านั้น ดังภาษิตของพระสารีบุตรที่ตอบแก่ชัมพูชาทกปริพาชกในเรื่องว่า “ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะและความสิ้นโมหะนี้เรียกว่าอรหันต์”^{๑๒} ในพรหมชาลสูตรที่ขนิทาย สีสันชวรโรค พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงให้เห็นถึงการใช้คำว่านิพพานในอีกนัยหนึ่งของเจ้าลัทธิศาสนาในยุค นั้น อะไรที่ทำให้กิเลสระงับไปได้แม้เพียงชั่วคราวเจ้าลัทธิเหล่านั้นก็บัญญัติเรียกว่าภาวะอย่างนั้นว่านิพพาน เช่น บางลัทธิถือเอาความสุขในกามารมณ์หรือความสงบที่เกิดจากฌานสมาบัติว่าเป็นนิพพานไปก็มี ซึ่งพระไตรปิฎกของเถรวาทได้บันทึกไว้ว่ามี ๕ ประการเรียกว่า “ทิฏฐธัมมนิพพานวาทะ” วาทะว่ามีสภาพบางอย่างเป็นนิพพานในปัจจุบันหรือในทิฏฐธรรมนี้

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้มีวาทะมีทรศนะอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ เพราะเหตุที่
อิตตานี้ไอบิอิมเพลิตเพลินอยู่ด้วยกามคุณ ๕ จึงชื่อว่าบรรลุนิพพานในปัจจุบันอันเป็นบรมธรรม

^{๑๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๖๑/๒๕๕.

^{๑๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๕/๓๓๖.

สมณพราหมณ์พวกหนึ่งบัญญัตินิพพานในปัจจุบันว่า เป็นบรมธรรมของสัตว์อย่างนี้ สมณะหรือพราหมณ์คนอื่นกล่าวกับสมณะหรือพราหมณ์คนนั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ อุตตาที่ท่านพูดถึงนั้น มีจริง เราไม่ปฏิเสธว่าไม่มี แต่อัตตานี้ไม่ใช่จะบรรลุนิพพานในปัจจุบันอันเป็นบรมธรรมได้ เพราะเหตุเพียงเท่านี้ เพราะเหตุไร เพราะกามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ผันแปรเป็นธรรมดา เพราะกามนั้นผันแปรไปเป็นอื่น ความโศกเศร้า ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ และความคับแค้นใจจึงเกิดขึ้น เพราะเหตุที่อัตตานี้สังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุขเกิดจากวิเวกอยู่จึงชื่อว่าบรรลุนิพพานในปัจจุบันอันเป็นบรมธรรม สมณพราหมณ์พวกหนึ่งบัญญัตินิพพานในปัจจุบันว่าเป็นบรมธรรมของสัตว์อย่างนี้^{๑๓}

จากพุทธพจน์ข้างต้นจะเห็นได้ว่า ก่อนที่พระพุทธองค์จะอุบัติขึ้นมาในโลกลัทธิต่างลัทธิตามสมัยนั้นต่างก็มีความเห็นอยู่ก่อนแล้วว่านิพพานนั้นแหละเป็นจุดหมายปลายทางของมนุษย์ แต่นิพพานที่เจ้าลัทธิตเหล่านั้นได้ค้นพบก็คือความสุขที่เกิดจากกามคุณในชาตินี้ หรือความสงบที่เกิดจากฌานสมาบัติว่านี่คือนิพพานสูงสุดที่มนุษย์ควรจะไปเข้าถึง พระพุทธองค์เมื่อได้ออกบวชก็ได้เดินทางไปศึกษาเรื่องนิพพานตามสำนักต่างๆ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันของสังคมนักศึกษาหรือนักปราชญ์ในสมัยนั้นจนได้เข้าถึงแนวสัจญาณาสัจญาณุตตมสมาบัติ นี่เป็นนิพพานขั้นสุดท้ายที่มีสอนอยู่ในสำนักของท่านอุทกดาบสรามบุตร แต่พระองค์เห็นว่านี่ไม่ใช่นิพพานที่แท้ เป็นแต่เพียงความทุกข์ถูกระงับดับไปเพียงชั่วคราวชั่วคราวเท่านั้นเอง จึงขอลาจากอาจารย์มาศึกษาค้นคว้าด้วยพระองค์เองจนได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ได้บรรลุถึงนิพพานที่ไม่มีความเศร้าหมองไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ดังพุทธพจน์ในปาสราสิสตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัที่ตรัสว่า “เราเองมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษในสิ่งที่มี ความเศร้าหมองเป็นธรรมดา แล้วแสวงหาจนได้บรรลุถึงนิพพานที่ไม่มีความเศร้าหมอง ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ ทั้งญาณทัสสนะได้เกิดแก่เราว่า วิมุตติของเราไม่กำเริบชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๑๔}

เมื่อมาถึงตรงนี้ ก็ถือว่านี่เป็นที่สิ้นสุดของการค้นพบนิพพานที่แท้จริงในฝ่ายโลกุตตรธรรมที่อยู่ดีและสมบูรณ์ที่สุด ในสักกปัญหสูตร ที่มณิกาย มหาวรรคพระพุทธองค์จึงตรัสตอบแก่ท้าวสักกะว่าการหลุดพ้นที่สูงสุดมีอยู่ในอริยวินัยนี้เท่านั้น “จอมเทพ ภิกษุทั้งหลายผู้หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหาเท่านั้น จึงจะมีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุดอันสูงสุด เพราะเหตุฉะนั้น สมณพราหมณ์ทั้งหมดจึงไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุดไม่มีที่สุดอันสูงสุด”^{๑๕} อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้นว่านิพพานเป็นคำที่ใช้

^{๑๓} ที.สี. (ไทย) ๘/๙๔-๙๕/๓๗.

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๐/๓๐๔.

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๖/๒๙๓/๒๙๔.

พูดจาสื่อสารกันอยู่ในสังคมทั่วไปทั้งไม่มีความหมายพิเศษแตกต่างจากคำอื่นๆ เรียกว่าเป็นคำสามัญทั่วไปเท่านั้นเอง ดังนั้นคำว่านิพพานจึงมีการใช้ในบริบทอื่นๆ ด้วยทั้งในทางวัตถุและทางจิตวิญญาณ ในพระไตรปิฎกได้บันทึกลักษณะการใช้ของคำว่านิพพานไว้ว่า เมื่อไฟที่ลุกโพลงดับมอดลงท่านก็เรียกว่าไฟนิพพานหรือไฟดับ (อคฺคิ นิพพุโต) หลักฐานการใช้นิพพานในความหมายอย่างนี้ปรากฏอยู่หลายพระสูตร เช่น ในอัครคิวัจจลโคตตสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์ เนื้อหาโดยย่อมีว่าวัจจโคตรปริพาชกทูลถามปัญหาแก่พระพุทธองค์เกี่ยวกับความหลุดพ้นของพระภิกษุว่า “ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้จะเกิด ณ ที่ไหน” แม้วัจจโคตรปริพาชกจะซักไซ้ไล่เลียงถามอย่างไร พระพุทธองค์ตอบเพียงสั้นๆ ว่า “น อุเปติ” คำเหล่านั้นนำมาใช้ไม่ได้ อันที่จริงนิพพานพระพุทธองค์ตรัสว่าธรรมนี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต เข้าไม่ถึงด้วยการคิดคำนวณตรีกตรองด้วยเหตุผล ยิ่งเป็นปุถุชนด้วยแล้วยิ่งรู้ได้ยาก แต่เพื่อให้วัจจโคตรปริพาชกเข้าใจภาวะแห่งนิพพานได้ในระดับหนึ่ง จึงได้ตรัสอธิบายการหลุดพ้นของภิกษุเปรียบเทียบกับการดับของไฟ ไฟที่ลุกโพลงแล้วมอดดับลงท่านใช้คำว่า “อคฺคิ นิพพุโต” ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ถ้าไฟนั้นจะพึงดับไปต่อหน้าท่าน ท่านรู้ได้ไหมว่า ไฟนี้ดับไปต่อหน้าท่านแล้ว ถ้าไฟนั้นจะพึงดับไปต่อหน้าข้าพระองค์ ข้าพระองค์ก็รู้ได้ว่า ไฟนี้ดับไปต่อหน้าข้าพระองค์แล้ว ท่านพระโคตม”^{๑๖} ไฟที่ลุกโพลงแล้วมอดดับลงท่านใช้คำว่า “อคฺคิ นิพพุโต” หรือในปายาสีสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรคมีพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ลูก พ่อจะไปในเมือง เจ้าพึงบูชาไฟอย่าให้ไฟดับ ถ้าไฟดับ นี้มีด นี้ฟัน นี้มีสไฟ เจ้าพึงก่อไฟบูชา”^{๑๗} ส่วนในอุทายีเถรคาถา มีภาษิตของพระอุทายีเถระที่ว่า “ไฟกองใหญ่ที่ลุกโชนเมื่อหมดเชื้อก็ดับไป ถึงเมื่อยังมีเถ้าอยู่เขาก็เรียกว่าไฟดับ”^{๑๘} หรือในลักกัปปุสสุต ทีฆนิกาย มหาวรรค ปัญจสิขะคันธรรพบุตรได้ตีตีพินพรรณนากล่าวคาถาเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ พระอรหันต์ และเกี่ยวเนื่องด้วยกามว่า

เธอผู้ไฉไลเป็นที่รักของฉัน
 ดุจธรรมเป็นที่รักของพระอรหันต์
 เธอจงช่วยดับความเร่าร้อน
 เหมือนช่วยวางยาคนไข้ผู้กระสับกระส่าย
 เหมือนให้อาหารแก่ผู้หิว

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๑/๒๒๕. “สเจ เต วจฺจ ปุโรโต โส อคฺคิ นิพพาเยยฺย, ชาเนยฺยาสี ตฺวํ อโย เม ปุโรโต อคฺคิ นิพพุโตติ? สเจ เม โภ โคตม ปุโรโต โส อคฺคิ นิพพาเยยฺย, ชาเนยฺยาทํ อโย เม ปุโรโต อคฺคิ นิพพุโตติ”.

^{๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๒๘/๓๖๐. “อคฺคิ ตาต ปริจเรยฺยาสี, มา จ เต อคฺคิ นิพพายี; สเจ จ เต อคฺคิ นิพพาเยยฺย, อโย วาสี, อิมานิ กฺกุชานิ อิทํ อรณฺนิสฺสิดํ; อคฺคิ นิพพุตเตตฺวา อคฺคิ ปริเรยฺยาสีติ”.

^{๑๘} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๐๒/๔๕๙. “มหาคคินิ ปชฺชลิโต อนาหาโรปสมมติ, อองคาเรสุ จ สนนฺเตสุ นิพพุโตติ ปวฺจจติ”.

หรือเหมือนใช้น้ำดับไฟที่กำลังลุกอยู่^{๑๙}

ด้วยความเร้าร้อนบาลีเดิมใช้คำว่า “ปรินิพพาปย” ส่วนในสมัยคลชาดก ขุททกนิกาย ชาดก คำว่านิพพานใช้ในความหมายที่ว่าทำให้รู้สึกเย็นอกเย็นใจ สบายใจ ไม่หวาดหวั่นพรั่นพรึง ไม่หวาดระแวง อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากความเป็นธรรมราชาของผู้ปกครองรัฐ

พระธรรมิกราชาธิราชเมื่อทรงปกครองโดยกุศลโลบาย

อันชอบธรรม ด้วยเหตุที่เหมาะสม ด้วยคำอันเป็นสุภาชิต

พึงทำมหาชนผู้มีความกระวนกระวายให้เย็นใจ

ดุจมหาเมฆยังเมฆที่ดลให้ชุ่มฉ่ำด้วยน้ำ^{๒๐}

นอกจากนี้นิพพานยังใช้กับสัตว์เดรัจฉานในความหมายที่ว่าสัตว์ตัวนั้นได้รับการฝึกจนหมดพยศ เชื่องสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้บาลีเดิมก็ใช้คำว่า “ปรินิพพายติ” หรือ “ปรินิพพุโต” คือสัตว์ตัวนั้นนิพพานในความหมายว่าหมดพยศ เชื่องหรือหมดสภาพจากการเป็นสัตว์ป่ากลายมาเป็นสัตว์เมือง คำว่าสัตว์นิพพานเป็นเพียงกิริยาอาการที่สัตว์ตัวนั้นแสดงออกมภายนอกเท่านั้น ไม่ได้ใช้ในความหมายที่ว่าสัตว์เดรัจฉานตัวนั้นสามารถเข้าถึงนิพพานได้ คือสิ้นอาสวะกิเลสเหมือนอย่างพระอรหันตสาวกทั้งหลาย เมื่อไม่เข้าใจบริบทของการใช้คำว่านิพพานตามที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก บางท่านเมื่อได้ฟังใครพูดถึงนิพพานในบริบทอื่น เช่น สัตว์นิพพาน ไพนิพพาน มักแสดงความไม่พอใจ กล่าวโจมตีด้วยผรุสวาทา อย่างที่พระอนันต์ เสนาจันทร์ กล่าวหาท่านพุทธทาสภิกขุว่า “กล่าวดูหมิ่นเหยียดหยามพระนิพพานว่าแม้สัตว์เดรัจฉานก็ไปได้”^{๒๑} ข้อกล่าวหานี้ถือว่าผิดเพราะท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้สื่อความหมายว่าสัตว์เดรัจฉานจะเข้าถึงนิพพานได้ แต่เป็นเพียงการพรรณนาถึงกิริยาอาการที่สัตว์เดรัจฉานแสดงออกเท่านั้นเอง คือสัตว์ที่ถูกฝึกจนเชื่อง หมดพยศ สามารถนำมาใช้งานได้นี่คือนิพพานของสัตว์เดรัจฉาน ท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้วินิจฉัยเรื่องนี้โดยปราศจากหลักฐานจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาแต่อย่างใด คำว่า “ปรินิพพุโต” และ “ปรินิพพายติ” เป็นคำเดียวกันกับที่ใช้กับพระอรหันต์ผู้เป็นเอกอุตมบุรุษในพระพุทธศาสนา (อุตตมปุริโส) และนำมาใช้กับสัตว์เดรัจฉานในความหมายที่ว่าสัตว์ตัวนั้นได้รับการฝึกจนเชื่อง หมดพยศ ลดความดุร้ายลง หลักฐานการใช้คำว่านิพพานในความหมายอย่างนี้ปรากฏอยู่ในภัททาลิสสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ดังนี้

^{๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔๘/๒๗๕. “วาโตว เสทตํ กนโธ ปานียํว ปิปาสโต, อังคีรสสิ ปิยา เมสิ ฌโม อรหตํ อิว, อาตุรสเสว เกสซชฺ โภชนํว ชิมจจโต, ปรินิพพาปย ภทเท ชลนตมิว วารินา”.

^{๒๐} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๕/๒๙๐. “เอวํ สุนิเตน สุภาสิตเตน, ฌเมเนน ถาเยน อุบายโส นยํ, นิพพาปเย สงฺขุภิตํ มหาชนํ, มหาว เมโฆ สลิลเลน เมทนินฺติ”.

^{๒๑} พระอนันต์ ชยানันโท, “คำปรารภ”, ใน คำสอนเตียรถีย์, รวบรวมจัดพิมพ์โดย ภิกษุชยานันโท (พระอนันต์ เสนาจันทร์), (กรุงเทพฯ: บริษัทพพิธ จำกัด, ๒๕๒๒), หน้า ๒.

ภททาลี เปรียบเหมือนคนฝึกม้าผู้ชำนาญได้ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีแล้ว ครั้งแรกที่เดียวฝึกให้มันรู้เรื่องในการสวมบังเหียน เมื่อเขากำลังฝึกให้มันรู้เรื่องในการสวมบังเหียน มันก็พยศ สบัตดินรน อย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนม้าที่ยังไม่เคยฝึก ม้านั้นหมดพยศได้เพราะได้รับการฝึกบ่อยๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ เมื่อม้าอาชาไนยพันธุ์ดีหมดพยศลงได้ เพราะได้รับการฝึกบ่อยๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ คนฝึกม้าก็จะฝึกให้มันรู้เรื่องอื่นต่อไปอีก เช่น ฝึกเทียมแอก เมื่อเขากำลังฝึกให้มันรู้เรื่องในการเทียมแอก มันก็จะพยศ สบัตดินรนอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนม้าที่ไม่เคยฝึก ม้านั้นหมดพยศลงได้เพราะได้รับการฝึกบ่อยๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีหมดพยศลงได้เพราะได้รับการฝึกบ่อยๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ คนฝึกม้าก็จะฝึกให้มันรู้เรื่องอื่นต่อไปอีก คือ ๑. การเหยาะย่าง ๒.การวิ่งเป็นวงกลม ๓.การจรดกีบ ๔.การวิ่ง ๕.การใช้เสียงร้องให้เป็นประโยชน์ ๖.คุณสมบัติได้เป็นราชนิยาม ๗.ความเป็นวงศ์พญาม้า ๘.ความว่องไวขึ้นเยี่ยม ๙.การเป็นม้าขึ้นเยี่ยม ๑๐.การเป็นม้าที่ควรแก่การชมเชย อย่างยิ่ง เมื่อคนฝึกม้าฝึกให้มันรู้เรื่องในความว่องไวขึ้นเยี่ยม ในการเป็นม้าขึ้นเยี่ยมในการเป็นม้าควรแก่การชมเชยอย่างยิ่ง ม้านั้นก็จะพยศ สบัตดินรน อย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนม้าที่ยังไม่เคยฝึก ม้านั้นหมดพยศลงได้เพราะได้รับการฝึกอยู่บ่อยๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ ในการขี่ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีซึ่งหมดพยศลงนั้น คนฝึกม้าก็จะเพิ่มการฝึกให้มีคุณภาพ ให้มีกำลังขึ้น ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีประกอบด้วยองค์ ๑๐ ประการนี้แลจึงเป็นม้าควรแก่พระราชพา เป็นม้านั้น นับว่าเป็นราชพาหนะโดยแท้^{๒๒}

คำว่า “ปรินิพพายติ” ในพุทธพจน์ข้างต้นใช้กับสัตว์เดรัจฉานอันมีความหมายว่าม้าอาชาไนยหนุ่มถูกฝึกจนหมดพยศ อรรถกถาอธิบายว่า “คำว่าหมดพยศ (ปรินิพพายติ) ได้แก่เป็นสัตว์

^{๒๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๖๒-๑๖๓. “เสยยถาปิ ภททาลี ทกโข อสสทมโก ภทฺโร อสสาชานีโย ลภิตวา ปจเมเนว มุชาธาเน การณํ การถิ. ตสส มุชาธาเน การณํ การิยามานสส โหนติเยว วิสุกายิตานิ วิเสวิตานิ วิปณฺทิตานิ กานิจิ กานิจิ, ยถาตํ อการิตปฺพุพฺพํ การณํ การิยามานสส. โส อภินฺทการณา อนฺนุพฺพุทการณา ตสฺมี จาเน ปรินิพพายติ. ยโต โข ภททาลี ภทฺโร อสสาชานีโย อภินฺทการณา อนฺนุพฺพุทการณา ตสฺมี จาเน ปรินิพพุโต โหติ, ตเมนนํ อสสทมโก อุตฺตรี การณํ การถิ ยุกาธาเน. ตสส ยุกาธาเน การณํ การิยามานสส โหนติเยว วิสุกายิตานิ วิเสวิตานิ วิปณฺทิตานิ กานิจิ กานิจิ, ยถาตํ อการิตปฺพุพฺพํ การณํ การิยามานสส. โส อภินฺทการณา อนฺนุพฺพุทการณา ตสฺมี จาเน ปรินิพพายติ. ยโต โข ภททาลี ภทฺโร อสสาชานีโย อภินฺทการณา อนฺนุพฺพุทการณา ตสฺมี จาเน ปรินิพพุโต โหติ, ตเมนนํ อสสทมโก อุตฺตรี การณํ การถิ อนฺนุกกเม มณฺทเล ชุรกาเส ธาเว รวตเถ ราชกุเณ ราชวิเส อุตฺตเม ชเว อุตฺตเม หเย อุตฺตเม สาขเลย. ตสส อุตฺตเม ชเว อุตฺตเม หเย อุตฺตเม สาขเลย การณํ การิยามานสส โหนติเยว วิสุกายิตานิ วิเสวิตานิ วิปณฺทิตานิ กานิจิ กานิจิ ,ยถาตํ อการิตปฺพุพฺพํ การณํ การิยามานสส. โส อภินฺทการณา อนฺนุพฺพุทการณา ตสฺมี จาเน ปรินิพพายติ. ยโต โข ภททาลี ภทฺโร อสสาชานีโย อภินฺทการณา อนฺนุพฺพุทการณา ตสฺมี จาเน ปรินิพพุโต โหติ, ตเมนนํ อสสทมโก อุตฺตรี วนฺณิโย จ พลโย จ อนฺนุปฺปเวจฺฉติ. อิมเหติ โข ภททาลี ทสฺหฺงเคหิ สมฺนนาโคโต ภทฺโร อสสาชานีโย ราชารโห โหติ ราชโภโคโค, รมฺโถว องฺคนเตว สํขโย คจฺฉติ”.

ไม่พยศ อธิบายว่าละการพยศนั้นได้”^{๒๓} นอกจากนี้คำว่านิพพานยังใช้ในความหมายที่บ่งบอกถึง กิริยามารยาทที่เรียบร้อยดีงาม ดังปรากฏหลักฐานการใช้คำนี้ในธรรมบทเรื่องสัจจชัย วันหนึ่งเมื่อ พระนางกิสาโคตรมีพระเจ้าอาเห็นเจ้าชายสิทธัตถะจึงพรรณนาคุณเปล่งวาจากออกมาว่า“พระราช กุมารผู้เช่นนี้เป็นพระราชโอรสแห่งชนนีพระชนก และเป็นพระสวามีของพระนางใดๆ พระชนนีพระชนก และพระนางนั้นๆ ดับ (เย็นใจ) แน่แล้ว”^{๒๔} เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะได้ฟังบทว่านิพพาน “นิพพุตปท” ถึงกลับเปลื้องแก้วมุกตามอบให้เป็นรางวัลแก่พระนาง นี่เป็นลักษณะของคำว่านิพพานที่ใช้สื่อสารถึงการมีกิริยามารยาทที่เรียบร้อย เห็นแล้วเจริญตาเจริญใจก็ใช้คำว่านิพพานนั่นเองเป็นคำพรรณนา

พุทธพจน์ข้างต้น สามารถมองเห็นประวัติของการใช้คำว่านิพพานได้อย่างดี นิพพานเป็น ศัพท์สามัญที่คนในสังคมสมัยพุทธกาลใช้พูดจาสื่อสารกันอยู่ในวิถีชีวิตประจำวัน และไม่มี ความหมายว่าจะ เป็นคำที่มีความหมายพิเศษหรือสูงส่งอะไรมากนัก พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสอธิบายถึงคนฝึกม้าผู้ ชำนาญสามารถฝึกม้าอาชาไนยพันธุ์ดีจนหมดพยศ สามารถสวมบังเหียน ฝึกให้เรียนรู้เรื่องอื่นๆ เช่น การเหยาะย่าง การวิ่งเป็นวงกลม การจรดกีบ การวิ่ง การใช้เสียงร้อง เป็นต้น เป็นม้าควรแก่พระราช าอาชาไนยที่ฝึกจนหมดพยศพระพุทธเจ้าก็ใช้คำว่า “ปรินิพพุโต” คือม้านั้นนิพพานคือหมดพยศ ไฟที่ลุกโพลงแล้วมอดดับลงชาวบ้านทั่วไปก็เรียกว่า “ออคคิ นิพพุโต” โพร่ฟ้าประชาชนอยู่ในรัฐที่ ผู้ปกครองเป็นธรรมิกราชาธิราช ทุกคนรู้สึกมีความปลอดภัย ไม่เดือดเนื้อร้อนใจภาวะที่มีจิตใจอย่างนี้ ก็ใช้คำว่านิพพานเป็นคำพรรณนา ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่านิพพานจึงเป็นคำกลางบ้านที่มีใช้อยู่ ก่อนแล้ว แต่เมื่อคำนี้เข้ามาอยู่ในบริบทของพระศาสนาความหมายก็เปลี่ยนไปอีกนัยหนึ่งสูงบ้าง ต่ำบ้างตามสติปัญญาของพระศาสนาที่จะค้นพบความดับเย็นจากกิเลสได้ บางลัทธิก็บัญญัติเอา ความสุขในกามารมณ์หรือความสงบที่เกิดจากฉันทสมาบัตินั้นแหละว่าเป็นนิพพานที่แท้จริง พระพุทธองค์ เมื่อได้ค้นพบนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ซึ่งแตกต่างไปจากที่เจ้าลัทธินั้นสอนกันอยู่ ก็ไม่ได้บัญญัติ เรียกภาวะอย่างนั้นด้วยคำที่แตกต่างไปจากที่สังคมใช้สื่อสารกันอยู่ แต่ทรงบัญญัติเรียกภาวะอย่างนั้น ด้วยคำว่านิพพานด้วยเช่นกัน แต่ก็ได้อธิบายความหมายเสียใหม่ว่าความสิ้นไปแห่งตัณหานั้นแหละใน พรหมจรรย์นี้เรียกว่านิพพาน ดังนั้น จากเนื้อหาที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าคำว่านิพพานมีใช้อยู่ ๓ ลักษณะ คือ ๑.นิพพานใช้กับวัตถุ เช่น ถ่านไฟร้อนดับมอดลงก็เรียกว่าถ่านไฟนิพพาน ๒.นิพพานของสัตว์ เดรัจฉาน ซึ่งเป็นการบรรยายลักษณะกิริยาอาการที่สัตว์ตัวนั้นแสดงออกมาภายนอก เช่น สัตว์ เดรัจฉานที่ดูร้ายนำมาฝึกจนหมดพยศ เชื่อง ก็เรียกว่าสัตว์นั้นนิพพาน และ ๓.นิพพานของมนุษย์ คือ

^{๒๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๔๗/๑๕๑.

^{๒๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๕. “นิพพุตา นุน สา มาตา, นิพพุโต นุน โส ปิตา, นิพพุตา นุน สา นาโร, ยสสายัณโธปิโส ปตีติ”.

จิตใจเย็นลงในระดับใดระดับหนึ่งตั้งแต่ระดับต่ำสุดจนไปถึงสูงสุด จนกระทั่งชีวิตเย็นในระดับที่หมดสิ้นกิเลสอย่างสิ้นเชิงก็ใช้คำว่านิพพานเป็นคำบรรยายถึงภาวะอย่างนั้นด้วยเช่นกัน

๒.๒ ความหมายของนิพพาน

นิพพานแม้จะเป็นภาวะที่ผู้ปฏิบัติพึงเห็นแจ้งด้วยตนเอง แต่นิพพานก็เป็นภาวะที่เข้าใจได้ และอธิบายให้ฟังกันได้แม้คนนั้นจะไม่ได้เป็นพระอรหันต์ก็ตาม อย่างพุทธพจน์ที่ตรัสยืนยันการเข้าถึงภาวะแห่งนิพพานว่า “พระนิพพานชื่อว่าเป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเองไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน”^{๒๕} ลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของนิพพานคือนิพพานเป็นธรรมชาติที่สงบ ประณีต ปุถุชนรู้เห็นได้ยาก อยู่เหนือขอบเขตแห่งการคิดคำนึงตรึกตรองด้วยเหตุผล นิพพานไปไม่ถึงด้วยยวดยานพาหนะแห่งยุคสมัยแต่จะถึงได้ก็ด้วยการฝึก คัมภีร์พระพุทธศาสนาคือพระไตรปิฎกอธิบายไว้อย่างนี้ นอกจากนี้ยังมีพุทธพจน์ที่ตรัสถึงนิพพานอีกว่านิพพานเป็นสภาวะที่ผู้ปฏิบัติกระทำให้แจ้งได้ด้วยตนเองคือรู้เฉพาะตน เห็นเองรู้สึกเอง รู้สึกแจ่มแจ้งชัดเจนอยู่ในจิตใจของคนๆ นั้น (ปัจเจกตนนิพพาน) ในธาตุวิภังคสูตรมีพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ภิกษุนั้นจะไม่ปรุงแต่ง จะไม่คิดถึงความเจริญหรือความเสื่อมเลย เธอเมื่อไม่ปรุงแต่ง ไม่คิดถึงย่อมน้อม ยึดมั่นอะไรๆ ในโลก เมื่อไม่ยึดมั่น ย่อมไม่หวาดหวั่น เมื่อไม่หวาดหวั่นย่อมดับกิเลสได้เฉพาะตนเท่านั้น”^{๒๖} การดับกิเลสเป็นเรื่องของปัจเจก พระพุทธเจ้าแม้จะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งปวงแต่ก็ไม่สามารถจะทำลายกิเลสของใครให้มอดดับลงไปได้ในชั่วพริบตา หากแต่ว่าเขาไม่ลงมือปฏิบัติด้วยต้นทุนคือสติปัญญาเท่าที่มีอยู่ บางคนไปช้าบางคนไปเร็วแต่ท้ายที่สุดแล้วทุกคนต้องไปด้วยตัวเองเท่านั้น “โธตกะ เราไม่สามารถปลดเปลื้องใครๆ ผู้มีความสงสัยในโลกได้ แต่เธอเมื่อรู้แจ้งธรรมอันประเสริฐก็จะข้ามโอชะนี้ได้เองด้วยประการฉะนี้”^{๒๗} อาจจะมีคำถามว่าอย่างไรจึงจะเรียกว่าประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง ในเมตตคฺคฺมาณวปัญหานิทเทส ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส พระสารีบุตรอธิบายว่าการประจักษ์แจ้งด้วยตนเองภาวะอย่างนั้นต้องเป็นภาวะที่เจ้าตัวรู้เห็นเอง มิใช่เกิดจากการฟังคนอื่นแล้วเชื่อตามว่าธรรมนี้เป็นอย่างนี้ ไม่เชื่อตามคำเล่าลือที่ฟังสืบทอดกันมา การอ้างตำรา การอนุমান การคิดใคร่ครวญด้วยเหตุผลว่าสิ่งนั้นเข้ากันได้กับทฤษฎีบางอย่าง โดยหลักแล้วการประจักษ์แจ้งด้วยตนเองคือการปฏิเสธการยึดถือตามหลักกาลามสูตรทั้ง ๑๐ ประการนั่นเอง การประจักษ์แจ้งสามารถเกิดขึ้นได้ทุกขณะทุกกาลเวลาและทุกสถานการณ์ แม้ในช่วงวิฤตติการณของชีวิตก็ตาม พระอรหันต์หลายรูป บรรลุธรรมขณะที่เกิดทุกขเวทนาอย่างแรงกล้า อย่างกรณีของพระโคธิกะหรือการบรรลุธรรมของ

^{๒๕} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๖/๒๑๙.

^{๒๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๖๒/๔๑๑.

^{๒๗} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๗๑/๗๕๕.

พระธัมมาเถรี เป็นต้น ภาวะอีกอย่างหนึ่งของนิพพานคือนิพพานเป็นอนิตัสสนะ เป็นอนันตะ (ไม่สิ้นสุด) แต่เป็นสิ่งที่จิตสามารถจะสัมผัสประจักษ์แจ้งได้

อีกเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับเนื้อหาข้างต้นนั่นคือเรื่องความเชื่อ เรื่องนี้ หากพิจารณาเนื้อหาตามที่ได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกจะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ให้เสรีภาพทางความคิดไว้มาก แต่เสรีภาพที่เกิดขึ้นในกรณีนี้เป็นเสรีภาพที่ผู้นั้นได้ประจักษ์แจ้งในธรรมนั้นแล้วนั่นเอง ผู้ที่ประจักษ์แจ้งในนิพพานไม่มีเหตุผลอะไรที่จะต้องเชื่อใครอีกแม้กระทั่งพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระบรมศาสดา ครั้งหนึ่งพระพุทธองค์ตรัสถามพระสารีบุตรในเรื่องนี้ แต่แทนที่พระสารีบุตรจะเชื่อตามพุทธดำรัสทันที ท่านกลับตอบปฏิเสธยืนยันทัศนคติของตนเองว่า สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแสดงนั้นข้าพระองค์จะเชื่อก็ต่อเมื่อได้ประจักษ์แจ้งในธรรมนั้นแล้วเท่านั้น ในเรื่องนี้พุทธพจน์ในบุพพโกฏฐกสูตร สังกยุตตนิกาย มหาวารวรรค ยืนยันถึงทัศนคติในเรื่องนี้ได้เป็นอย่างดี

สารีบุตร เธอเชื่อหรือไม่ว่าสัทธินทรีย์ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่ไปเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด ฯลฯ ปัญญินทรีย์ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่ไปเบื้องหน้ามีอมตะเป็นที่สุด

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอนี้ชนเหล่าใดไม่รู้ ไม่เห็น ไม่เข้าใจ มิได้ทำให้แจ้งมิได้สัมผัสด้วยปัญญา ชนเหล่านั้นพึงถึงความเชื่อต่อผู้อื่นในข้อนั้นว่า สัทธินทรีย์ ฯลฯ ปัญญินทรีย์ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่ไปเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอนี้ชนเหล่าใดรู้เห็น เข้าใจ ทำให้แจ้ง สัมผัสด้วยปัญญาแล้ว ชนเหล่านั้นย่อมไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในข้อนั้นเลยว่า สัทธินทรีย์ ฯลฯ ปัญญินทรีย์ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่ไปเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด ก็ข้อนี้ข้าพระองค์รู้ เห็น เข้าใจ ทำให้แจ้ง สัมผัสด้วยปัญญาแล้ว ข้าพระองค์ไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในข้อนั้นว่า สัทธินทรีย์ ฯลฯ ปัญญินทรีย์ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้วย่อมหยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่ไปเบื้องหน้ามีอมตะเป็นที่สุด^{๒๘}

เกี่ยวกับนิพพานมีเนื้อหาอีกส่วนหนึ่งที่มีการบันทึกไว้ในพระไตรปิฎกซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าควรจะนำมากล่าวรวมไว้ในเนื้อหาส่วนนี้ด้วย ในโกสัมพิสสูตร สังกยุตตนิกาย นิตานวรรคได้บันทึกเหตุการณ์สำคัญในเรื่องนี้ไว้ว่ามีภิกษุ ๓ รูป ได้นั่งสนทนาตั้งปัญหาถามตอบไปตามลำดับเกี่ยวกับหลักความเชื่อและมาถึงคำถามสำคัญคือเรื่องนิพพาน พระปิฎกฐะได้ถามพระนารทะว่าเว้นจากความเชื่อ ความชอบใจ การพึงสืบบ้าง กันมา การคิดตรึกตรองด้วยเหตุผลหรือเข้ากันได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว “ความดับแห่งภพเป็นนิพพานหรือ” พระนารทะตอบว่าผม “รู้” (ชานามิ) “เห็น” (ปัสสามิ) ว่าความดับแห่งภพเป็นนิพพาน ลำดับนั้นพระปิฎกฐะพูดขึ้นว่า “ถ้าเช่นนั้นท่านนารทะก็เป็นพระอรหันตชีวนาสพละสี”

^{๒๘} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๕๑๔/๓๒๖-๓๒๗., ดูเพิ่มเติมใน ข.ม. (ไทย) ๒๙/๘๘/๒๗๔-๒๗๕.

คำตอบต่อไปนี้สำคัญมากต่อการทำความเข้าใจเรื่องนิพพานในระดับโลกิยะหรือในแง่ของการศึกษาด้วยปริยัติ ท่านนารทะตอบคำถามข้างต้นนั้นว่า

ท่านผู้มีอายุ ข้าว่าความดับแห่งภพเป็นนิพพาน ผมเห็นดีด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง แต่ผมไม่ใช่พระอรหันตชินาสพ เปรียบเหมือนบ่อน้ำในทางกันดารที่บ่อนั้นไม่มีเชือก ไม่มีคัน โพง ทันใดนั้น มีบุรุษเดินฝ่าความร้อนอบอ้าวเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้ากระหายน้ำมา เขามองดูบ่อน้ำนั้น ก็รู้ว่ามันน้ำ แต่สัมผัสด้วยกายไม่ได้ อุปมานี้ฉันใด อุปฺไมยกี้ฉันนั้น ข้าว่าความดับแห่งภพเป็นนิพพานผมก็เห็นดีด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง แต่ผมไม่ใช่พระอรหันตชินาสพ^{๒๙}

ในโกสัมพิสสูตรแสดงไว้ชัดว่าพระนารทะไม่ได้เป็นพระอรหันต์ แต่ท่านพิจารณาด้วยปัญญาแล้วจึงรู้เข้าใจว่านิพพานคืออะไร ในพระสูตรนี้พระนารทะอธิบายให้พระปวิฏฐะฟังว่า ตัวท่านเองรู้เข้าใจเฉพาะตนในเรื่องปฏิจจสมุบาทเริ่มตั้งแต่ “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี” ไกลเสียไปโดยลำดับจนถึงความรู้อันว่า “ความดับแห่งภพเป็นนิพพาน” ซึ่งเป็นความรู้ที่ไม่ได้มาจากความเชื่อ ความชอบใจ การฟังตามกันมา การคิดตรึกตรองคำนวณด้วยเหตุผลหรือใช้หลักทฤษฎีเทียบเคียงแล้ว จึงเชื่อ ดังนั้น นิพพานจึงเป็นเรื่องที่จะอธิบายได้ด้วยปริยัติจากการศึกษาเล่าเรียนจากเนื้อหาในคัมภีร์ แม้ว่าคนนั้นจะไม่ได้เป็นพระอรหันต์ก็ตามหรืออย่างที่ วัชระ งามจิตรเจริญ ใช้คำว่า “ผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันต์ก็สามารถ “เห็น” หรือ “รู้” นิพพานซึ่งกล่าวอีกอย่างคือการหน่วงเอานิพพานเป็นอารมณ์ได้”^{๓๐} ดังนั้น แม้นิพพานจะเป็นภาวะที่รู้ได้เฉพาะตน แต่ในพระไตรปิฎกก็ได้บันทึกไว้ว่า บางครั้งบางคราว พระพุทธองค์และเหล่าพระสาวกได้เล่าประสบการณ์หรือตอบคำถามเกี่ยวกับนิพพานกับบุคคลผู้ที่ยังไม่บรรลุถึงนิพพานก็มีอยู่มากเช่นกัน อย่างการอธิบายของท่านวิสาขปัญจาสิบุตร ซึ่งพระพุทธองค์ถึงกับตรัสกล่าวชมว่า “ดีจริง ดีจริงวิสาขะ ดีเหลือเกินที่เธอชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัด ขวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแก้อ้วกล้า ปลอดขโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมิกถาด้วยวาจา ชาวเมืองที่สละสลวย ไม่หยาบคาย ให้ความหมายได้เกี่ยวเนื่องกับนิพพาน ไม่อิงอาศัยวิญญู”^{๓๑} บางครั้งเพื่อทำให้ผู้ถามปัญหาเข้าใจนิพพานได้ในระดับหนึ่ง พระพุทธองค์เลือกที่จะใช้วิธีเปรียบเทียบนิพพานกับลักษณะของวัตถุสิ่งของบางอย่าง เช่น เปรียบเทียบนิพพานกับการดับของไฟ อย่างที่พระพุทธองค์ได้ตอบคำถามของวัจฉโคตรปริพาชกที่ถามปัญหาเกี่ยวกับความหลุดพ้นของภิกษุว่า ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วจะไปเกิด ณ ที่ไหน? หรือเปรียบเทียบการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ว่าเหมือนกับการดับของดวงประทีป อย่างพุทธพจน์ในรัตนสูตรที่ตรัสว่า “พระชินาสพเหล่าใดสิ้นภพเก่าแล้ว ไม่มีการ

^{๒๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๘/๑๔๑.

^{๓๐} วัชระ งามจิตรเจริญ, “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาทอดีตหรืออนาคตา”, วารสารพุทธศาสน์ ศึกษา, ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๔๔): ๘๐.

^{๓๑} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๘/๗๘.

เกิดใหม่ ทั้งมีจิตเปื้อนหายในภพที่จะเกิดต่อไปท่านเหล่านั้นชื่อว่ามิพืชสิ้นแล้ว ไม่มีฉันทะงอกขึ้น เป็นปราชญ์ย่อมดับสนิทเหมือนประทีปดวงนี้ดับไป นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์”^{๓๒}

นิพพานคืออะไร? การตอบคำถามนี้ไม่ง่ายเลย เพราะนิพพานเป็นภาวะรู้ได้เฉพาะตน แม้แต่ผู้ที่บรรลุถึงนิพพานแล้วก็ยากที่จะแสดงความหมายของคำนี้ได้ทั้งหมดโดยที่ไม่ติดขัด “นิพพาน เป็นนิรคุณ นิพพานจึงไม่มีเกิดแต่มีอุปายที่บรรลุถึงได้โดยประจักษ์ แต่นิพพานก็เป็นธรรมชาติที่เรียกว่า อนิรวณียะ ไม่สามารถที่จะสรรหาคำพูดใดๆ มาจำกัดความหมายของคำว่านิพพานให้ตรงได้”^{๓๓} ในบุพพโยคกถาของหนังสือมิลินทปัญหาบรรยายเหตุการณ์ช่วงหนึ่งไว้ว่า กรุงสาครนครว่างเปล่าจาก สมณพราหมณ์อยู่นานถึง ๑๒ ปี เหตุเพราะว่าสมณพราหมณ์เหล่านั้นเกรงกลัวที่จะต้องวิสาขนาตอปปัญชาธรรมของพระเจ้ามิลินท์ จึงได้แยกย้ายออกไปจำพรรษายังสถานที่อื่นๆ เช่น ในชนบทบ้าง ในเมืองอื่นบ้าง กรณีนี้ถือว่าเป็นเรื่องปกติ พระอรหันต์เชื่อว่า จะรู้ทุกเรื่องตอบปัญหาได้ทุกอย่าง แต่สิ่งที่ท่านมีเหมือนกันคือการตัดกิเลสได้หมดเท่ากัน ส่วนในคติของมหายานยิ่งแล้วใหญ่เนื้อหาในคัมภีร์ วิมลเกียรติคุณเทศสูตรให้ข้อมูลว่าแม้แต่พระสารีบุตรอัครสาวกเบื้องซ้ายยังต้องเกรงกลัวต่อท่านวิมลเกียรติคุณทุกหอบดี ถึงกับไม่ยอมไปเยี่ยมไข้ตามคำร้องขอของพระพุทธเจ้าเสียด้วยซ้ำ ความหมายของนิพพานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกไม่ใช่เป็นพุทธพจน์ไปเสียทั้งหมด บางพระสูตรเป็นการให้ความหมายโดยพระสาวกรูปใดรูปหนึ่ง เป็นเถรคาถาหรือเถรีคาถาก็มีอยู่มากเช่นกัน บางครั้งก็เป็น การอธิบายนิพพานในเชิงเปรียบเทียบกับอะไรบางอย่างเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจได้ในระดับหนึ่ง อย่างภาษิตพระสุเมธาเถรีที่ว่า “นิพพานนี้ไม่แก่ ไม่ตาย เป็นทางดำเนินถึงความไม่แก่และไม่ตาย ไม่มีความเศร้า โศก ไม่ถูกขาศึกเบียดเบียน ไม่พลาดไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อน”^{๓๔} หรือภาษิตของพระสุภูติเถระที่ว่า “ฝนเอ๋ยภูมิของเราสลาย มุงบังมิดชิดดี จงตกตามสลายเถิด จิตเราหลุดพ้น ตั้งมั่นดีแล้ว เราปรารถนาความเพียรอยู่จงตกลงมาเถิดฝน”^{๓๕} ในเรื่องนี้มีข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งว่า แม้นิพพานที่พระสาวก พยายามที่จะสื่อสารออกมาจะมีลักษณะความหมาย การใช้คำเปรียบเทียบที่แตกต่างกัน แต่เมื่อว่า โดยอรรถความหมายที่แฝงอยู่ในรูปประโยคนั้นแล้ว ทุกท่านก็พยายามจะสื่อสารในเรื่องเดียวกันคือ พรรณนาเรื่องนิพพานให้เป็นที่เข้าใจกันได้ในระดับหนึ่ง

พระพุทธเจ้าได้ให้ความหมายนิพพานไว้หลายที่ด้วยกัน แม้จะเป็นเพียงข้อความสั้นๆ แต่ ก็มีความหมายที่ลึกซึ้งและสามารถนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ พระสารีบุตรได้ธรรมจักขุก็เพราะฟังธรรม จากพระอัสสชิเพียงประโยคสั้นๆ เท่านั้นเอง ในอุทฺตมญาณวกปัญหา ขุททกนิกาย สุตตนิบาตพระพุทธองค์

^{๓๒} ชุ.ชุ. (ไทย) ๒๕/๑๕/๑๓.

^{๓๓} พระภควีรญาณ (จันองค์ ชุตินธโร), คำบรรยายพรมชาลสูตร, (กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๔๗๘.

^{๓๔} ชุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๕๑๔/๖๓๙.

^{๓๕} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑/๓๐๓.

ตรัสตอบปัญหาของอุทัยมาณพว่า “สัตว์โลกมีความเพิลิตเพลินเป็นเครื่องประกอบไว้ ความตริกเป็นเหตุเที่ยวไปของสัตว์โลกนั้น เพราะละตณหาได้เราจึงเรียกว่านิพพาน”^{๓๖} คำว่าตณหาในที่นี้คัมภีร์จูฬนิทเทสอธิบายว่าได้แก่ รูปตณหา สัทตตณหา คันธตณหา รสตณหา โสรัพตณหา และธัมมตณหา ส่วนคำว่าเพราะละคือ “เพราะเข้าไปสงบ เพราะสลัดทิ้ง เพราะระงับตณหาได้”^{๓๗} ในทุติยอัฏฐตรภิกขุสูตรสังยุตตนิคาย มหาวารวรรคตรัสว่า “ภิกษุ คำว่าธรรมเป็นที่กำจัดราคะ โทสะและโมหะนี้เป็นชื่อของนิพพานธาตุเพราะเหตุนี้จึงเรียกว่าธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ”^{๓๘} ส่วนในสัตตสูตร สังยุตตนิคาย ชันธวารวรรคพระพุทธรองค์ตรัสว่า “ราคะ ก็ความสิ้นตณหาจัดเป็นนิพพาน”^{๓๙} เนื้อหาโดยย่อในพระสูตรนี้มีอยู่ว่า วันหนึ่งพระราชาทูลถามพระพุทธรองค์ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญที่พระองค์ตรัสว่าสัตว์ สัตว์ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอพระองค์จึงตรัสว่าสัตว์” ทรงตรัสตอบว่าเพราะข้องติดอยู่ในความพอใจ ความกำหนด ความเพิลิตเพลิน ความทะยานอยากในขันธ ๕ เรียกว่าสัตว์ ต่อจากนั้นได้อธิบายโดยเปรียบเทียบกับเด็กหญิงเด็กชายที่เล่นเรือนฝุ่นอยู่ เด็กหญิงเด็กชายเหล่านี้เมื่อยังไม่ปราศจากความกำหนัด ความพอใจ ความรัก ความกระหาย ความเร่าร้อน ความทะยานอยากในเรือนฝุ่น เด็กเหล่านี้ก็ยังมี ความอาลัย อยากรเล่น ห่วงแหวนยึดถือในเรือนฝุ่นนั้น แต่เมื่อใดที่เด็กเหล่านี้ละความกำหนัด ปราศจากความพอใจ ปราศจากความรักเสียได้ เมื่อนั้นก็จะรื้อทำลายเรือนฝุ่นให้เกลื่อนกลาดกระจายกระจายให้เล่นไม่ได้อีก ภิกษุก็เช่นกันจงรื้อทำลายขันธ ๕ ให้ยินดีไม่ได้อีก เมื่อนั้นก็จะบรรลุนิพพาน

ราคะ พวกเด็กชายหรือเด็กหญิงเล่นเรือนฝุ่นอยู่ เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ไม่ปราศจากความพอใจ ไม่ปราศจากความรัก ไม่ปราศจากความกระหายไม่ปราศจากความเร่าร้อน ไม่ปราศจากความทะยานอยากในเรือนฝุ่นเหล่านั้นอยู่เพียงใดพวกเขาก็อาลัย อยากรเล่น ห่วงแหวน ยึดถือเรือนฝุ่นทั้งหลายอยู่เพียงนั้น แต่เมื่อใดพวกเขาเด็กชายหรือเด็กหญิงเป็นผู้ปราศจากความกำหนัด ปราศจากความพอใจ ปราศจากความรัก ปราศจากความกระหาย ปราศจากความเร่าร้อน ปราศจากความทะยานอยากในเรือนฝุ่นเหล่านั้น เมื่อนั้น พวกเขาจะอม รื้อ ยื้อแย่งทำลาย ทำเรือนฝุ่นเหล่านั้นให้เล่นไม่ได้ด้วยมือและเท้าแม้ฉันใด แม้เธอทั้งหลายก็ ฉันนั้นเหมือนกัน จงรื้อ แยก กระจายออก ทำรูปให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสิ้นตณหา เธอทั้งหลายจงรื้อ แยก กระจายออก ทำเวทนาให้ยินดีไม่ได้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นตณหา... สัญญา... เธอทั้งหลายจงรื้อ แยก กระจายออกทำสังขารให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อสิ้นตณหา

^{๓๖} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๑๖/๗๖๙.

^{๓๗} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗๘/๒๗๙.

^{๓๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗/๑๐.

^{๓๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๕.

เธอทั้งหลายจงรู้ แยก กระจายออกทำวิญญานให้ยินดีไม่ได้ ปฏิบัติเพื่อความสิ้นตัณหา ภาวะก็ความสิ้นตัณหา จัดเป็นนิพพาน”^{๔๐}

ในจูนที่สูตร อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต มีพุทธพจน์ที่ตรัสกะจุนที่ราชกุมารีว่า “ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด วิราคะ (ความคลายกำหนัด) คือความสร้างความเมา ความดับความกระหาย ความถอนอาลัย ความตัดวิภวภูชะ ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับทุกข์คือนิพพาน”^{๔๑} จากพุทธพจน์ข้างต้นความสิ้นไปแห่งตัณหา (ตณฺหุขโย) จึงเป็นความหมายที่แท้จริงของนิพพานในทัศนะของพระพุทธศาสนาซึ่งมีความแตกต่างจากความหมายที่เจ้าลัทธินิยมย่นได้ยึดถือและอบรมสั่งสอนกันอยู่ พระพุทธเจ้าหมายเอาความสิ้นไปแห่งตัณหา นั้นแหละว่าเป็นนิพพานอันเป็นที่สิ้นสุดแห่งสังสารวัฏฏ์

นอกจากความหมายของนิพพานที่เป็นพุทธพจน์โดยตรงแล้ว นอกจากนี้ยังมีความหมายของนิพพานที่มาจากพระสาวกบางรูปก็มีอยู่ อย่างในนิพพานปัญหาสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค พระสารีบุตรได้ตอบคำถามของขัมพูชาทกปริพาชกที่ถามว่า “ท่านสารีบุตร ที่เรียกกันว่านิพพาน นิพพานเป็นอย่างไร” พระสารีบุตรตอบว่า “ผู้มีอายุ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะและความสิ้นโมหะนี้เรียกว่านิพพาน”^{๔๒} และอีกครั้งหนึ่งที่ฝั่งแม่น้ำคงคา เขตอุกกเจเลนคร แคว้นวัชชี พระสารีบุตรก็ได้ตอบปัญหาของสามัคทกปริพาชกที่ถามท่านว่า นิพพานคืออะไร? ซึ่งท่านก็ได้ตอบสามัคทกปริพาชกเหมือนอย่างที่ได้ตอบแก่ขัมพูชาทกปริพาชก นั่นคือการสิ้นไปแห่งตัณหา นั้นแหละคือนิพพาน นอกจากนี้ในจุฬวิญญูสูตรตนิทเทส ขุททกนิกาย มหานิทเทสพระสารีบุตรอธิบายอีกว่านิพพานพระพุทธองค์ตรัสเรียกว่าเป็นสัจจะหนึ่งเดียวไม่มีสอง ส่วนมรรคสัจจะที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นก็เรียกว่าเป็นสัจจะหนึ่งเดียวเช่นกัน “คำว่าสัจจะนั้นมียังอย่างเดียวเท่านั้นไม่มีอย่างอื่นที่ ๒ อธิบายว่า นิพพานคือความดับทุกข์ ได้แก่ความระงับสังขารทั้งปวง ความสลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับกิเลส ความเย็นสนิท ตรัสเรียกว่าสัจจะอย่างเดียว”^{๔๓}

เกี่ยวกับนิพพานมีเรื่องที่ควรทำความเข้าใจอีกอย่างหนึ่งคือ นิพพานไม่ใช่ตัวทำลายกิเลส อริยอัฐฐังคิกมรรคต่างหากเป็นตัวทำลายกิเลส นิพพานกับการดับกิเลสไม่ใช่ตัวเดียวกัน แต่นิพพานเป็นผลที่เกิดจากการดับกิเลส นิพพานไม่ใช่สิ่งทำให้เกิดขึ้นแต่เป็นสิ่งที่ทำให้ปรากฏภาวะออกมาเท่านั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทโธมหาราชจารย์อธิบายเรื่องนี้ไว้ชัดว่า “นิพพานมิใช่ธรรมที่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ แท้จริงพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่บุคคลพึงถึงด้วยมรรคเท่านั้น มิใช่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่าไม่มีแดนเกิดแท้ เพราะไม่มีแดนเกิดจึงไม่มีชรา มรณะ

^{๔๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๕.

^{๔๑} อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐.

^{๔๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๔/๓๓๕.

^{๔๓} ขุ.ม. (ไทย) ๒๘/๑๑๘/๓๔๖.

เพราะไม่มีแดนเกิดและชรา มรณะจึงเที่ยง”^{๔๔} การตีความนิพพานไปตามพยัญชนะอักษรอาจทำให้เกิดการปลั่งเปลือยตีความหมายผิดว่านิพพานเป็นตัวทำลายกิเลส ซึ่งนั่นเป็นความเข้าใจที่ไม่ถูกต้อง นิพพานไม่ได้มีอยู่แล้วในตัวอย่างสมบูรณ์ แต่นิพพานเป็นภาวะที่ทำให้ปรากฏขึ้นได้ด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรคเท่านั้นซึ่งเป็นมรรคสังขะหนึ่งเดียวที่สามารถจะนำสัตว์ให้ออกไปจากสังสารวัฏได้ วัชระ งามจิตรเจริญได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาทอรรถาหรืออนัตตา” ไว้ที่น่าสนใจซึ่งผู้วิจัยขอคัดมาลงไว้เพื่อความเข้าใจที่ตรงกันในเรื่องนี้ ดังนี้

นิพพานในความหมายของการดับกิเลสนี้ไม่ได้หมายความว่า นิพพานเป็นอันเดียวกับ “การทำลาย” กิเลส เพราะการทำลายกิเลสเป็นหน้าที่ของมรรคหรือจิตที่ประกอบด้วยมรรคมีองค์ ๘ หรือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาซึ่งยังเป็นสังขตธรรมอยู่ การดับกิเลสในที่นี้มุ่งเอาภาวะที่จิตปราศจากกิเลสหรือกิเลสไม่เกิดกับจิตอีกอย่างเด็ดขาด โดยเริ่มตั้งแต่การไม่เกิดอีกของกิเลส บางประการและการลดลงของกิเลสบางประการจนหมดอย่างสิ้นเชิงในที่สุดเป็นลำดับไป การกล่าวว่านิพพานคือการดับหรือสิ้นไปแห่งกิเลสเป็นการกล่าวอย่างง่าย ๆ เพราะการดับกิเลสและการไม่มีกิเลส (หรือการที่กิเลสดับไปแล้วไม่เกิดอีก) เป็นภาวะที่ต่อเนื่องกันอย่างแยกขาดจากกันไม่ได้ เหมือนการปรากฏของแสงสว่างกับการหายไปของความมืดที่เกิดพร้อมกัน เมื่อเกิดมรรคจิตขึ้นมาทำลายกิเลส ผลจิตที่เป็นภาวะปราศจากกิเลสของจิตก็ปรากฏตามมาด้วย ซึ่งในเรื่องนี้พระพุทธโฆษาจารย์ก็ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ในความเป็นจริง อริยมรรคเป็นตัวทำให้โทษทั้งหลายสิ้นไปจึงเรียกว่า “การสิ้นไป” หรือ “ธรรมเป็นที่สิ้นไป” (ขโย) (ของโทษเหล่านั้น) และตั้งแต่การทำให้โทษเหล่านั้นสิ้นไป โทษทั้งหลายก็เป็นไปไม่ได้อีก ส่วนนิพพานท่านเรียกว่า “การสิ้นไป” เพราะเป็นอุปนิสสยปัจจัย (เหตุสนับสนุน) โดยปริยาย (โดยอ้อม) ของการสิ้นไปกล่าวคือการดับโดยการไม่เกิดขึ้นอีก (ของโทษทั้งหลาย) ตามคำอธิบายนี้ นิพพานไม่ใช่ตัวการที่ “ดับ” หรือ “ทำลาย” กิเลสโดยตรง แต่เนื่องจากการทำลายกิเลสของมรรคเป็นการทำให้กิเลสดับไปอย่างไม่เกิดขึ้นอีก ซึ่งการดับอย่างไม่เกิดขึ้นอีกนี้เป็นลักษณะของนิพพาน จึงเท่ากับว่านิพพานเป็นเหมือนเหตุสนับสนุนให้เกิดการดับโดยอ้อม และจิตก็ต้องอาศัยนิพพานเป็นอารมณ์จึงจะเกิดมรรคจิตมาทำลายกิเลสได้ เราจึงเรียกนิพพานโดยอุปมาเทียบเคียงกับมรรคหรือการทำลายกิเลสว่านิพพานคือการดับกิเลส กล่าวอีกอย่างก็คืออริยมรรคคือการ “ดับกิเลส” ส่วนนิพพานคือ “ความที่กิเลสดับไปแล้ว” หรือ “ความดับแห่งกิเลส” แต่เราเรียกรวมกันเพื่อให้ง่ายว่านิพพานคือความดับกิเลส ถ้าจะกล่าวให้เข้าใจง่าย นิพพานในที่นี้ก็คือการไม่มีกิเลสเกิดขึ้นอีกอย่างถาวร^{๔๕}

^{๔๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๕๖๐/๘๒๖.

^{๔๕} วัชระ งามจิตรเจริญ, “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาทอรรถาหรืออนัตตา”, หน้า ๔๖.

ในหนังสือเรื่องพระพุทธองค์ทรงสอนอะไร (what the Buddha taught) ของวัลโปละ ราหุละ (Walpola Sri Rahula) มีคำอธิบายเกี่ยวกับนิพพานอีกแหล่งหนึ่งที่ผู้วิจัยเห็นว่ามีความสำคัญ ต่อการทำความเข้าใจในเรื่องอันลึกซึ้งนี้ ทั้งเป็นการเผยให้เห็นถึงทัศนะของนักวิชาการสาย พระพุทธศาสนาเถรวาทที่มองเรื่องนี้อย่างเป็นกระแสรายเดียวกัน และทำให้เข้าใจกับสิ่งที่ลึกซึ้งนี้ ได้ดียิ่งขึ้นว่าแท้ที่จริงแล้วนิพพานเป็นผลมาจากสิ่งใด นิพพานเกิดขึ้นเองหรือมีสิ่งใดทำให้เกิด วัลโปละ ราหุละ อธิบายไว้ดังนี้

ไม่เป็นการถูกต้องเลยที่จะทักท้อเอาเองว่า พระนิพพานเป็นผลพวงตามธรรมชาติของการ ดับสิ้นไปแห่งตัณหา พระนิพพานไม่อาจเป็นผลลัพธ์ของสิ่งใดๆ ทั้งสิ้น เพราะถ้าเป็นก็แสดงว่า พระนิพพานเป็นผลผลิตจากเหตุปัจจัย เป็นสังขตธรรมสร้างสรรค์และปรุงแต่งขึ้นจากเงื่อนไข บางประการ พระนิพพานมิได้เป็นทั้งเหตุและผล แต่อยู่เหนือเหตุและผล มิใช่ผลหรือวิบาก มิใช่เป็นสิ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นจากการปฏิบัติทางจิตหรือเป็นสภาวะทางจิตในเชิงรหัสนัย ดังเช่น ฌานหรือสมาธิ สัจธรรมมีอยู่พระนิพพานมีอยู่ สิ่งเดียวที่ท่านอาจทำได้คือเห็นแจ้งแทงตลอดใน สิ่งนั้น หนทางไปสู่การรู้แจ้งซึ่งพระนิพพานมีอยู่ แต่พระนิพพานมิได้เป็นผลลัพธ์ของหนทาง สายนี้ ท่านอาจเดินทางไปถึงภูเขาได้ แต่ภูเขามิใช่ผลลัพธ์ของการเดินทาง ทั้งมิใช่เป็นผลผลิต ของหนทางด้วย ท่านอาจมองเห็นแสงสว่างได้ แต่แสงสว่างมิใช่ผลลัพธ์อันเกิดจากการเห็นด้วย ตาของท่านแต่อย่างใด ผู้คนมักถามกันว่า หลังบรรลุพระนิพพานแล้วจะมีอะไร? ปัญหานี้ไม่ อาจเกิดขึ้นได้เพราะพระนิพพานเป็นสังขธรรมอันสูงสุด ถ้าพระนิพพานเป็นสภาวะสูงสุดแล้ว ย่อมไม่อาจมีสิ่งใดหลังจากนั้นได้ ถ้ามีอยู่สิ่งนั้นย่อมเป็นสังขธรรมสูงสุดมิใช่พระนิพพาน^{๕๖}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆสจารย์อธิบายว่า นิพพานมิใช่เป็นเพียงการสิ้นกิเลส หรือการไม่มีกิเลสอยู่เพียงชั่วคราว หากเป็นเช่นนั้นจริงก็จะทำให้นิพพานถึงความเป็นธรรมชาติดี สภาพชั่วคราวดำรงอยู่เพียงชั่วเวลาอันสั้นเท่านั้น กลายเป็นสังขตธรรมทั้งเป็นสภาวะที่จะบรรลุถึงได้ โดยไม่ต้องใช้สัมมาวายามะอะไรเลย คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายเนื้อหาช่วงนี้ไว้ว่า“(การกล่าวเพียงแต่ว่า ความสิ้นกิเลสเป็นนิพพานนั้นไม่ชอบ) เพราะโทษคือพระนิพพานกลายเป็นธรรมชาติดีชั่วคราวอันสั้น เป็นไป... ความเป็นธรรมชาติดีมีลักษณะแห่งสังขตธรรม และความเป็นธรรมชาติดีที่จะพึงบรรลุได้โดยไม่ แยกแยะสัมมาวายามะไปเสียด้วย”^{๕๗} นิพพานจึงมิใช่เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดขึ้น ทำได้อย่างเดียวคือทำให้ ปรากฏหรือทำให้ประจักษ์แจ้งแก่จิตเท่านั้น ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า“ความหิวเป็นโรคร้ายยิ่ง สังขาร ทั้งหลายเป็นทุกข้อย่างยิ่ง บัณฑิตรู้เรื่องนี้ตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมทำนิพพานให้แจ้ง เพราะ

^{๕๖} วัลโปละ ราหุละ, **พระพุทธองค์ทรงสอนอะไร**, แปลโดย สุนทร พลามินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๓), หน้า ๕๔-๕๕.

^{๕๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๕๕๙/๘๒๕.

นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๔๘} หรือในนิพพานสังคิกรณปัญหาอย่างที่พระนาคเสนได้ตอบคำถามของ พระเจ้ามิลินท์ว่า “ขอถวายพระพร บพิตรพระราชสมภาร บุคคลที่ปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติกระทำ ให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั้นแล้ว ทำให้แจ้งพระนิพพานที่พระเกิดแล้วก็ได้ ที่ยังมีได้บังเกิดก็ได้หรือจะว่าให้ พระนิพพานบังเกิดขึ้นแล้วจึงกระทำให้แจ้งก็ได้”^{๔๙} คำว่า “ทำนิพพานให้แจ้ง” บาลีเดิมใช้คำว่า “นิพพานํ สจฺจิกโรตฺติ”^{๕๐} หรือ “ปรมฺ สจฺจํ สจฺจิกโรตฺติ”^{๕๑} อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้นว่านิพพานเป็นผล ส่วนมรรคสังคิจะที่จะนำสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏฏ์ได้คืออริยอัฏฐังคิกมรรคซึ่งตรัสเรียกว่าเป็นสังคิ จะหนึ่งเดียว ดังภาพิตของพระสารีบุตรที่ปรากฏอยู่ในจุฬวิญญูหสูตรนทเทส ขุททกนิกาย มหานิทเทสที่ว่า “มรรคสังคิจะคือ สังคิจะเป็นเหตุนำสัตว์ออกจากทุกข์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ๑.สัมมาทิฏฐิ... ๘.สัมมาสมาธิ ตรัสเรียกว่าสังคิจะอย่างเดียว”^{๕๒} สังคิจะที่แท้มีอยู่หนึ่งเดียว แต่สังคิจะเป็นสังคิจากนิเวสเป็นไปตามความเชื่อของเจ้าลัทธิในสมัยนั้นมีแตกต่างกันไป เช่น บางลัทธิเชื่อว่า อตฺตาและโลกเที่ยง บ้างก็ว่าอตฺตาและโลกมีทั้งเที่ยงและไม่เที่ยง โลกมีที่สุต โลกไม่มีที่สุต ชีวะกับสรีระ เป็นอย่างเดียวกันหรือชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน สุขและทุกข์เที่ยง อย่างนี้เป็นต้น เพราะการยึด มั่นอยู่ในความเชื่อของตนอย่างนี้จึงมีคำกล่าวจากเจ้าลัทธิเหล่านั้นว่า “นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง”^{๕๓} หรือวาทะที่ว่า “คำของเราจริง คำของท่านเท็จ”^{๕๔}

ในนันทียสูตร สังยุตตนิกาย มหาวรรคพระพุทฺธองค์ได้ตอบคำถามของนันทียปริพาชก ที่ถามว่า “ธรรมเหล่าไหนที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมให้ถึงนิพพาน มีนิพพานเป็นเบื้องหน้า มีนิพพานเป็นที่สุต” ตรัสตอบว่า “ธรรม ๘ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑.สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ๘.สัมมาสมาธิ นันทียะ ธรรม ๘ ประการนี้แลที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมให้ถึงนิพพานมีนิพพานเป็นเบื้องหน้า มีนิพพานเป็นที่สุต”^{๕๕} ในวิราคกถาพระสารีบุตรอธิบายว่า “พระพุทฺธเจ้าและสาวกย่อมถึงนิพพานซึ่ง เป็นทิศที่ไม่เคยไปด้วยมรรคนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามรรคมีองค์ ๘ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้นล้ำเลิศ เป็นประธาน สูงสุดและประเสริฐกว่ามรรคของสมณพรมณฺ์เป็นจำนวนมากผู้ถือลัทธิอื่น”^{๕๖} พระพุทฺธองค์ ตรัสว่าอริยอัฏฐังคิกมรรคที่ตรัสแสดงนี้ไม่ใช่อะไรใหม่แต่เป็นทางสายเก่าที่เหล่าพุทฺธาภิษัตติมี พระพุทฺธเจ้าเป็นต้นเคยเสด็จผ่านเส้นทางนี้มาก่อน ในพระไตรปิฎกใช้คำว่า “ปุราณมคฺโค” คือเส้นทาง

^{๔๘} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๓/๙๕.

^{๔๙} กรมศิลปากร, **มิลินทปัญหา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาคาร, ๒๕๔๙), หน้า ๕๘๗.

^{๕๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๙/๑๔.

^{๕๑} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๘๓/๑๕๘.

^{๕๒} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๒๑/๓๕๐.

^{๕๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗/๓๖.

^{๕๔} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๙๓/๗๗๑๕.

^{๕๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐/๑๕.

^{๕๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๗๖.

เก่าตั้งพุทธพจน์ในนครสุทร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคที่ว่า“ทางเก่าที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ เคยเสด็จพระดำเนิน เป็นอย่างไร คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น ได้แก่ ๑.สัมมาทิฐิ ฯลฯ ๘.สัมมาสมาธิ”^{๕๗} ในนครสุทรพระพุทธร่องค์ตรีสิบเปรียบทางเก่าเสมือนกับบุรุษคนหนึ่งเดินเที่ยวอยู่ในป่า ด้วยเหตุบังเอิญเขาได้พบเส้นทางเก่าที่คนสมัยก่อนใช้สัญจรไปมา จึงเดินไปตามเส้นทางนั้นจนได้พบ เมืองโบราณที่มั่งคั่งสมบูรณ์แวดล้อมด้วยป่าไม้ เขิงหินแห่งนคร เมื่อกลับมาเขาได้บอกสิ่งที่ได้พบเห็น กับพระราชาทังแนะนำให้พระองค์ได้สร้างเมืองขึ้นใหม่ตรงที่เมืองเก่านั้นเอง ต่อมาเมืองที่สร้างขึ้นมาใหม่ นั้นได้กลายเป็นเมืองที่มั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ หนาแน่นไปด้วยประชากร อริยอัฏฐังคิกมรรคก็เช่นเดียวกัน เมื่อดำเนินตามมรรคสัจจะนี้มาโดยลำดับก็จะบรรลุถึงจุดหมายอย่างแน่นอน ขอคัดข้อความที่ปรากฏอยู่ในสามัคยสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคมาลงไว้เพื่อประกอบการพิจารณา ดังนี้

สมัยหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรอยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำคงคา เขตอุกกเจเลนครแคว้นวัชชี ครั้นนั้น สามัคยทกปริพาชกเข้าไปหาท่านพระสารีบุตรถึงที่อยู่ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจพอ เป็นที่ระลึกรู้ถึงกันแล้ว นั่ง ณ ที่สมควรได้เรียนถามท่านพระสารีบุตรดังนี้ว่า

ท่านสารีบุตรที่เรียกกันว่า นิพพาน นิพพาน นิพพานคืออะไร

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ผู้มีอายุคือความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะและความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่านิพพาน

มีมรรค มีปฏิบัติทาเพื่อทำให้แจ้งนิพพานนั้นอยู่หรือ

มีมรรค มีปฏิบัติทาเพื่อรู้แจ้งนิพพานนั้นอยู่

มรรคเป็นอย่างไร ปฏิบัติทาเพื่อทำให้แจ้งนิพพานนั้นเป็นอย่างไร

ผู้มีอายุคืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล เพื่อทำให้แจ้งนิพพานนั้นได้แก่ ๑.สัมมาทิฐิ ฯลฯ ๘. สัมมาสมาธิ นี้แลคือมรรคนี้คือปฏิบัติทาเพื่อทำให้แจ้งนิพพานนั้น

ท่านสารีบุตร มรรคดีจริงหนอ ปฏิบัติทาเพื่อทำให้แจ้งนิพพานนั้นดีจริงหนอและควรที่จะไม่ประมาท^{๕๘}

พระพุทธร่องค์ตรีสิบว่าอริยอัฏฐังคิกมรรคที่บุคคลเจริญแล้วเป็นธรรมชาติโน้มเอียงลาดเท ไปสู่นิพพาน ทิศที่ไม่เคยไปคือนิพพานย่อมถึงได้ด้วยมรรคสัจจะนี้เท่านั้น“ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคา ไหลไปสู่ทิศปราจีน บ่าไปสู่ทิศปราจีน หลากไปสู่ทิศปราจีน แม่น้ำใด ภิกษุก็ฉันทันเหมือนกันเมื่อเจริญ อริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน โนม้ไปสู่นิพพาน โอนไปสู่ นิพพาน”^{๕๙} อริยอัฏฐังคิกมรรคมีสัมมาทิฐิเป็นปฐมและมีสัมมาสมาธิเป็นที่สุด สัมมาทิฐิตรีสิบเรียกว่า

^{๕๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๕/๑๒๘.

^{๕๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓๐/๓๔๘.

^{๕๙} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๙๑/๕๘.

บุพนิมิตแห่งกุศล (บุพนิมิตต์) เป็นนิมิตหมายแสดงให้เห็นเป็นการล่วงหน้าว่าเมื่อดำเนินอยู่ในมรรค
 สัจจะที่ถูกตองนิพพานจะต้องมาถึงโดยแน่แท้เปรียบเสมือนแสงอรุณตอนรุ่งสางเป็นนิมิตหมายแห่ง
 ดวงอาทิตย์อุทัยฉะนั้น “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต
 ฉนั้นใด สัมมาทิฐิก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งกุศลธรรมทั้งหลายฉนั้น”^{๖๐} ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า
 “อริยมรรคนั้นเปรียบเหมือนใบจักรแปดใบหรือแจวพายแปดเล่มสำหรับพายพัดดันเรือคือใจให้แล่น
 ทวนกระแสของโลกียอันเต็มไปด้วยเหยื่อล่อใจ จนลวงพันทเข้าไปเขตต์กระแสแห่งโลกุตระแล้วก็ลอย
 ล่องไปตามกระแสนั้น โดยมีต้องออกกำลังพายหรือใช้จักรอีกก็ได้ เป็นแน่นอนว่าจะถึงนิพพาน”^{๖๑}
 นี่คือความหมายของนิพพานทั้งที่มาจากพุทธพจน์โดยตรง และความหมายนิพพานที่เป็นสาวกภาษิต
 จากพระอรหันตสาวกบางรูปตลอดถึงนัยสำคัญเกี่ยวนิพพานในบางมิติ แม้พระพุทธองค์จะตรัสอธิบาย
 เกี่ยวกับนิพพานไว้หลายที่หลายแห่ง แต่เมื่อกล่าวโดยยรรยไม่มีอะไรแตกต่างกันนั้นคือความสิ้นไป
 แห่งตัณหานั่นแหละเป็นความหมายของนิพพาน

๒.๓ นิพพานกับการใช้ภาษาเชิงปฏิเสธ

พระพุทธเจ้าตรัสว่านิพพานเป็นธรรมที่ลึกซึ้ง รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต เข้าไม่ถึงด้วยการ
 คิดคำนวณตรึกตรองด้วยเหตุผล ผู้ที่ดำเนินตามอริยอัฏฐังคิกมรรคเท่านั้นจึงจะประจักษ์แจ้งกับภาวะ
 นี้ได้ เพราะภาวะแห่งนิพพานเป็นสันติภูมิที่ไกลเกินบุคคลพึงเห็นได้ด้วยตนเอง เป็นปัจเจกตัง เวทิตัพพัง
 วิญญูหิ อัญญิณฺณชนพิงฺงูรู้ได้เฉพาะตน แม้นิพพานจะเป็นภาวะที่รู้ได้เฉพาะตนแต่พระพุทธองค์ก็มี
 วิธีการสื่อสารเพื่อให้คู่สนทนาได้เข้าใจเป็นเบื้องต้นก่อนว่าภาวะที่เรียกว่านิพพานนั้นคืออะไร มีลักษณะ
 เช่นไร ดำรงอยู่ที่ไหนอย่างไร “มีฉนั้นสภาพที่ตามความจริงเราไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นอะไร ที่พระองค์
 ทรงค้นพบนั้นจะไม่ใช่ประโยชน์อะไรแก่ผู้อ่านเสียเลย”^{๖๒} อย่างกรณีที่พระพุทธองค์ได้ตอบคำถาม
 ของวัจฉโคตรปริพาชกที่ถามเรื่องความหลุดพ้นของพระภิกษุว่า “ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้จะ
 เกิด ณ ที่ไหน” หรือในกรณีของพระวิสาขปัญจาลบุตรแสดงธรรมมีกถาด้วยวาจาไพเราะสละสลวย
 ได้ชี้แจงให้เพื่อนภิกษุได้เห็นชัด มีจิตใจอาจหาญแก่กล้า พร้อมจะน้อมไปปฏิบัติ เมื่อพระพุทธองค์ได้
 ยินถึงกับตรัสกล่าวชม เนื้อหาเหล่านี้แสดงว่านิพพานสามารถอธิบายเปรียบเทียบให้เป็นที่เข้าใจได้
 แม้คนนั้นจะไม่ได้ประจักษ์แจ้งภาวะนั้นด้วยตนเองก็ตาม วิธีหนึ่งที่จะทำให้นิพพานเป็นที่เข้าใจได้ก็คือ
 การสื่อสารด้วยภาษา พระพุทธองค์จึงยืมภาษาของชาวบ้านที่มีใช้พูดจาสื่อสารกันอยู่ทั่วไปในสังคมมา
 บัญญัติใช้ในบริบทของพระพุทธศาสนา ความหมายทางโลกุตระธรรมแม้จะมีความหมายที่ลึกซึ้งยากที่
 จะสื่อความหมายได้ทั้งหมด แต่การจะอธิบายภาวะเช่นนี้ให้คนอื่นเข้าใจได้บ้างแม้จะไม่ทั้งหมด ภาษา

^{๖๐} อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๒๑/๒๗๕.

^{๖๑} พุทธทาสภิกขุ, *ชุมนุมเรื่องยาว*, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๔๓-๔๔.

^{๖๒} พุทธทาสภิกขุ, *นิพพาน*, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๕๖), หน้า ๖๓.

แบบบ้านๆ หรือคำที่ใช้พูดจาสื่อสารกันอยู่ในสังคมนั้นแหละจะเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะเป็นตัวสื่อสารระหว่างกันได้ดี ภาษาจึงเป็นภาชนะรองรับพุทธธรรมทั้งในการเผยแพร่และทรงจำพุทธพจน์ สมภารพรมทากล่าวว่า “ในที่บางแห่งในพระสูตร เราจะพบข้อความที่พระพุทธองค์ได้ตรัสเป็นเชิงเตือนว่า เวลาที่ได้ยินได้ฟังคำสอนของพระองค์ ผู้ฟังต้องเข้าใจว่าทรงสอนโดยอาศัยภาษาซึ่งเป็นสิ่งที่มนุษย์ได้สร้างร่วมกันมายาวนาน เป็นไปไม่ได้ที่จะสอนสิ่งที่ทรงค้นพบนอกจากภาษาที่ใช้กันอยู่”^{๖๓}

แม้พระพุทธองค์จะใช้ภาษาของโลกและพูดจาสื่อสารเหมือนกับคนทั่วไป แต่พระองค์ไม่ยึดอยู่ในถ้อยคำนั้นๆ เหมือนกับปุถุชนทั่วไป ในไปฏฐปาหสูตร ที่ขนิกาย สีลขันธวรรค ได้ตรัสอธิบายเกี่ยวกับการใช้ภาษาของพระองค์ว่า “เหล่านี้แลเป็นโลกสมัญญา (ชื่อที่ชาวโลกใช้เรียก) เป็นโลกนิรุตติ (ภาษาของชาวโลก) เป็นโลกโวหาร (โวหารของชาวโลก) เป็นโลกบัญญัติ (บัญญัติของชาวโลก) ซึ่งตถาคตก็ใช้อยู่แต่ไม่ยึดถือ”^{๖๔} นี่คือความแตกต่างระหว่างพระพุทธองค์กับปุถุชนในเรื่องการใช้ภาษา พระพุทธองค์ใช้ไปตามบัญญัติของโลกแต่ไม่ติดอยู่ในบัญญัตินั้น เมื่อพูดถึงการนำภาษามาใช้เพื่ออธิบายถึงสิ่งที่เป็นปรมาตถสัจจะ นักวิชาการหลายท่านคิดตรงกันในเรื่องนี้ว่า แม้ภาษาจะมีบทบาทสำคัญในการสื่อสารถึงบรมธรรมก็จริงแต่ภาษาก็ยังมีข้อจำกัดอยู่ คือในตัวภาษาเองไม่สามารถจะใช้เป็นเครื่องมืออธิบายถึงสภาวะที่เป็นสัจธรรมได้ทั้งหมด ผู้เห็นประจักษ์แจ้งด้วยปัญญาแล้วเท่านั้นจึงจะเข้าใจสภาวะแห่งนิพพานได้อย่างไม่ติดขัด วัลโปละ ราหุละ ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

ท่านอาจถามว่า แต่อะไรเล่าคือพระนิพพาน? ตำรามากมายถูกเขียนขึ้นเพื่อตอบคำถามที่แสนธรรมดาและเรียบง่ายนี้ แต่ยิ่งเขียนก็ดูเหมือนยิ่งสร้างความสับสนมากกว่าที่จะทำประเด็นนี้ให้กระจ่างชัดขึ้น คำตอบประการเดียวที่เหมาะสมต่อคำถามนี้ก็คือนิพพานนี้ไม่อาจตอบให้หมดจดสมบูรณ์และเป็นที่น่าพอใจด้วยคำพูดใดๆ ได้เลย เพราะภาษาของมนุษย์บกพร่องเกินกว่าจะพรรณนาสภาวะที่แท้จริงของบรมธรรมหรือสัจธรรมอันสูงสุดอันได้แก่พระนิพพานได้ ภาษาถูกบัญญัติขึ้นและนำมาใช้โดยมวลมนุษย์เพื่อกล่าวถึงสิ่งของและความคิดที่สามารถรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสและทางใจ ประสบการณ์เหนือโลกอันเป็นโลกุตระธรรมเช่นนี้ หาใช่เป็นสภาวะธรรมประเภทเดียวกันไม่ ดังนั้น จึงไม่มีคำพูดใดๆ ที่อาจกล่าวถึงประสบการณ์นั้นได้ อุปมาดุจดั่งปลาที่ไม่อาจมีคำศัพท์ในพจนานุกรมที่จะใช้พรรณนาบนผืนแผ่นดินได้นั้นเอง... คำพูดเป็นเพียงสัญลักษณ์ซึ่งใช้แสดงวัตถุสิ่งของและความคิดที่เราารู้ๆ กันอยู่ สัญลักษณ์เหล่านี้ไม่สามารถสื่อถึงสภาวะที่แท้จริง แม้ของวัตถุธรรมดาสามัญได้ ยิ่งในเรื่องที่เกี่ยวกับความเข้าใจสัจธรรมถือได้ว่าภาษาเป็นดั่งกลมายาและมักชักนำเราให้หลงผิด^{๖๕}

^{๖๓} สมภาร พรมทา, **พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก**, (นนทบุรี: บริษัทปัญญาฉัตร บุ๊คส์ บายดิ้ง จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๖.

^{๖๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕.

^{๖๕} วัลโปละ ราหุละ, **พระพุทธองค์ทรงสอนอะไร**, หน้า ๔๗-๔๘.

แต่ทัศนะเช่นนี้เชื่อว่านักวิชาการเห็นสอดคล้องไปเสียทั้งหมด สมภาร พรหมทาไม่ค่อยจะเห็นด้วยกับคำอธิบายที่ว่าภาษาไม่สามารถสื่อสารถึงความจริงได้ การอธิบายเช่นนั้นถูกเพียงบางส่วน แต่ไม่ใช่เนื้อหาทั้งหมดของภาษาที่จะสื่อสารถึงความจริง “ภาษาไม่ใช่ตัวความจริงและภาษาก็ไม่มีทางที่จะกลายเป็นความจริง จะอย่างไรก็ตาม แม้ว่าภาษาจะไม่ใช่ตัวความจริง แต่ภาษาที่ใช้เหมาะสมก็สามารถนำไปสู่ความรู้แจ้งหรือเข้าใจความจริงได้”^{๖๖} นี่เป็นความจริงที่ไม่อาจจะปฏิเสธได้ เพราะหลักฐานในพระไตรปิฎกได้บันทึกไว้ว่า บางคนเมื่อฟังธรรมจากพระพุทธองค์แล้วเกิดธรรมจักษุ ตรงหน้าพระพักตร์ของพระพุทธองค์ก็มีอยู่มากเช่นกัน อย่างการบรรลุธรรมของพระโกณฑัญญะหรือการบรรลุธรรมของพระสารีบุตร เป็นต้น แม้นิพพานจะเป็นประสบการณ์ที่รู้ได้เฉพาะตน แต่สำหรับผู้ที่ยังไม่บรรลุถึงภาวะเช่นนั้นก็สามารถจะรู้เข้าใจนิพพานได้โดยผ่านการสื่อสารด้วยภาษาที่ดูแสนธรรมดาๆ และเรียบง่าย ในพระไตรปิฎกจะเห็นวิธีการอย่างหนึ่งที่พระพุทธองค์เลือกใช้ขึ้นนั้นคือการใช้คำที่มีลักษณะโวหารปฏิเสธ (Negative terms) หรือเป็นการใช้คำที่แสดงความหมายที่อยู่ตรงกันข้ามกับฝ่ายวิภูฏะ ที่เป็นอย่างนี้ก็เพราะว่า “[นิพพาน] เป็นสิ่งที่ไม่เหมือนกับอะไรสักอย่างเดียวในบรรดาสิ่งทั้งหลายเท่าที่โลกรู้จัก”^{๖๗} วิธีการอย่างนี้น่าจะเป็นวิธีที่ปลอดภัยกว่าที่จะใช้คำพูดในเชิงยอมรับ วัลโปละ ราหุละกล่าวว่า “ถ้าจะพรรณนาหรืออธิบายเกี่ยวกับพระนิพพานด้วยคำพูดเชิงยอมรับ (positive terms) ก็เป็นไปได้ว่าเราจะหลงยึดติดอยู่ในความคิดที่สัมพันธ์กับคำพูดเหล่านั้นไปในทันที ซึ่งอาจตรงกันข้ามกับความเป็นจริงอย่างสิ้นเชิง ด้วยเหตุนี้พระนิพพานจึงมักถูกกล่าวถึงด้วยคำพูดเชิงปฏิเสธ”^{๖๘} ส่วนคำที่มีความหมายในเชิงปฏิเสธ เช่น “ปาริมิ ตีริ” ฝั่งโน้น “อคตฺ ทิส” ทิศที่ไม่เคยไป “อชาต” ไม่เกิด “อชริ” ไม่แก่ “อตม” ไม่ตาย “อภูต” ไม่ปรากฏ “อกต” ไม่ถูกกระทำ “อสงขต” ไม่ถูกปรุงแต่ง เป็นต้น ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “โวหารปฏิเสธชนิดนี้ไม่ใช่โวหารเล่นสำนวนหรือแก้งพูดโยกโย้ แต่เป็นความจำเป็นอย่างหนึ่งซึ่งในบางกรณีจะต้องนำมาใช้ เพราะมันเป็นสิ่งใหม่และแปลกจากสิ่งอื่นๆ ในบรรดาที่รู้จักกันมาก่อนแล้วทุกๆ สิ่งจริงๆ”^{๖๙} อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ขอให้คิดถึงเรื่องปลาไม่รู้เรื่องบก เมื่อปลาคุยกับเต่าที่นำเรื่องบกมาเล่าให้ฟัง ปลาก็ถามเต่าว่าบกที่พูดถึงนั้นเหมือนกับสิ่งนั้น สิ่งนี้ตามที่ตัวเองเคยรู้จักเท่าที่มีอยู่ในน้ำหรือไม่ เมื่อเต่าได้ฟังก็ได้แต่เพียงตอบปฏิเสธ เมื่อปฏิเสธสิ่งที่อยู่ในน้ำทั้งหมดแล้วสิ่งที่เหลืออยู่ก็คือบกซึ่งปลาก็ไม่เคยมีประสบการณ์มาก่อน นิพพานก็มีลักษณะเช่นนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าเมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงสิ่งหนึ่งโดยปฏิเสธโวหาร และเมื่อพระองค์จะเรียกสิ่งๆ นั้นด้วยคำพูดที่ถูกต้องหรือตรงความมากที่สุดพระพุทธองค์จะตรัสเรียกสิ่ง

^{๖๖} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก, หน้า ๓๕.

^{๖๗} พุทธทาสภิกขุ, นิพพาน, หน้า ๘๒.

^{๖๘} วัลโปละ ราหุละ, พระพุทธองค์ทรงสอนอะไร, หน้า ๔๘.

^{๖๙} พุทธทาสภิกขุ, นิพพาน, หน้า ๘๔.

นั่นด้วยคำว่า “ที่สุดแห่งทุกข์” (อนโต ทุกขสฺส) “เราควรจะสังเกตให้พบว่าเมื่อพระองค์จะทรงเรียกสิ่งนั้นให้ตรงไปตรงมาไม่มีสมมติเจือปนเลยแล้วพระองค์จะทรงเรียกว่าที่สุดของความทุกข์เสมอ”^{๗๐}

การใช้คำโวหารปฏิเสธคือวิธีจะช่วยให้ผู้ที่ยังไม่บรรลุถึงนิพพานได้เข้าใจนิพพานเป็นเบื้องต้นก่อน ทั้งทำให้มีจิตใจอาจหาญแก้อก้า พร้อมทั้งจะปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงภาวะที่แท้จริงในระดับปรมาตม์ ในปฐมนิพพานปฏิสังยุตตสูตรจะเห็นวิธีแบบโวหารปฏิเสธของพระพุทธองค์ ซึ่งผู้วิจัยขอคัดมาลงไว้เพื่อประกอบในการทำความเข้าใจเรื่องนิพพานตามแนวโวหารปฏิเสธ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะมีอยู่
 (แต่) ในอายตนะนั้นไม่มีปฐวีธาตุ
 ไม่มีอาโปธาตุ ไม่มีเตโชธาตุ ไม่มีวาโยธาตุ
 ไม่มีอากาศอันจุลเจิญอายตนะ ไม่มีวิญญาณัญจุลเจิญอายตนะ
 ไม่มีอากิญจัญญายตนะ ไม่มีเนวสัญญานาสนัญญายตนะ
 ไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกหน้า ไม่มีดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ทั้งสองนั้น
 ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เรียกอายตนะนั้นว่า
 มีการมา มีการไป มีการตั้งอยู่ มีการจุติ มีการอุบัติ
 อายตนะนั้นไม่มีที่ตั้งอาศัย ไม่เปลี่ยนแปลง
 ไม่มีอารมณ์ยึดเหนี่ยว นี้แลคือที่สุดแห่งทุกข์^{๗๑}

พุทธพจน์ข้างต้นเป็นการบ่งบอกว่านิพพานไม่มีลักษณะเหมือนกับสิ่งใดๆ ที่มนุษย์เคยรู้เคยเห็นมาก่อน จะเปรียบว่าเหมือนกับอะไรก็ได้เพราะไม่มีอะไรจะเปรียบเทียบได้ คือปฏิเสธทุกสิ่งทุกอย่างที่ปุถุชนเคยรู้เคยเห็นมาก่อนและสิ่งที่อยู่ตรงข้ามนั้นก็คือนิพพาน วัชระ งามจิตรเจริญอธิบายเนื้อหาในปฐมนิพพานปฏิสังยุตตสูตรพุทธพจน์ข้างต้นนี้ว่า “ข้อความในพุทธพจน์นี้อธิบายลักษณะเชิงนิเสธ (negative) ของนิพพานในรูปของสำนวนแบบยืนยัน (positive) มากกว่าเพราะอายตนะที่ว่าไม่มีสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ในโลกทั่วไปที่สำคัญก็คือคำว่า “อายตนะ” ในที่นี้น่าจะหมายถึง “มนายตนะ” คือจิตหรือวิญญาณของพระอรหันต์มากกว่า”^{๗๒} ในหนังสือพุทธธรรมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ท่านกล่าวว่าในเมื่อนิพพานเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก หยั่งรู้ตามได้ยาก แล้วเราจะทำความเข้าใจกับสภาวะนี้ได้อย่างไร ท่านใช้ถ้อยคำอย่างไรในการสื่อสารเมื่อจะพูดถึงนิพพาน ท่านกล่าวว่าในเรื่องนี้เมื่อศึกษาแล้วสามารถประมวลวิธีการทำความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานได้ ๔ รูปแบบได้แก่ ๑.แบบปฏิเสธ ๒.แบบโวหารณ์หรือเรียกตามคุณภาพ ๓.แบบอุปมา และ ๔.แบบบรรยายภาวะโดยตรง “ทั้ง ๔ แบบนี้ ถ้าเป็นคำเรียกหรือคำแสดงคุณลักษณะบางที่ท่านก็ใช้เสริมกัน มาด้วยกัน

^{๗๐} พุทธทาสภิกขุ, นิพพาน, หน้า ๘๕.

^{๗๑} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๗๑/๓๒๑-๓๒๒.

^{๗๒} วัชระ งามจิตรเจริญ, “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาทอรรถาหรืออนัตตา”, หน้า ๑๗.

ในข้อเดียวกันหรือมาเป็นกลุ่ม”^{๗๓}นิพพานในความหมายเชิงปฏิเสธก็เช่นเดียวกับเนื้อหาที่ผู้วิจัยได้อธิบายมาแล้วข้างต้น โดยสรุปหมายถึงการใช้คำเรียกภาวะที่ตรงกันข้ามกับภาวะฝ่ายวิภูฏะ เช่น “สังขตะ” ภาวะที่ตรงข้ามคือ “อสังขตะ” ได้แก่ภาวะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง “ชรา” คือความแก่ ตรงข้ามกับ “น ชรา, อชรี” ดังในมหาปชาปตีโคตรมีเถรียาปทาน ขุททกนิกาย อปทานที่ว่า “ในทีใดไม่มีความแก่และความตาย ไม่มีการสมาคมกับสัตว์และสังขารซึ่งไม่เป็นที่รัก ไม่มีการพลัดพรากจากสัตว์และสังขารซึ่งเป็นที่รัก ที่นั่นนักปราชญ์กล่าวว่าเป็นอสังขตสถาน (สถานที่ที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง)”^{๗๔} *แบบไวพจน์* คือการใช้คำที่มีความหมายที่ดั่งงามสูงสุดมาใช้เป็นคำเรียกนิพพานซึ่งมีอยู่มากเช่นคำว่า “สันตะ” ความสงบ “ปณีตะ” ประณีต “เขมะ” ความเกษม ดังในอัครคัทตปุโรหิตวัตถุ ขุททกนิกาย ธรรมบทที่ว่า “นั่นเป็นสรณะอันเกษม นั่นเป็นสรณะอันสูงสุด เพราะผู้อาศัยสรณะเช่นนั้นย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”^{๗๕} หรือพุทธพจน์ในอิลคัททูปมสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัที่ตรัสว่า “ฝั่งโน้นเกษม ไม่มีภัยเฉพาะหน้า เรือหรือสะพานสำหรับข้ามไปฝั่งโน้นไม่มี ทางที่ดี เราควรรวบรวมหญ้า ไม้ กิ่งไม้และใบไม้มาผูกเป็นแพแล้วอาศัยแพนั้นใช้มือและเท้าพยุ่น้ำก็จะข้ามฝั่งได้โดยสวัสดิ”^{๗๖} *แบบอุปมา* เช่นเปรียบผู้ที่บรรลุถึงนิพพานเสมือนกับผู้ว่ายน้ำข้ามมหาสมุทรฝาคลื่นลมแรง สัตว์ร้าย ผีเสื้อน้ำจนถึงฝั่งยืนอยู่บนบก “บุรุษใดข้ามสมุทรนี้ซึ่งมีทั้งคลื่น สัตว์ร้ายและผีเสื้อน้ำที่นำกลัวข้ามได้ยากได้แล้ว บุรุษนั้นเราเรียกว่าเป็นผู้จบเวทอยู่จบพรหมจรรย์ ถึงที่สุดแห่งโลก ถึงฝั่งแล้ว”^{๗๗} นิพพานเปรียบเสมือนภูมิภาคที่ราบเรียบ (สโม ภูมิภาคโค รมณโย) “พื้นที่ราบนารันรมย์ นี้เป็นคำเรียกนิพพาน”^{๗๘} เป็นเกาะ (ทีปา) เป็นที่หลบซ่อน (เลณา) ดังสาวกภชาชิตในคัมภีร์มหานิทเทศที่ว่า “นิพพานและปฏิบัติภาครื่องดำเนินไปสู่นิพพานโดยความเป็นธรรมเกษมคือเป็นที่ปกป้อง เป็นที่หลีกเลี่ยง เป็นที่พึ่ง ที่อาศัยที่ปลอดภัยที่ไม่จุดที่ไม่ตาย ที่ดับเย็น”^{๗๙} นิพพานเปรียบเสมือนฝั่งโน้นอันเกษมไม่มีภัย (ปาริมิ ตีริ เขมิ อปปฏิภย) เหมือนทิศที่ไม่เคยไป (อคคต ทิส) ดังภชาชิตของพระสารีบุตรในสารีปุตตสูตรที่ว่า “ภิกษุเมื่อจะไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป พึงปราบปรามอันตรายที่มีอยู่ในโลก บนที่นั่งที่นอนอันเงียบสงบ”^{๘๐}

นอกจากนี้ในคัมภีร์รุ่นต่อๆ มาซึ่งอยู่ในรูปของสาวกภชาชิตอธิบายเปรียบเทียบนิพพานเสมือนหนึ่งว่าเป็นอาณาจักร เป็นบ้านเมืองที่เต็มไปด้วยความสุขชั่ววินิจนินตร์ไปก็มี คำว่านิพพาน

^{๗๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓๓.

^{๗๔} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๑๓/๔๐๑.

^{๗๕} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๒/๙๒.

^{๗๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๐/๒๕๕.

^{๗๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๒๘/๒๑๘.

^{๗๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๔/๑๔๖.

^{๗๙} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖๗/๒๕๒.

^{๘๐} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๖๗/๗๓๑.

บางครั้งอรรถกถาใช้คำเรียกว่า “อมตนิพพาน”บ้าง “อมตมทานิพพาน”บ้าง “อมตมทานิพพานธาตุ” บ้าง คัมภีร์มหานิทเทศบางแห่งใช้คำเรียกนิพพานว่า “อมตนิพพาน” ดังที่พระสารีบุตรอธิบายเรื่องนี้ไว้ในกามสูตรนิตเทศว่า “อมตนิพพานตรัสเรียกว่าฝั่งคือธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท”^{๘๑} ในหนังสือ มังคลัตถทีปนีรจนาโดยพระสิริมังคลาจารย์ ในพหุสัจจกถาเรียกนิพพานว่า “นิพพานนคร” “บุรุษผู้มีปัญญาเจริญวิปัสสนาแล้วย่อมเปิดประตูคืออริยมรรคเข้าสู่นครคือพระนิพพานได้ ย่อมแทงตลอดสาวกบารมีญาณบ้าง ปัจเจกสัมโพธิญาณบ้าง สัมมาสัมโพธิญาณบ้าง”^{๘๒} ส่วนหนังสือมิลินทปัญหาใช้คำว่า “มหานครนิพพาน” “พระประณมโหมกขมทานนครนิพพานอันดับซึ่งชาติกันดาร ชรากันดาร พยาธิกันดาร มรณกันดาร เป็นที่สุขเกษมเอ็กกันตะบรมสุขปราศจากทุกขในสงสาร”^{๘๓} ส่วนหนังสือไตรภูมิกถา บางช่วงบางตอนผู้รจนานี้ใช้คำว่า “นครนิพพาน” บ้าง หรือคำว่า “นิพพาน” บ้าง เช่นในปัญจกัมมัตถ์ ช่วงบรรยายถึงบุญบารมีของพระนางอสนิมิตตาราชาเทวี ไตรภูมิกถาได้บรรยายว่า “ก็จะได้ถึงพระนวลโลกุตรธรรมแลก็จะพาดนเข้าสู่นครนิพพาน”^{๘๔} และในปัจจุยสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคมีพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแลอริยสาวกผู้ขัดความเกิดและความดับไปแห่งโลกตามความเป็นจริงอย่างนี้ เมื่อนั้น อริยสาวกนี้เราเรียกว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิบ้าง ฯลฯ ดำรงอยู่ใกล้ประตอมตนิพพานบ้าง”^{๘๕} นอกจากนี้ยังมีการใช้คำอื่นๆ อีก เช่น อุดมบุรี อมตมทานนครนฤพาน ส่วนนิพพานแบบบรรยายภาวะโดยตรง ผู้วิจัยจะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า

นิพพานแม้เป็นภาวะที่พระพุทธรองค์เข้าถึงแล้ว แต่บางครั้งก็มีปัญหาว่าจะสื่อสารอย่างไรให้คนที่ไม่เคยมีประสบการณ์กับเรื่องอย่างนี้ได้เข้าใจก่อนเป็นเบื้องต้น วิธีการอย่างหนึ่งก็นำคำที่ชาวบ้านเขาใช้พูดจาสื่อสารกันอยู่ทั่วไปมาบัญญัติเรียกในสิ่งที่พระองค์ได้ค้นพบแต่อรรถความหมายพระองค์ได้ปรับเปลี่ยนหรืออธิบายเสียใหม่ให้สอดคล้องกับบริบทของพระพุทธศาสนา แต่โดยเนื้อหาสาระแล้วก็เป็นการแสดงถึงความเย็นแห่งจิตใจนั่นเอง นอกจากนี้พระองค์ยังใช้วิธีพูดโน้มน้าวใจในเชิงโวหาร ปฏิเสธ คือปฏิเสธทุกสิ่งทุกอย่างที่ปุถุชนเคยรู้เคยเห็นมาก่อนและสิ่งที่อยู่ตรงข้ามนั่นก็คือนิพพาน นี่เป็นการทำความเข้าใจในระดับภาษาเท่านั้นยังไม่ลึกซึ้งถึงในระดับปรมาตม์ แต่เพราะการรับรู้ในระดับภาษานี้แหละจะเป็นพื้นฐานต่อการเข้าใจในระดับปรมาตม์ และนี่ก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่จะทำให้เข้าใจนิพพานได้

^{๘๑} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๕.

^{๘๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๙.

^{๘๓} กรมศิลปากร, มิลินทปัญหา, หน้า ๙๒.

^{๘๔} ศิลปากร, วรรณกรรมสมัยสุโขทัย, (กรุงเทพฯ: ศิลปากร, ๒๕๒๘), หน้า ๑๑๓.

^{๘๕} ส.น. (ไทย) ๑๖/๔๙/๙๗.

๒.๔ ภาวะและคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพาน

๒.๔.๑ ภาวะแห่งนิพพาน

คำว่าภาวะหรือสภาพแห่งนิพพานเป็นอย่างไรยากที่จะอธิบายได้ แต่นิพพานมีอยู่ ทางไปนิพพานก็มีอยู่และมีอยู่ในพรหมจรรย์นี้เท่านั้น วคิน อินทสระกล่าวว่า“นิพพานมีอยู่จริง แต่มีอยู่อย่างไม่มีปรากฏการณ์คือพ้นจากความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ชั่วคราวแล้วดับไปอันเป็นอาการหรือปรากฏการณ์ของสังขารทั้งปวง”^{๘๖} คำว่าภาวะหรือสภาพแห่งนิพพานผู้วิจัยมุ่งที่จะอธิบายภาวะแห่งนิพพานที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ซึ่งอาจจะรวมถึงทัศนะคำอธิบายจากนักวิชาการบางท่านด้วย เกี่ยวกับภาวะแห่งนิพพานว่ามีลักษณะเช่นไรนั้น พระไตรปิฎกได้อธิบายไว้หลายนัยด้วยกัน ปรากฏอยู่ตามพระสูตรต่างๆ แต่ถึงกระนั้นเมื่อเปรียบเทียบกับ การอธิบายนิพพานแบบปฏิเสธแบบไวพจน์หรือแบบอุปมา นับว่าการแสดงภาวะแห่งนิพพานยังน้อยกว่ากันมาก แต่แม้ถึงจะมีน้อยแห่งแต่กลับเป็นที่สนใจของผู้ศึกษาหลักพุทธธรรมจนทำให้มีการตีความเนื้อหาในพระสูตรนั้นแตกต่างกันไป ถึงขนาดว่ามีการอธิบายเนื้อหาพุทธพจน์ผิดแผกแตกต่างออกไปจากแนวคิดกระแสหลักของพระพุทธศาสนาเถรวาทไปก็มี อย่างที่บางสำนักได้อาศัยพุทธพจน์ที่มีอยู่ตีความนิพพานว่าเป็นสถานที่เป็นบ้านเมือง เป็นดินแดนทิพย์ที่จะดึงดูดพระพุทเจ้าและพระอรหันต์สาวกทั้งหลายรวมไปอยู่ในสถานที่แห่งนั้นที่เรียกว่าอายตนิพพาน ซึ่งเรื่องนี้ผู้วิจัยจะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่า“เมื่อสังสารวัฏฏ์หายไปก็กลายเป็นวิวัฏฏ์ขึ้นเองทันที เป็นของเสร็จพร้อมอยู่ในตัวไม่ต้องเดินทางออกจากสังสารวัฏฏ์ที่แห่งหนึ่ง ไปสู่วิวัฏฏ์อีกแห่งหนึ่ง เว้นแต่จะเป็นการพูดในเชิงภาพพจน์หรืออุปมาเมื่ออธิบาย ตัณหา อุปาทานดับไป นิพพานก็ปรากฏแทนที่พร้อมกัน”^{๘๗} แล้วภาวะแห่งนิพพานนั้นพระพุทธองค์บรรยายไว้อย่างไรบ้าง? เนื้อหาต่อไปนี้ผู้วิจัยจะยกพุทธพจน์ที่ได้ตรัสแสดงถึงภาวะแห่งนิพพานโดยตรง แต่ที่จริงพุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในปฐมนิพพานปฏิสังขตสูตร ทุตินิพพานปฏิสังขตสูตร ตตินิพพานปฏิสังขตสูตร และจตุตถนิพพานปฏิสังขตสูตร เป็นพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ตรัสแสดงภาวะแห่งนิพพานโดยตรง ทั้งมีความหมายในเชิงโวหารปฏิเสธด้วย แต่ในที่นี้ผู้วิจัยจะได้นำมากล่าวถึงเพียงพระสูตรเดียวเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตามพึงทราบว่าเป็นอีกสามพระสูตรที่เหมือนกันก็เป็นพุทธพจน์ที่ตรัสแสดงถึงภาวะแห่งนิพพานด้วยเช่นกัน ในปฐมนิพพานปฏิสังขตสูตร ขุททกนิกาย อุทาน ได้บันทึกไว้ว่าคราวหนึ่งเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ในเขตกรุงสาวัตถี ได้ตรัสธรรมีกถาว่าด้วยเรื่องนิพพานแก่ภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายภิกษุทำมนสิการน้อมนึกถึงธรรมีกถาด้วยจิตตั้งใจฟังธรรม ลำดับนั้นพระพุทธองค์เปล่งพระอุทานว่า

^{๘๖} วคิน อินทสระ, **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗๔-๗๕.

^{๘๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๒๒๙.

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะมีอยู่
 (แต่) ในอายตนะนั้นไม่มีปฐวีธาตุ
 ไม่มีอาโปธาตุ ไม่มีเตโชธาตุ ไม่มีวาโยธาตุ
 ไม่มีอากาศธาตุไม่มีสัญญาธาตุ
 ไม่มีอากาสนัญญาธาตุ ไม่มีวิญญาณัญญาธาตุ
 ไม่มีอากิญจัญญาธาตุ ไม่มีเนวสัญญานาสัญญาธาตุ
 ไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกหน้า ไม่มีดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ทั้งสองนั้น
 ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เรียกอายตนะนั้นว่า
 มีการมา มีการไป มีการตั้งอยู่ มีการจติ มีการอุบัติ
 อายตนะนั้นไม่มีที่ตั้งอาศัย ไม่เปลี่ยนแปลง
 ไม่มีอารมณ์ยึดเหนี่ยว นี้แลคือที่สุดแห่งทุกข^{๘๘}

จากพุทธพจน์ข้างต้น ดูเหมือนว่าสำนักพระธรรมกายได้สร้างความชอบธรรมที่จะอธิบายว่ามีอายตนะนิพพานเป็นที่ตั้งดูพระพุทธรูปเจ้าและพระอรหันต์สาวกทั้งหลายไปอยู่ในสถานที่แห่งหนึ่งซึ่งเรียกว่าอายตนะนิพพานก็โดยอาศัยการตีความจากพุทธพจน์ข้างต้นนั่นเอง อย่างคำบรรยายตามความเชื่อของสำนักพระธรรมกายที่ว่า“พระนิพพานเป็นอายตนะอันหนึ่ง... อายตนะนิพพานก็มีหน้าที่ตั้งดูพระพุทธรูปเจ้า พระอรหันต์เข้าไปสู่อายตนะของตน สถานอันเป็นที่ประทับของพระพุทธรูปเจ้าเรียกว่าอายตนะนิพพาน ส่วนพระพุทธรูปเจ้าที่ประทับอยู่ในอายตนะนิพพานนั้นเราเรียกว่าพระนิพพาน”^{๘๙} หรือตามคำเทศนาของพระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ที่ว่า“มีอายตนะอีกอย่างหนึ่งที่เรียกว่าอายตนะนิพพาน ตั้งดูธรรมกายที่ตกศูนย์นั้นเข้านิพพานอยู่เนื่องนิตย์ แม้ในขณะที่พระชนม์มอยู่ชื่อว่าไปอยู่สู่แดนเกษมประการหนึ่ง เมื่อจะดับขันธพระองค์เข้าสมาบัติ อายตนะนิพพานตั้งดูเข้าสู่นิพพานไปนี้ก็เรียกว่าไปสู่แดนอันเกษมซึ่งอยู่ในความหมายว่าสุคติ”^{๙๐} อันที่จริงพระไตรปิฎกและอรรถกถาอธิบายเรื่องนี้ไว้ชัดเจนว่านิพพานไม่มีการมา ไม่มีการไป (น อาคติ, น คติ) ไม่มีการตั้งอยู่ (น จิตฺติ) อรรถกถาอธิบายว่า“พระนิพพานนั้นล้วนชื่อว่าไม่ตั้งอยู่ในที่ไหนๆ เพราะมีสภาวะเป็นอรุณและเพราะไม่มีเหตุปัจจัย เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าไม่มีการตั้งอยู่ ชื่อว่าไม่มีการจติ เพราะไม่มีความเป็นไปพร้อมและเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นไปในพระนิพพานนั้น”^{๙๑} ในเรื่องนี้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต)

^{๘๘} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๗๑/๓๒๑-๓๒๒.

^{๘๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนาและสร้างสรรค์สังคมไทย (ฉบับเพิ่มเติม-จัดลำดับใหม่)**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓, (กรุงเทพฯ: บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒๙.

^{๙๐} มุลินิธรรมกาย, **มรดกธรรมพระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร)**, เล่มที่ ๑, (กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๘๐.

^{๙๑} ชุ.อุ.อ. (ไทย) ๗๑/๔๘๕.

อธิบายว่า คำว่าอายตตนิพพานไม่มีปรากฏในพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์บาลีใดเลย พุทธพจน์ในปฐมนิพพานปฏิสังยุตตสูตร พระพุทธองค์เพียงนำคำว่าอายตนะมาใช้อธิบายหรือบรรยายลักษณะของภาวะแห่งนิพพานว่านิพพานนั้นเป็นอายตนะไม่มีธาตุ ๔ เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามถ้าหากประสงค์จะใช้คำนี้ก็ต่อไม่แปลว่า “แดนนิพพาน” หรือนิพพานเป็นสถานที่หรือดินแดนแห่งหนึ่ง แต่ต้องแปลว่า ความดับเย็นแห่งอายตนะ “ถ้าเป็นอายตตนิพพานที่เป็นภาวะดับเย็นของอายตนะคือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่พ้นจากความเผาลนของไฟราคะ/โลภะ โทสะ และโมหะแล้ว สว่างผ่องใสด้วยปัญญาและแผ่รังสีแห่งเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์ก็เป็นอายตตนิพพานแท้ที่นี้เดี๋ยวนี้ และอย่างนี้จึงจะเป็นนิพพานของพระพุทธเจ้า”^{๑๒} แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็ต้องเข้าใจด้วยว่าคำว่าอายตตนิพพานหรือนิพพานอายตนะ ไม่เคยปรากฏมีใช้ในพระพุทธศาสนาเถรวาทมาก่อน

อรรถกถาจารย์อธิบายที่มาพุทธอุทานแห่งปฐมนิพพานปฏิสังยุตตสูตรว่า พระพุทธเจ้าทรงทราบความปริวิตกของภิกษุที่ว่า “สภาวะธรรมทั้งหมดในพระศาสนานี้เว้นพระนิพพานที่เป็นไปเนื่องกับปัจจัยเท่านั้นเกิดขึ้นได้ ที่ปราศจากปัจจัยหาเกิดขึ้นไม่ แต่พระนิพพานธรรมนี้เกิดในปัจจัยไหน”^{๑๓} เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้นได้เข้าใจภาวะแห่งนิพพานจึงเปล่งพุทธอุทานขึ้นดังเนื้อหาข้างต้นนั้น พุทธอุทานในปฐมนิพพานปฏิสังยุตตสูตรเมื่ออ่านผ่านๆ อาจทำให้คิดไปได้ว่านิพพานเป็นดินแดนทิพย์ที่ตั้งอยู่ที่ไหนสักแห่งหนึ่งซึ่งไม่สามารถรู้ได้ว่าเป็นที่ใดแต่ก็มีอยู่จริง แต่ที่จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ พุทธพจน์ข้างต้นเป็นเพียงการบรรยายภาวะแห่งนิพพานด้วยลักษณะคำพูดเชิงปฏิเสธ พระพุทธองค์ได้ปฏิเสธทุกอย่างทั้งฝ่ายรูปธรรมและนามธรรมจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะก็ปฏิเสธ และคงเหลืออยู่เพียงสิ่งเดียวที่พระพุทธองค์เล็งถึงนั่นคืออินพพาน ซึ่งไม่เหมือนกับสิ่งใดๆ เลยที่พระองค์ได้ปฏิเสธมาตั้งแต่ต้น แต่สิ่งนั้นมีอยู่และพร้อมที่จะปรากฏเปิดเผยเป็นสันทิฎฐิโกเมื่อดำเนินตามอริยอัฏฐังคิกมรรคไปโดยลำดับ เนื้อหาในพุทธพจน์ข้างต้นพระพุทธองค์ตรัสว่าอายตนะนั้นมีอยู่ แต่อายตนะนั้นไม่ใช่ธาตุ ๔ มิใช่ อากาสาณัญจายตนะ มิใช่วิญญาณัญจายตนะ ฯลฯ มิใช่อะไรหมด นั่นแลเป็นที่สุดแห่งทุกข์ อายตนะที่กล่าวถึงในพระสูตรนี้ไม่ใช่อายตนะอย่างที่เราเข้าใจกัน แต่อายตนะในที่นี้หมายถึงนิพพาน อรรถกถาอธิบายว่า “คำว่า อายตนะ (ตทายตนิ) ได้แก่ เหตุ นั้น ท-อักษรทำการเชื่อมความ จริงอยู่ พระนิพพาน ท่านเรียกว่าอายตนะเพราะความหมายว่าเป็นเหตุ โดยเป็นอาร์มมณปัจจัยแก่มรรคญาณและผลญาณ เป็นต้น เหมือนรูปารมณเป็นต้นเป็นอาร์มมณปัจจัยแก่จักขุวิญญาณเป็นต้น”^{๑๔} อันที่จริงคำว่าอายตนะมิใช่ทั้งฝ่ายวัตถุธรรมและนามธรรม ในฝ่ายวัตถุธรรมคำว่าอายตนะใช้ในความหมายว่าเป็นถิ่นกำเนิดเป็นสถานที่ที่อยู่ เป็นบ่อเกิดหรือเป็นที่ชุมชน อายตนะที่ใช้ในความหมายอย่างนี้มีปรากฏอยู่ทั้งใน

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนาและสร้างสรรค์สังคมไทย (ฉบับเพิ่มเติม-จัดลำดับใหม่)*, หน้า ๒๓๙.

^{๑๓} ชุ.อ.อ. (ไทย) ๗๑/๔๘๒.

^{๑๔} ชุ.อ.อ. (ไทย) ๗๑/๔๘๒.

พระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นหลัง เช่นว่า “บ่อเกิดแห่งโรค”^{๙๕} หรือ “เป็นแดนที่อารยชนติดต่อกันอยู่”^{๙๖} ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายคำว่าอายตนะไว้ดังนี้

อายตนะ (ศัพท์) พึงทราบโดยอรรถว่าเป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑ จริงอย่างนั้น สถานที่อยู่เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า “อิสสรายตน์ ศาลพระอิศวร วาสุเทวายตน์ ศาลพระवासुเทพ” เป็นต้น บ่อเกิดก็เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า “สุณณายตน์ บ่อทองรัตนายตน์ บ่อแก้ว (เพชรพลอย)” เป็นต้น ส่วนในพระศาสนานี้สถานที่ชุมนุมก็เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า “มโนระเม อายตเน เสวนติ น วิหังคมา ผุ่งวิหคในอรัญญอันเป็นที่ชุมนุม ที่นารีธรรมโยย้อมเสพต้นไม้ใหญ่นั้น” เป็นต้น ถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิดก็เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า “ทกขิณา ปภโณ คุณนํ อายตน์ ประเทศทกขิณาบถ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำเนิดแห่งโคทั้งหลาย” เป็นต้น เหตุก็เรียกว่าอายตนะ (ได้) ในคำว่า “ตตร ตเตรว สกขิภพพตํ ปาปุณนาคี สติ สติ อายตเน เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุณัณยอมถึงความเป็นผู้องอาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้นๆ ที่เดียว เป็นต้น”^{๙๗}

ส่วนอายตนะที่ใช้ในความหมายเชิงนามธรรมก็คือแดนรับรู้ เป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกหรือจุดเชื่อมต่อระหว่างอินทรีย์กับอารมณ์ อย่างคำอธิบายเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ว่า “ธรรมทั้งปวงนี้ได้ชื่อว่าอายตนะเพราะเป็นที่สืบทอด (แห่งจิตและเจตสิก) ๑ เพราะแผ่อายะ (คือจิตและเจตสิกที่มาในทวารและอารมณ์นั้นๆ) ๑ เพราะนำอายตนะ (คือสังสารทุกข์อันยึดเยื่ออยู่แล้วไป ๑”^{๙๘} ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าจุดบรรจบกันระหว่างอินทรีย์และอารมณ์นี้เรียกว่าอายตนะฝ่ายสังขตะ เป็นฝ่ายทำให้เกิดทุกข์ซึ่งเกิดดับตามเหตุปัจจัย นอกจากนี้ยังมีอายตนะฝ่ายอสังขตะซึ่งได้แก่นิพพาน เป็นอายตนะอนันตกาล เป็นอายตนะโลกุตตระ เมื่อดับอายตนะฝ่ายสังขตะเสียได้อายตนะฝ่ายอสังขตะก็ปรากฏขึ้นแก่จิตทันที ดังนั้นพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “อายตนะนั้นมีอยู่” จึงหมายถึงอายตนะฝ่ายอสังขตะ นิพพานเป็นอายตนะฝ่ายอสังขตะ ส่วนที่เรียกนิพพานว่า “อายตนะ” ก็เพราะว่านิพพานเป็นสิ่งที่จิตถึงได้ เป็นสิ่งที่จิตติดต่อกับได้ ดังพุทธพจน์ในปฐมโพธิ์วัตถุขุททกนิกาย ธรรมบทที่ตรัสว่า “นายช่างเอ๋ย เราพบท่านแล้ว ท่านจะสร้างเรือนไม่ได้อีก ซี่โครงทุกซี่ของท่านเราหักแล้ว ยอดเรือนเราก็รื้อแล้ว จิตของเราถึงธรรมปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว เราได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นต้นเหตุแล้ว”^{๙๙} คำว่าจิตถึงซึ่งวิสังสาร (วิสังขารคต จิตต) นั่นเองที่หมายถึงว่า

^{๙๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๘/๒๐๓. “โรคนัน อายตน์”.

^{๙๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๒/๙๖. “ยาวตา อานนท อริย อายตน์ ยาวตา วณิปปภโณ”.

^{๙๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๕๑๒/๗๘๔.

^{๙๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๕๑๑/๗๘๔.

^{๙๙} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๔/๘๐.

นิพพานเป็นสิ่งที่จะติดต่อกันได้หรือถึงได้ทีนี้และเดี๋ยวนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้ว่า “อายตนะคือพระนิพพานนั้นแม้จะสูงสุด ละเอียด ประณีต สุขุม วิเศษเท่าไรก็ยังเป็นสิ่งที่ติดต่อกันได้คือรู้สึกได้ อย่างในบาลีว่า วิสงขารคตํ จิตตํ อย่างนี้ – จิตนั้นได้ถึงวิสงขารเสียแล้ว คือจิตนั้นถึงพระนิพพานหรือติดต่อพระนิพพานได้ ฉะนั้นพระนิพพานจึงเป็นสิ่งที่ติดต่อกันได้”^{๑๐๐} พุทธพจน์ที่ตรัสปฏิเสธทุกอย่างว่าอายตนะนั้นไม่มีปฐวีธาตุ ไม่มีอาโปธาตุ ไม่มีเตโชธาตุ ไม่มีวาโยธาตุ ฯลฯ จนไปถึงปฏิเสธว่าไม่มีดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ทั้งยังตรัสเลยไปถึงว่า “เราไม่เรียกอายตนะนั้นว่ามีการมา มีการไป มีการตั้งอยู่ มีการจุติ มีการอุบัติ อายตนะนั้นไม่มีที่ตั้งอาศัย ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่มีอารมณ์ยึดเหนี่ยว” ที่ตรัสอย่างนี้ก็เพื่อป้องกันไม่ให้นักคิดไปได้ว่านิพพานเป็นดินแดนทิพย์ที่ตั้งอยู่ ณ ที่ไหนสักแห่งหนึ่ง อย่างที่บางสำนักพยายามตีความคำว่าอายตนะในพระสูตรนี้ว่าเป็นแดนนิพพาน เป็นบ้านเป็นเมืองที่เต็มไปด้วยความสุขอยู่นิจนิรันดร์วัชระ งามจิตรเจริญ อธิบายเนื้อหาในพระสูตรนี้ว่า

อายตนะที่ว่าไม่มีการไปการมาเป็นต้นนั้น จึงหมายถึงวิญญาณที่ดับสนิทนั่นเอง ดังนั้นนิพพานจึงเป็น “ภาวะ” ที่เมื่อวิญญาณบรรลุดังแล้วไม่มีการเกิด การตาย ไม่ปรากฏในภพใดๆ อีก ไม่ใช่ “สิ่ง” หรือ “ดินแดน” ซึ่งหากเราพิจารณาพุทธพจน์เหล่านี้ให้ดีจะเห็นว่าถ้าหมายถึงดินแดนก็เป็นดินแดนที่มีลักษณะที่เราเข้าใจไม่ได้เลย เพราะยากที่จะอธิบายคำบรรยายที่เกี่ยวกับนิพพานในพุทธพจน์นี้ให้เป็นดินแดนได้ พุทธพจน์นี้ทำให้เราคิดถึงแนวคิดแบบมารยมิกะและเซนที่ว่านิพพานไม่ใช่สิ่งที่เราต้องไป “หา” จากนอกตัวเพียงแค่ว่า “ตื่น” จากกิเลสเราก็ “บรรลุ” นิพพานแล้ว นิพพานไม่ได้แยกต่างหากจากสังสาระที่เรากำลังเผชิญอยู่^{๑๐๑}

นิพพานเป็นอายตนะที่ไม่มีเหตุปัจจัยเป็นวิสงขารเป็นอสังขตะแต่เป็นสิ่งที่มิได้อยู่อย่างไม่มีปรากฏการณ์ เมื่อปฏิบัติถูกต้องแล้วสิ่งนั้นก็ปรากฏภาวะออกมา “ภาวะที่เรียกว่านิพพานนั้นมีอยู่จริง แต่เป็นภาวะที่ไม่มีอะไรอย่างในโลกมี กล่าวอีกนัยหนึ่งอะไรก็ตามที่มีอยู่หรือปรากฏอยู่ในโลก สิ่งเหล่านั้นไม่มีอยู่เลยในภาวะที่เรียกว่านิพพาน ไม่มีทั้งดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ ไม่ใช่ทั้งโลกนี้และโลกหน้า”^{๑๐๒} ส่วนคำว่า “ไม่มีอารมณ์ยึดเหนี่ยว” (อนารมมณ) หมายความว่าปุถุชนคนธรรมดาที่ยังไม่บรรลุถึงนิพพานต้องมีอารมณ์ ไม่ว่าจะเว้นจากอารมณ์ทั้งฝ่ายบวกและลบกลับไปมาอยู่อย่างนี้ ตราบใดที่มนุษย์ยังใช้ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อารมณ์ก็มาคู่กับสิ่งนี้ ซึ่งแตกต่างกับพระอรหันต์หรือผู้ที่บรรลุถึงนิพพานท่านจะไม่มีอารมณ์ทั้งๆ ที่ท่านยังใช้อินทรีย์อยู่ตามปกติธรรมดาแต่อารมณ์ที่

^{๑๐๐} พุทธทาสภิกขุ, **สันติภูมิธรรม**, เล่มที่ ๑๓. ข, (สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๙), หน้า ๕๗-๕๘.

^{๑๐๑} วัชระ งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๖), หน้า ๔๕๐.

^{๑๐๒} สุทร ฌ รังสี, **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๘๗.

เข้ามากระทบไม่มีความหมายสำหรับท่าน เปรียบเสมือนคลื่นที่ซัดเข้าหาฝั่งแล้วเหือดแห้งจมหายไปใต้ เม็ดทรายขณะนั้น ในปุราณสฤตตนิเทศพระสารีบุตรอธิบายว่า พระอรหันต์ก็ยังใช้อินทรีย์อยู่ตามปกติ ธรรมดา เมื่อท่านเห็นรูปก็เป็นเพียงแต่เห็น เพียงแต่ได้ยิน เมื่อรับรู้กลิ่น รส โผฏฐัพพะก็เป็นเพียงรับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ก็เป็นเพียงรู้แจ้ง พระอรหันต์ไม่ติดในรูป เสียง กลิ่น รส ในสัมผัสที่รับรู้และใน ธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง ทุกข์ทางใจจึงไม่เกิดขึ้นกับท่าน พระอรหันต์รอคอยเวลาที่จะทำลายชั้นระดับสังขาร ลงเท่านั้น ดังภาษิตของพระสังกัจจเอระที่ว่า“อาตมาไม่อยากตาย ไม่อยากเป็นอยู่ แต่อาตมารอคอย เวลาอยู่เหมือนลูกจ้างทำการงานคอยค่าจ้าง อาตมาไม่อยากตาย ไม่อยากเป็นอยู่ แต่อาตมามี สติสัมปชัญญะอยู่เฉพาะหน้าคอยเวลาอันควร”^{๑๐๓}นี้อาจเรียกได้ว่าเป็นสิ่งเดียวที่พระอรหันต์ยังหวัง และรอคอยอยู่ แต่จะกล่าวว่าพระอรหันต์เป็นอยู่ด้วยความหวัง เป็นอยู่อย่างมีความหวังก็คงจะไม่ได้ พระอรหันต์ท่านไม่มีความหวังซึ่งผิดกับปุถุชนที่เป็นอยู่อย่างมีความหวัง มีความหวังเป็นเครื่องหล่อ เลี้ยงชีวิตจิตใจ

นอกจากคำบรรยายภาวะแห่งนิพพานที่ปรากฏอยู่ในปฐมนิพพานปฏิสังขตสูตรแล้ว นอกจากนี้ยังมีพุทธพจน์ที่ตรัสอธิบายเกี่ยวกับภาวะแห่งนิพพานปรากฏอยู่ในพระสูตรอื่นอีก ในพรหมนิมิตตนิกสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกก็มีพุทธพจน์ที่ตรัสบรรยายภาวะแห่งนิพพานว่าเป็น “อนัตตสนะ” คือไม่แสดงตัว มองไม่เห็น เป็น “อนันตะ” คือไม่มีที่สุด เนื้อหาโดยย่อในพระสูตรนี้มีว่า พกพรหมมีทิฏฐิชั่วร้ายเกิดขึ้นว่าพรหมสถานนี้เที่ยงแท้ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป มีความสมบูรณ์ในตัว ไม่มี ทางลวงลับไปเลย พรหมสถานนี้ไม่เกิดไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ ก็แลเหตุเครื่องสลัดออกจากทุกข์ อย่างยิ่ง นอกจากพรหมสถานนี้ไม่มี พระพุทธเจ้าทราบความคิดของพกพรหม จึงได้เสด็จไปเพื่อจะ บอกแก่พรหมนั้นว่า พกพรหมกำลังตกอยู่ในอำนาจอวิชชาเสียแล้วจึงกล่าวสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง กล่าว สิ่งที่ไม่ยั่งยืนว่ายั่งยืน กล่าวสิ่งที่ไม่มั่นคงถาวรว่าคงอยู่ตลอดไป ฯลฯ ทั้งกล่าวว่าการสลัดออกจากทุกข์ อย่างยิ่งอื่นซึ่งมีอยู่ แต่กลับกล่าวว่าการสลัดออกจากทุกข์อย่างยิ่งอื่นไม่มี ขณะนั้นมารได้เข้าครอบงำ พรหมปริสัชชะตนหนึ่งกล่าวกะพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธองค์อย่ารุกรานพกพรหมนี้เลย เพราะ ว่า พกพรหมท่านเป็นมหาพรหม เป็นใหญ่ ไม่มีใครฝ่าฝืนได้ เป็นผู้มองเห็นหมดสิ้น ยังสรรพสัตว์ให้เป็นไป ในอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้างและผู้นิรมิตโลก เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้แต่งสัตว์ เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็น บิดาของเหล่าสัตว์ที่เกิดแล้วและที่กำลังจะเกิด พระพุทธองค์ตรัสว่าแม้ท่านจะมีความคิดว่า มารพรหม บริษัทบริวารของพรหมทั้งหมดรวมถึงพระสมณะด้วยจะอยู่ในอำนาจของท่าน แต่เราหาได้อยู่ใน กำมือของท่านไม่ แต่พกพรหมก็ยังกล่าวยืนยันว่า เรากล่าวสิ่งที่เที่ยงแท้ว่าเที่ยงแท้ สิ่งที่มีมั่นคงว่ามั่นคง สิ่งที่ยั่งยืนว่ายั่งยืน ฯลฯ พระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกให้พกพรหมทราบว่า พกพรหมยังไม่รู้มองไม่เห็น พรหมที่เหนือกว่าพรหมนั้นก็ยังมีอยู่ ท่านอยู่ที่นี้เสียนานจึงหลงลืมไป เพราะฉะนั้นจึงไม่รู้ไม่เห็นพรหม หมุนนั้นว่ามีอยู่ จากนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า

^{๑๐๓} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๖๐๖-๖๐๗/๔๔๔.

นิพพานที่ผู้บรรลุจะพึงรู้แจ้งได้เป็นอนิทัสสนะ เป็นอนันตะ (ไม่สิ้นสุด) มีรัศมีกว่าสิ่งทั้งปวง สัตว์เสวยไม่ได้โดยความที่ติดเป็นดิน โดยความที่น้ำเป็นน้ำ โดยความที่ไฟเป็นไฟ โดยความที่ลมเป็นลม โดยความที่เหล่าสัตว์เป็นเหล่าสัตว์ โดยความที่เวทดาเป็นเวทดา โดยความที่ปชชาติเป็นปชชาติ โดยความที่พรหมเป็นพรหม โดยความที่อากาศสรพรหมเป็นอากาศสรพรหม โดยความที่สุภิกณพรหมเป็นสุภิกณพรหม โดยความที่เวฬุผลพรหมเป็นเวฬุผลพรหม โดยความที่อภิภูพรหมเป็นอภิภูพรหม โดยความที่สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งทั้งปวง^{๑๐๔}

ส่วนในแก้วฏฐสูตร ที่มณีกาย สีลขันธวรรคพระพุทธร่องค์ตรัสแสดงภาวะแห่งนิพพานว่าเป็นที่ที่ธาตุ ๔ ตั้งอยู่ไม่ได้ อุपाทายรูปตั้งอยู่ไม่ได้ นามและรูปย่อระดับสนิทในวิญญานนั้น แต่นิพพานก็มีท่าข้าม เสมือนหนึ่งข้ามจากฝั่งแม่น้ำไปสู่อีกฝั่งโน้นก็ต้องมีท่าข้ามที่เหมาะสมเจาะ หรืออย่างที่อรรถกถาอธิบายเทียบเคียงว่าเหมือนชนทั้งหลายประสงค์จะข้ามจากที่ใดๆ ของมหาสมุทร ก็ทำสถานที่ตรงนั้นให้เป็นที่สำหรับข้ามไป ส่วนนิพพานนั้นข้ามไปถึงได้ด้วยกัมมัญฐาน ๓๘ ประการ กัมมัญฐานนั่นเอง เรียกว่าเป็นท่าเป็นเส้นทางสำหรับข้ามไปของเวไนยสัตว์

ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญานซึ่งเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น ไม่มีที่สุด แต่มีท่าข้ามโดยรอบด้าน อุपाทายรูปที่ยาวและสั้นละเอียดและหยาบ งามและไม่งาม ก็ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในวิญญานนี้เช่นเดียวกัน นามและรูปย่อระดับสนิทในวิญญานนี้เช่นเดียวกัน เพราะวิญญานดับไป นามและรูปนั้นก็ย่อมดับสนิทในที่นั้น^{๑๐๕}

ในพรหมนิมิตตนิคสูตร พระพุทธร่องค์ตรัสเรียกนิพพานว่าวิญญาน คำว่าวิญญานมิใช่มีเฉพาะวิญญาน ๖ หรือวิญญานในปฏิจจสมุปบาท แต่คำว่าวิญญานยังใช้ในความหมายเดียวกับคำว่านิพพานอีกด้วย อรรถกถาอธิบายคำนี้ว่า “ที่ชื่อว่าวิญญาน (วิญญาน) เพราะอันบุคคลพึงรู้แจ้ง คำนั้นเป็นชื่อของนิพพาน นิพพานนั้นชื่อว่าเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น (อนิทัสสน) เพราะมองเห็นด้วยตาไม่ได้ ชื่อว่าไม่มีที่สุด (อนันต) เพราะไม่มีที่สุดคือการเกิด ที่สุดคือความเสื่อม ที่สุดคือความเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นของผู้ดำรงมัน”^{๑๐๖} นิพพานแม้จะเป็นภาวะที่เรียกว่าเป็นอนิทัสสนะ เป็นอนันตะแต่นิพพานก็เป็นวิญญานคือสิ่งที่พึงรู้แจ้งได้ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “พระนิพพานเป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง”^{๑๐๗} รู้แจ้งภาวะนี้เมื่อไหร่ก็จะถึงที่สุดแห่งทุกข์เมื่อนั้น ส่วนในแก้วฏฐสูตร พระพุทธร่องค์ตรัสว่าธาตุ ๔ อันได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลมตั้งอยู่ไม่ได้ อุपाทายรูป นามและรูปย่อระดับสนิทในนิพพานนี้ เพราะวิญญานดับไป นามและรูปนั้นก็ย่อมดับสนิทในที่นั้น “นิพพานในพุทธพจน์นี้จึงหมายถึงการดับของ

^{๑๐๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๔/๕๔๒.

^{๑๐๕} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๙/๒๒๐.

^{๑๐๖} ที.สี.อ. (ไทย) ๔๙๙/๔๗๔., ปัญญา วิญญาน เวทนา และสัญญาหมายถึงอะไร รวมกันหรือแยกกัน บัญญัติหน้าต่างกันได้หรือไม่ คำอธิบายของพระสารีบุตรใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๙-๔๕๑/๔๘๘-๔๙๑.

^{๑๐๗} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๖/๒๑๙.

วิญญานซึ่งทำให้นามรูปดับตามไปด้วย นิพพานไม่ใช่สิ่งอีกสิ่งหนึ่งที่แยกต่างหากจากวิญญานหรือ
 ชั้น ๕ แต่เป็นอาการที่ปรากฏแก่ชั้น ๕ ในลักษณะของการดับชั้น ๕ นั้นเอง”^{๑๐๘} ท่านพุทธทาสภิกขุ
 กล่าวว่า“นิพพานไม่เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกิเลสและความทุกข์ แต่เป็นแดนที่ดับสนิทของกิเลสและความ
 ทุกข์”^{๑๐๙}

ในแก้วกฐสูตรพระพุทธองค์ประสงค์จะตอบคำถามของพระภิกษุรูปหนึ่งที่เที่ยวแสวงหา
 ความดับของมหาภูตรูปว่า “มหาภูตรูป ๔ ดับไม่เหลือ ณ ที่ไหน” ภิกษุรูปนี้เที่ยวแสวงหาคำตอบ
 ตั้งแต่เทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นต้นไป แต่เทวดาต่างก็ไม่รู้ เทวดาแนะนำให้ไปถามเทพชั้นสูงขึ้นไป
 ตามลำดับจนถึงพรหมโลกแต่ก็ไม่ได้คำตอบอีกเช่นกัน จนถึงทำวมหาพรหม แต่เมื่อถาม
 ทำวมหาพรหมแทนที่จะได้คำตอบกลับกล่าวเพียงว่า“เราเป็นพรหมผู้เป็นทำวมหาพรหมผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มี
 ใครชมเชยได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง ผู้บันดาลผู้ประเสริฐ ผู้บงการ
 ผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของสัตว์ผู้เกิดแล้วและกำลังจะเกิด”^{๑๑๐} พระภิกษุรูปนั้นถามถึงสามครั้งแต่
 ทำวมหาพรหมก็ตอบเหมือนเดิม ทำวที่สุดทำวมหาพรหมก็ยอมรับโดยดีว่าตัวท่านเองก็ไม่รู้เหมือนกัน
 ว่าที่หามหาภูตรูป ๔ ดับไม่เหลือ ณ ที่ไหน ดิเสียนพระภิกษุรูปนั้นว่าการที่ท่านละจากพระผู้มีพระภาคเจ้า
 แล้วมาเที่ยวแสวงหาคำตอบเรื่องนี้ข้างนอกนั้นนับว่าเป็นความผิดพลาดของท่าน นิมนต์ท่านกลับไปถาม
 ปัญหานี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้าเองเถิด พระพุทธเจ้าตรัสกะพระภิกษุรูปนั้นว่าปัญหานี้ไม่ควรถามว่า
 มหาภูตรูป ๔ ย่อมดับสนิท ณ ที่ใด? แต่ควรถามว่า “ธาตุ ๔ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ณ ที่ไหน, อุปาทายรูปที่
 ยาว สั้น ละเอียด งามและไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ ณ ที่ไหน, นามและรูปย่อมดับสนิทได้ ณ ที่ไหน?”
 และนี่ก็เป็นที่มาของคำตอบและเป็นคำอธิบายภาวะแห่งนิพพานที่ปรากฏอยู่ในแก้วกฐสูตรอีก
 พระสูตรหนึ่ง ส่วนพุทธพจน์ในสรสูตรก็มีเนื้อหาเช่นเดียวกับแก้วกฐสูตร ในสรสูตรนั้นมีเทวดาตนหนึ่ง
 ถามพระพุทธองค์ว่า ความแล่นไปจะหยุดที่ไหน วัฏฏะไม่หมุนวนที่ไหน นามและรูปย่อมดับไม่เหลือที่
 ไหน? ตรัสตอบว่า“ดิน น้ำ ไฟ ลม ตั้งอยู่ไม่ได้ที่ใด ความแล่นไปย่อมหยุดที่นี้ วัฏฏะไม่หมุนวนที่นี้
 นามและรูปดับไม่เหลือที่นี้”^{๑๑๑} คำว่า “ที่นี้” ในพุทธพจน์ข้างต้นก็ได้แก่นิพพานนั่นเอง

เมื่อกล่าวถึงภาวะแห่งนิพพาน มีคำสำคัญอีกคำหนึ่งที่ควรกล่าวถึงด้วยเช่นกัน นั่นก็คือคำ
 ว่าอสังขตธรรมซึ่งมีความหมายว่าไม่มีปัจจัยปรุงแต่งหรือไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งซึ่งได้แก่นิพพาน ตรงกัน
 ข้ามกับคำว่าสังขตธรรม คือสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง คำว่าสังขตธรรมและอสังขตธรรมมีคำอีกชุดหนึ่งที่
 ใช้แทนกันได้คือคำว่าสังขารหรือสังขารธรรม คือสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และวิสังขารคือธรรมที่
 ปราศจากการปรุงแต่งหรือจะเรียกว่าสังขตธาตุหรือสังขตธาตุก็มีความหมายอย่างเดียวกัน

^{๑๐๘} วชิระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, หน้า ๔๔๘.

^{๑๐๙} พุทธทาสภิกขุ, นิพพาน, หน้า ๒.

^{๑๑๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๔/๒๑๘.

^{๑๑๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๗/๓๑.

โดยใจความสำคัญก็มีความหมายว่าสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งและไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง คัมภีร์มหานิทเทศอธิบายคำว่าสังขตะว่า “คำว่าอันปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่อันปัจจัยปรุงแต่งคือปรุงแต่งขึ้น ปรุงแต่งเฉพาะตั้งไว้ดีแล้ว รวมความว่าอันปัจจัยปรุงแต่ง”^{๑๑๒} สมภาร พรหมทาทอธิบายว่า “โลกของสังขตธรรมเป็นโลกที่มนุษย์ทั่วไปไม่คุ้นเคย ไม่อาจรับรู้ได้ด้วยอายตนะ โลกที่มนุษย์คุ้นเคยคือโลกของสังขตธรรม พุทธศาสนาเชื่อว่าพ้นไปจากโลกของสสารและจิตซึ่งเป็นโลกแห่งความแปรเปลี่ยนยังมีโลกนามธรรมที่เป็นอมตะซึ่งเรียกว่าอสังขตธรรมอยู่”^{๑๑๓} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรมเรียกว่าเป็นสภาวะธรรม คือธรรมที่เป็นได้เองหรือเป็นอยู่เองแบ่งออกเป็น ๒ ชนิดคืออนิจจภาวะและนิจจภาวะ “ชนิดที่หนึ่งทรงตัวอยู่ได้เองด้วยอนิจจสภาวะ คือสภาวะที่ไม่เที่ยงที่เปลี่ยนแปลงเรื่อย ชนิดที่สองทรงตัวเองอยู่ได้ด้วยนิจจภาวะคือภาวะที่เที่ยงไม่เปลี่ยนแปลง”^{๑๑๔} สภาวะที่ทรงตัวอยู่ได้เองด้วยอนิจจสภาวะ คืออาศัยกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงหรือภาวะที่ไหลเรื่อยช่วยหล่อเลี้ยงไว้จึงดำรงอยู่ได้ นี่คือสังขตธรรมหรือสังขารธรรม ส่วนสภาวะที่ทรงตัวอยู่ได้ด้วยนิจจสภาวะไม่อาศัยความเปลี่ยนแปลงดำรงอยู่ ไม่มีเหตุปัจจัย แต่ทรงตัวอยู่ได้ด้วยความไม่เปลี่ยนแปลงก็ได้แก่อสังขตธรรม ส่วนพุทธพจน์และสาวกภาษิตที่ตรัสอธิบายเกี่ยวเรื่องนี้ก็มีอยู่มาก ในอสังขตสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค พระพุทธองค์ตรัสว่า “ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะนี้เราเรียกว่าอสังขตธรรม”^{๑๑๕} หรือในภุตเถรคาถา ขุททกนิกาย เถรคาถามีภาษิตของพระภุตเถระที่ว่า “เมื่อใดบัณฑิตเจริญสันตบพซึ่งไม่มีความเศร้าโศก ปราศจากกิเลสจตุลอันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ เป็นที่ชำระกิเลสได้หมด ตัดกิเลสเครื่องผูกพันคือสังโยชน์ เมื่อนั้นย่อมไม่ได้ความยินดีที่ประเสริฐ ยิ่งกว่าความยินดีในวิปัสสนา มรรค และผลนั้น”^{๑๑๖} ส่วนอสังขตลักษณะแห่งอสังขตธรรมพระพุทธองค์ตรัสไว้ ๓ ประการ ดังพุทธพจน์ในอสังขตลักษณะสูตร อังคุตตรนิกาย ติกนิบาตที่ว่า “อสังขตลักษณะแห่งอสังขตธรรม ๓ ประการ อะไรบ้างคือ ๑. ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ ๒. ความดับสลายไม่ปรากฏ ๓. เมื่อตั้งอยู่ ความแปรไม่ปรากฏ”^{๑๑๗} นิพพานเป็นวิสังขารเป็นอสังขตธรรม นิพพานไม่ใช่เป็นทั้งเหตุและผลทั้งอยู่เหนือเหตุและผล นิพพานมีอยู่ทางไปนิพพานก็มีอยู่ แต่มรรคก็ไม่ใช่สิ่งที่ทำให้นิพพานเกิดขึ้น อรรถกถาอธิบายว่า “สังขตธรรมมีนามรูปเป็นต้น มีการเกิด การปรากฏ การถูกสร้างขึ้นเป็นสภาวะ พระนิพพานซึ่ง

^{๑๑๒} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙/๘๗.

^{๑๑๓} สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญา: มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๓๘.

^{๑๑๔} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมศาสตร์ (เล่ม ๑)**, เล่มที่ ๔๐. ก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทาน มูลนิธิ หน้าสวนโมกข์ ไซยา, ๒๕๔๗), หน้า ๔๓.

^{๑๑๕} ส.สฟา. (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๓.

^{๑๑๖} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๒๑/๔๓๐.

^{๑๑๗} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๒๐๙.

มีอสังขตธรรมเป็นสภาวะหาเป็นเช่นนั้นไม่จึงตรัสว่า อสังขต”^{๑๑๘} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “อสังขตะ เราทำให้เกิดไม่ได้ แต่ว่าเราทำให้แจ้งคือให้ปรากฏแก่จิตใจได้”^{๑๑๙} ในตติยนิพพานปฏิสังยุตตสูตร ขุททกนิกาย อุทานมีคำแสดงภาวะแห่งนิพพานที่สำคัญอยู่ ๔ คำได้แก่ อชาตะ ธรรมชาติที่ไม่เกิด อภูตะ ไม่ปรากฏ อภตะ ไม่ถูกเหตุสร้าง อสังขตะ ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ทั้งสี่คำนี้เป็นไวพจน์ของกัน และกันสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน และที่สำคัญก็เพื่อป้องกันความคิดที่จะเกิดขึ้นได้ว่า นิพพานน่าจะเป็น ผลผลิตมาจากเหตุปัจจัยบางประการหรือเป็นภาวะที่ปรากฏขึ้นได้เอง อรรถกถาได้อธิบายไว้ดังนี้

เพื่อจะแสดงว่าพระนิพพานไม่มีปัจจัยอะไรๆ แต่งขึ้น ด้วยความรังเกียจว่าพระนิพพานจะพึง มีเหตุอย่างหนึ่งตบแต่งหรือหนอจึงตรัสว่า อภตฺ (ไม่ถูกเหตุอะไรๆ ตบแต่ง) แม้พระนิพพานไม่มี ปัจจัยอย่างนี้ เพื่อจะให้ความรังเกียจว่าพระนิพพานนี้เป็นขึ้น ปรากฏขึ้นเองหรือหนอ เป็นไป ไม่ได้จึงตรัสว่า อภูตฺ เพื่อจะแสดงว่าพระนิพพานนี้นั้นไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ไม่ถูกเหตุสร้าง ไม่ปรากฏนี้ พระนิพพานมีการไม่เกิดเป็นธรรมดาโดยประการทั้งปวงจึงตรัสว่า อชาตฺ บัณชิต พึงทราบความที่บทั้ง ๔ นี้มีประโยชน์อย่างนี้แล้ว พึงทราบว่าพระองค์ทรงประกาศว่า พระนิพพานมีอยู่โดยปรมาตย์โดยพระบาลีว่า ภิกษุทั้งหลายพระนิพพานนี้นั้นมีอยู่^{๑๒๐}

นิพพานมีอยู่ทางไปนิพพานก็มีอยู่ แต่นิพพานเป็นภาวะที่เห็นได้ยาก ทั้งไปไม่ถึงด้วย ยวดยานพาหนะแห่งยุคสมัย แต่จะไปถึงได้ด้วยการศึกษาทั้งในเบื้องต้นและเบื้องปลายได้แก่ การสำรวม อินทรีย์และการอบรมตนด้วยอริยมรรคภาวนา พระพุทธองค์ได้ตรัสอธิบายเกี่ยวกับภาวะแห่งนิพพาน ไว้หลายนัยด้วยกัน ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ เช่นว่า นิพพานเป็นธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ ไม่ถูกเหตุสร้าง ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง นิพพานคืออายตนะฝ่ายอสังขตธรรม นิพพานเป็นอนิทัสสนะคือ มองด้วยตาไม่เห็น นิพพานชื่อว่าเป็นอนันตะคือไม่มีที่สุด เพราะไม่มีที่สิ้นสุดแห่งการเกิด ที่สุดแห่ง ความเสื่อมและที่สุดแห่งความเปลี่ยนแปลง แต่นิพพานก็เป็นวิญญานคือสิ่งที่จะพึงรู้แจ้งได้ที่นี้และ เดียวนี้ในโลกแห่งวัตถุ

๒.๔.๒ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

ในพระไตรปิฎกพระพุทธองค์ได้ตรัสถึงความแตกต่างระหว่างวิถีชีวิตของผู้สละโลกกับ ปุถุชนว่ามีความเป็นอยู่ที่แตกต่างกัน คุณุหัสทำงานเลี้ยงดูครอบครัว แต่บรรพชิตมีวัตรงามไม่ยึดถือ สิ่งต่างๆ ว่าเป็นของตน ฆราวาสไม่สำรวมเบียดเบียนสัตว์ ส่วนมุนีชื่อว่าเป็นผู้สำรวมอยู่เนื่องนิตย์ ยิ่งโดยเฉพาะวิถีชีวิตของผู้บรรลุนิพพานอันเป็นที่สิ้นสุดแห่งสังสารวัฏแล้ว ทัศนะของท่านที่มีต่อ โลกและชีวิตยิ่งมีความแตกต่างไปจากสิ่งที่ปุถุชนคิดหวังไว้ แต่ถึงกระนั้นทั้งฆราวาสและบรรพชิตต่างก็

^{๑๑๘} ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๗๓/๔๘๙.

^{๑๑๙} พุทธทาสภิกขุ, **อิทัปปัจจยตา**, เล่มที่ ๑๒, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๙), หน้า ๓๕๐.

^{๑๒๐} ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๗๓/๔๘๙.

ต้องพึ่งพาอาศัยกันและกัน ขรรวาสอาศัยคำสอนของผู้หลุดพ้นเพื่อจะเป็นมรรควิธีนำไปสู่ความหลุดพ้นในระดับที่สูงขึ้น ซึ่งเปรียบเสมือนกับการจุดต่อไฟจากตะเกียงที่กำลังติดลูกโพลงอยู่ณชั้น ส่วนบรรพชิตก็ต้องอาศัยปัจจัย ๔ จากขรรวาสเพื่อเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตนี้ไว้ ดังนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า “คฤหัสถ์ผู้อยู่ครองเรือนและบรรพชิตผู้อยู่ครองเรือนทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างอาศัยกันและกันจึงบรรลุสัจธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมได้”^{๑๒๑} คำว่าภาวะของผู้บรรลุถึงนิพพานผู้วิจิตรใช้คำนี้ในความหมายว่า เมื่อใครคนใดคนหนึ่งได้เดินทางไปถึงฝั่งโน้นกล่าวคือบรรลุถึงนิพพานอันเป็นอุดมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนาเป็นที่เรียบร้อยแล้ว โลกทัศน์และชีวทัศน์ของท่านต่อแต่นี้ไปจะเป็นอย่างไร เหมือนหรือแตกต่างจากการใช้ชีวิตของคนทั่วไปอย่างไร มีอะไรบ้างที่เปลี่ยนแปลงไปหรือไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงเลย การศึกษาภาวะหรือคุณลักษณะของผู้บรรลุถึงนิพพานแม้จะไม่ใช่เรื่องนิพพานโดยตรง แต่เป็นการศึกษานิพพานโดยผ่านผู้ที่บรรลุถึงนิพพาน การจะรู้ว่าบุคคลเมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วจะมีภาวะหรือคุณลักษณะอย่างไรนั้น เบื้องต้นสามารถศึกษาได้จากคำที่แสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุซึ่งมีอยู่มาก ในพระไตรปิฎกซึ่งรวมถึงคัมภีร์ชั้นหลังมีคำที่แสดงถึงคุณลักษณะของผู้บรรลุถึงนิพพานมีอยู่หลายคำ เช่น ผู้ไกลจากกิเลส (อรหนต์) ผู้ลอยบาป (พราหมโณ) เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งภพ (ปารคโต) ผู้ปราศจากความหวัง (วิคตาส) เป็นมุนีทางใจ (มโนเมเนยยะ) ผู้สลัดเรือนแล้ว (ปฏิลีน) ผู้มีสังฆาตธรรม (สงฆาตมมา) ผู้ไปพ้นเขตแดน (สีมาติโค) ผู้สิ้นอาสวะกิเลส (ชินาสโว) เป็นต้นนี้เป็นคำส่วนหนึ่งที่สื่อแสดงถึงคุณลักษณะหรือภาวะของผู้บรรลุถึงนิพพาน ซึ่งแต่ละคำต่างมีความหมายไปในวิสัยแห่งวิภูฏ์ทั้งสิ้น และเมื่อพิจารณาถึงความหมายที่แฝงอยู่ในคำนั้นๆ แล้วก็จะมองเห็นถึงความแตกต่างระหว่างวิถีของผู้หลุดพ้นกับวิถีของปุถุชนได้มากทีเดียว นอกจากนี้ในความหมายแสดงถึงภาวะของผู้บรรลุถึงนิพพานอย่างทีกล่าวแล้วข้างต้น นอกจากนี้ในพระสูตรต่างๆ ยังมีพุทธพจน์หรือสาวกภาษิตที่ตรัสแสดงถึงภาวะของผู้บรรลุถึงนิพพานเอาไว้อีกด้วย ซึ่งผู้วิจิตรจะแยกอธิบายออกเป็นสองหัวข้อหลักคือภาวะทางปัญญาและภาวะทางจิต มีรายละเอียดดังนี้

๒.๔.๒.๑ ภาวะทางปัญญา

ในพระไตรปิฎกเมื่อกล่าวถึงภาวะพื้นฐานทางด้านปัญญาของผู้ที่บรรลุถึงนิพพานก็คือการมองเห็นทั้งหลายตามความเป็นจริงภาษาบาลีใช้คำว่า “ยถาภูตญาณทัสสนะ” ในโลกสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า “บุคคลใดรู้แจ้งโลกทั้งปวงตามความเป็นจริงทั้งหมด ปราศจากโลกทั้งปวง ไม่มีกิเลสสิ่งสมอยู่ในโลกทั้งปวง บุคคลนั้นแลครอบงำอารมณ์ได้ทั้งหมด เป็นนักปราชญ์ ปลอดเปลื้องกิเลสที่ร้อยรัดได้ทั้งหมดบรรลุถึงนิพพานที่มีความสงบอย่างยิ่งไม่มีภัยแต่ที่ไหน”^{๑๒๒} การมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงนั้นเป็นอย่างไร วิทย์ วิศทเวทย์อธิบายว่าการมองเห็นโลกตามความเป็นจริงคือการมองเห็นโลกที่ปราศจากคำและไม่ใส่ความหมายให้กับสิ่งต่างๆ “โลกที่ไม่ขึ้นอยู่กับการรับรู้ของมนุษย์นั้นคือโลก

^{๑๒๑} ชู.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๗/๔๘๗.

^{๑๒๒} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓/๓๘.

บริสุทธิ์ดั้งเดิมที่ปราศจากค่าและความหมาย แต่โลกที่ขึ้นอยู่กับรับรู้ของมนุษย์นั้นคือโลกมนุษย์ที่มนุษย์ใส่ค่าและความหมายให้แล้ว”^{๑๒๓} วิทย์ได้ยกตัวอย่างเหมือนกับคน ๓ คนเห็นไม้ท่อนหนึ่งวางอยู่ คนแรกเห็นพูดกับตัวเองว่า “ได้ไฟไฟไปหุงข้าว” คนสองคิดว่า “ได้ค้อนไปตอกตะปู” คนที่สามคิดว่า “ได้ของไปทำเสาไฟ” แต่ที่จริงแล้วสิ่งนี้คือไม้ท่อนหนึ่ง ไม้ท่อนนี้มีอยู่โดยไม่ขึ้นอยู่กับรับรู้ของมนุษย์คนใด ดังนั้นการเห็นท่อนไม้ตามความเป็นจริงก็คือ “เห็นไม้เป็นไม้ แม้จะเห็นฟันแต่ก็รู้สึกตัวเสมอว่าฟันนั้นจริงๆ ก็คือไม้”^{๑๒๔} คัมภีร์มหายานลังกาวตารสูตรกล่าวว่า “บุคคลผู้มองเห็น (see) สิ่งทั้งหลายชื่อว่าย่อมมองเห็นตามความเป็นจริง เหล่าชนผู้มองเห็นตรงข้ามจากนี้ชื่อว่าเดินอยู่ในเส้นทาง การคิดปรุงแต่ง เนื่องจากพวกเขาอิงอาศัยการคิดปรุงแต่งพวกเขาจึงยึดมั่นถือมั่นทวิภาวะเหมือนกับมองเห็นเงาของตัวเองในกระจกหรือเงาของตัวเองในน้ำ”^{๑๒๕} สมภาร พรหมทาอธิบายว่า “ความยึดมั่นหลงผิดเกี่ยวข้องกับประเด็นด้านความเข้าใจมากกว่าประเด็นด้านการรับรู้และในทางตรงกันข้ามความเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริงก็ไม่จำเป็นที่จะต้องรับรู้สิ่งนั้นเกินไปกว่าที่ปรากฏแก่ประสาทสัมผัสตามปกติธรรมดา”^{๑๒๖} สรรพสิ่งเป็นเพียงกระแสแห่งการไหลเรื่อยของเหตุปัจจัยเท่านั้น ทุกสรรพสิ่งยกเว้นอสังขตธรรมทุกสิ่งล้วนเปลี่ยนแปลงเรื่อยไหลเรื่อยไม่ว่างเว้นแม้เพียงชั่วขณะหนึ่ง การเข้าไปเกาะเกี่ยวยึดติดผูกพันกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้วสิ่งนั้นไม่ก่อให้เกิดทุกข์ไม่มี ในปนิมิตถอยสูตร สังยุตนิคาย ชันธวารวรรค พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “เธอรู้ชั้อย่างนี้ว่า เรายึดถือสิ่งใดอยู่พึงเป็นผู้ไม่มีโทษ สิ่งนั้นไม่มีในโลกเลย”^{๑๒๗} ตรัสอธิบายต่อไปอีกว่าเมื่อมีการยึดถือรูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงทำให้เกิดภพชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสะสืไป การเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ย่อมมิได้ด้วยอาการอย่างนี้ นี่เป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ได้พยายามตักเตือนพร่ำสอนให้สาวกได้สำเหนียกในเรื่องอย่างนี้ เพื่อที่ว่าการใช้ชีวิตในแต่ละวันความทุกข์จะลดน้อยลงไปได้บ้าง ในทศยโลกธัมมสูตร อังคุตตรนิกาย อัญญกนิบาตตรัสว่า “ทุกข์เกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ยังไม่ได้สดับ แต่เขาไม่เห็นประจักษ์ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงดังนั้นทุกข์นี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่ทุกข์นั้นแลเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา”^{๑๒๘} เมื่อศึกษาหลักพุทธธรรมเจอหลักธรรมเรื่องอริยสัจ ๔ ข้อแรกว่าด้วยเรื่องทุกข์ บางครั้งพาให้เข้าใจไปได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นลัทธิทฤษฎี

^{๑๒๓} วิทย์ วิศทเวทย์, “ทัศนะทางอภิปริญาณในพุทธศาสนาเถรวาท”, **พุทธศาสนศึกษา**, ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๐): ๓๙.

^{๑๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

^{๑๒๕} ไตเช็ต ไตดาโร ชูชุกิ, **คัมภีร์มหายานลังกาวตารสูตร**, แปลโดย พระราชปริยัติกวี (สมจินต์ สมมาปณฺโณ), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๕๐.

^{๑๒๖} สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญาในอภิปรัชญา**, หน้า ๑๕๖.

^{๑๒๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๘.

^{๑๒๘} อง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๖/๒๐๕.

หรือเป็นลัทธิที่มองโลกในแง่ร้าย (pessimistic) วิลโปละ ราหุละกล่าวว่าพระพุทธศาสนามีใช้ลัทธิมองโลกในแง่ร้ายหรือในแง่ดีแต่ถ้าจะให้พระพุทธศาสนาเป็นอะไรสักอย่างหนึ่งก็คงเป็นศาสนาสามัญนิยม (realistic) “พระพุทธศาสนามีใช้ทั้งลัทธิที่มองโลกในแง่ร้ายหรือดี [optimistic] แต่ถ้าจะเป็นอะไรสักอย่างแล้วก็คงเป็นศาสนาสามัญนิยม เพราะชีวิตกรรมและโลกกรรมของพระพุทธศาสนาเป็นไปตามความเป็นจริง พระพุทธศาสนามองสิ่งต่างๆ อย่างเป็นรูปธรรม (อภิปุถุ) ไม่หลอกล่อให้หลงไหล”^{๑๒๙} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) กล่าวว่าการศึกษาพระพุทธศาสนาสอนให้รู้เท่าทันสังขารว่าต้องเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์จะช่วยแก้ความเข้าใจผิดที่เข้าใจไปได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นลัทธิพุนิยมได้มากที่สุดทีเดียว

วิถีชีวิตที่แตกต่างระหว่างปุถุชนกับวิถีชีวิตของผู้หลุดพ้น สามารถพิจารณาเห็นได้จากพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในพระสูตรต่างๆ เช่น ในปุตรสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตตรัสว่า “พระอรหันต์เหล่าใดในธรรมวินัยนี้ไม่มีความถือมั่นสิ่งนี้ว่ายอดเยี่ยม”^{๑๓๐} พระอรหันต์ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่างๆ ไม่ติดใจในสิ่งใดว่าสิ่งนี้ยอดเยี่ยม ประเสริฐ สูงสุด ความยึดมั่นถือมั่นผูกเผาให้เหือดแห้งไปหมดแล้วด้วยไฟคือญาณ ในสัลลสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคพระพุทธองค์ตรัสแสดงถึงความแตกต่างระหว่างการเสวยอารมณ์ของปุถุชนกับพระอริยสาวกว่า พระอรหันต์ยังคงเสวยเวทนาและเกี่ยวข้องกับอารมณ์เหล่านั้นอยู่ แต่ข้อที่แตกต่างก็คือท่านเสวยอารมณ์เพียงชั้นเดียวคือเสวยเวทนาทางกายไม่เสวยเวทนาทางใจ การเสวยเวทนาของท่านเป็นการเสวยที่ไม่มีอนุสัยตกค้าง ต่างกับปุถุชนที่จะเป็นทุกข์ทั้งทางกายและทางใจและมีอนุสัยตกค้าง ปุถุชนเมื่อเสวยทุกขเวทนามีปฏิฆานุสัยตกค้างสะสมเอาไว้ เสวยสุขเวทนาหรือเสวยกามสุขก็จะมีราคานุสัยตกค้างสะสมไว้ เสวยอารมณ์เฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ที่เรียกว่าทุกขมสุขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนามีวิชขานุสัยตกค้างสะสมไว้ “อริยสาวกผู้ได้สดับถูกทุกขเวทนาถูกต้อง ย่อมไม่เศร้าโศกไม่ลำบาก ไม่รำไร ไม่ทุบอคร่ำคราญ ไม่ถึงความลุ่มหลง เธอย่อมเสวยเวทนาทางกายประการเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ”^{๑๓๑} เรื่องนี้พระพุทธองค์ตรัสเปรียบเทียบอุปมาไว้ว่า เหมือนกับบุรุษคนหนึ่งถูกยิงด้วยลูกศรดอกหนึ่งและถูกยิงซ้ำตามด้วยลูกศรดอกที่สอง การถูกยิงด้วยลูกศรดอกแรกคือการเกิดทุกข์ทางกายมันดินรนไปด้วยตัณหาอุปาทานมันจึงเจ็บลึกถึงจิตใจ ปุถุชนจึงถูกยิงด้วยลูกศรสองดอกเสมอ ส่วนพระอริยสาวกไม่เป็นเช่นนั้นทุกข์ของท่านมีเพียงอย่างเดียวเท่านั้นคือทุกข์ทางกายซึ่งอยู่เหนือการควบคุมซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับกิเลสตัณหาแต่เป็นเรื่องของกายล้วนๆ พระพุทธเจ้าเองก็ต้องประสบกับทุกข์ทางกาย เช่น มีการปวดเมื่อยหลัง กระหายน้ำ เป็นต้น นี่เป็นเรื่องของทางกายล้วนๆ ไม่ใช่เรื่องทางจิต ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าอนุสัยนั้นคือความเคยชินแห่งกิเลส หมายความว่าเมื่อเกิดกิเลสก็จะเก็บความเคยชินแห่งกิเลสนั้นไว้

^{๑๒๙} วิลโปละ ราหุละ, พระพุทธองค์ทรงสอนอะไร, หน้า ๒๔.

^{๑๓๐} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๔๐/๗๐๑., ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖๘/๒๑๑.

^{๑๓๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๕.

เกิดโลภะ โทสะ โมหะทีหนึ่งก็เก็บไว้ในคลังคืออนุสัย เมื่อเก็บไว้มากๆ มันจึงง่ายที่จะระเบิดออกมา “ดังนั้นคนเราจึงง่ายที่จะเกิดโลภะ ราคะ คนเราจึงง่ายที่จะเกิดโทสะ คนเราจึงง่ายที่จะเกิดโมหะ เพราะมันเก็บไว้ในคลังมาก”^{๑๓๒}

ในخمสูตร อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต จะเห็นภาวะทางปัญญาของผู้บรรลุถึงนิพพานอีก อย่างหนึ่งคือ ปกติธรรมตาปุถุชนเมื่อได้ดิบได้ดีก็อดไม่ได้ที่จะอวดบ้าง แม้บางครั้งตนเองไม่มีคุณธรรม อย่างที่ว่ามันจริงแต่ก็ยังกล่าวว่ามี อย่างกรณีของอุทกตบสรามบุตร เมื่อยังเป็นผู้ไม่ถึงเวทแต่กล่าวว่า ตนเองเป็นผู้ถึงเวท“เราเป็นผู้ถึงเวทแน่นอน เราเป็นผู้ชนะวัฏฏะทั้งปวงแน่นอน รากเหง้าแห่งทุกข์ที่ ใครๆ ขุดไม่ได้ เราขุดได้แล้วแน่นอน”^{๑๓๓} การมีมานะถือตัว กระจ่างกระเตื้องไม่อ่อนน้อมถ่อมตน อวดอ้าง ขอบโต้เถียงเรื่องนี้มิใช่เรื่องเล็กน้อยในอริยวินัย พระพุทธองค์ตรัสแสดงเรื่องนี้ไว้หลายที่ว่าผู้ ที่มีอุปนิสัยหนักไปในเรื่องอย่างนี้ไม่สามารถจะข้ามพ้นสังสารวัฏฏ์นี้ออกไปได้เลย ทำยที่สุดเขาก็ยังเป็นหลักต่อแห่งสังสารวัฏฏ์ที่ปักแน่นตราตรึงอยู่อย่างนั้น“ภิกษุเหล่าใดหลอกลวง กระจ่าง ประจบ ขอบวางท่าอวดดี มีจิตไม่ตั้งมั่น ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่าไม่ใช่ผู้นับถือเรา ห่างไกลจากธรรมวินัยนี้และย่อม ไม่ถึงความเจริญงอกงามไปพลุลยในธรรมวินัยนี้”^{๑๓๔} อีกแห่งหนึ่งตรัสว่า“หมู่มสัตว์นี้มีมานะ ถูกมานะร้อย รัต ถูกมานะผูกพันไว้ ขอบกล่าวถกเถียงกันในเรื่องทิฏฐิ จึงไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏฏ์ไปได้”^{๑๓๕} แต่วิสัยของผู้ หลุดพ้นไม่มีความคิดอย่างนี้ ถึงแม้ว่าบางครั้งพระอรหันต์จะเปล่งวาจาว่า “สุขหนอ สุขหนอ” อย่างกรณีของพระภัททิยะ กาฬิโคธาบุตร เป็นต้น แต่นั่นก็เป็นสุขที่เกิดแต่ผลสมบัติสุขอันเกิดแต่โรธ ดังภาพิตของพระสุมังคลมาตาเถรีที่ว่า“เราพ้นดีแล้วในการพ้นดีแล้ว เป็นผู้พ้นแล้วโดยชอบจากสาก จากสามีมของเราผู้ไม่มีหิริ จากรรม จากหม้อข้าวและจากงูน้ำ เรากำลังตัดราคะและโทสะ อาศัยโคนไม้ เข้ามานอนอยู่โดยความสุขว่าสุขหนอ”^{๑๓๖} พระอรหันต์เมื่อได้พัฒนาตนได้สูงสุดก็ไม่ได้มีจิตคิดจะ เปรียบเทียบตนเองกับใครแม้กระทั่งกับผู้ที่มิคุณธรรมเสมอกับตัวท่านเอง“พระชินาสพทั้งหลายไม่ น้อมตนเข้าไปเปรียบเทียบกับบุคคลที่ดีกว่า ไม่น้อมตนเข้าไปเปรียบเทียบกับบุคคลที่ดีน้อยกว่า ไม่น้อม ตนเข้าไปเปรียบเทียบกับบุคคลที่เสมอกัน มีชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว เป็นผู้หลุดพ้นจาก สังโยชนทั้งปวงเที่ยวไปอยู่”^{๑๓๗}

^{๑๓๒} พุทธทาสภิกขุ, **อติมมยตาประทีป**, เล่มที่ ๑๒. ง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไซยา, ๒๕๔๘), หน้า ๗๘.

^{๑๓๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๐๓/๑๑๔.

^{๑๓๔} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๖/๔๑.

^{๑๓๕} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๖/๓๐๒.

^{๑๓๖} ชุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๒๓-๒๔/๕๕๘.

^{๑๓๗} อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๔๘/๕๑๘.

พระอรหันต์แม้ท่านจะเป็นผู้ที่ได้พัฒนาตนเองอย่างสูงสุด หลุดพ้นออกไปเสียจากสังสารวัฏฏ์ได้แล้วเปรียบเสมือนหยดน้ำที่ไม่ติดอยู่บนใบบัวฉะนั้น แต่ท่านก็ยังเป็นสมาชิกคนหนึ่งของโลกอยู่นั่นเอง และจะอยู่ในโลกนี้ไปจนกว่าจะถึงเวลาที่ร่างกายสังขารนี้จะดับลงอย่างสนิทเสียไว้แต่ชื่อเท่านั้นให้ได้กล่าวขาน การที่พระอรหันต์ยังใช้ชีวิตที่เหลืออยู่ในโลกก็มีความหมายว่าท่านต้องมีการปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในสังคม และการปฏิสัมพันธ์กับคนอื่นก็หมายความว่า เมื่อพระอรหันต์จะสื่อสารอะไรบางอย่างให้คนอื่นเข้าใจท่านก็ต้องพูดด้วยภาษาที่สังคมนั้นใช้พูดจาสื่อสารกันอยู่ แม้การพูดด้วยโวหารของโลกจะมีความหมายไปลักษณะที่ว่าเป็นการยึดถืออย่างมีตัวตน แต่นั่นเป็นเพียงการพูดไปตามภาษาของโลก มีความจำเป็นที่พระพุทธองค์และพระอรหันต์ทั้งหลายต้องใช้ภาษาสื่อสารออกไปอย่างนั้น เป็นคำพูดอย่างที่มีอัตตาแต่ท่านไม่ยึดติดอยู่ในสมมติของภาษา เช่นคำพูดที่ว่า “ตนแลเป็นที่พึ่งของตน”^{๑๓๘} หรือพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง จงมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่เกิด”^{๑๓๙} คำพูดอย่างนี้ก็ไม่ได้มีความหมายว่าพระอรหันต์ยังมีการยึดถืออยู่ในอัตตาตัวตนหรือต้องการแสวงหาตัวตนที่ถาวรยั่งยืนอื่นอีก ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าคำว่าตนหรือพึ่งตนในที่นี้ไม่ได้มีความหมายเป็นตัวตนอย่างเจตภูตหรือวิญญาณอะไรที่เร้นลับ หรือมีอัตตาที่เป็นอัตตาและตนในที่นี้ก็ไม่ใช่อัตตา แต่มีความหมายว่ามีธรรมเป็นที่พึ่งคือให้พึ่งตัวเอง “ตัวตนเป็นที่พึ่งแก่ตนนั้นก็ถูกแล้ว จิตนั้นแหละจะต้องเป็นที่พึ่งแก่จิต ถ้าเอาจิตเป็นตัวตน ถ้าไม่เอาจิตเป็นตัวตนมันก็จิตนั้นแหละจะต้องเป็นที่พึ่งแก่จิต ถ้าเอาจิตเป็นตัวตนก็ต้องพูดว่าตนนั้นแหละต้องเป็นที่พึ่งแก่ตน”^{๑๔๐} ในพระพุทธศาสนาตัวตนเป็นสิ่งหลอกลวงเกิดขึ้นได้เพราะจิตสร้างขึ้นมา ถ้าจิตคิดว่ามีตัวตนมันก็มีตัวตนไปตามที่จิตเฝ้าเอง เมื่อหายโง่ก็ไม่มีตัวตนมีแต่จิตล้วนๆ จิตที่บริสุทธิ์ คำว่าตนหรืออัตตาในที่นี้เป็นารพูดไปตามภาษาสมมติที่ใช้อยู่ในชีวิตประจำวันทั่วไปเป็นโลกนิรุตติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ “แต่ไม่มีการใช้ “ตน/อัตตา” นี้ในฐานะเป็นจุดหมายที่จะไปเข้าถึง เช่น ไม่มีคำว่าบรรลุอัตตาหรือเข้าถึง/เข้าร่วมกับอัตตา/อาตมัน อย่างลัทธิที่ถืออัตตา พูดง่ายๆ ว่านิพพานไม่เป็นอัตตา”^{๑๔๑} การเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นหรือการหลุดพ้นเป็นเรื่องของปัจเจกไม่มีใครช่วยให้ใครหลุดพ้นไปได้หากเขาคนนั้นไม่ช่วยตัวเองหรือไม่ทำตัวเองให้เป็นที่พึ่งก่อน พระพุทธองค์ตรัสว่าความบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์เป็นเรื่องเฉพาะตน คนอื่นจะทำให้ใครบริสุทธิ์ไม่ได้

^{๑๓๘} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๑๓๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๐/๕๙.

^{๑๔๐} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมะเล่มน้อย**, เล่มที่ ๔๐, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๘), หน้า ๓๐๖.

^{๑๔๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนาและสร้างสรรค์สังคมไทย (ฉบับเพิ่มเติม-จัดลำดับใหม่)**, หน้า ๑๔๙.

พระอรหันต์แม้จะมีวิถีชีวิตแบบผู้สละโลก แต่ท่านก็ไม่ใช่ผู้ที่พยายามจะหนีออกไปจากโลก หรือไม่สนใจโลกหรือสังคม (เนื้อหาช่วงนี้ผู้วิจัยหมายถึงหลังจากที่ท่านได้บรรลุถึงบรมธรรมแล้วชีวิต ต่อแต่นี้ไปก็ยังเกี่ยวข้องกับโลก พระอรหันต์ทำงานรับใช้โลกจวบจนวาระสุดท้ายของชีวิต) แต่ท่าน ยังอยู่กับโลกไปจนกว่าร่างกายสังขารนี้จะดับไปตามวิถีของธรรมชาติ และเมื่อถึงวันนั้นท่านก็ไม่มี ความอาลัยในร่างกายเหมือนดังปุถุชน ดังนั้น การอยู่ในโลกก็ต้องมีการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันด้วย ภาษาที่สังคมหรือชุมชนนั้นใช้พูดจาสื่อสารกันอยู่ การบรรลุธรรมของพระอริยบุคคลเป็นไม่ได้เลยที่จะ ไม่ผ่านภาษา อย่างน้อยก็ต้องได้รับการแนะนำจากพระพุทธองค์หรือจากพระสาวกบางรูปเสียก่อนถึง จะลงมือปฏิบัติ พระอรหันต์ท่านยังพูดคุยไปตามโวหารของโลก สังคมเขาใช้ภาษาสื่อสารกันอย่างไร ท่านก็ใช้ภาษาอย่างนั้นพูดไปตามภาษาสมมติของชาวโลกหรือตามสังคมนั้นๆ แต่ท่านไม่ยึดติดอยู่ใน สมมติของภาษา ในอรหันตสูตร พระพุทธองค์ตรัสตอบแก่เทวดาตนหนึ่งที่ถามว่าพระอรหันต์ยังมี มานะอยู่หรือจึงยังใช้คำพูดที่ว่า ‘เราพูด’ ‘คนทั้งหลายพูดกับเรา’ พระพุทธองค์ตรัสอธิบายเรื่องนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลายว่า ‘เราพูด’ ดังนี้บ้าง กล่าวว่ ‘คนทั้งหลายพูดกับเรา’ ดังนี้บ้าง ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ฉลาด ทราบคำพูดที่รู้จักในโลก เธอกล่าวตามสมมติที่เขาพูดกัน”^{๑๔๒} คำว่าเราพูดหรือเขาพูดกับเรา การใช้ใน ความหมายอย่างนี้เป็นเพียงพูดเพื่อการสื่อสารระหว่างกันเท่านั้นซึ่งเป็นเรื่องปกติธรรมดาที่ต้องพูดไป อย่างนั้น ทั้งไม่ได้มีความหมายว่าจะมีตัวตนพิเศษนอกเหนือตัวตนสมมติที่ชาวโลกใช้สื่อสารกันอยู่ ใน โปฏฐปาหสูตร พระพุทธองค์ตรัสว่า “จิตตะ เหล่านี้แลเป็นโลกสมัญญา (ชื่อที่ชาวโลกใช้เรียก) เป็นโลก นิรุตติ (ภาษาของชาวโลก) เป็นโลกโวหาร (โวหารของชาวโลก) เป็นโลกบัญญัติ (บัญญัติของชาวโลก) ซึ่งตถาคตก็ใช้อยู่แต่ไม่ยึดถือ”^{๑๔๓} อรรถกถาัมชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณณาสกัแห่งที่ชนขสุตตวันฉนนา อธิบายว่า “คำว่าโวหารใดที่ชาวโลกนิยมพูดกัน (ยถจ โลกเ วุตติ) ความว่ากล่าวไปตามโวหารที่ ชาวโลกนิยมพูดกัน ไม่ยึดมั่นถือมั่น คือไม่ยึดถือด้วยความยึดมั่นถือมั่นธรรมใดๆ”^{๑๔๔} หรือพุทธพจน์ใน ปุพฺผสูตร สังยุตตนิกาย ชนธวารวรรคที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ดอกอุบลก็ดี ดอกปทุมก็ดี ดอกบุณฑริก ก็ดี เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ โผล่พ้นน้ำแล้วตั้งอยู่แต่ไม่ติดน้ำแม้ฉันใด ตถาคตก็ฉันนั้นเหมือนกันเกิดใน โลก เจริญในโลก ครอบงำโลกอยู่แต่ไม่ติดโลก”^{๑๔๕} พุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในพระสูตรเหล่านี้ไม่ตรัสไว้อย่าง ลอยๆ เพื่อความงดงามทางวรรณศิลป์แต่แฝงไปด้วยอรรถอันลึกซึ้ง “พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรง ตระหนักถึงมายาของภาษา และตรัสเตือนชาวโลกให้รู้เท่าทันภาษา ไม่หลงยึดถือว่าภาษาคือความ

^{๑๔๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕/๒๙.

^{๑๔๓} ที.ส. (ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕.

^{๑๔๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๒๐๕/๑๙๘.

^{๑๔๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๔/๑๘๐.

จริง”^{๑๔๖} แต่ถึงกระนั้นภาษากลับมีความสำคัญมากต่อวิถีชีวิตของผู้หลุดพ้นหรือต่อวิถีชีวิตของคนทั่วไป ภาษาเป็นภาษาพระรองรับพุทธธรรม ทั้งสามารถนำไปสู่ความหลุดพ้นได้เช่นกันหากมีการใช้อย่างเหมาะสมแก่สถานการณ์ พระอรหันต์บางรูปท่านก็เป็นผู้เชี่ยวชาญแตกฉานในนิรุกติบัญญัติสัมภิตาเสียด้วยซ้ำไป

ภาวะทางปัญญาอีกอย่างของพระอรหันต์ผู้เข้าถึงสัจจะแล้วจะมีคุณสมบัติเฉพาะตัวอีกประการหนึ่งคือ ไม่ต้องอาศัยศรัทธาความเชื่อจากคนอื่น (อปรปจโย) ดังภาษิตของพระสารีบุตรที่ว่า “นรชนใด ผู้ไม่ต้องเชื่อใคร รู้จักนิพพานที่ปัจเจยอะไรปรุงแต่งไม่ได้ ตัดรอยต่อแห่งการเกิดใหม่ทำลายโอกาสแห่งการท่องเที่ยวไปในสังสาร คายความหวังแล้ว นรชนนั้นแลเป็นบุรุษสูงสุด”^{๑๔๗} ที่เป็นอย่างนั้นก็เพราะว่าท่านได้ประจักษ์แจ้งภาวะเช่นนั้นด้วยตนเองอันเป็นสันติภูมิโก จึงไม่ต้องอาศัยความรู้จากคนอื่นมากกล่าวอ้างในสิ่งที่ตัวได้เข้าถึงหรือในธรรมที่ตนได้ประจักษ์แจ้งแล้วนั่นเอง นี่เป็นคุณสมบัติของผู้หลุดพ้น ในเรื่องนี้คำพูดที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของพระเถระรูปสำคัญที่ถูกบันทึกไว้ในพระไตรปิฎกคงไม่เกินไปกว่าคำพูดของพระสารีบุตร เมื่อพระพุทธองค์ตรัสถามพระสารีบุตรว่า เธอเชื่อไหมว่า สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วย่อมหยั่งลงสู่อมตธรรม มีอมตธรรมเป็นที่ไปเบื้องหน้า มีอมตธรรมเป็นที่สุด แทนที่พระสารีบุตรจะคล้อยไปตามพระดำรัสของพระพุทธองค์ทันที แต่ท่านกลับกราบทูลสิ่งที่เป็นประสบการณ์ตรงของท่านว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในข้อนี้ข้าพระองค์ไม่จำต้องดำเนินไปด้วยความเชื่อต่อพระผู้มีพระภาคเลย... ข้อนี้ข้าพระองค์รู้เห็น เข้าใจ ทำให้แจ้ง สัมผัสด้วยปัญญาแล้ว ข้าพระองค์ไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจในข้อนี้เลย”^{๑๔๘} ปุถุชนส่วนมากจะสลัดสิ่งนี้ออกไปจากจิตใจได้ยากจึงยังยึดมั่นอยู่ในทฤษฎี ลัทธิได้ลัทธิ หนึ่งอย่างฝังหัวสร้างกำแพงคือความรู้ศักดิ์กั้นไม่เปิดใจยอมรับความรู้อื่น ดังนั้นในแจ้งก็สูตร มัชฌิมนิคาย มัชฌิมปณาสก์ พระพุทธองค์จึงได้แสดงวิธีการวางใจในการยึดถือความเชื่อใดๆ ฟังกระทำไว้ในใจเสมอว่า “คนผู้ฉลาดเมื่อจะตามรักษาสัจจะ ไม่ควรจะตกลงใจในข้อนี้กันอย่างเด็ดขาดว่านี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง”^{๑๔๙} เรียกทัศนคติการยึดถือสัจจะอย่างนี้ว่า สัจจานุรักษ์ (สจจ อนุรกขตา)

เนื้อหาในพระไตรปิฎกได้บรรยายเกี่ยวพุทธจริยวัตรของพระพุทธองค์ตลอดถึงการประพฤติปฏิบัติของพระอรียสาวกว่า รุ่งเช้าของวันใหม่เมื่อถึงเวลาออกบิณฑบาตเมื่อเห็นว่ายังเข้าอยู่พอยังมีเวลา ยังไม่ถึงเวลาบิณฑบาตพระพุทธองค์จะแวะเข้าไปยังสำนักเดียรฉายที่อยู่ใกล้ๆ บริเวณนั้นหรือบางครั้งเสด็จไปโปรดเจ้าลัทธิบางลัทธิหรือคนมิชฉาทิฎฐิบางคนให้กลับใจกลายเป็นคนดีมี

^{๑๔๖} สมฤดี วิศทเวทย์, “ภาษากับความจริงในพุทธศาสนาเถรวาท”, วารสารพุทธศาสนศึกษา, ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๖): ๖.

^{๑๔๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๙๗/๕๙-๖๐

^{๑๔๘} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๘/๒๗๔-๒๗๕.

^{๑๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒๘/๕๓๙.

สัมมาทิฐิอย่างนี้ก็มียู่มาก ดังพุทธพจน์ในมหาสกุททายีสสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณาสกัที่ได้อาริกับพระองค์เองว่า “ยังเข้าเกินไปที่จะเที่ยววิณฑชบาตในเขตกรุงราชคฤห์ ทางที่ดีเราควรเข้าไปหาสกุททายิปริพาชก”^{๑๕๐} การเข้าไปสนทนากับเจ้าลัทธิเหล่านั้นไม่ได้ทำไปโดยมีนัยแอบแฝงอะไร แต่หวังเพื่อให้เจ้าลัทธิเหล่านั้นมีความเข้าใจที่ถูกต้อง และดูเหมือนว่าการมาของพระพุทธองค์ในแต่ละครั้งจะเป็นที่ยินดีปรีดาของเจ้าลัทธิเหล่านั้นเสียด้วยซ้ำถึงกับกล่าวต้อนรับด้วยคำอันไพเราะว่า “ขอเชิญพระผู้มีพระภาคจงเสด็จเข้ามาเถิด ขอต้อนรับเสด็จ นานๆ พระองค์จะมีเวลาเสด็จมาที่นี่ ขอเชิญพระผู้มีพระภาคประทับนั่งเถิด อาสนะนี้ปูลาดไว้แล้ว”^{๑๕๑} พุทธพจน์และสาวกภาษิตอย่างนี้ปรากฏอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎกซึ่งสื่อความหมายได้หลายอย่าง อย่างน้อยการขัดแย้งระหว่างพระพุทธองค์กับเจ้าลัทธิอื่นในยุคนั้นก็ไม่ได้พัฒนาไปไกลถึงขนาดที่ว่ามีการใช้ศัสตราวุธเข้าทำห้ำหั่นกัน แม้เจ้าลัทธิเหล่านั้นจะเป็นปรปักษ์กับพระพุทธองค์ก็ตาม แต่นั่นก็เป็นแค่เพียงการมีแนวคำสอนที่แตกต่างกันเท่านั้นเอง

ความขัดแย้งหรือการก่อทะเลาะวิวาทเกิดขึ้นได้เสมอ แม้จะนับถือคำสอนเดียวกันมีพระศาสดาองค์เดียวกันก็ตาม เมื่อนิครนถ์นาฏบุตรได้ถึงแก่กรรมไปไม่นานพวกนิครนถ์ได้แตกแยกออกเป็น ๒ ฝ่าย แต่ฝ่ายต่างถือว่าสิ่งที่ตนประพฤติปฏิบัติอยู่นั้นตรงตามที่พระศาสดาได้สั่งสอนไว้ พระไตรปิฎกบันทึกเหตุการณ์ครั้งนี้ไว้ว่า ความขัดแย้งนี้จะสงบลงเห็นจะมีได้ก็ด้วยการฆ่ากันเท่านั้นเอง การยึดติดอยู่ในทิฐิหรือทฤษฎีอันเป็นเหตุของการก่อทะเลาะวิวาทระหว่างกัน พระพุทธองค์อุปมาเหมือนกับคนตาบอดคลำช้าง คลำหัวช้างก็บอกว่าช้างเหมือนหม้อ คลำที่หูช้างก็ว่าช้างเหมือนกระดิ่ง คลำที่งาช้างก็ว่าช้างเหมือนตอไม้ คลำที่วงช้างก็ว่าช้างเหมือนงอนไถ คลำที่ตัวช้างก็ว่าช้างเหมือนยุงข้าว ฯลฯ แล้วคนตาบอดเหล่านั้นก็ทุ่มเถียงก่อวิวาทกันว่าช้างเป็นอย่างไร ที่ท่านกล่าวมานั้นไม่ใช่ลักษณะของช้าง จนถึงขั้นลงไม้ลงมือชกต่อยกันชุลมุน ท้ายที่สุดของพระสูตรนี้พระพุทธองค์เปล่งอุทานเป็นพระคาถาว่า “สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ยึดติดอยู่ในทิฐิหรืออุปาทานชั้นธเหล่านั้นจึงกล่าวโต้แย้งวิวาทกัน เหมือนคนตาบอดที่คลำช้างแต่ละส่วน ฉะนั้น”^{๑๕๒} ในทฎฐัฎฐกสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตมีพุทธพจน์สำคัญที่ตรัสอธิบายเกี่ยวกับเรื่องทิฐิไว้ว่า “ความถึมั่นด้วยอำนาจทิฐิ มิใช่ก้าวล่วงได้ง่ายๆ การปลงใจในธรรมทั้งหลายแล้วถึมั่นก็มิใช่ก้าวล่วงได้ง่าย เพราะฉะนั้น ในความถึมั่นเหล่านั้น นรชนยอมสลัดทิ้งธรรมบ้าง ยึดถือธรรมไว้บ้าง”^{๑๕๓} เกี่ยวทิฐิอันเป็นสาเหตุสำคัญในการก่อทะเลาะวิวาทระหว่างกันที่คนเช่นนี้มีอยู่ในวิถีชีวิตของผู้หลุดพ้นหรือไม่? (แต่ทั้งนี้ก็ไม่ได้สื่อความหมายรวมไปถึงว่าในเรื่องเดียวกันพระอรหันต์จะมีที่ศนะที่แตกต่างกันไม่ได้) ที่ศนะเช่นนี้สามารถพิจารณาได้จากเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ เช่น ในพรหมชาลสูตร ทีฆนิกาย สีล

^{๑๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๓๗/๒๗๘.

^{๑๕๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๓๗/๒๗๙.

^{๑๕๒} ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๔/๒๙๔.

^{๑๕๓} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๙๒/๖๙๑., ดูเพิ่มเติมใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๐/๘๙-๙๒.

ชั้นอรรคตรัสว่า“พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการพูดทู่เถียงแก่งแย่งกัน เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันทโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังพูดทู่เถียงแก่งแย่งกัน”^{๑๕๔}

พระอรหันต์ผู้ประจักษ์แจ้งในบรมธรรม มีปกตินิสัยที่จะไม่ขัดแย้งกับชาวโลกหรือเอาทิฏฐิไปกระทบทิฏฐิ ธรรมวาทีย่อมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก แต่ชาวโลกอาจจะขัดแย้งกับธรรมวาทิได้ ในปุพฺผสูตร สังยุตตนิกาย ชั้นอรรคตรัสพระพุทฺธองค์ตรัสว่า“ภิกษุทั้งหลายเราไม่ขัดแย้งกับโลกแต่โลกขัดแย้งกับเรา ผู้กล่าวเป็นธรรมไม่ขัดแย้งกับใครๆ ในโลก สิ่งใดที่บัณฑิตในโลกสมมติว่าไม่มี แม้เราก็ก่อว่าสิ่งนั้นว่าไม่มีสิ่งใดที่บัณฑิตในโลกสมมติว่ามี แม้เราก็ก่อว่าสิ่งนั้นว่ามี”^{๑๕๕}หรือในทีฆนขสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกัที่ตรัสว่า“ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ย่อมไม่ทะเลาะวิวาททู่เถียงกับใครๆ โวหารใดที่ชาวโลกนิยมพูดกันก็ไม่ยึดมั่นกล่าวไปตามโวหารนั้น”^{๑๕๖}เป็นธรรมดาที่ว่า การเข้าใจโลกของผู้หลุดพ้นกับวิถีของปุถุชนจะมีความแตกต่างกัน ปุถุชนมองเห็นปรากฏการณ์ทั้งหลายว่าเป็นสภาพที่เที่ยงแท้ เป็นสุข เป็นอิตตา ถาวรยั่งยืนเป็นอนันต์ ส่วนผู้ที่ประจักษ์แจ้งบรรลุถึงบรมธรรมแล้วมองเห็นสรรพสิ่งตามสภาพเป็นจริงว่าสิ่งที่เป็นอสังขตธรรมไม่เที่ยงแท้ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา นี้เป็นภาวะที่โลกกับธรรมวาทิกกล่าวขัดแย้งกันอยู่ แต่เมื่อไหร่ก็ตามที่ปุถุชนมองเห็นได้ว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณที่เที่ยงแท้ ยั่งยืน ถาวรมั่นคง ไม่แปรผัน “ไม่มี” แม้พระพุทฺธองค์ที่ตรัสว่าปัญจขันธ์อย่างนี้ไม่มีเช่นกัน หรือมองเห็นได้ว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ผันแปร “มี” แม้พระพุทฺธองค์ที่ตรัสว่าปัญจขันธ์อย่างนี้มีเช่นกัน

มีปัญหาจำนวนหนึ่งที่พระพุทฺธองค์ไม่ทรงตอบที่เรียกว่าอภัยกตปัญหา เช่นว่า โลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอันเดียวกันหรือชีวะก็อย่างหนึ่งสรีระก็อย่างหนึ่ง หลังจากตายแล้วพระตถาคตเกิดอีกหรือไม่ เป็นต้น พระพุทฺธองค์ได้ให้เหตุผลที่จะไม่ตอบปัญหาเหล่านี้ว่าปัญหาเหล่านี้ไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ เพื่อความเบื่อหน่ายในสังสารวัฏฏ์ เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับวิภวัญ เพื่อสงบระงับกิเลสมีรากเป็นต้น เพื่อตรัสรู้และเพื่อนิพพาน ดิซ นัท ฮันท์ (Thich Nhat Hanh) กล่าวว่า“ชีวิตนี้สั้นเราย่อมไม่อาจที่จะใช้ชีวิตที่มีเวลาอยู่อย่างแสนสั้นนี้ไปในการขบคิดใคร่ครวญเรื่องทางอภิปรายอย่างไม่มีวันสิ้นสุด เพราะอภิปรายไม่อาจนำไปสู่สิ่งอันยิ่งใหญ่ได้เลย”^{๑๕๗}แต่เมื่อมีปัญญารู้เห็นตามสภาพที่เป็นจริงแล้ว ความสงสัยในปัญหาเหล่านี้จะหมดไปเองเปรียบเสมือนความมืดที่ถูกลบจืดทำลายไปด้วยแสงสว่างฉะนั้น ในอภัยกตสูตร อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาตพระพุทฺธองค์ตรัสว่า“เพราะทิฏฐิดับไป อริยสาวกผู้ได้สดับจึงไม่เกิดความ

^{๑๕๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๘/๗.

^{๑๕๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๔/๑๗๘.

^{๑๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓.

^{๑๕๗} ดิซ นัท ฮันท์, กุญแจเซน, แปลโดย พจนา จันทรสันติ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๑), หน้า ๒๔.

ลั้งเลงสยในเรื่องที่ไม่ควรพยากรณ์”^{๑๕๘} หรือในอวิชาปัจจุยสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคที่ตรัสอธิบายว่าเพราะประจักษ์แจ้งบรรลุถึงบรมธรรม สิ่งใดๆ ที่เคยสงสัยก็จะพลอยหมดหายไปพร้อมกับการเข้าถึงภาวะเช่นนั้นไปด้วย ดังพุทธพจน์ที่ตรัสอธิบายถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ ญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นข้าศึกอันบุคคลเสพผิดที่ตี้นรนไปว่าสังขารทั้งหลายเป็นอย่างใดและสังขารเหล่านี้เป็นของใคร หรือว่าสังขารทั้งหลายเป็นอย่างอื่นและสังขารเหล่านี้เป็นของผู้อื่น ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกันหรือว่าชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน ญาณเหล่านั้นทั้งหมดอันอรียสาวกนั้นละได้เด็ดขาดแล้ว ตัตรากถอนโคณเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้^{๑๕๙}

ในคัมภีร์มหานิทเทศกล่าวถึงสันติ ๓ ประการได้แก่ อัจฉินตสันติ ตทังคสันติ และสมมติสันติ ทั้งสามประการนี้ อัจฉินตสันติหมายถึงนิพพาน ตทังคสันติคือความสงบด้วยองค์นั้นๆ หมายถึงกิเลสถูกระงับไปชั่วคราวด้วยฌานสมาบัติ สมมติสันติคือความสงบโดยสมมติ “ความสงบแห่งญาณ ๖๒ เรียกว่าสมมติสันติ”^{๑๖๐} นอกจากนี้ยังตรัสอีกว่าพระอรหันต์เมื่อได้เข้าถึงความจริงอันสูงสุดแล้วที่ญาณทั้งหลายที่ยึดถือกันอยู่ก็พลอยหายไปจากจิตใจของท่านด้วย ญาณเหล่านั้นถูกไฟคือญาณเผาอดไหม้ไปหมดแล้วพระอรหันต์จึงไม่มีความคิดที่จะหักล้างที่ญาณของฝ่ายอื่นด้วยที่ญาณ “พระอรหันต์เหล่าใดกำจัดเสนาได้แล้ว ไม่เอาที่ญาณไปกระทบที่ญาณที่เกี่ยวไป พระอรหันต์เหล่าใดในธรรมวินัยนี้ไม่มีความถือมั่นสิ่งนี้ว่ายอดเยี่ยม ปสุระเอ๋ยเธอจะพึงได้อะไรในพระอรหันต์เหล่านั้น”^{๑๖๑} คำว่าที่ญาณในพระสูตรนี้ คัมภีร์มหานิทเทศอธิบายว่าได้แก่ลัทธิติ ๖๒ ของเจ้าลัทธิติทั้งหลายนั่นเองที่พระอรหันต์สาวกได้ใช้ไฟคือญาณเผาเผาจนไม่เหลือเชื่อให้กำเริบเกิดขึ้นมาได้ อีก และนี่คือความแตกต่างระหว่างปุถุชนกับวิถีชีวิตของผู้หลุดพ้นที่มีภาวะทางปัญญาในการมองโลกและชีวิตที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงกับวิถีของปุถุชน เรียกได้ว่าสิ่งใดที่เคยได้ยึดถือมาก่อนหรือสงสัยมาก่อนหน้านั้น บัดนี้สิ่งที่ยึดถือและข้อสงสัยเหล่านั้นได้สงบลงอย่างราบคาบเมื่อท่านผู้นั้นได้เข้าถึงภาวะแห่งความหลุดพ้นอย่างเด็ดขาดสิ้นเชิง พระอรหันต์ไม่ต้องเชื่อใครคือไม่ต้องอาศัยศรัทธาความเชื่อจากคนอื่นที่เรียกว่าอปรปัจจุย เพราะบรมธรรมเป็นภาวะที่ท่านได้ทำให้ปรากฏขึ้นแก่จิตใจของท่านแล้วนั่นเอง พระอรหันต์ไม่เอาที่ญาณไปกระทบที่ญาณรู้เท่าทันสมมติบัญญัติรู้แจ้งชัดในวัตรของโลกว่าท่านจึงเป็นผู้หลุดออกจากบัญญัติของโลก ใช้อาศัยผลผลิตของโลกอย่างไม่มีจิตยึดมั่นผูกพัน ทศณะเช่นนี้มิได้เกิดขึ้นเองแต่เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยมีปัญญาเป็นรากฐาน ปัญญาที่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาพที่เป็นจริงว่า สรรพสิ่งยกเว้นสิ่งที่เรียกว่า

^{๑๕๘} อัง.สตุตตก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๙๗.

^{๑๕๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๕/๗๗.

^{๑๖๐} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙/๘๙.

^{๑๖๑} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๔๐/๗๐๑.

อสังขตธรรมล้วนเปลี่ยนแปลงเรื่อยไหลเรื่อยทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรมีอยู่จริงก็แต่เฉพาะในความคิดเท่านั้นเอง

๒.๔.๒.๒ ภาวะทางจิต

การดำเนินชีวิตของปุถุชนกับวิถีชีวิตของผู้หลุดพ้น เรื่องนี้หากพิจารณาตามเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกจะเห็นได้ชัดว่ามีความแตกต่างกัน วิถีชีวิตของผู้หลุดพ้นตามที่ได้บันทึกไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นวิถีชีวิตที่พึ่งพาวัตถุน้อยทั้งไม่มีการเก็บสะสมส่วนเกินไว้มากไปกว่าความจำเป็นขั้นพื้นฐานของชีวิต จีวรที่ใช้ก็เป็นผ้าที่เก็บสะสมมาจากที่ต่างๆ แล้วนำมาเย็บรวมกัน มิให้เท่าหรือเกินกว่าชุดจีวรซึ่งยาว ๙ คืบกว้าง ๖ คืบโดยคืบสุคติ ใหญ่กว่าเกินกว่าต้องอาบัติปาจิตตีย์ที่ชื่อว่าเจทนกะ การพึ่งพาวัตถุน้อยจึงทำให้บรรพชิตมีชีวิตที่เป็นอิสระโปร่งโล่งเบาสบาย ท่านเปรียบวิถีชีวิตของภิกษุว่ามีอิสระเหมือนนกที่มีเพียงปีกเท่านั้นที่เป็นภาระ ปรารถนาจะไปสู่อากาศใดก็ไปได้ทันทีเหมือนนกบินดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้สันโดษด้วยจีวรพอกุ้มร่างกายและบิณฑบาตพออิ่มท้อง จะไป ณ ที่ใดๆ ก็ไปได้ทันทีเหมือนนกบินไป ณ ที่ใดๆ ก็มีแต่ปีกเป็นภาระ”^{๑๖๒} ผิดกับวิถีชีวิตของปุถุชนแม้ปรารถนาจะทำอย่างนั้นบางครั้งก็ทำได้ยาก ดังนั้นภาวะทางจิตของผู้หลุดพ้นที่สำคัญก็คือความเป็นอิสระหลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการนี้คือความหมายของคำว่าวิมุตติในอีกนัยหนึ่ง “ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐานคือ ความเป็นอิสระหรือเรียกตามคำพระว่าความหลุดพ้น”^{๑๖๓} ภาวะอย่างนี้เป็นผลที่เกิดสืบเนื่องจากปัญญาที่มองเห็นทุกสิ่งตามความเป็นจริง โดยเฉพาะมองเห็นว่าทุกสรรพสิ่งเป็นกระแสแห่งการไหลเรื่อยของเหตุปัจจัย ความอิสระที่เกิดจากความหลุดพ้นนั้นแหละเรียกว่าเป็นความอิสระอย่างแท้จริง สตีเฟน แบทช์เลอร์ (Stephen Batchelor) กล่าวว่าอิสรภาพไม่เคยเป็นสิ่งที่สมบูรณ์ในตัวหากแต่จะต้องสัมพันธ์กับสิ่งอื่นอยู่เสมอ “อิสรภาพแห่งการตรัสรู้เป็นอิสรภาพที่ขึ้นอยู่กับสิ่งอื่นคือเป็นอิสระจากสภาพบังคับของความไม่รู้และความซบซ้อนสับสนเรื่องตัวตน หรือเป็นอิสระจากต้นหาความอยากที่จะมีตัวตนอันเที่ยงแท้หรือเป็นอิสระจากแรงบีบคั้นที่อยากสถาปนาสถานการณที่สมบูรณ์ขึ้นมา”^{๑๖๔} นี่เป็นอิสรภาพที่เกิดขึ้นจากการดับของตัณหา หลายนคนอาจจะสงสัยว่าการที่กล่าวว่าพระอรหันต์ท่านมีอิสระเสรี ท่านจะมีอิสระได้อย่างไรในเมื่อท่านยังอยู่ในโลกและต้องพึ่งพาวัตถุสิ่งของที่เป็นผลผลิตของโลกอยู่ เมื่อปัญจอินทรีย์ของท่านยังไม่ดับสนิท พระอรหันต์ยังใช้ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจอยู่ตามปกติธรรมดาเหมือนคนทั่วๆ ไป อารมณ์ที่เข้ามากระทบกับอินทรีย์ของท่านนั้นไม่ทำให้ท่านมีความทุกข์เดือดร้อนบ้างหรืออย่างไร เกี่ยวกับเรื่องนี้ผู้วิจัยได้อธิบายไว้บ้างแล้วในเนื้อหาข้างต้นที่ผ่านมา แต่ในที่นี้จะขอสรุปไว้อีกครั้งหนึ่งว่า พระอรหันต์

^{๑๖๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๕/๗๓.

^{๑๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๒๔๔.

^{๑๖๔} สตีเฟน แบทช์เลอร์, **พุทธพจน์ลัทธิ**, แปลโดย อนิตรา พวงสุวรรณ โมเซอร์, (กรุงเทพฯ: สวนเงินมีมา, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔๘.

ท่านก็ยังมีเบญจขันธ์แต่เป็นเบญจขันธ์ที่บริสุทธิ์ล้วนๆ ไม่มีอุปาทานเจืออยู่ เมื่อไม่มีอุปาทานความทุกข์ก็ไม่อาจเกิดขึ้นกับท่านได้อีกต่อไป “พระอรหันต์นั้นความทุกข์ไม่อาจจะเกิดเพราะเบญจขันธ์ไม่ถูกยึดถืออยู่ด้วยอุปาทานและไม่อาจจะถูกยึดถืออีกต่อไป เราเรียกกันว่าเบญจขันธ์บริสุทธิ์ คือเบญจขันธ์ล้วนๆ ไม่มีอุปาทานประกอบอยู่หรือเจืออยู่หรือปนอยู่ในร่างกาย และจิตใจนั้นหรือในทุกๆ ขันธ์ทั้ง ๕ ขันธ์”^{๑๖๕} พระอรหันต์ยังมีความทุกข์ทางกายอยู่แต่สำหรับทุกข์ทางใจนั้นไม่สามารถเกิดขึ้นกับท่านได้อีกแล้ว ภาวะอย่างนี้ได้ดับลงอย่างสนิทเป็นอนันตกาลนับตั้งแต่ท่านได้บรรลุถึงนิพพานธาตุแล้วนั่นเอง แต่สิ่งที่ยังเหลืออยู่คือทุกข์ที่เกิดขึ้นทางกายเท่านั้น พระอรหันต์จึงเสวยเวทนาทางกายไม่เสวยเวทนาทางใจ ในนิพพานธาตุสูตรพระพุทธองค์จึงใช้คำว่า “อินทรีย์ ๕ ที่ยังคงอยู่ไม่ดับไป” คือพระอรหันต์ยังใช้ตา หู จมูก ลิ้น และกายอยู่ตามปกติธรรมดาเหมือนกับคนทั่วไป แต่สำหรับอินทรีย์ตัวที่หกคือใจถูกปิดอย่างสนิทถาวร ผิดกับปุถุชนที่มีการเสวยเวทนาทั้งสองทางคือเสวยเวทนาทางกายและเวทนาทางใจ นี่คือการแตกต่างระหว่างปุถุชนกับวิถีชีวิตของผู้หลุดพ้น

ความหลุดพ้นที่เป็นอิสระของผู้บรรลุถึงนิพพาน ท่านเปรียบเสมือนกับหยดน้ำที่กลิ้งไปมาบนใบบัวคือมีลักษณะไม่ติดเกาะเกี่ยวกับส่วนหนึ่งส่วนใดของใบบัว ดังพุทธพจน์ที่ตรัสอธิบายถึงจิตของพระอรหันต์ไว้ว่า “ดอกบัวก้านมีหนามเกิดในน้ำ ไม่แปดเปื้อนด้วยน้ำและโคลนตมฉันใด มุนีผู้กล่าวเรื่องความสงบก็ไม่ยินดีไม่แปดเปื้อนในกามและโลก ฉะนั้น”^{๑๖๖} หรือที่ตรัสว่า “ไม่ติดข่ายเหมือนลม ไม่เปียกน้ำเหมือนบัว”^{๑๖๗} ส่วนพุทธพจน์ในอริยสัจสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรคที่ตรัสตอบแก่เทวดาที่ถามพระองค์ว่า เพราะเหตุใดภิกษุอยู่ป่าอยู่โคนไม้ ฉ้นมือเดียวผิวพรรณจึงผ่องใส呢 พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลายไม่เศร้าโศกถึงอดีต ไม่คิดถึงอนาคต กำหนดอยู่กับปัจจุบัน เพราะเหตุนี้ผิวพรรณจึงผ่องใส เพราะคิดถึงอนาคต เศร้าโศกถึงอดีต ด้วยเหตุนี้ภิกษุทั้งหลายผู้เขลาจึงซูบซีดเหมือนต้นอ้อสดที่ถูกถอนขึ้นแล้ว ฉะนั้น”^{๑๖๘} หรือในอิตตทัณตสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตที่ตรัสว่า “อภิสังขารใดๆ ไม่มีแก่ผู้ไม่หวั่นไหว รู้แจ่มแจ้ง เขางดเว้นแล้วจากการปรารถนาอภิสังขารย่อมมองเห็นความปลอดภัยในที่ทั้งปวง มุนีย่อมไม่กล่าวถึงตนในหมู่ชนที่เสมอกัน ด้อยกว่า (หรือ) เลิศกว่าเลย มุนีนั้นเป็นผู้สงบ คลายความตระหนี่ ไม่ยึดถือ ไม่สลัดทิ้ง”^{๑๖๙} ปุถุชนเมื่อประสบกับสิ่งที่ชอบก็ตื่นเต้นยินดี มีความสุข พยายามประคับประคองให้ความสุขนั้นดำรงอยู่นานที่สุด แต่เมื่อประสบกับสิ่งที่ไม่ชอบก็รู้สึกอึดอัดขัดเคืองก็พยายามจะผลักหรืออยากหลีกเลี่ยงหนีออกไปจากภาวะเช่นนั้น แต่สำหรับพระอรหันต์สุขทุกข์จากข้างนอกไม่สามารถจะมีอิทธิพลต่อจิตใจภายในของท่านได้ แต่ไม่ใช่ที่ท่านจะ

^{๑๖๕} พุทธทาสภิกขุ, **ตัวกู-ของกู**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๘.

^{๑๖๖} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๕๒/๗๐๕.

^{๑๖๗} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๑๕/๕๕๐.

^{๑๖๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐/๑๐.

^{๑๖๙} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๖๐-๙๖๑/๗๒๙.

ไม่รับรู้อารมณ์นั้น ท่านรับรู้อย่างแน่นอน แต่อารมณ์ที่ผ่านมาจากอินทรีย์ของท่านนั้นไม่เลยไปถึงจิตใจของท่านท่านนั่นเอง ถึงแม้อารมณ์นั้นจะแปรเปลี่ยนหายไปแต่ท่านก็ยังคงอยู่เป็นสุข พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ภิกษุใดข้ามเปือกตมคือกามได้ ย่ำยีหนามคือกามได้ ภิกษุนั้นบรรลुความสิ้นโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะสุขและทุกข์”^{๑๗๐} ถึงขั้น ๕ จะกลับแปรเปลี่ยนไปเป็นอื่นแต่ผู้เข้าถึงความจริงก็ไม่เศร้าโศกเป็นทุกข์ “ผู้ใดไม่มีความยึดถือในนามรูปว่าเป็นของเราโดยประการทั้งปวง และไม่เศร้าโศกเพราะนามรูปแปรผันไป ผู้นั้นแลเราเรียกว่าภิกษุ”^{๑๗๑}

ภาวะทางจิตของผู้บรรลุถึงนิพพานอีกอย่างก็คือ พระอรหันต์เป็นผู้ที่ปราศจากความหวัง (นิราส) ภาวะทางจิตอย่างนี้เกิดขึ้นมาได้อย่างไร สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายว่า “ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุถึงนิพพานเกิดจากหมดความอยากที่เป็นเหตุให้หวัง คือเมื่อไม่อาจได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ ไม่มีความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ก็ไม่มีอะไรที่จะต้องหวัง เมื่อไม่มีสิ่งที่ต้องหวังก็เป็นอยู่โดยไร้ความหวัง เป็นคนที่ได้ละได้เลิกหรือหมดสิ้นความหวังแล้ว”^{๑๗๒} พุทธพจน์ที่ตรัสอธิบายถึงทางจิตของพระอรหันต์ที่มีชีวิตเป็นอยู่โดยปราศจากความหวัง สามารถพิจารณาได้จากพุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ ดังนี้ ในปิลินทวัจฉสูตร ขุททกนิกาย พระพุทธองค์ตรัสว่า “ผู้ใดไม่มีมายา ไม่มีมานะ สิ้นโลภะแล้ว ไม่มีการยึดถือว่าของเรา ไม่มีความหวังละความโกรธได้ มีจิตสงบเย็นยิ่งนัก ผู้นั้นชื่อว่าพราหมณ์ สมณะ ภิกษุ”^{๑๗๓} ในทุติยลกุณฎกภัททิสสูตร ขุททกนิกาย อุทานมีพุทธอุทานที่ว่า “บุคคลตัดวิญญะได้จึงบรรลุถึงความไม่หวัง แม่น้ำคือต้นหาที่ถูกอรหัตตมรรคญาณทำให้เหือดแห้งแล้วจึงไหลไปอีกไม่ได้ วิญญะที่ตัดได้แล้วย่อมไม่หมุนวนได้อีก สภาพนี้แหละคือความสิ้นสุดแห่งทุกข์”^{๑๗๔} หรือพุทธพจน์ที่ตรัสกับเมตตคุมานพที่ว่า “นรชนใดในที่นี้เป็นผู้มีปัญญา จบเวท สลัดกิเลสเครื่องข้องในภพน้อยภพใหญ่นี้ได้แล้ว นรชนนั้นเป็นผู้ปราศจากต้นหาแล้ว ไม่มีทุกข์ ไม่มีความหวัง เรากล่าวว่านรชนนั้นข้ามพ้นชาติและชราได้แล้ว”^{๑๗๕} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่า คำว่า “นิราส” หรือ “นิราส” ยังมีอีกคำหนึ่งที่ใช้ในความหมายที่ว่าเสร็จสิ้นสิ่งที่หวังได้แล้วหรือทำกิจนั้นให้สำเร็จลุล่วงไปได้แล้วนั่นคือคำว่า “วิคตาส” คำนี้พระไตรปิฎกภาษาไทยแปลว่า “บุคคลที่ปราศจากความหวัง”^{๑๗๖} เปรียบเสมือนภิกษุผู้ทำกิจที่ควรทำเสร็จสิ้นแล้ว เมื่อได้ยืนยันว่าภิกษุเชื่อมั่นได้ บรรลุคุณธรรมขั้นสูงได้เข้าถึงบรมธรรมอันที่เป็นสิ้นสุดแห่งสังสารวัฏฏ์ก็ไม่มีความคิดว่าแม้เราจะ

^{๑๗๐} พุ.อ. (ไทย) ๒๕/๒๒/๒๑๔.

^{๑๗๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๗/๑๔๘.

^{๑๗๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๒๔๖.

^{๑๗๓} พุ.อ. (ไทย) ๒๕/๒๖/๒๒๑.

^{๑๗๔} พุ.อ. (ไทย) ๒๕/๖๒/๓๑๑.

^{๑๗๕} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๖๗/๗๕๔.

^{๑๗๖} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓/๑๕๓.

เร่งบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุดังคุณธรรมนั้นสักครั้งหนึ่งเช่นกัน เพราะว่าคุณธรรมนั้นเธอได้บรรลุดังแล้ว
นั่นเองนี่คือวิคตาสี บุคคลที่ปราศจากความหวัง

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ ลี้นอาสวะ เธอสดับว่าภิกษุชื่อนี้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ
ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เธอไม่มี
ความคิดอย่างนี้ว่า แม้เราก็จักทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้น
ไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันสักคราวหนึ่งเป็นแน่แท้ ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะ
ความหวังในความหลุดพ้นของเธอเมื่อครั้งยังไม่หลุดพ้นระงับไปแล้ว นี่เรียกว่าบุคคลที่
ปราศจากความหวัง^{๑๗๗}

ในโรคสูตรพระพุทธองค์ตรัสถึงโรคไว้ ๒ ชนิดได้แก่ โรคทางกายและโรคทางใจ^{๑๗๘}
ตรัสอธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับโรคทั้งสองชนิดนี้ต่อไปอีกว่า เป็นไปได้ที่มนุษย์เราเกิดมาแล้วจะว่างเว้น
จากการไม่เป็นโรค ๑ ปี ๒ ปี ๑๐ ปี จนถึง ๑๐๐ ปี แต่จะบอกว่าตนเองไม่เป็นโรคทางใจนั้นเป็นไปได้
ไม่ได้เลย มีแต่พระอรหันต์เท่านั้นที่จะไม่เป็นโรคชนิดที่สองคือโรคทางใจ “สัตว์ผู้จะกล่าวอ้างว่าตนเอง
ไม่มีโรคทางใจตลอดระยะเวลาแม้ครู่เดียวหาได้โดยยาก ยกเว้นท่านผู้หมดกิเลสแล้ว”^{๑๗๙} ดูเหมือนว่า
โรคทางใจนี้ท่านพุทธทาสภิกขุจะใช้คำเรียกว่าโรคทางวิญญาณ (spiritual disease) ส่วนโรคทางกาย
(physical disease) และโรคทางจิต (mental disease) ท่านจัดไว้ในฝ่ายของโรคทางกาย ดังนั้นโรค
ตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุจึงมีอยู่สามชนิดได้แก่ โรคทางกาย โรคทางจิต และโรคทางวิญญาณ;
โรคทางวิญญาณที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้บัญญัติศัพท์ขึ้นมาใช้ใหม่นี้ก็คือโรคทางใจตามที่ปรากฏอยู่ใน
โรคสูตรนั่นเอง ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าคำว่า mental และ spiritual มีความหมายต่างกันไกลลิบ
mental หมายถึงจิตที่เกี่ยวข้องเนื่องกันอยู่กับกายสัมพันธ์กันกับกาย หากใครเป็นโรคทาง mental ก็ต้อง
ไปโรงพยาบาลประสาท แต่หากเป็นโรคทาง spiritual ต้องใช้ธรรมโอสถรักษา ดังนั้น อรรถกถาจึง
เรียกพระพุทธเจ้าว่าเป็นนายแพทย์ผู้ยอดเยี่ยมผู้รักษาโรคทางวิญญาณ “เป็นนายแพทย์ผู้ยอดเยี่ยม
เพราะทรงเยียวยาโรคคือวัฏฏทุกข์ที่เยียวยาได้ยากยิ่ง ชื่อว่าเป็นศัลยแพทย์ผู้ยอดเยี่ยมเพราะตัดคือ
ถอนขึ้นได้เด็ดขาดซึ่งลูกศรคือกิเลสมีรากเป็นต้น ที่คนเหล่าอื่นถอนขึ้นไม่ได้”^{๑๘๐} เป็นไปได้ยากมากที่
คนเราจะไม่เป็นโรคทางกาย พระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกก็ยังเจ็บป่วยทางร่างกาย พระพุทธองค์
หลังจากเสวยพระกระยาหารของนายจุนทกัมมารบุตรได้เกิดอาการประชวรอย่างรุนแรง ถ่ายเป็น
เลือด พระสารีบุตรก็เป็นโรคท้องร่วง (ปักษันทิกาพาธ) และปรีนิพพานด้วยโรคชนิดนี้เช่นกัน ดังนั้น
พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ร่างกายนี้แก่หง่อมแล้วเป็นรังของโรค มีแต่จะทรุดโทรมลงไป ร่างกายที่เนา

^{๑๗๗} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓/๑๕๓.

^{๑๗๘} ดูเพิ่มเติมใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๗-๒๑๘.

^{๑๗๙} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๗.

^{๑๘๐} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑๐๐/๔๗๒.

เป็ยนี้ก็จะแตกดับไป เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด”^{๑๘๑} แต่ก็เป็นไปได้อีกเช่นกันที่เมื่อเป็นโรคทางกายแล้วแต่จิตใจนั้นไม่ป่วยตาม ในนกุลปิตุสูตรมีเนื้อหาสำคัญที่สามารถนำมาอธิบายสนับสนุนในเรื่องนี้ได้ วันหนึ่งนกุลปิตาคบตีกราบทูลพระพุทธองค์ว่าตัวท่านเองแก่ชรามากแล้ว มีอาการเจ็บป่วยกระเสาะกระแสะอยู่บ่อยครั้ง ขอพระองค์โปรดตรัสสั่งสอนแก่กระผมอะไรสักอย่างหนึ่งเถิดเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่กระผมตลอดกาลนาน พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “เมื่อเรามีกายกระสับกระส่ายอยู่ จิตจักไม่กระสับกระส่าย ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้”^{๑๘๒} จริงแท้ที่เดียวที่ว่าพระอรหันต์จะไม่เป็นทุกข์ทางใจเพราะท่านไม่เสวยเวทนาทางใจ แต่สำหรับปุถุชนนั้นก็เป็นไปได้อีกเช่นกันที่จะไม่เป็นโรคทางใจหรือโรคทางวิญญาณ

อันที่จริงใจความไม่มีโรค (อาโรคะ) คำนี้เป็นไวพจน์ของนิพพานอีกคำหนึ่งเป็นการแสดงภาวะของผู้บรรลุถึงนิพพานว่าเปรียบเสมือนกับผู้ไม่มีโรค เป็นคนที่มีสุขภาพดี ดังภาษิตของพระสารีบุตรในคัมภีร์ปฐิสัมภิตามรรคที่ว่า “ความดับเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มีโรค”^{๑๘๓} การแสดงภาวะแห่งนิพพานว่าเปรียบเสมือนกับผู้ที่ไม่มีความเจ็บป่วยหรือหายขาดจากโรคนั้น ทำให้ผู้ที่ยังไม่บรรลุถึงนิพพานสามารถเข้าใจนิพพานได้ในระดับหนึ่ง เรื่องนี้พระพุทธองค์ตรัสแสดงอุปมาไว้เปรียบเสมือนคนที่ป่วยเป็นโรคเรื้อน มีแผลตามตัว พุพอง มีเชื้อโรคคอยบ่อนทำลาย เขาใช้เล็บเกาปากแผล ใช้ไฟรมกายแผลนั้นก็ยิ่งขยายใหญ่ขึ้น เน่าและมีกลิ่นเหม็น แต่ถึงกระนั้นความสุขที่เขาได้รับก็อยู่ที่การใช้เล็บเกาปากแผลอยู่นั่นเอง วันหนึ่งญาติได้นำหมอผู้เชี่ยวชาญมาปรุงยารักษาโรคเรื้อนนั่น ทำให้เขาหายจากโรคเรื้อนมีความสุขสบาย ลูกเดินไปไหนมาไหนได้ การเกาปากแผลก็ดี การใช้ไฟรมกายก็ดีซึ่งเมื่อก่อนที่ยังไม่หายจากโรคเรื้อน เขาเห็นว่าการทำอย่างนั้นทำให้เขามีความสุขได้บ้าง แต่ตอนนี้เมื่อเขาหายจากโรคเรื้อนและมีความสุขได้โดยไม่ต้องทำเหมือนแต่ก่อน อุปมาในเรื่องนี้เปรียบเสมือนปุถุชนผู้ที่ยังเต็มไปด้วยกิเลส ความสุขที่เขาได้มาก็เพราะอาศัยกามคุณเป็นบ่อเกิด ซึ่งเปรียบเสมือนกับความสุขของคนที่เป็นโรคเรื้อนเกิดขึ้นจากการเกาปากแผล ผิงตัวด้วยไฟเป็นเหตุ ปุถุชนก็เป็นอย่างนั้นพลัดหลงติดใจอยู่ในกามคุณ ถูกความร้อนจากกามแผดเผาอยู่ทุกเมื่อเชิวัน เขาไม่รู้เลยว่ากามทั้งหลายมีสัมผัสเป็นทุกข์และร้อนมาก แต่กลับเข้าใจว่าเป็นความสุขที่แท้จริง แต่เมื่อเขาได้บรรลุถึงนิพพานจึงรู้ว่าความสุขจากกามที่เขาเคยได้ประสบมาก่อนหน้านั้น เทียบกันไม่ได้เลยกับความสุขที่เกิดจากนิพพานซึ่งเป็นนิรามิสสุข พระพุทธองค์จึงตรัสว่านิพพานเป็นสุขยิ่งกว่ากามสุขและทิพยสุข

คำว่านิพพานเป็นสุข คำนี้เป็นทั้งคำแสดงภาวะแห่งนิพพานและเป็นคำกล่าวของผู้บรรลุถึงนิพพานเองว่าภาวะที่ตนได้ประจักษ์แจ้งอยู่นั้นเป็นความสุขที่ไม่มีความสุขใดเทียบได้ ในมาคันขียสูตร

^{๑๘๑} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔๘/๗๘.

^{๑๘๒} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑/๒.

^{๑๘๓} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๔๙๙.

มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสกัตรัสว่า “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๑๘๔} หรือภาชิตของพระสุเมธาเถรีที่ว่า “สุขอื่นนอกจากสุขคือนิพพานไม่มีเลย”^{๑๘๕} หรือภาชิตของพระสารีบุตรที่กล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า “ผู้มีอายุทั้งหลาย นิพพานนี้เป็นสุข นิพพานนี้เป็นสุข”^{๑๘๖} พระปิกขเถระกล่าวคาถาว่า “นิพพานที่น่ารื่นรมย์ซึ่งพระอริยเจ้ายินดีแล้วเป็นความสุขโดยส่วนเดียว”^{๑๘๗} พระมหาโมคคัลลานะกล่าวสอนภิกษุทั้งหลาย ในคำสอนเหล่านั้นมีภาชิตที่กล่าวถึงนิพพานว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีสภาวะเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ความสงบระงับไปแห่งสังขารเหล่านั้นได้โดยสิ้นเชิงเป็นความสุข”^{๑๘๘} ในวิปัสสนากถาแห่งปฏิสัมภิทามรรคมีภาชิตของพระสารีบุตรที่ว่า “ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานสุข”^{๑๘๙} ส่วนการเข้าถึงบรมธรรมอันเป็นอุดมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนา ก็บรรลุถึงได้ด้วยความสุขมิใช่บรรลุถึงได้ด้วยความสุขเหมือนอย่างแนวคิดของพวกนิครนถ์หรือโพธิราชกุมาร เมื่อโพธิราชกุมารได้แสดงทัศนะตามความคิดเห็นของตนเองว่า บุคคลจะประสบความสุขด้วยความทุกข์เท่านั้น มิใช่ประสบความสุขด้วยความสุข พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ราชกุมาร ก่อนการตรัสรู้ แม้อาตมภาพยังเป็นโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า บุคคลจะไม่ประสบความสุขด้วยความสุข แต่บุคคลจะประสบความสุขได้ด้วยความสุขเท่านั้น”^{๑๙๐} หรือในปติตสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตที่ตรัสว่า “ผู้เคลื่อนจากธรรมวินัยนี้ย่อมตกไป ผู้ตกไปและกำหนดเพราะราคะต้องกลับมาอีกเมื่อทำกิจที่ควรทำ ยินดีสิ่งที่ควรยินดีจะบรรลุสุขด้วยสุข”^{๑๙๑} พุทธพจน์ข้างต้นหมายความว่า บรมธรรมจะบรรลุถึงได้ก็ด้วยความสุขเท่านั้น หลายคนอาจจะสงสัยว่านิพพานจะเป็นสุขได้อย่างไร ในเมื่อไม่มีการเสวยเวทนาทางใจ ใจน่าจะเป็นบ่อเกิดของความสุข ปัญหานี้เชื่อว่าเพิ่งเกิดขึ้นแต่ในสมัยพุทธกาลก็มีผู้ที่สงสัยในเรื่องนี้กันมาแล้ว ครั้งหนึ่งเมื่อพระสารีบุตรกล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่านิพพานนี้เป็นสุข พระอุทายีซึ่งอยู่ในที่นั้นด้วยได้ยินเข้าจึงย้อนถามว่า “ท่านสารีบุตร ก็นิพพานนี้ไม่มีเวทนาจะเป็นสุขได้อย่างไร” พระสารีบุตรตอบพระอุทายีว่า “ผู้มีอายุ นิพพานที่ไม่มีเวทนานั้นแลเป็นสุข”^{๑๙๒} เรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า สุขอยู่ที่จิตมิใช่ออยู่ที่นิพพาน นิพพานเองไม่ใช่สุขหรือทุกข์และไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นอย่างไรด้วย สุขในนิพพานไม่ใช่สุขเวทนาแต่เป็นนิรามิสสุขชั้นพิเศษซึ่งมิใช่เกิดจากเวทนา และอันที่จริงไม่ควรจะเรียกว่าสุขเสียด้วยซ้ำ แต่ไม่รู้จะใช้คำเรียก

^{๑๘๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๒๕๔.

^{๑๘๕} ชุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๔๗๘/๖๓๓.

^{๑๘๖} อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๕๐๐.

^{๑๘๗} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๖๓/๓๒๖.

^{๑๘๘} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๑๖๘/๕๓๑.

^{๑๘๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๙๙.

^{๑๙๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๙๕.

^{๑๙๑} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒/๓.

^{๑๙๒} อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๕๐๐.

อย่างไรให้คนที่ยังไม่บรรลุถึงนิพพานได้เข้าใจจำเป็นที่จะต้องใช้คำว่านิพพานเป็นสุขอยู่นั่นเอง แต่พึงเข้าใจว่าคำพูดที่ว่านิพพานเป็นสุขนี้เป็นเพียงโวหารพูดเท่านั้น บางคนเมื่อไม่เข้าใจจึงคิดไปได้ว่าความสุขอยู่ที่ตัวนิพพานเพราะท่านกล่าวว่านิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง“สุขนี้มีใช้สุขเวทนาเพราะไม่มีเหตุมีปัจจัย ไม่ควรเรียกว่าสุขเลยแต่เราก็ไม่รู้จะเรียกว่าอะไรถ้าจะให้คนที่ยังไม่เคยได้เคยฟังถูกก็ต้องเรียกทับซ้ำลงไปอีกว่าสุข ทั้งที่คำนั้นมีความหมายอย่างหนึ่งอยู่แล้ว แต่ถ้าเรียกให้ถูกจริงๆ แล้วควรเรียกแต่เพียงว่าที่สุดแห่งทุกข์ เพราะเป็นที่สุดจบของความสุขทั้งหมด”^{๑๙๓}

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าสังขารธรรมนั้นแหละคือตัวทุกข์ ความไม่มีแห่งสังขารธรรมก็คือที่สุดแห่งทุกข์ หรือแดนเป็นที่ดับสนิทแห่งทุกข์ทั้งปวงนั่นคือนิพพานซึ่งเป็นความสุข วศิน อินทสระกล่าวว่าพุทธพจน์ที่ตรัสว่านิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง สุขในที่นี้ท่านมุ่งแสดงนิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น ส่วนพระอรหันต์ที่ได้สิ้นชีวิตไปแล้วย่อมไม่มีทั้งสุขและทุกข์ “ความสุขแห่งนิพพานนี้ท่านมุ่งแสดงนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ส่วนพระอรหันต์ผู้หาชีวิตไม่แล้วย่อมไม่มีทั้งทุกข์และสุข”^{๑๙๔} ในพาหิยสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า“ในนิพพานไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีดวงดาวส่องแสง ไม่มีดวงอาทิตย์ส่องแสง ไม่มีดวงจันทร์ส่องแสงและไม่มีควมมีต เมื่อใดพราหมณ์ชื่อว่าเป็นมุนีเพราะมีโมณธรรมรู้แจ้งด้วยตนเอง เมื่อนั้นเขาย่อมหลุดพ้นจากรูปภพ อรูปภพและจากสุขและทุกข์”^{๑๙๕} ในพระไตรปิฎกฉบับสากล วิธีธรรมจากพุทธปรัชญา (พ.ศ.๒๕๖๑) ผู้รวบรวมได้อธิบายเนื้อหาในพระสูตรนี้ว่า“ภาวะหลังความตายของพระอรหันต์ก็เหมือนภาวะหลังปรินิพพานของพระพุทธเจ้าที่มีอาการระบุได้ว่าเป็นเช่นไร เรามีอาการกล่าวได้ว่าท่าน “มีอยู่” หรือ “ไม่มีอยู่” หรือ “ทั้งสองอย่าง” หรือ “ไม่ทั้งสองอย่าง” แต่ไม่ว่าจะเป็นภาวะใดก็ตามภาวะนั้นไม่อยู่ในมิติกาลเวลา”^{๑๙๖}

พระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธว่าสุขอื่นนอกจากนิพพานสุขไม่มีอยู่ แต่ความสุขเหล่านั้นเมื่อเทียบกับนิพพานสุขแล้วยังด้อยกว่ากันมากหรือเทียบกันไม่ได้เลยกับนิพพานสุข อรรถกถาจึงอธิบายว่าสุขที่ยอดเยียมกว่านิพพานนั้นไม่มี“สุขเกิดจากฌาน สุขเกิดจากมรรคหรือสุขเกิดจากผลอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ บรรดาสุขเหล่านั้นนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง สุขที่ยอดเยียมกว่านิพพานนั้นไม่มี เพราะเหตุที่นิพพานจึงเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๑๙๗} พระปริปัญณกเถระเมื่อได้บรรลุถึงนิพพานจิตได้สัมผัสกับนิพพานสุขแล้วถึงกับกล่าวเป็นคาถาว่า“สุธาโภชนมีรสอร่อยที่เราบริโภคแล้ว ยังไม่เทียบเท่านิพพาน

^{๑๙๓} พุทธทาสภิกขุ, เขียนมาตอบไป, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๐๘-๑๐๙.

^{๑๙๔} วศิน อินทสระ, หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา, หน้า ๗๓.

^{๑๙๕} ชู.อ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๗-๑๘๘.

^{๑๙๖} พระพรหมบัณฑิต, พระไตรปิฎกฉบับสากล: วิธีธรรมจากพุทธปรัชญา, (พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๙๗๕.

^{๑๙๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๒๑๕/๒๐๘.

สุขที่เราได้บรรลุในวันนี้”^{๑๙๘} พระพุทธองค์ได้ตรัสยืนยันพระองค์เองว่าเป็นผู้ที่มีความสุขที่สุดในโลก และสุขยิ่งกว่าพระเจ้าพิมพิสารจอมทัพแคว้นมคธ ครั้งหนึ่งหัตถกกุमारชาวเมืองอาฬวี เดินพักผ่อนอิริยาบถได้เห็นพระพุทธเจ้าประทับนั่งที่ลาดใบไม้ในป่าสีสพาวัน จึงเข้าไปเฝ้าทูลถามด้วยความหวังไยว่า พระองค์อยู่สุขสบายดีหรือ พระพุทธองค์ตรัสตอบว่าเราอยู่เป็นสุขสบายดี หัตถกกุमारสงสัยว่าพระองค์จะอยู่เป็นสุขได้อย่างไรในเมื่อช่วงนี้เป็นช่วงหน้าหนาว หิมะก็ตก ลมเวรัมภะที่เยือกเย็นก็พัดมาถูกต้องกาย แต่พระพุทธองค์ก็ยังยืนยันว่าพระองค์อยู่เป็นสุขดี ทรงอุปมาทั้งถามหัตถกกุमारต่อไปว่า เรือนยอดของคหบดี มีบานประตูปิดมิดชิดลมพัดเข้าไปได้ มีประชาชนดี ๔ นางคอยรับใช้ คหบดีท่านนั้นอยู่เป็นสุขหรือไม่ หัตถกกุमारตอบว่าแน่นอนการเป็นอยู่ของคหบดีท่านนั้นต้องเปี่ยมล้นไปด้วยความสุข ตรัสถามต่อไปอีกว่าคหบดีมีความสุขถึงเพียงนั้นจะมีความสุขทุกข์ทางกายหรือทางใจ เพราะราคะเป็นต้นเหตุได้บ้างหรือไม่? หัตถกกุमारตอบว่ามีได้อย่างแน่นอน พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ความร่ำร้อนจากราคะที่คหบดีท่านนั้นประสบอยู่นั้น ราคะนั้นตลาคดละเอียดขาดเปรียบประดุจดั่งต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนทิ้งเหลือแต่พื้นดินว่างๆ เป็นไปไม่ได้ที่ตาลต้นนั้นจะกลับมามงอกเจริญเติบโตได้ใหม่อีก เพราะฉะนั้นพระองค์จึงเป็นผู้มีความสุขที่สุดในโลก “เราอยู่เป็นสุขดีและเราเป็นหนึ่งในบรรดาคนที่อยู่เป็นสุขในโลก”^{๑๙๙}

จากเนื้อหาที่อธิบายมาแล้วข้างต้น การศึกษาภาวะทางจิตของผู้บรรลุถึงนิพพานเบื้องต้นสามารถพิจารณาได้จากคำที่พระพุทธองค์ตรัสเรียกผู้บรรลุถึงนิพพานด้วยถ้อยคำที่แสดงถึงภาวะทางด้านจิตใจของผู้หลุดพ้นนั่นเอง เช่น โมหवादสะตุง (น ปริตสสตี) จิตใจสงบ (สนต) เย็นใจ เยือกเย็น (สตีฎุโตสมิ นิพพุโท) ความไม่มีโรค (อโรคย) หายหิว (นิจฉาโต) ไม่หวั่นไหว (อเนโซ) ผู้มีจิตมั่นคง (อิเจตโส) เป็นต้น รวมถึงศึกษาจากพุทธพจน์และสาวกภาษิตที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ ที่มีกล่าวถึงภาวะทางจิตใจของพระอรหันต์ไว้ ลักษณะพื้นฐานทางจิตที่สำคัญของพระอรหันต์คือความเป็นอิสระ พระอรหันต์ไม่มีการยึดติดอยู่ในสิ่งต่างๆ ทั้งที่เป็นสุขและทุกข์ ไม่คร่ำคราญถึงอดีต ไม่เพื่อฝันสิ่งที่ยังมาไม่ถึง จิตใจของท่านตั้งมั่นอยู่ในปัจจุบันขณะ เป็นผู้ปราศจากความหวัง ไม่มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยความหวังต่างก้นกับปุถุชนที่ยังมีความหวังและมีความหวังนั้นเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตจิตใจไว้

๒.๕ ประเภทและระดับของนิพพาน

การใช้คำว่าประเภทหรือระดับของนิพพาน หากตีความไปตามตัวพยัญชนะอักษรทำให้คิดไปได้ว่านิพพานแบ่งออกเป็นหลายระดับ หรือการบรรลุถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์มีได้หลายครั้งในชีวิตหนึ่งการเข้าใจอย่างนี้ถือว่ายังไม่ถูกต้อง นิพพานเป็นสัจจะหนึ่งเดียวอันเป็นเอกอุตม แต่ถ้าว่าด้วยลักษณะหรือการแสดงกิริยาอาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพาน หรือลักษณะของผู้ที่บรรลุถึง

^{๑๙๘} ชู.เถร. (ไทย) ๒๖/๙๑/๓๓๖.

^{๑๙๙} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๕/๑๘๙., ดูเพิ่มเติมใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๐/๑๘๔-๑๘๕.

นิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกอยู่นี้สามารถแบ่งแยกออกได้ ลักษณะการเห็นนิพพานของพระอนาคามีกับพระอรหันต์มีลักษณะแตกต่างกัน ท่านเปรียบเทียบการเห็นนิพพานของพระอนาคามีว่าเปรียบเสมือนกับการเห็นน้ำในบ่อน้ำเท่านั้น แต่ยังสัมผัสน้ำด้วยกายไม่ได้ คือไม่สามารถดกน้ำมาดื่มแก้กระหายได้เพียงแค่มองน้ำในบ่อที่กำลังสั่นไหวเป็นระลอกนี้เป็นลักษณะการเห็นนิพพานของพระอนาคามี ในสัพพาสวสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัพระพุทธรองค์ตรัสว่า “อัสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยทัสสนะก็มี อัสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการสังวรก็มี อัสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการใช้สอยก็มี อัสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการอดกลั้นก็มี อัสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการเว้นก็มี อัสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการบรรเทา ก็มี อัสวะทั้งหลายที่ต้องละด้วยการเจริญก็มี”^{๒๐๐} คำว่าทัสสนะในที่นี้ อรรถกถาอธิบายว่า โสตาปัตติมรรคชื่อว่าทัสสนะ “เพราะเห็นพระนิพพานก่อน”^{๒๐๑} ส่วนในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคเรียกมรรคข้อแรกว่าทัสสนสังจิกิริยา ส่วนมรรคที่เหลือทั้งสามนั้นเรียกว่าภาวนาสังจิกิริยา “การเห็นพระนิพพานในขณะ (บรรลู่) ปฐมมรรค (โสตาปัตติมรรค) เป็นทัสสนสังจิกิริยา (ทำให้เห็นแจ้งด้วยการเห็น) ส่วนในขณะแห่งมรรคอื่นที่เหลือเป็นภาวนาสังจิกิริยา (ทำให้เห็นแจ้งด้วยการทำให้เกิด) ฉะนั้นแล”^{๒๐๒} ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบายคำว่าทัสสนะออกไปหลายนัยด้วยกันว่า “คำว่าทัสสนะอธิบายว่าเนกขัมมะ ชื่อว่าทัสสนะเพราะเห็น เพราะละกามฉันทะ อพยาบาท ชื่อว่าทัสสนะเพราะเห็นเพราะละพยาบาท ฯลฯ อรหัตตมรรคชื่อว่าทัสสนะเพราะเห็น เพราะละกิเลสทั้งปวง”^{๒๐๓} ดังนั้น การเข้าถึงกระแสสู่นิพพานจึงเรียกว่าปฐมทัศน์แห่งนิพพาน ในจูฬวิยูลสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาต พระพุทธรองค์ตรัสว่า “สังจะนั้นมีอย่างเดียวกันเท่านั้น ไม่มีอย่างอื่นที่ ๒”^{๒๐๔}

ในคัมภีร์มหานิทเทศพระสารีบุตรอธิบายพุทธพจน์บทนี้ว่า “คำว่าสังจะนั้นมีอย่างเดียวกันเท่านั้นไม่มีอย่างอื่นที่ ๒ อธิบายว่า นิพพานคือความดับทุกข์ ได้แก่ความระงับสังขารทั้งปวง ความสลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด ความสิ้นตัณหา ความคลายกำหนด ความดับกิเลส ความเย็นสนิทตรัสเรียกว่าสังจะอย่างเดียวกัน”^{๒๐๕} ส่วนอริยอัฏฐังคิกมรรคที่ตรัสเรียกว่าเป็นสังจะหนึ่งเดียวด้วยเช่นกันดังที่ผู้วิจัยได้อธิบายไว้บ้างแล้วในเนื้อหาที่ผ่านมา นิพพานมีอยู่อย่างเดียวกันแต่ชื่อนิพพานอาจจะมีมากกว่าหนึ่งชื่อก็ได้ เช่นเรียกว่าสันตบพ นิโรธ วิมุตติ วิราคะ เป็นต้น อรรถกถาอธิบายว่า “พระนิพพานมีอย่างเดียวกันเท่านั้น แต่ชื่อของพระนิพพานนั้นมีหลายอย่าง ด้วยอำนาจชื่อที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตธรรมทั้ง

^{๒๐๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖/๑๘.

^{๒๐๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒๑/๑๒๐.

^{๒๐๒} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๘๕๒/๑๑๔๖.

^{๒๐๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๐๗.

^{๒๐๔} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๙๑/๗๑๔.

^{๒๐๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๑๙/๓๔๖.

ปวง”^{๒๐๖} ชื่อเรียกก็เป็นเพียงอุปกรณ์สำหรับใช้สื่อสารถึงสิ่งที่พระพุทธรองค์ได้ทรงค้นพบ แต่ภาวะแห่งนิพพานจริงๆ สื่อสารด้วยภาษาไม่ได้ ภาษาของมนุษย์บกพร่องเกินไปที่จะใช้บรรยายถึงภาวะที่แท้จริงของนิพพานผู้ที่ได้ประจักษ์แจ้งในภาวะแห่งนิพพานแล้วเท่านั้น จึงสามารถจะรู้และเข้าใจภาวะแห่งนิพพานได้อย่างแท้จริง ประเภทของนิพพานในคัมภีร์อิติวุตตกะแบ่งนิพพานธาตุออกเป็น ๒ ประการ ได้แก่ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ซึ่งแต่ละระดับคัมภีร์อิติวุตตกะมีคำอธิบายดังนี้

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตชินาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้วทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้วสิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ เพราะอินทรีย์ ๕ ที่ยังคงอยู่ไม่ดับไป ภิกษุนั้นจึงประสบอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณ เสวยสุขและทุกข์อยู่ ภิกษุทั้งหลายความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะของภิกษุนั้น เราเรียกว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ

อนุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันตชินาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้วสิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ ภิกษุทั้งหลาย เวทนาทั้งปวงในอรรถภาพนี้นั้นแลของภิกษุนั้นอันค้นหาเป็นต้นให้เปลิดเปล็นไม่ได้ต่อไปแล้ว จักระงับดับสนิท ภิกษุทั้งหลาย สภาวะดังกล่าวนี้ เราเรียกว่าอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ... นิพพานธาตุประการหนึ่ง เป็นสภาวะมีให้เห็นในอรรถภาพนี้ ชื่อว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุเพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาที่นำไปสู่ภพ ส่วนนิพพานธาตุอีกประการหนึ่งเป็นสภาวะมีในกายภาคหน้าชื่อว่าอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นที่ดับสนิทแห่งภพทั้งหลายได้โดยสิ้นเชิง^{๒๐๗}

ในคัมภีร์อิติวุตตกะมีกล่าวถึงนิพพานธาตุไว้เพียงเท่านี้ ส่วนการที่คัมภีร์อิติวุตตกะได้แบ่งนิพพานธาตุออกเป็นสองประการก็ไม่ได้เป็นการสื่อความหมายว่า มีการบรรลุถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์จะมีอยู่สองช่วงสองตอนหรือสองระยะในชีวิตหนึ่ง นิพพานมีอยู่หนึ่งเดียวและการบรรลุถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็มีได้เพียงครั้งเดียวเท่านั้นในสังสารวัฏฏ์นี้ แต่การที่แบ่งออกเป็นสองระดับก็เพื่อแสดงกิริยาอาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพานหรือเป็นเพียงการกล่าวถึงนิพพานโดยปริยายเท่านั้น ในนาลกสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตพระพุทธรองค์ตรัสยืนยันถึงการบรรลุถึงนิพพานในอรรถภาพนี้ว่า “มุณีผู้ปฏิบัติจะไปถึงฝั่งถึง ๒ ครั้งหาไม่ได้ ฝั่งนี้ผู้ปฏิบัติรู้ได้ครั้งเดียวก็หาไม่ได้”^{๒๐๘} นิพพานธาตุทั้งสองอรรถกถาอธิบายว่า “พระนิพพานนั้นไม่มีความต่างกันโดยปรมาตม์แต่ก็ปรากฏโดยปริยาย เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงความต่างกันโดยปริยายนั้น จึงตรัสว่าภิกษุ

^{๒๐๖} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๓๕/๒๒๔.

^{๒๐๗} ชุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๒-๓๙๔.

^{๒๐๘} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๒๐/๖๗๐.

ทั้งหลายนิพพานธาตุ ๒ ประการนี้ เพื่อจะทรงแสดงความต่างกันตามที่ทรงประสงค์จึงตรัสพระดำรัสว่า
 “ส่วนนิโรธเป็นอย่างเดียวโดยเป็นอสังขตธาตุแต่โดยปริยายเป็น ๒ โดยเป็นสอุปาทิเสสและอนุปาติเสส
 เป็น ๓ โดยเป็นความสูญไปแห่งภพ ๓ เป็น ๔ โดยเป็นธรรมที่พึงบรรลุด้วยมรรค ๔ เป็น ๕ โดยเป็น
 ความหายไปแห่งความมุงยินดี ๕ เป็น ๖ โดยเป็นความทำลายไปแห่งกองตัณหา ๖”^{๒๐๙} การแบ่ง
 นิพพานธาตุออกเป็นสองระดับดังที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อิติวุตตกะบางครั้งก็มีนักวิชาการบางท่านแสดง
 ความคิดเห็นเรื่องนี้ว่า ไม่ว่าจะข้อความที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อิติวุตตกะจะมาจากพระพุทธองค์จริงหรือไม่
 ก็ตาม แต่ในอีกนัยหนึ่งก็เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความเข้าใจเรื่องนิพพานที่ขยายออกไปมาจาก
 พระพุทธศาสนาในยุคแรกๆ ดังที่สมภาร พรหมทาได้แสดงความคิดเห็นในเรื่องนี้ไว้ว่า “ไม่ว่าข้อความนี้
 จะมาจากพระพุทธองค์หรือไม่ก็ตาม ข้อความนี้ก็สะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาในยุคหลังพุทธกาล
 มีความเข้าใจเกี่ยวกับนิพพานขยายออกไปมากกว่าที่ปรากฏในพุทธศาสนายุคแรก”^{๒๑๐} นี้ก็เป็นทัศนะ
 จากนักวิชาการที่มีต่อเรื่องนิพพานธาตุ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนานอกจากจะแบ่งนิพพานธาตุออกเป็น
 สองระดับแล้ว อรรถกถายังแบ่งปรินิพพานออกเป็น ๓ ประการได้แก่ ๑. ความดับกิเลส
 (กิเลสปรินิพพาน) ๒. ความดับขันธ (ขันธปรินิพพาน) และ ๓. ความดับธาตุ (ธาตุปรินิพพาน) ซึ่งแต่ละ
 ระดับต่างมีความหมายเฉพาะยิ่งโดยเฉพาะธาตุปรินิพพานด้วยแล้วอรรถกถาได้อธิบายเรื่องนี้ไว้อย่าง
 พิสดารมาก แต่อย่างไรก็ตามนิพพานทั้งสามระดับนี้ก็ยิ่งเกี่ยวพันอยู่กับนิพพานธาตุอยู่นั่นเอง

คำว่าอนุปาติเสสนิพพานในนิพพานธาตุยังมีคำอื่นอีกที่ใช้ในความหมายเดียวกันนั่นคือคำว่า
 “อนุปาทาปรินิพพาน” ในพระไตรปิฎกพบการใช้คำนี้อยู่ในหลายพระสูตร เช่น ในอนุปาทาปรินิพพานสูตร
 สังยุตตนิกาย มหาวารวรรคมีพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ท่านทั้งหลาย เราทั้งหลายอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ใน
 พระผู้มีพระภาคเพื่ออนุปาทาปรินิพพาน (ความดับไม่มีเชื้อ)”^{๒๑๑} หรือในรถวินิตสูตร มัชฌิมนิกาย
 มูลป้อนสาส์กที่ตรัสว่า “ท่านผู้มีอายุ ผมอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเพื่ออนุปาทา-
 ปรินิพพานโดยแท้”^{๒๑๒} ส่วนในหนังสือวิมุตติมรรคของพระอุปติสสเถระ ในส่วนของคำอธิบายเกี่ยวกับ
 วิมุตติ ๕ มีคำอธิบายในเรื่องนี้ว่า “นิสสรณวิมุตติ คือการหลุดพ้นด้วยการดับโดยไม่มีเบญจขันธ์เหลือนี้
 เรียกว่านิสสรณวิมุตติ”^{๒๑๓} ส่วนเกณฑ์ที่เป็นตัวแบ่งนิพพานธาตุออกเป็นสองระดับก็คือ “อุปาทิ”

^{๒๐๙} ชู.อิติ.อ. (ไทย) ๔๔/๒๓๙.

^{๒๑๐} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๕๖๘/๘๓๓.

^{๒๑๑} สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญาในอิทธิธรรมปิฎก**, หน้า ๒๖๙.

^{๒๑๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘/๔๑.

^{๒๑๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๙/๒๘๓.

^{๒๑๔} พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ฐมจิตโต), (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒.

ซึ่งอรรถกถาอธิบายว่าชั้น ๕ นั้นเองชื่อว่าอุปาติเพราะเป็นสภาพที่กิเลสถือครองคือยึดมั่นว่าเราว่าของเรา “นิพพานธาตุทั้ง ๒ อย่างนั้นชื่อว่าอุปาติเพราะความหมายว่าอันบุคคลยึดถือคือยึดมั่นว่าเราของเรา คำว่าอุปาตินี้เป็นชื่อของเบญจขันธ์ อุปาตินั้นแหละเป็นส่วนเหลือคือยังเหลืออยู่ เหตุนี้จึงชื่อว่าอุปาติเสสะ เป็นไปกับด้วยอุปาติเสสะ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าสอุปาติเสส”^{๒๑๕} หรือคำอธิบายเรื่องนี้ในอรรถกถาขุททกนิกายแห่งคัมภีร์จูฬนิตเทสที่ว่า “ชื่อว่าอุปาติเพราะยึดมั่น คือยึดมั่นว่าเราของเรา คำนี้เป็นชื่อของชั้น ๕ อุปาติอันเหลือชื่อว่าอุปาติเสส ชื่อว่าสอุปาติเสสเพราะเป็นไปกับด้วยเบญจขันธ์ที่เหลืออยู่ ชื่อว่าอนุปาติเสสเพราะไม่มีเบญจขันธ์เหลืออยู่ อนุปาติเสสนี้ด้วยนิพพานธาตุอันเป็นอนุปาติเสสนั้น”^{๒๑๖} ในมหาสติปัฏฐานสูตร ที่มุนิกาย มหาวรรคพระไตรปิฎกภาษาไทยแปลคำว่า “อุปาติเสส” ว่าอุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่น ดังในข้ออาณิสสแห่งการเจริญสติปัฏฐานที่ท่านกล่าวสรุปไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ ปี พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่างคือ อรหัตผลในปัจจุบันหรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี”^{๒๑๗} พุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้เองเป็นหนึ่งในหลายเหตุผลที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้เป็นหลักอ้างอิงว่านิพพานไม่เกี่ยวกับการตาย ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าอุปาติเสสหมายถึงกิเลสไม่ใช่เบญจขันธ์

ปัจจุบันเมื่อกล่าวถึงนิพพานธาตุเรื่องนี้เป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า สอุปาติเสสนิพพานธาตุคือการดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งตรงกับคำที่ใช้ในยุคอรรถกถาว่ากิเลสปรินิพพาน ส่วนอนุปาติเสสนิพพานธาตุคือการดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หมายถึงพระอรหันต์รูปเดียวกันนี้เมื่อกายสังขารของท่านแตกดับไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติก็ได้ชื่อว่าบรรลู่ถึงอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ซึ่งท่านจะไม่มีทุกข์ที่เกิดจากปัญจอินทรีย์หลงเหลืออยู่อีกต่อไปเพราะทุกอย่างดับสนิทเป็นอนันตกาล นิพพานชนิดนี้ตรงกับคำที่ใช้ในยุคอรรถกถาว่าชั้นปรินิพพานนั่นเอง ส่วนในหนังสือไตรภูมิอภิปธานได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

อันว่านิพพานนั้นได้มี ๒ จำพวก ผูกอันแผดจักกิเลสทั้งพันร้อยสิ้นแลได้นิพพานมี ๒ จำพวก จำพวกหนึ่งชื่ออุปาติเสสนิพพานธาตุ แลจำพวกหนึ่งชื่ออนุปาติเสสนิพพานธาตุ ได้แก่พระอรหัตผลนั้นว่าได้ถึงแก่สมบัติอันหนึ่งชื่ออุปาติเสสนิพพานธาตุแล เมื่อจากปัญจกณธนั้นว่าถึงอนุปาติเสสนิพพานธาตุ เมื่อพระพุทธิเจ้าเรานิพพาน ๓ อัน อันหนึ่งชื่อกิเลสนิพพาน อันหนึ่งชื่อสกลนิพพาน อันหนึ่งชื่อธาตุนิพพาน เมื่อพระพุทธิเจ้าเราได้ตรัสแก่สัพพัญญุตญาณได้ต้นพระรัตนมหาโพธิ์นั้นในปวอก เดือน ๖ เพ็งบูรณมี วันพุธยามจใกล้รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี... เมื่อพระพุทธิเจ้าเสด็จเข้าสู่นิพพานนั้นในปีมะเส็ง เดือน ๖ เพ็งบูรณวันอังคาร... เมื่อการณตั้ง

^{๒๑๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๘๖/๔๓๓.

^{๒๑๖} ขุ.จ.อ. (ไทย) ๖/๘.

^{๒๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘. “โย ทิ โภจิ ภิกขเว อิมะ จตตารโ สติปัฏฐานเอน เหว ภาเวยย สตต วสสานิ, ตสส ทวินัน ผลานัน อณฺณตโร ผล ปาฏิกงข: ทิฏฺเฐว ธมฺเม อณฺณตา, สติ วา อุปาติเสเส อนาคามีตา”.

นั่นชื่อสกนธนิพพานถึงแก่พระพุทธิเจ้าเราแล เมื่อพระธาตุทั้งหลายทั้งมวลจะมาวมวลกันให้ได้ ต้นพระมหาโพธิ์แลจะเกิดเป็นองค์พระพุทธิเจ้าคืบแล จะตรัสเทศนาธรรมโปรดเทพามานุษย์ทั้งหลายแล้วพระเจ้าจึงเสด็จเข้านิพพานนั้นในปีชวด เดือน ๖ เพ็งบุรีได้ฤกษ์ไพสาขะ... เมื่อตั้งนั้นชื่อธาตุนิพพานถึงแก่พระพุทธิเจ้าแล^{๒๑๘}

ในเรื่องนิพพานธาตุยังมีคำอธิบายที่แตกต่างกันไปอีกว่า สอุปาทิเสสนิพพานหมายถึงการดับกิเลสของพระอริยบุคคลระดับโสดาบัน สกทาคามี และอนาคามี ส่วนอนุปาทิเสสนิพพานคือนิพพานของพระอรหันต์ที่ไม่ยินดีในเวทนาทั้งปวงได้แก่พระอรหันต์ที่เข้าสัญญาเวทิตินิโรธ เพราะขณะที่เข้าสัญญาเวทิตินิโรธมีแต่กายสังขารเท่านั้น ส่วนวจีสังขารและจิตตสังขารดับระงับไปชั่วคราว “สัตว์ผู้ตายคือทำกาละไปแล้วมีกายสังขาร วจีสังขารและจิตตสังขารดับระงับไป มีอายุหมดสิ้นไป ไม่มีไออุ่น มีอินทรีย์แตกทำลาย ส่วนภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทิตินิโรธมีกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขารดับระงับไป แต่อายุยังไม่หมดสิ้นยังมีไออุ่นมีอินทรีย์ผ่องใส”^{๒๑๙}

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุและอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ หากจะเทียบเคียงกับพุทธพจน์ในพระสูตรก็ได้เช่นกัน ในพรหมชาลสูตร ที่ขนิกาย สีลขันธวรรคมีพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย กายของตถาคตขาดตมทาที่พาไปสู่ภพเสียแล้ว เทวดาและมนุษย์จักเห็นกายของตถาคตได้ชั่วเวลายังดำรงอยู่ หลังจากกายแตกสลายไปเพราะสิ้นชีวิตแล้ว เทวดาและมนุษย์จักไม่เห็นกายนั้นอีก”^{๒๒๐} พุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในพรหมชาลสูตรนี้ผู้วิจัยเข้าใจว่าสามารถนำมาอธิบายในเรื่องนิพพานธาตุได้ทั้งสอดคล้องกับคำอธิบายที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาด้วย และเป็นการแสดงให้เห็นว่าหลังจากที่พระสาวกรูปใดรูปหนึ่งได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว หลังจากนั้นต่อไปท่านจะมีชีวิตอยู่แค่สองช่วงระยะเวลาเท่านั้น คือในปัจจุบันขณะซึ่งหมายเอาช่วงระยะเวลาที่พระอรหันต์รูปนั้นยังมีชีวิตจิตใจมีปัญจขันธ์ครบบริบูรณ์ และหลังจากร่างกายนี้แตกสลายไปแล้ว ช่วงระยะเวลาที่พระอรหันต์รูปนั้นยังมีชีวิตอยู่นั้นแหละเรียกว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ แต่เมื่อร่างกายของท่านได้แตกดับทำลายขั้นไปแล้วเรียกว่าท่านได้บรรลุถึงอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ส่วนพุทธพจน์ในภิกขุสูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะพระพุทธิองค์ตรัสว่า “บุคคลรู้ว่าร่างกายนี้ต้องแตกสลายไปและวิญญาณก็ต้องเสื่อมไป เห็นภัยในอุปัทวทั้งหลายแล้วยอมล่วงพ้นความเกิดและความตายได้ บรรลุถึงธรรมเป็นที่สงบอย่างยิ่งแล้วชื่อว่าอบรมตนได้แล้ว รอคอยอยู่แต่เวลาเท่านั้น”^{๒๒๑} คำว่า “รอคอยอยู่แต่เวลาเท่านั้น” อรรถกถาอธิบายว่าหมายถึงรอเวลาเพื่อจะดับขันธ์ของตนอย่างเดียวซึ่งได้แก่ขันธปรินิพพานนั่นเอง อันที่จริงเมื่อกล่าวตามหลักฐานตามที่ปรากฏอยู่

^{๒๑๘} สมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทย, ไตรภูมิถา, แปลโดย คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียน, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๔๔๖-๔๔๘.

^{๒๑๙} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๗/๔๙๕.

^{๒๒๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๗/๔๖.

^{๒๒๑} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๗๗/๔๓๘.

ในพระไตรปิฎก การบรรลุสุภุภาติเสสนิพพานนั้นแหละคือการเป็นอรหันต์ที่สมบูรณ์แล้วมาตั้งแต่ต้น ในพระไตรปิฎกพระพุทธองค์ตรัสอธิบายถึงความแตกต่างระหว่างปุถุชนกับพระอริยสาวกในการสวैयाเวทนาว่ามีความแตกต่างกันอย่างไร คือพระอรหันต์สวैयाเวทนาทางกายแต่ไม่สวैयाเวทนาทางใจ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) เรียกว่าการสวैयाเวทนาของพระอรหันต์อย่างนี้ว่าสวैयाเวทนาชั้นเดียว ในสัลลสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคตรัสอธิบายว่า เมื่อปุถุชนถูกทุกขเวทนาถูกต้อง ย่อมเศร้าโศก ร้องไห้คร่ำครวญปริเทวนาการเขาย่อมสวैयाเวทนาทั้งสองคือเวทนาทางกาย และเวทนาทางใจแต่พระอริยสาวกไม่เป็นเช่นนั้น ท่านสวैयाเวทนาทางกายแต่ไม่สวैयाเวทนาทางใจ พระอรหันต์ยังใช้อินทรีย์ ๕ อยู่อย่างปกติเหมือนคนทั่วไปแต่สิ่งที่ท่านรับรู้ไม่นำไปสู่ใจ พระอรหันต์จึงสวैयाเวทนาเพียงชั้นเดียวคือเวทนาทางกายเท่านั้น ในสัลลสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกทุกขเวทนาถูกต้องย่อมไม่เศร้าโศก ไม่ลำบาก ไม่รำไร ไม่ทูปอกคร่ำครวญ ไม่ถึงความลุ่มหลง เขาย่อมสวैयाเวทนาทางกายประการเดียว ไม่สวैयाเวทนาทางใจ”^{๒๒๒}

เป็นความจริงที่สุดว่าพระอรหันต์ยังใช้ตา หู จมูก ลิ้น กายเหมือนกับคนทั่วไป พระอรหันต์ก็ยังมีชีวิต หายของท่านยังรู้สึกหนาวร้อนอยู่ ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นเรื่องปกติธรรมดาของธรรมชาติของร่างกาย แต่ที่แตกต่างคือพระอรหันต์ไม่สวैयाเวทนาทางใจ ร่างกายของพระอรหันต์ก็เหมือนกับร่างกายของคนทั่วไปที่ยังมีความรู้สึกเจ็บปวดเหมือนคนทั่วไป พระพุทธเจ้าก็มีความรู้สึกเจ็บปวดเหมือนคนทั่วไป ในสังคีตสูตรพระพุทธองค์ตรัสกะพระสารีบุตรว่า “สารีบุตร ภิกษุสงฆ์ปราศจากถิ่นมิทธะ สารีบุตรจงแสดงธรรมิกถาแก่ภิกษุทั้งหลายเราเมื่อภายหลัง จักขอพักสักหน่อย”^{๒๒๓} และในเสขปฏิบัติทาสูตรตรัสกะพระอานนทีในลักษณะอย่างนี้เช่นเดียวกัน หรือในมหาปรินิพพานสูตรตรัสกะพระอานนทีว่าพระองค์นั้นเหน็ดเหนื่อยเหลือเกินและกระหายน้ำปรารณาจะดื่ม น้ำ บางครั้งเพราะร่างกายของพระองค์แก่ชราามากแล้วถึงกับต้องนั่งพึงเสาะเรื่อนอย่างนี้ก็มี นี่ก็เป็นการบ่งบอกว่าร่างกายของพระอรหันต์กับร่างกายของปุถุชนไม่แตกต่างกันเลย ทั้งสองตกอยู่ในอาการเดียวกันคือเป็นสิ่งที่ควบคุมไม่ได้ สมภาร พรหมทากล่าวว่าทุกขอย่างนี้เป็นทุกขทางกายเป็นทุกขที่อยู่เหนือการควบคุมและไม่เกี่ยวข้องกับตัณหา

พระอรหันต์นั้นดับกิเลสได้แล้ว ท่านจึงไม่มีทุกขอันเนื่องมาจากกิเลส แต่เนื่องจากขันธห้าของท่านยังดำรงอยู่ ดังนั้นยังมีทุกขบางอย่างที่ไม่เกี่ยวกับกิเลสสำหรับพระอรหันต์นั้นอยู่ ทุกขที่ว่านี้คือทุกขที่ผ่านมาจากอินทรีย์ทั้งห้าคือตา หู จมูก ลิ้นและกายประสาท ที่กล่าวมานี้เราคงพอเข้าใจได้พระอรหันต์ยังมีกายที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเดินเหยียบหนามท่านก็เจ็บ เมื่อใส่ตักแสบท่านก็ต้องให้หมอรักษา เมื่อเดินผ่านกองขยะกลิ่นเหม็นก็ปรากฏให้ท่านรับรู้ทางจมูก

^{๒๒๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๕.

^{๒๒๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๐/๒๔๙.

นี่คือตัวอย่างความทุกข์ที่ผ่านมาจากทวารห้า... เป็นทุกข์ที่อยู่เหนือการควบคุมของใจเพราะไม่เกี่ยวกับตณหา เมื่อใดก็ตามที่พระอรหันต์สิ้นชีวิตการเสวยอารมณ์ทางทวารห้าที่กล่าวมานี้ก็เป็นอันสิ้นสุด การดับเย็นของพระอรหันต์ที่สิ้นชีวิตแล้วจึงถือได้ว่าเป็นความดับเย็นอย่างสนิทจริงๆ นิพพานอย่างหลังนี้คือ “อนุปาติเสสนิพพาน” ส่วนนิพพานอย่างแรกนั้นคือ “อุปาติเสสนิพพาน” การตีความเช่นนี้ไม่ทำให้ความหมายของนิพพานแปลกไปจากที่ปรากฏในพุทธศาสนายุคแรกๆ หากเป็นเพียงการให้รายละเอียดภาวะของผู้เข้าถึงนิพพานคือพระอรหันต์ว่า แม้จะได้สัมผัสความดับเย็นของพระนิพพานในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ แต่ท่านก็ต้องสัมผัสความทุกข์ที่อยู่เหนือการควบคุมอันได้แก่ทุกข์ที่ผ่านมาจากทวารห้า ทุกข์ชนิดนี้ว่าไปแล้วก็คือทุกข์กายนั้นเอง ทุกข์กายที่ว่านี้จะหมดไปเมื่อไม่มีกาย ดังนั้น ณ วันที่พระอรหันต์สิ้นชีวิตก็เป็นอันกล่าวได้ว่าท่านได้ดับสนิทอย่างสมบูรณ์แบบ ก่อนหน้านั้นท่านยังไม่ดับสนิทเพราะกายยังต้องประสบทุกข์ที่มาตามเหตุปัจจัยอยู่^{๒๒๔}

ส่วนการรับรู้อารมณ์ทางอินทรีย์ของพระอรหันต์ซึ่งมีอยู่ในชีวิตประจำวันก็มีความแตกต่างจากการรับรู้ของปุถุชนอยู่โดยทั่วไป ดังคำอธิบายของพระสารีบุตรเกี่ยวกับเรื่องนี้ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหานิทเทสที่ว่า “พระอรหันต์ก็มีตา... มีหู... มีจมูก... มีลิ้น... มีกาย... มีใจ รู้ธรรมารมณ์ทางใจ แต่พระอรหันต์ไม่มีความกำหนดเพราะพอใจ พระอรหันต์จึงมีจิตหลุดพ้นดีแล้ว”^{๒๒๕} แม้คัมภีร์อิติวุตตะกจะแบ่งนิพพานธาตุออกเป็น ๒ ประการ แต่หลักฐานตามที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกอธิบายว่า พระพุทธเจ้าและรวมถึงพระอรหันต์สาวกส่วนใหญ่จะปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ดังพุทธพจน์ในปหาราทสูตร อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาตที่ตรัสถึงความอัศจรรย์ ๘ ประการ หนึ่งในนั้นคือการที่พระพุทธองค์ตรัสรับรองไว้ว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้ส่วนมากแล้วจะปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ “แม้หากภิกษุจำนวนมากปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ก็ไม่ทำให้นิพพานพร่องหรือเต็มได้ เหมือนแม่น้ำสายใดสายหนึ่งในโลกที่ไหลรวมลงสู่มหาสมุทรและสายฝนตกลงจากฟากฟ้า ก็ไม่ทำให้มหาสมุทรพร่องหรือเต็มได้”^{๒๒๖} ส่วนในอุปสีวมาณวปัญหาในคัมภีร์มหานิทเทสอันเป็นคำอธิบายพุทธพจน์ในอุปสีวมาณวปัญหา ขุททกนิกาย สุตตนิบาตของพระสารีบุตร ซึ่งคำอธิบายดังกล่าวสอดคล้องกับพุทธพจน์ข้างต้นดังที่ได้อภิปรายมาแล้ว นอกจากนี้ยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงทัศนะของพระสารีบุตรที่มีต่อนิพพานธาตุทั้งสองอีกนัยหนึ่งด้วย และเมื่อมาพิจารณาถึงตัวบุคคลผู้อธิบายพุทธพจน์ที่มีชีวิตอยู่ร่วมยุคสมัยเดียวกันกับพระพุทธเจ้าด้วยแล้วก็ยิ่งทำให้มั่นใจได้มากยิ่งขึ้นว่า คำอธิบายดังกล่าวจะไม่เกินเลยไปจากพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้อย่างแน่นอน

^{๒๒๔} สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญาในอิทธิธรรมปิฎก**, หน้า ๒๗๐-๒๗๑.

^{๒๒๕} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๙๐/๒๕๑.

^{๒๒๖} อง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๕๐.

คำว่ามีผู้ถึงความสลายไปย่อมไม่มี (อะไร) เป็นประมาณ อธิบายว่ามีผู้ถึงความสลายไปคือปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ย่อมไม่มีประมาณแห่งรูป ไม่มีประมาณแห่งเวทนา ไม่มีประมาณแห่งสัญญา ไม่มีประมาณแห่งสังขาร ไม่มีประมาณแห่งวิญญาณคือไม่มีอยู่ไม่ปรากฏหาไม่ได้ ได้แก่ท่านละได้แล้ว ตัดขาดได้แล้ว ทำให้สงบได้แล้ว ระวังได้แล้ว ทำให้เกิดขึ้นไม่ได้อีก เผาด้วยไฟคือญาณแล้ว รวมความว่ามีผู้ถึงความสลายไป ย่อมไม่มี (อะไร) เป็นประมาณ^{๒๒๗}

เรื่องนิพพานธาตุแม้ในพระไตรปิฎกจะไม่ค่อยกล่าวถึงสอุปาทิเสสนิพพานธาตุเหมือนอย่างทีกล่าวถึงอนุปาติเสสนิพพานธาตุ แต่ก็มีบ้างเหมือนกันที่มีภิกษุบางรูปได้ทูลถามถึงการนิพพานของพระเถระบางรูปว่าทำยที่สุดแล้วพระเถระรูปนั้นท่านนิพพานด้วยสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ หรืออนุปาติเสสนิพพานธาตุกันแน่ อย่างไรในวงศ์สูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตพระวงศ์สเถระขณะหลักเรือนอยู่ตามลำพังได้ระลึกถึงพระนิโครธกัปปเถระผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ของตนว่า ตอนนีพระอุปัชฌาย์ของเราปรินิพพานแล้วหรือยังไม่ปรินิพพาน? เพื่อคลายข้อข้องใจในเรื่องนี้จึงไปเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลถามว่า พระนิโครธกัปปเถระพระอุปัชฌาย์ของท่านนิพพานด้วยนิพพานธาตุอย่างไรระหว่างสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ดังภาษิตของพระวงศ์สเถระที่ทูลถามพระพุทธองค์ในเรื่องนี้ว่า

พระนิโครธกัปปเถระประพตติพรหมจรรย์เพื่อประโยชน์ใด
 ประโยชน์นั้นของท่านไม่สูญเปล่าหรือ
 ท่านนิพพานด้วยสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ
 หรือนิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ
 ข้าพระองค์ทั้งหลายขอฟังเรื่องนั้น^{๒๒๘}

อรรถกถาอธิบายว่าพระนิโครธกัปปเถระปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ส่วนคำถามข้างต้นของพระวงศ์สเถระอันที่จริงท่านจะถามว่า พระนิโครธกัปปเถระปรินิพพานอย่างไร พระเสขะหรือพระอเสขะ ดังคำอธิบายของอรรถกถาช่วงนี้ว่า “คำว่า ยถา วิมุตโต ได้แก่ พระวงศ์สเถระทูลถามว่า พระกัปปายนเถระปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุเหมือนอย่างพระอเสขะทั้งหลาย หรือว่าท่านปรินิพพานแล้วด้วยสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เหมือนอย่างพระเสขะทั้งหลาย”^{๒๒๙} มีข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งว่า พุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในวงศ์สูตรมีเนื้อหาอย่างเดียวกับในวงศ์สเถระคาถา แต่มีข้อแตกต่างกันเพียงเล็กน้อย เช่น ในวงศ์สูตรในพุทธพจน์ที่ว่า “กปปายโน กิณจิสส ตอ อโมฆิ”

^{๒๒๗} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๔๕/๑๙๒.

^{๒๒๘} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๕๗/๕๘๓. “ยทตถิกิ พุทหมจริย อจาริ, กปปายโน กิณจิสส ตอ อโมฆิ, นิพพายิ โส อาทุ สอุปาทิเสโส, ยถา วิมุตโต อหุ ตอ สุโณม”.

^{๒๒๙} ชุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๓๕๗/๑๙๘.

ส่วนในวังคีสเถรคาถาใช้คำว่า “กปายโน กจจิสสต อโมฆ”^{๒๓๐} นอกนั้นเหมือนกันทั้งหมด ส่วนคำแปล พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยมีแปลแตกต่างกันเล็กน้อย เช่นในวังคีสูตร แปลว่าเนื้อหาช่วงนี้ว่า “ท่านนิพพานด้วยสุปาติเสสนิพพานธาตุหรือนิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ” แต่ในวังคีสเถรคาถาไม่มีคำว่า “ธาตุ” ต่อท้ายคำว่าสุปาติเสสนิพพาน “พระนิโครธก็ปบเถระได้ ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อประโยชน์ใด ประโยชน์ของท่านนั้นไม่สูญเปล่าหรือ ท่านนิพพานด้วยสุปาติเสสนิพพานหรือนิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ข้าพระองค์ทั้งหลายขอฟังเรื่องนั้น”^{๒๓๑} แต่เมื่อว่า โดยอรรถความหมายของพุทธพจน์แล้วไม่มีอะไรแตกต่าง

นอกจากนิพพานธาตุทั้งสองที่ผู้วิจัยกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น บางครั้งพระพุทธองค์ยังเรียก ภาวะที่กิเลสสงบระงับไปได้เพียงชั่วบางขณะด้วยฉานสมาบัติ หรือสงบลงไปได้เมื่อมองเห็นชั้นห้า โดยไตรลักษณ์เป็นภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน เมื่อพิจารณาเห็นความจริงอย่างนี้จิตที่เราร้อนอยู่ก็ค่อยๆ สงบลงไปได้จิตใจเป็นอิสระมีความสุขอยู่ได้ชั่วคราว พระพุทธองค์ก็ ตรัสเรียกจิตใจที่มีความสงบอย่างนี้ว่าเป็นตหังคนิพพานบ้าง ทิฏฐธัมมนิพพานบ้าง สันทิฏฐิกนิพพานบ้าง ในทิฏฐธัมมนิพพานสูตร อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต พระอานนท์ได้ตอบคำถามของพระอุทายีที่ถามว่า “ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสทิฏฐธัมมนิพพาน” พระอานนท์ตอบว่า “ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้สังต์จากกามและกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสทิฏฐธัมมนิพพานโดยปริยายแล้ว”^{๒๓๒} ส่วนในอรรถที่ปสูตร สังยุตตนิกาย ชนธวารวรรคพระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อภิกษุรู้ว่ารูปไม่เที่ยง... เวทนาไม่เที่ยง... สัญญาไม่เที่ยง... สังขารไม่เที่ยง ... วิญญาณไม่เที่ยง แปรผันไป คลายไป ดับไป เห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่าง นี้ว่า วิญญาณในกาลก่อนและวิญญาณทั้งปวงในบัดนี้ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็น ธรรมดา ก็ละโสกะ ปริเทวะ ทุกข์โทมนัสและอุปายาสได้ เพราะละโสกะเป็นต้นเหล่านั้นได้ จึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งย่อมอยู่เป็นสุข ภิกษุผู้อยู่เป็นสุข เรากล่าวว่าผู้ดับกิเลสแล้วด้วยองค์ ธรรมนั้น^{๒๓๓}

คำว่า “ดับกิเลสแล้วด้วยองค์ธรรมนั้น” บาลีเดิมใช้คำว่า “เต ปหियนติ เตสํ ปหานา น ปริตสสตี, อปริตสสํ สุขํ วิหริตี, สุขวิหารี ภิกขุ ตทงคณิพพุโตตี วุจจตีตี”^{๒๓๔} ส่วนในนิพพุตสูตร

^{๒๓๐} ชุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๑๒๘๓/๔๒๙. “ยทถิกิ พรหมจริยํ อจारी, กปายโน กจจิสสต อโมฆ, นิพพายี โน อาหุ สุปาติเสโส, ยถา วิมุตโต อหุ ตํ สุโณม”.

^{๒๓๑} ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๘๓/๕๔๘.

^{๒๓๒} อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๕๑/๕๔๒.

^{๒๓๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๓/๖๐-๖๑.

^{๒๓๔} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๔๓/๓๖.

อังกุตรนิกาย ดิกนิบาตชานูสโสณิพราหมณ์ทูลถามพระพุทธองค์ว่า “ข้าแต่ท่านพระโคตม ด้วยเหตุเพียงไรหนอ พระนิพพานจึงชื่อว่าเป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน”^{๒๓๕} พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า คนที่ถูกราคะ โทสะ และโมหะครอบงำ ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง คิดที่จะเบียดเบียนคนอื่นบ้าง หรือเพื่อเบียดเบียนทั้งตนเองและคนอื่นให้เดือดร้อนบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้เขาย่อมเสวยทุกข์โทมนัสทางใจ แต่เมื่อใดเขาละราคะ โทสะ และโมหะได้แล้วจึงไม่คิดที่จะเบียดเบียนตนเองและคนอื่นให้เดือดร้อนหรือไม่คิดเบียดเบียนคนทั้งสองฝ่ายให้เดือดร้อน ไม่ต้องเสวยทุกข์โทมนัสทางใจ อย่างนี้แหละเรียกว่าเป็นสันติภูมิสิกขาวิธาน นิพพานชื่อว่าเป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ส่วนในกัณฑ์ทศสุต มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกมีพุทธพจน์ที่น่าสนใจอีกแห่งหนึ่งว่า “บุคคลผู้ไม่ทำตนให้เดือดร้อน ไม่ทำผู้อื่นให้เดือดร้อนนั้น เป็นผู้ไม่หิว ด้บริบูรณ์ เย็นใจ มีตนอันประเสริฐเสวยสุขอยู่ในปัจจุบัน”^{๒๓๖} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) อธิบายว่าการดับกิเลสได้ด้วยวิธานสมาบัติ เรียกว่าเป็นนิพพานฉาน ส่วนสันติภูมิสิกขาวิธานคือมีปัญญากำหนดรู้ว่าเมื่อราคะ โทสะ และโมหะที่เกิดขึ้นเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อน เป็นไปเพื่อดับปัญญา ย่อมเสวยทุกข์โทมนัสทางใจเมื่อพิจารณาไปตามลำดับดังนี้ ราคะ โทสะ และโมหะที่เกิดขึ้นก็ดับสงบลงเขาจึงไม่คิดไปในทางที่จะทำตนเองหรือทำคนอื่นให้เดือดร้อน หรือทำบุคคลทั้งสองฝ่ายให้เดือดร้อน ไม่เป็นไปเพื่อดับปัญญา ไม่ต้องเสวยทุกข์โทมนัสทางใจ ความรู้ความเห็นที่เกิดขึ้นในขณะที่พิจารณาอยู่อย่างนี้เรียกว่าเป็นสันติภูมิโลก ัมโม ธรรมที่ผู้ปฏิบัติเห็นเองนี้เรียกว่าสันติภูมิสิกขาวิธาน บางครั้งสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) เรียกนิพพานในขั้นนี้ว่าเป็นนิพพานปัญญาก็มีเช่นกัน

แม้ปฏิบัติทางปัญญากำหนดทำความรู้จักเลสที่บังเกิดขึ้น ในเมื่อราคะ โทสะ โมหะบังเกิดขึ้น ในใจก็ทำความรู้ว่าราคะ โทสะ โมหะบังเกิดขึ้นและทำความรู้ว่าราคะ โทสะ โมหะที่บังเกิดขึ้นนี้ ทำให้ก่อกรรมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เป็นไปเพื่อดับปัญญาคือความรู้ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ดับความรู้ประโยชน์ทั้งสอง เมื่อกำหนดพิจารณาไปดังนี้ ราคะ โทสะ โมหะก็ดับสงบก็มีความรู้ว่าความดับสงบราคะ โทสะ โมหะนี้ไม่เป็นไปเพื่อก่อกรรมเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นดังนั้น ไม่เป็นไปเพื่อดับปัญญาดังนั้น ความรู้ความเห็นที่บังเกิดขึ้นนี้แม้ในขณะที่กำลังพิจารณาอยู่เรียกว่าเป็นสันติภูมิโลก ัมโม ธรรมที่บุคคลพึงปฏิบัติเห็นเอง เรียกว่าสันติภูมิสิกขาวิธาน นิพพานที่บุคคลพึงปฏิบัติเห็นเองดังนี้ แม้ขั้นนี้ก็มีพระบาลีแสดงไว้ดังนี้และก็แสดงเป็นกลางๆ ไม่จำกัดว่า ความรู้ ความเห็น ความดับ ความสงบดังกล่าวเป็นไปอย่างสมบูรณ์สิ้นเชิงหรือไม่สมบูรณ์สิ้นเชิงก็ได้ เป็นไปอย่างเด็ดขาดคือเมื่อสงบเมื่อดับลงไป

^{๒๓๕} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๖/๒๑๙.

^{๒๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔/๕. “โส อนตตนตโป อปรนตโป ทิฏฺฐเว อมเม นิจฺจโต นิพฺพุโต สีสฺสิภูโต สุขปฏิสฺสเวทิตฺพรหมภูเตน อตตนา วิหริตี”.

แล้วก็เป็นอันดับสงบไปเลย ไม่กลับเกิดขึ้นอีกหรือว่าเป็นไปอย่างชั่วคราวแบบหินทับหญ้าตั้งกล่าวนั้น ไม่มีแสดงจำกัดเอาไว้ ฉะนั้น จึงเป็นที่เข้าใจว่าแม้นิพพานปัญญาคือความดับความสงบที่เกิดขึ้นด้วยปัญญาพิจารณาตั้งกล่าวนั้นก็เรียกว่านิพพานได้ นิพพานฉาน นิพพานปัญญา อันหมายถึงว่าเป็นความดับได้บางส่วน เป็นความดับได้ชั่วคราวดังนี้ มีคำเรียกว่าตัทธกนิพพาน แปลว่านิพพานด้วยองค์นั้น คือดับด้วยฉาน สมาธิหรือว่าด้วยปัญญาข้อนั้น อันเป็นของชั่วคราว ฟังเข้าใจว่าแม้ทางพุทธศาสนาเอง คำว่านิพพานก็ผ่อนใช้ลงมาได้ดังนี้^{๒๓๗}

กล่าวโดยสรุป นิพพานคือการดับทุกข์เป็นสังขะหนึ่งเดียวไม่มีสอง ส่วนการเข้าถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็มีได้แค่เพียงครั้งเดียวเท่านั้นในสังสารวัฏฏ์นี้ แต่การที่คัมภีร์อิติวุตตกะแบ่งนิพพานธาตุออกเป็น ๒ ประการ ก็เพื่อแสดงอาการของบุคคลที่เกี่ยวกับนิพพานหรือเป็นการกล่าวถึงนิพพานโดยปริยายคือนิพพานในความหมายบางแง่บางด้านเท่านั้น อรรถกถาอธิบายว่านิพพานไม่มี ความแตกต่างโดยปรมาตม์แต่ปรากฏโดยปริยาย นอกจากการแบ่งนิพพานธาตุออกเป็นสองประการตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์อิติวุตตกะแล้ว นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังได้ตรัสอธิบายถึงภาวะที่กิเลสถูกระงับดับไปด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ถูกระงับด้วยฉานสมาบัติ หรือมีปัญญาพิจารณาทำความเข้าใจที่เกิดขึ้นว่ากิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะที่เกิดขึ้นมีแต่จะทำตนเองและคนอื่นให้เดือดร้อน เป็นไปเพื่อดับปัญญาคือความรู้ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นฝ่ายเดียว เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้แล้วราคะ โทสะ และโมหะที่เกิดขึ้นก็ดับลง พระพุทธองค์ได้ตรัสเรียกภาวะที่กิเลสดับลงไปด้วยกิริยาอาการอย่างนี้ว่าเป็นตัทธกนิพพานบ้าง ทิฏฐธัมมนิพพานบ้าง เป็นสันทิฏฐิกนิพพานบ้าง

๒.๖ สรุป

คำว่านิพพานที่ใช้สื่อสารถึงความเป็นบรมธรรมของพระพุทธศาสนา คำนี้ไม่ใช่เป็นคำที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติขึ้นใช้ใหม่ แต่นิพพานเป็นคำเก่าเป็นคำสามัญที่คนในสังคมสมัยพุทธกาลใช้พูดจาสื่อสารกันอยู่ทั่วไปในชีวิตประจำวัน แต่เมื่อพระพุทธศาสนารับคำนี้มาใช้ความหมายก็เปลี่ยนไป อีกนัยหนึ่งซึ่งแตกต่างไปจากความหมายที่ชาวบ้านหรือเจ้าลัทธิในยุคนั้นใช้สื่อสารกันอยู่ พระพุทธองค์ตรัสว่าความสิ้นไปแห่งตัณหาหรือธรรมเป็นที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะนี้เป็นชื่อของนิพพานธาตุ นิพพานตามนัยแห่งพระพุทธศาสนาเป็นอสังขตธรรมปราศสิ่งปรุงแต่ง แต่เป็นสิ่งที่มิอยู่และดำรงอยู่ได้เองโดยที่ไม่ได้เป็นผลลัพธ์มาจากการสร้างสรรค์ปรุงแต่งจากสิ่งใด นิพพานมีอยู่มรรควิธีที่จะทำให้บรรลุถึงนิพพานก็มีอยู่ แต่มรรคก็มีใช้สิ่งที่ทำให้นิพพานเกิดขึ้น แท้จริงแล้วนิพพานเป็นธรรมชาติที่บุคคลจะพึงถึงได้ด้วยมรรคเท่านั้น ทางเดียวที่ทำได้ก็คือเห็นแจ้งแทงตลอดในสิ่งนั้น นิพพานตามที่ได้บันทึกไว้ในคัมภีร์อิติวุตตกะคือการแบ่งเป็นนิพพานธาตุ ๒ ประการ ได้แก่ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ

^{๒๓๗} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมภาณ พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๒), หน้า ๒๐๙-๒๑๐.

และอนุปาติเสสนิพพานธาตุ นอกจากนี้ในพระไตรปิฎกพระพุทธองค์ยังตรัสเรียกภาวะที่กิเลสถูกระงับ
ไปได้เพียงชั่วคราวด้วยฉนวนสมาบัติหรือมีปัญญาพิจารณาทำความรู้ให้เกิดขึ้นว่าราคะ โทสะ
และโมหะที่เกิดขึ้นแล้วมีแต่ทำตนเองและคนอื่นให้เดือดร้อน หรือทั้งทำตนเองและคนอื่นให้เดือดร้อน
เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้ราคะ โทสะ และโมหะที่เกิดขึ้นก็ดับระงับลงเสียได้ พระพุทธองค์ได้ตรัสเรียก
ภาวะที่กิเลสดับลงไปด้วยกิริยาอาการอย่างนี้ว่าเป็นตทังคนิพพานบ้าง ทิฏฐธัมมนิพพานบ้าง
สันทิฏฐิกนิพพานบ้าง

บทที่ ๓

นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

นิพพานแม้จะเป็นคำที่คุ้นเคยกันดีในกลุ่มของผู้ศึกษาหลักพุทธธรรม แต่ถึงกระนั้นก็ดูเหมือนว่าความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้จะมีอยู่อย่างแตกต่างกันออกไป ปรากฏการณ์เช่นนี้เป็นสิ่งที่มองเห็นได้ไม่ยากนักไม่ว่าทัศนะที่แตกต่างระหว่างเถรวาทกับมหายาน หรือแม้กระทั่งในกลุ่มของผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนานิกายเดียวกัน ยึดถือหลักคำสอนตามที่ได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกฉบับเดียวกัน แต่บางครั้งเรื่องเดียวกันแต่กลับมีคำอธิบายที่แตกต่างกันออกไปจากแนวคิดกระแสหลักก็มีอยู่ ท่านพุทธทาสภิกขุเป็นพระมหาเถระแห่งคณะสงฆ์ไทยอีกรูปหนึ่งที่มีคำอธิบายเรื่องนิพพานที่แตกต่างจากแนวคิดกระแสหลักอยู่มาก ดังนั้นเพื่อให้เห็นทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนี้ เนื้อหาในบทที่ ๓ นี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาทัศนะการตีความเกี่ยวกับนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุเป็นหลัก มีรายละเอียดดังนี้

๓.๑ ภาวะแห่งนิพพาน

การอธิบายนิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้แตกต่างไปจากคำอธิบายของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาท่านอื่นๆ ที่พยายามจะอธิบายความหมายของคำนี้ให้เข้าใจได้ในระดับหนึ่ง แต่ท่านพุทธทาสภิกขุไปไกลกว่านั้นมาก การตีความเรื่องนิพพานของท่านทำให้ฆราวาสผู้ยืนอยู่บนฝั่งปากแห่งโลกิยะสามารถจะสัมผัสกับนิพพานได้เฉกเช่นเดียวกับพระภิกษุผู้มีวิถีสีวิตแบบผู้สละโลก การที่คนกลุ่มหนึ่งมีความเชื่อว่าการบรรลุถึงนิพพานเป็นเรื่องสำหรับผู้มีวิถีสีวิตแบบผู้สละโลกแล้วเท่านั้น ส่วนฆราวาสแม้จะมีความปรารถนาสักปานใดก็ไม่สามารถจะสัมผัสกับภาวะแห่งนิพพานได้จนกว่าเขาคนนั้นจะถอนตัวเองออกมาจากโลกียวิสัยเสียก่อน ปรากฏการณ์อย่างนี้ดูเหมือนว่าพระพุทธองค์จะได้วางแนวทางในการเข้าถึงนิพพานระหว่างฆราวาสและบรรพชิตไว้ต่างกัน ซึ่งอันที่จริงก็ได้เป็นเช่นนั้น ในเอสுகาริสุตต มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกัพระพุทธองค์ตรัสว่า “เราบัญญัติโลกุตตรธรรมอันเป็นอริยะว่าเป็นทรัพย์ของบุคคล”^๑ ส่วนในสุกสูตต มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกัตรัสว่า “เรากล่าวสรรเสริญการปฏิบัติชอบของคฤหัสถ์หรือบรรพชิต จริงอยู่คฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้ปฏิบัติชอบชื่อว่าเป็นผู้ยังกุศลธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์ให้สำเร็จ เพราะเหตุแห่ง

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๔๑/๕๕๒.

อธิกรณ์คือการปฏิบัติชอบ”^๒ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “การบรรลุมรรคเป็นสิ่งที่พระองค์ทรงวางสมภาพไว้เสมอกันทั้งแก่บรรพชิตและฆราวาส ฆราวาสอาจได้บรรลุมรรคผลสูงกว่าบรรพชิตก็ได้ในขณะเดียวกันและได้ฟังอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้นอาการภายนอก เช่นเพศ เป็นต้นจึงไม่เป็นประมาณแน่”^๓ ส่วนคติความเชื่อที่มีการแบ่งแยกระหว่างฆราวาสและบรรพชิตออกจากกันอย่างเด่นชัด ความเชื่อเช่นนี้มีสาเหตุมาจากอะไร ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน (Peter A. Jackson) กล่าวว่าส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะว่าเนื้อหาในพระสูตรเปิดช่องให้ตีความไปอย่างนั้นได้ เช่นในอรรถตันตปสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตที่ตรัสว่า “ฆราวาส (การอยู่ครองเรือน) คับแคบ เป็นทางมาแห่งอสุติ บรรพชาปลอดโปร่ง การที่บุคคลผู้ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนดุจสังข์ที่ขัดแล้วนี้มิใช่ทำได้ง่าย ทางที่ดีเราควรจะปลงผมและหนวด ครองผ้ากาสาเยออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต”^๔ นอกจากนี้ในพระไตรปิฎกยังมีพุทธพจน์บางที่อธิบายอีกว่าเมื่อพระภิกษุรูปใดบอกคืนสิกขากลับมาใช้ชีวิตแบบฆราวาสเสพเมถุนธรรม ผู้รู้ทั้งหลายเรียกคนนั้นว่าเป็นปุถุชนเลว (ปุถุชนฺ หีน) ดังพุทธพจน์ในติสสเมตเตยยสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาตที่ตรัสว่า “ผู้ใดในเบื้องต้นเที่ยวไปผู้เดียว (ต่อมา) เข้าไปเสพเมถุนธรรม ผู้รู้ทั้งหลายเรียกผู้นั้นว่าเป็นปุถุชนเลวในโลกเหมือนยานที่แล่นไปฉะนั้น”^๕ นี่เป็นพุทธพจน์เพียงบางส่วนที่แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างฆราวาสและบรรพชิตในการเข้าถึงบรมธรรม

นอกจากนี้ยังมีหนังสือพระพุทธศาสนาในยุคหลังที่จะใช้เป็นฐานรองรับความเชื่อนี้ได้เป็นอย่างดีว่าฆราวาสและบรรพชิตนั้นมีความแตกต่างในการเข้าถึงบรมธรรม ในหนังสือมีลทินปัญหาที่อยู่หลายช่วงหลายตอนที่หนังสือเล่มนี้ได้อธิบายหลักพุทธธรรมที่สามารถตีความออกไปอย่างนั้นได้ เช่นในฉัฏฐวรรคในข้อที่ว่าคิหิอรหันตปัญหาอธิบายว่า ฆราวาสที่ได้สำเร็จพระอรหันต์แล้วหากไม่บวชเสียในวันนั้นก็เข้าสู่พระนิพพาน ที่เป็นอย่างนั้นก็เพราะว่าเพศฆราวาสนี้ต่ำไม่ควรจะรองรับภูมิพระอรหันต์ “เป็นด้วยเพศฆราวาสนี้ต่ำไม่สมควรแก่พระอรหันต์ ภูมิคฤหัสถ์นี้เป็นภูมิอันต่ำช้าจึงต้องให้ละเพศฆราวาสบวชเสียในวันที่ได้พระอรหันต์นั้นนี้แหละ”^๖ ส่วนในคิหิปปพิชิตสัมมาปฏิบัติปัญหาที่ ๙ จะเห็นคำอธิบายเกี่ยวกับนิพพานอีกนัยหนึ่งซึ่งเป็นการบ่งบอกว่าฆราวาสและบรรพชิตไม่มีความแตกต่างในการเข้าถึงหลักพุทธธรรม แต่อยู่ที่ว่าเพศบรรพชิตอยู่ในสถานะที่เอื้อต่อการปฏิบัติอย่างนั้นมากกว่าเท่านั้นเอง และไม่ควรถือว่าฆราวาสดีกว่าบรรพชิตหรือบรรพชิตประเสริฐกว่าฆราวาส แต่สำหรับพระเจ้ามีลทินพระองค์กลับมีความเห็นว่าเป็นเมื่อพระพุทธองค์ทรงสรรเสริญหลักสัมมาปฏิบัติ นั้นหมายความว่าผู้ใดปฏิบัติตามก็สามารถจะทำให้เกิดมรรคเกิดผลได้ การจะเลือกว่าเป็นฆราวาสหรือ

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๓/๕๘๔.

^๓ พุทธทาสภิกขุ, **ขุมนุมเรื่องยาว**, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๔๗.

^๔ อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๘/๓๐๗.

^๕ ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๒๓/๖๙๘., ดูเพิ่มเติมใน ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๑/๑๗๗-๑๗๙.

^๖ กรมศิลปากร, **มีลทินปัญหา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาคาร, ๒๕๔๙), หน้า ๔๔๔.

บรรพชิตนั้นเห็นจะไม่ตรงตามพุทธประสงค์ เมื่อเป็นเช่นนี้ฆราวาสจึงได้เปรียบว่าสบายกว่าเพราะไม่มีพุทธฎีกาทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไว้ ซึ่งตรงกันข้ามกับบรรพชิตที่จะต้องมีการรักษาวัตรปฏิบัติไม่ให้ผิดเพี้ยนไปจากพุทธบัญญัติที่ได้ตรัสสั่งสอนไว้ พระนาคเสนได้วิชันษาปัญหาไว้ว่า

ผู้ที่บรรพชิตนี้ดีกว่าคฤหัสถ์ จะปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติด้วยหวังจะได้บรรลุมรรคผลก็ได้โดยง่ายเร็วกว่าคฤหัสถ์ “อปปิโจ” เพราะบรรพชิตนั้นเป็นผู้มีกนน้อยสันโดษบริสุทธ์สะอาด “วิวิตโต” จำเพาะอยู่ในที่สงัด “อัสสนุโจ” มีได้ระคนปณอยู่ในหมู่คณะ มีได้ธรรมาภิบาลด้วยสิ่งใดมีอาลัยเด็ดขาดไม่ห่วงที่อยู่ ย่อมรักษาศีลขันธทั้ง ๔ ให้บริสุทธ์บริบูรณ์และฉลาดในชุดงค์ ๑๓ เช่นนี้จะหวังมรรคผลหรือคุณพิเศษอันได้ก็ดำเนินไปสู่กรรมฐานวิถิปฎิบัติให้สำเร็จได้คล่องไม่ต้องกินเวลานาน มีอุปมาฉันใดมีอุปมาไม่ยุดจเรือที่เกลี้ยงเกลาเรียบเสมอ อันบุคคลขัดดีแล้วและไม่คดเคี้ยวตรงดีจะมีอะไรติดเป็นมลทินก็หาไม่ได้ ย่อมแล่นได้ดี ฉันใด เพศบรรพชิตนี้ปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติอยู่แล้วย่อมยังกรรมฐานวิถิปฎิบัติให้สำเร็จได้คล่อง อาจกระทำสมณกิจให้สำเร็จหวังได้โดยง่ายฉะนั้น ส่วนเพศคฤหัสถ์ถึงจะสำเร็จได้ก็ยากนัก เพราะจิตมัววุ่นวายติดอยู่ด้วยเครื่องเกือกกลิ้งแห่งกิเลสต่างๆ ยากที่จะหาโอกาสกระทำให้เป็นสมาธิได้”

ท่านพุทธทาสภิกขุไม่เห็นด้วยกับทัศนะแบบดั้งเดิมที่ถือตามกันมานิพพานเป็นเรื่องสำหรับผู้ที่มิวิถีชีวิตแบบผู้สละโลกแล้วเท่านั้น ส่วนฆราวาสผู้ที่ยังหมกมุ่นอยู่ในโลกียวิสัยยากที่จะมีประสบการณ์กับภาวะแห่งนิพพานได้ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “อย่าได้ไปแยกฆราวาสกับบรรพชิตให้เป็นสัตว์คนละชนิดไปเสีย จะทำให้ร่วมใช้ธรรมะในพระพุทธานุศาสนากันไม่ได้ เป็นคนคือมีชีวิตแล้วก็ต้องการความอยู่อย่างเยือกเย็นเป็นนิพพาน มันต้องทำเหมือนๆ กัน ใช้ธรรมะอย่างเดียวกันตามความเหมาะสมตามระดับ”^๗ ท่านยังกล่าวอีกว่า “ไม่จำกัดว่าจะแต่งกายเป็นเพศบรรพชิตหรือคฤหัสถ์เพราะไม่ได้หมายเอาเพศ แต่หมายเอาแบบความเป็นอยู่แห่งชีวิตคือรูปและนามที่เป็นไปด้วยอาการอย่างไรต่างหาก... หลักธรรมทางใจไม่ได้มุ่งหมายเอาเพศหรืออาการภายนอกเป็นเกณฑ์”^๘ ท่านกล่าวว่าเรื่องความทุกข์ไม่มีการแบ่งแยกว่าเป็นฆราวาสหรือบรรพชิต ความทุกข์ปรากฏอยู่ในใจของใครมันก็ร้อนเหมือนกันทั้งนั้น ทุกข์เกิดขึ้นกับใครคนนั้นก็ต้องมีสติปัญญาหาสิ่งมาทำให้ทุกข์นั้นให้ดับลงไป นิพพานนั่นเองจะช่วยให้ทุกข์นั้นดับลงไปได้ จะดับลงชั่วคราวหรือดับอย่างถาวรก็มีผลแก่จิตใจเหมือนกันคือสภาพจิตช่วงนั้นว่างจากสิ่งรบกวนจิตใจ เมื่อพูดถึงเรื่องนิพพานท่านพุทธทาสภิกขุได้เล่าถึงประสบการณ์ในการศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จากพระไตรปิฎกของตัวเองไว้ว่า

^๗ กรมศิลปากร, **มิลินทปัญหา**, หน้า ๔๖๗-๔๖๘.

^๘ พุทธทาสภิกขุ, **สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๒**, เล่มที่ ๓๘. ก, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๕๔), หน้า ๖๙.

^๙ พุทธทาสภิกขุ, **ตามรอยพระอรหันต์**, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๒๒-๒๓.

เมื่ออาตมาได้บวชแล้ว ได้เรียนแล้วได้ชวนขวายเป็นตลอดเวลาอย่างน้อย ๕๐ ปี คือครึ่งศตวรรษ รวบรวมเรื่องพระนิพพานทั้งหมดในพระบาลี ในพระคัมภีร์ทั้งหลายมาศึกษาดู กลับรู้เรื่องปรากฏว่ามั่นคงกันข้ามกับที่เคยได้ยินมา ได้ฟังหรือที่เขาเคยยึดถือกันอยู่ว่าต้องรออีกหลายกัปหลายกัลป์จึงจะนิพพานได้ มาพบในลักษณะที่ตรงกันข้ามว่านิพพานต้องที่นี่และเดี๋ยวนี้และต้องมีอยู่ตลอดเวลาและต้องมีไปในทุกระดับ คือมีได้หลายระดับและก็มีกันได้ทุกระดับ แม้ที่เป็นชาวบ้านอยู่ตามบ้านตามเรือนก็ต้องมีเรื่องของนิพพานเข้าไปกำกับอยู่ด้วยมันจึงจะเป็นชีวิตที่มีค่ามีราคา เลยมั่นคงกันข้ามที่ว่าเคยยึดถือกันมาอย่างไร เดียวนี้มั่นคงกันข้าม เพราะแม้เดี๋ยวนี้ก็เถอะเวลานี้ก็เถอะหรืออาจจะพูดว่า แม้ที่นั่งกันอยู่ที่นี่หลายๆ คนนี้อาจจะมีบางคนที่ยังเข้าใจว่านิพพานนั้นต่ออีกหลายกัปหลายกัลป์จึงจะมีเรื่องนิพพาน ขอให้เข้าใจเสียใหม่ว่านิพพานต้องมีตลอดเวลา จนถึงกับพูดว่าขาดนิพพานเมื่อไหร่มันแหละจะตายเมื่อนั้น^{๑๐}

ในหนังสือเรื่อง “เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา อัตชีวประวัติของพุทธทาสภิกขุ” (พ.ศ.๒๕๕๕) พระประชา ปสนนธมโม ผู้สัมภาษณ์ได้ถามคำถามที่สำคัญเกี่ยวกับการตีความคำสอนของพระพุทธศาสนาว่า “เรื่องเล็กๆ อย่างนิพพาน ความว่าง อนัตตาที่เขียนระยะแรกๆ นั้นอาจารย์เขียนจากทฤษฎีหรือการปฏิบัติและกลับไปอ่านตอนหลังมีที่พลาดบ้างไหม” ท่านพุทธทาสภิกขุตอบคำถามนี้ว่า “เรื่องแบบนี้ไม่พลาดเพราะเราระวังมาก ตั้งใจมาก พยายามมองอย่างถี่ถ้วน การเขียนก็อาศัยจากทุกอย่างเท่าที่จะมีได้จากการอ่านการค้นคว้า มาจากการทดลองหรือการประพฤติปฏิบัติแล้วเป็นการรับรอง สิ่งที่ต้องอนุมานก็อนุมานเอามั่นรวมกันไป เวลาเขียนก็ระดมมาทั้งหมดที่จะเป็นประโยชน์ต่อคนอ่าน”^{๑๑} หรืออย่างที่ท่านพูดว่า “สิ่งที่เอามาให้เห็นไม่ได้เราไม่พูด เราไม่เอามาบังคับให้ใครเชื่อ คนอื่นเขาทำกันก็ตามใจ เราไม่ทำ เราจะพูดแต่สิ่งที่พอมองเห็นได้ว่ามันเป็นอย่างนั้น”^{๑๒} ในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุแล้ว นิพพานเป็นภาวะที่เข้าถึงได้เป็นสาธารณะทั้งไม่มีการแบ่งแยกระหว่างเพศและสถานะ นิพพานจึงเป็นภาวะที่มีได้ทั้งแก่ฆราวาสและบรรพชิต นิพพานจึงมีอยู่มากกว่าหนึ่งนิพพานที่แท้ก็มี นิพพานชั่วคราวก็มี ที่เป็นอย่างนี้ก็เพราะว่าการดับของกิเลสมีทั้งดับชั่วคราวและดับอย่างถาวร กิเลสดับลงชั่วคราวก็เรียกว่านิพพานชั่วคราวเป็นตทั้งคินิพพาน และวิกขัมภณนิพพาน แต่ถ้าหากกิเลสดับลงอย่างเด็ดขาดสมบูรณ์ก็เป็นสมุจเฉตนิพพาน เป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ซึ่งได้แก่

^{๑๐} พุทธทาสภิกขุ, *พุทธธรรมประยุกต์*, เล่มที่ ๑๗, จ. (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๑), หน้า ๑๖๙.

^{๑๑} พระประชา ปสนนธมโม, *เล่าไว้ยามวัยสนธยา: อัตชีวประวัติของพุทธทาสภิกขุ*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๕), หน้า ๒๒๘.

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมะเล่มน้อย*, เล่มที่ ๔๐, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๘), หน้า ๘๗.

นิพพานธาตุทั้งสองนั่นเอง ข้อแตกต่างระหว่างนิพพานทั้งสองนั้นมีอยู่เพียงอย่างเดียวเท่านั้นคือเป็นนิพพานถาวรกับไม่ถาวร ต่ทั้งคนิพพาน และวิกขัมภนนิพพานเป็นกุปปธรรมคือกิเลสยังสามารถกลับมากำเริบได้อีก ส่วนสมุจเฉตนิพพานเป็นอกุปปธรรม กิเลสที่ละได้แล้วไม่สามารถจะกลับมากำเริบได้อีกไม่ว่าจะอยู่ในสภาพแวดล้อมอย่างไรก็ตาม สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วสิ่งที่เรียกว่ามรรค ผล และนิพพานเป็นสิ่งที่มียู่ในชีวิตประจำวันของคนทุกคนที่นี้และเดี๋ยวนี้ โดยเฉพาะคนที่เป็นสัมมาทิฐิ ใ้ว่าจะเป็นคำที่สงวนไว้ใช้กับใครกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะเท่านั้น มรรคก็คือปัญญาที่เกิดขึ้นเมื่อมีการตัดกิเลสออกไปได้ ตัดออกไปชั่วคราวหรือตัดออกไปอย่างถาวรก็ได้“เรามีสติสัมปชัญญะ มีปัญญากวาดออกไปเสียได้นั้นแหละคือตัวมรรค จะไม่เรียกว่าถึงระดับโสดาปัตติมรรค สกิทาคามีมรรค ไม่เรียกอะไรแต่เรียกว่ามรรคเฉยๆ มรรคญาณ มรรคญาณ ญาณที่เป็นมรรคเป็นปัญญาหรืออาวูธ อาวูธ คือปัญญาที่เกิดขึ้นตัดกิเลสที่นั่นเรียกว่ามรรค”^{๑๓} ความรู้ที่มาตัดกิเลสคือมรรคญาณ ส่วนปัญญาญาณที่เกิดขึ้นเมื่อกิเลสถูกตัดนั่นคือผลเป็นผลญาณ เมื่อกิเลสถูกตัดออกไปแล้วก็รู้สึกเย็นเป็นสุขนี่เป็นนิพพานญาณ ดังนั้นมรรค ผล และนิพพานจึงมีอยู่ในชีวิตประจำวันของคนทุกคนแทรกซึมอยู่ในทุกกิจกรรม“ความรู้ที่ตัดความโง่งที่ทำอะไรไม่เป็นออกไปเสียนี้เรียกว่ามรรค เมื่อตัดความรู้ที่ทำอะไรไม่เป็นออกไปเสียได้แล้วมันก็เป็นผล หลังจากนั้นมันก็ได้รับประโยชน์คือนิพพาน”^{๑๔}

เรื่องมรรค ผล นิพพานนี้อย่าได้เข้าใจว่าอยู่นอกปากฟ้าหรือชาติหน้าอะไรทำนองนั้น มันอยู่ที่เราทุกคนเป็นประจำวัน คือต้องตัดความชั่วออกไปหลุดพ้นจากความชั่วและก็เป็นอิสระอยู่ไม่มีความทุกข์อย่างนี้เรียกว่ามรรค ผล นิพพาน ถ้าทำได้ส่วนน้อย ชั้นน้อย ก็เป็นชั้นต่ำๆ ทำได้สูงสุดก็เป็นชั้นสูงสุดขอให้ท่านทั้งหลายเป็นผู้มีมรรค ผล นิพพานนี้อยู่ในชีวิตประจำวัน คือมีการตัดความชั่วนี้เรียกว่ามรรค แล้วเราหลุดมาได้จากอำนาจของความชั่ว ความชั่วขาดไปแล้ว เราหลุดออกมาได้นี้เรียกว่าผล แล้วเราก็เป็นอยู่อย่างอิสระเหนือความชั่วและความทุกข์นี้เรียกว่านิพพาน^{๑๕}

เพราะเหตุใดท่านพุทธทาสภิกขุจึงมั่นใจว่าฆราวาสก็สามารถจะมีนิพพานได้ เป็นนิพพานแบบฆราวาสที่นี้และเดี๋ยวนี้ ท่านกล่าวว่านิพพานเมื่อพิจารณาจากหลักมงคลสูตรก็ไม่ได้บ่งบอกเลยว่าฆราวาสจะทำนิพพานให้แจ้งไม่ได้ มงคลสูตรไม่ได้มีการแบ่งแยกออกเป็นสองช่วงสองตอนเหมือนอย่างคำอธิบายจากผู้รู้บางท่านที่พยายามจะอธิบายว่ามงคลสูตรช่วงแรกสำหรับฆราวาส ส่วนมงคลสูตรช่วงปลายสำหรับบรรพชิต ท่านพุทธทาสภิกขุถือว่าคำอธิบายอย่างนี้ผิดและไม่ตรงตามพุทธประสงค์และพระพุทธรองค์ก็ไม่ได้มุ่งหมายไปอย่างนั้นด้วย ไม่ว่าฆราวาสหรือบรรพชิตต่างก็ต้องทำ

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะเล่มน้อย, หน้า ๑๒๑.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

^{๑๕} พุทธทาสภิกขุ, ตลกากริทธิธรรม เล่ม ๓, เล่มที่ ๑๖, ข, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ หน้าสวนโมกข์ ไซยา, ๒๕๔๔), หน้า ๒๔๘.

นิพพานให้แจ้งด้วยกันทั้งนั้น ในบทสรุปช่วงสุดท้ายของมงคลสูตรก่อนที่จะจบพระพุทธองค์ตรัสไว้ชัดเจนว่า นิพพานเป็นภาวะที่ทุกคนจะมีได้ทั้งนี้และเดี๋ยวนี้คือในชาตินี้ขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ หากใครต้องการจะเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นอันเป็นที่ปลอดภัยไม่มีภัยจำเพาะหน้า สิ่งที่คุณจะต้องทำเหมือนกันคือการทำนิพพานให้แจ้ง ก่อนที่จะจบมงคลสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า “เทวดาและมนุษย์ทำมงคลดังกล่าวมานี้แล้วไม่พ่ายแพ้ข้าศึกทั้งปวง ย่อมถึงความสวัสดิ์ในที่ทุกสถาน ทั้ง ๓๘ ประการนั้น เป็นมงคลอันสูงสุดของเทวดาและมนุษย์เหล่านั้น”^{๑๖} ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายเนื้อหาในมงคลสูตรนี้ว่า

เขาสอนว่าคาถาสุดท้ายข้อนี้ไม่ใช่สำหรับชาวบ้านที่เป็นฆราวาส นั่นคือกล่าวผิดความจริงที่สุดเพราะพระพุทธเจ้ามิได้มุ่งหมายอย่างนั้น มีเรื่องราวที่อ้างได้ ในเหตุที่ทำให้พระพุทธเจ้าได้ตรัสมงคลสูตรนี้ มงคล ๓๘ ประการนี้; ปรากฏอยู่ว่าท่านตรัสแก่เทวดา ไม่ใช่แก่พระ; ตรัสว่าเทวดาก็ตาม ฆราวาสก็ตาม ต้องถือมงคล ๓๘ ประการนี้; ฉะนั้นแม้ฆราวาสก็ต้องทำนิพพานให้แจ้งด้วยเหมือนกัน แต่เป็นไปในความหมายที่ต่ำลงมาสำหรับฆราวาส นิพพานในความหมายที่ต่ำลงมาสำหรับฆราวาสคือเย็นไว้ก็แล้วกันอย่าไปร้อน – ร้อนเข้า ดังที่ตรัสว่า *มฺหุสฺสฺส โลภมฺเมหิ* – เมื่อโลกธรรมกระทบแล้วอย่าหวั่นไหวนี้ฆราวาสก็ต้องทำ ที่ถูกก็ต้องสอนให้ฆราวาสทำอย่างนี้ พวกมหาเปรียญบางคนที่สอนว่าข้อความดังกล่าวนี้ไม่ได้สอนสำหรับฆราวาส อย่างนี้คนสอนนั้นเขลาและไม่รู้จริง ไปดูคำสอนของพระพุทธเจ้าไปทำลายคำสอนของพระพุทธเจ้า ขอยืนยันว่าแม้ฆราวาสแท้ๆ นี้ก็ต้องถือข้อนี้คือมงคลข้อที่ว่า *มฺหุสฺสฺส โลภมฺเมหิจิตฺตํ ยสฺสน กมฺปติ* – กระทบแล้วไม่หวั่นไหว *วิรชํ* – ไม่มีกิเลส *เขมํ* – เกษม นี้ก็เป็นของฆราวาสตามส่วน *อโสภํ วิรชํ เขมํ เอตมฺมงฺคลมฺุตตมํ* – เป็นผู้ไม่มีโรค เป็นผู้ไม่มีธุลีมลทิน เป็นผู้เกษมคือว่าสดชื่นแจ่มใสอยู่เสมอเพราะไม่มีกิเลส เมื่อฆราวาสเขาไม่มีกิเลสเขาก็มีความสดชื่นแจ่มใสอยู่เสมอได้ ขอให้ฆราวาสทำให้อย่างๆ ขึ้นไป อย่าได้ไปเชื่อคนพวกที่สอนผิดๆ ว่าถ้าโลกธรรมมากระทบฆราวาสแล้วต้องหวั่นไหวชิ ต้องเอากับมันชิ ต้องสู้กันอย่างที่ฟันต่อฟันตาต่อตา^{๑๗}

นิพพานจึงเกี่ยวข้องกับทุกๆ คนไม่ยกเว้นแม้กระทั่งฆราวาสผู้ยืนอยู่บนฝั่งปากแห่งโลกียวิสัย ใครที่มีความทุกข์คนนั้นนั่นแหละจะต้องเกี่ยวข้องกับนิพพานเพื่อจะทำให้ทุกข์นั้นดับไป ดับได้ชั่วคราวบ้าง ดับได้อย่างเด็ดขาดสมบูรณ์บ้าง เมื่อพูดถึงนิพพานสิ่งที่ทุกคนต้องกระทำไว้ในใจอยู่เสมอว่า “นิพพานเป็นของทุกคน ทุกคนมีนิพพานเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิต”^{๑๘} ซึ่งเป็นภาวะที่จะสัมผัสทำให้เกิดและปรากฏขึ้นได้ทั้งนี้และเดี๋ยวนี้ คำว่า “ทั้งนี้และเดี๋ยวนี้” คำนี้ไม่ได้มีความหมายว่านิพพานชั่วคราวเท่านั้นที่จะสัมผัสได้จริงในโลกแห่งวัตถุ แต่คำว่าทั้งนี้และเดี๋ยวนี้ยังรวมไปถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็เป็นสิ่งที่จะทำให้ปรากฏขึ้นได้ทั้งนี้และเดี๋ยวนี้ด้วยเช่นกัน “นิพพานน้อยๆ สั้นๆ อย่างนี้มันก็มี

^{๑๖} ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๑๓/๘.

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๑*, เล่มที่ ๓๑, (สุราษฎร์ธานี: สอนอุมมุนิธิ, ๒๕๑๘), หน้า ๖๖.

^{๑๘} พุทธทาสภิกขุ, *นิพพานสำหรับทุกคน*, (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑.

อยู่แล้วก็พอที่จะพูดได้ว่ามีที่นี้และเตียนี่ แต่ผมไม่ได้หมายความอย่างนั้น หมายความว่านิพพานที่จริงที่สมบูรณ์จะมีได้แม้ที่นี้และเตียนี่คือในชาตินี้ นิพพานน้อยๆ สั้นๆ ตัวอย่างนั้นมันก็มีอยู่แล้วถ้าไม่มีก็ตายแล้วก็พูดว่าอย่างนั้น”^{๑๙} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าคำพูดที่ว่าทุกคนมีนิพพานเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตหรือนิพพานมีอยู่แล้วเป็นนิพพานต้นทุน เป็นนิพพานพื้นฐาน คำอธิบายอย่างนี้อาจจะไม่เป็นที่ยอมรับของผู้รู้ทั้งหลายหรืออาจจะไม่เชื่อเสียด้วยซ้ำว่ามีนิพพานในลักษณะอย่างนี้ เพราะอย่างไรเสียคนกลุ่มนี้ก็ยังมีเชื่อที่ว่านิพพานนั้นยังอีกนานถึงจะบรรลุถึงได้ “พอพูดกันถึงเรื่องนี้จะให้มีพระนิพพานแม้เป็นเพียงตัวอย่างนี้ก็ไม่มีใครยอมรับ ไม่มีใครยอมรับว่าเราสามารถที่จะมีพระนิพพานเป็นสันติภูมิธรรมในรูปปริยัติก็ดี ในรูปของปฏิบัติก็ดี ในรูปของปฏิเวธก็ดี เราสามารถทำให้พระนิพพานนี้เป็นสันติภูมิธรรมคือเห็นเอง เห็นเอง”^{๒๐} นิพพานเห็นในรูปของปริยัติก็ได้ เห็นในรูปของการปฏิบัติก็ได้ แต่ถ้าเห็นในรูปของปฏิเวธนั่นคือการรู้แจ้งแทงตลอดในสิ่งนั้น นี่เป็นการเห็นที่สมบูรณ์และได้รับผลเป็นสันติภูมิธรรม เป็นสันติภูมิธรรมที่เป็นปฏิเวธ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าตามธรรมชาติล้วนๆ แล้วเวลาที่จิตมันว่างจากกิเลส ตัณหา อุปาทานหรือว่างจากความทุกข์นั้นมันมีอยู่ไม่ใช่ว่าจะไม่มีเสียเลยแต่มันน้อยหรือมีเหมือนกับไม่มี และเวลาที่จิตใจว่างจากตัวกู-ของกูหรือเวลาที่สบายใจนั้นแหละเป็นเวลาที่ควรที่จะเรียกว่านิพพาน จิตประภัสสรตามคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทนั่นเองคือนิพพานประเภทที่เรียกว่าตังคินิพพานเป็นนิพพานชั่วคราวที่ธรรมชาติดีให้ชิมลองอยู่เสมอๆ “ธรรมชาติดีเป็นประภัสสรคือใสกระจ่างนี้เราเรียกว่าความว่างเดิมพันคือชีวิตเดิมพัน ชีวิตที่ยังเปลี่ยนแปลงได้แล้วนั่นคือนิพพานประเภทตังคินิพพาน จิตประภัสสรเป็นนิพพานประเภทตังคินิพพาน เป็นนิพพานเดิมพัน เป็นนิพพานพื้นฐาน”^{๒๑} นิพพานชนิดนี้บางครั้งท่านพุทธทาสภิกขุเรียกว่าเป็นนิพพานตามธรรมชาติ หรือนิพพานชั่วขณะตามธรรมชาติไปก็มี

เป็นความจริงที่ว่านิพพานทุกระดับเป็นภาวะที่สามารถจะสัมผัสหรือประจักษ์แจ้งได้ที่นี้และเตียนี่เพราะนิพพานไม่ได้เกิดหรือปรากฏอยู่เบื้องหลังชีวิตหลังความตาย แต่นิพพานเป็นภาวะที่ดำรงอยู่คู่กับชีวิตที่ยังสดอยู่และมีลักษณะเป็นสันติภูมิโก นี่เป็นความจริงที่หลายคนอาจจะมองข้ามไปว่าทุกชีวิตรอดอยู่ได้ก็เพราะมีนิพพานคอยสร้างความสมดุลให้แก่จิตใจ เมื่อไหร่ที่เกิดความร้อนขึ้นมาในจิตใจแล้วมันสามารถสงบลงไปได้ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ขณะนั้นได้ชื่อว่าเราได้สัมผัสกับนิพพานแล้วนั่นเอง “หวังนิพพานที่นี้และเตียนี่จะถูกต้องตามหลักของพระพุทธเจ้า ที่ไหนมีเย็น

^{๑๙} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข (ระดับมหาวิทยาลัย)**, เล่มที่ ๓๙. ค, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๖

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, **สันติภูมิธรรม**, เล่มที่ ๑๓. ข, (สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๙), หน้า ๖๙.

^{๒๑} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒**, เล่มที่ ๓๑. ก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิไชยา, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๓.

เพราะว่างจากกิเลสที่นั่นเป็นนิพพาน”^{๒๒} ท่านพุทธทาสภิกขุเปรียบนิพพานเหมือนกับสระน้ำที่ พระพุทธองค์ขุดไว้สำหรับให้ทุกคนได้ใช้ดื่มกินดับกระหาย ใครที่กระหายน้ำก็ต้องหยั่งลงสู่สระน้ำอยู่ บ่อยครั้งมากบ้าง น้อยบ้าง แล้วแต่ว่าคนนั้นจะกระหายน้ำขึ้นมาเมื่อไหร่ นั่นหมายความว่าเมื่อความ ทุกข์ร้อนเกิดขึ้นกับจิตใจ นิพพานนั่นเองที่จะมาช่วยดับทุกข์ร้อนแห่งจิตใจให้คลายหรือดับลง นิพพาน จึงเป็นที่ต้านทานเป็นที่ป้องกัน เป็นที่หลบซ่อนของสัตว์ทั้งหลายผู้ต้องการหลุดพ้นจากความทุกข์ ทั้งหลุดพ้นเพียงชั่วคราวและหลุดพ้นอย่างเด็ดขาดสมบูรณ์สิ้นเชิง นั่นก็คือการบรรลุถึงนิพพานธาตุทั้งสองนั่นเอง

ในอนาสวาทิสุตระ สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคพระพุทธรองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจัก แสดงธรรมเป็นที่เร้นและทางที่ให้ถึงธรรมเป็นที่เร้นแก่เธอทั้งหลาย... จักแสดงธรรมเป็นที่ต้านทาน และทางที่ให้ถึงธรรมเป็นที่ต้านทานแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง”^{๒๓} แล้วอะไรเป็นที่หลีกเร้นเป็นที่หลบซ่อน และธรรมเป็นที่ต้านทานของสัตว์ทั้งหลาย พระพุทธรองค์ตรัสว่าความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ และโมหะนั้นเองตรัสเรียกว่าธรรมเป็นที่หลีกเร้นและธรรมเป็นที่ต้านทาน ส่วนในคัมภีร์จูฬนิทเทส มีภาคของพระสารีบุตรที่ว่า “นิพพานและปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่นิพพานโดยความเป็นธรรมเกษม คือเป็นที่ปกป้อง เป็นที่หลีกเร้น เป็นที่พึ่ง ที่อาศัยที่ปลอดภัย ที่ไม่จืดที่ไม่ตาย ที่ดับเย็น”^{๒๔} ข้อความที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์จูฬนิทเทสนี้แทบจะไม่ต้องอธิบายอะไรเพิ่มเติมอีกแล้วโดยเฉพาะคำที่ว่า “ตามโต” และ “เลณโต” ที่แปลว่าเป็นที่ปกป้อง เป็นที่หลีกเร้น ท่านพุทธทาสภิกขุแปลสองคำนี้ว่า เป็นที่ต้านทานและเป็นที่หลบซ่อน โดยเฉพาะคำว่าหลบซ่อนมีความหมายในตัวเองว่าเป็นที่อยู่พัก อาศัยเพียงชั่วคราวก็ได้ ที่หลบซ่อนจากความทุกข์หรือที่พักผ่อนทางวิญญาณของมนุษย์ก็คือนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะเดิมแท้ของจิต เรียกได้ว่าหลบซ่อนอยู่เพียงชั่วคราวหรือใช้เป็นที่หลุดพ้นออกไปจาก สังสารวัฏฏ์อย่างนี้ก็ได้เช่นกัน นี่เป็นบรมธรรมสูงสุดตามคติของพระพุทธศาสนาเถรวาท ส่วนเหตุที่ มนุษย์ยังต้องหลบซ่อนอยู่เป็นครั้งคราวก็เพราะว่า “พวกเรานี้เป็นสัตว์ที่ยังช่วยตัวเองไม่ได้ ต้องการที่ หลบที่ซ่อนหรือต้องการที่พึ่งที่ต้านทาน เหมือนกับต้องการมีโล่เป็นเครื่องป้องกันตัว โล่หรือที่พึ่งที่ หลบที่ซ่อนนั่นก็คือนิพพาน”^{๒๕} ชีวิตนี้มีนิพพานเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงไว้ นิพพานชั่วคราวนั้นแหละช่วย ให้ทุกชีวิตรอดอยู่ได้อย่างปกติ นิพพานจึงเกี่ยวข้องกับทุกๆ คนไม่ใช่ว่าจะเกี่ยวกับใครคนใดคน หนึ่งโดยเฉพาะหรือเหมาะกับวิถีชีวิตแบบใดแบบหนึ่งเท่านั้น ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้ไว้ดังนี้

ท่านจะต้องสนใจให้ดี ให้เข้าใจเรื่องของนิพพานจึงจะไม่เสียที่ที่เป็นพุทธบริษัทและ พระพุทธศาสนาก็จะมีประโยชน์แก่ทุกคนหรือทุกท่าน มันเป็นเรื่องที่มีสำหรับทุกคน ไม่ใช่มี

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข (ระดับมหาวิทยาลัย), หน้า ๕๐.

^{๒๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๐๘/๔๖๔.

^{๒๔} จุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๖๗/๒๕๒.

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, ทางตามหลักพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗๕.

สำหรับสองสามคนหรือไม่ก็คน ถ้ามีได้เฉพาะแก่พระอรหันต์แล้ว พระอรหันต์ก็มีไม่กี่คน พุทธศาสนาก็ไม่มีประโยชน์แก่คนทั่วไป มีแก่คนไม่กี่คนอย่างนี้มันไม่คุ้มค่า พุทธศาสนาจะต้องเป็นประโยชน์แก่ทุกคนไม่มากก็น้อย เหมือนกับว่าสระน้ำใหญ่ สระน้ำใหญ่ที่ใครขุดไว้มันก็มีประโยชน์แก่สัตว์ทุกชนิดและทุกขนาด สัตว์ตัวโตๆ เช่น ช้าง มันก็ลงไปกินไปอาบได้ สัตว์รองลงมาก็ลงไปกินไปอาบได้ นกหนูลงไปกินไปอาบได้ สัตว์ตัวเล็กๆ เช่น กบ เขียด หรือเล็กกว่า เขียด มันก็ลงไปกินไปอาบได้ มีประโยชน์แก่สัตว์ทุกชนิดหรือทุกขนาดดั่งนี้มันก็คุ้มค่า พระนิพพานก็เหมือนกัน เหมือนกับเป็นสระที่พระพุทธเจ้าท่านขุดไว้ก็เป็นประโยชน์แก่ทุกคน ตามมากตามน้อยโดยสมบูรณ์เต็มที่หรือโดยบางส่วนก็ตาม มันก็เรียกว่ามีประโยชน์ด้วยกันทั้งนั้น... แม้คนโง่ไม่รู้จักรพระนิพพานเอาเสียเลย เขาก็ยังลงไปกินไปอาบในสระแห่งพระนิพพานนั้นได้โดยไม่รู้สึกตัว ข้อนี้ก็เพราะว่าพระนิพพานเป็นธรรมชาติที่มีอยู่ในที่ทั่วไป เมื่อบุคคลไม่มีความร้อนใดๆ ก็หมายความว่ากำลังดื่มกินพระนิพพาน^{๒๖}

แต่อย่างไรก็ตาม ในการอธิบายหรือการตีความคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ ใ่ว่าจะไม่มีปฏิกิริยาจากคนในสังคมเสียเลย คนที่ไม่เห็นด้วยกับคำอธิบายของท่านในเรื่องนี้ก็มีอยู่มากเช่นกัน พระอนันต์ เสนาพันธ์เรียกท่านพุทธทาสภิกขุเสียใหม่ว่า “ทาสเดียรฉัตร” เพราะไม่พอใจในการอธิบายหลักพุทธธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับเรื่องนรก สวรรค์ นิพพาน สังสารวัฏฏ์ โลกียธรรม โลกุตตรธรรม ชาติ เป็นต้น ที่พระภิกษุรูปนี้เห็นว่าน่าจะไม่ตรงตามพุทธพจน์ เช่นคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับนิพพานที่ว่าเมื่อเกิดผัสสะทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วมีสติสัมปชัญญะยับยั้งไว้ได้ไม่เกิดเป็นตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ขณะนั้นเรียกว่าจิตใจได้สัมผัสกับนิพพานชั่วคราวแล้ว แต่เมื่อทำได้อย่างถาวรก็เรียกว่าได้บรรลุถึงนิพพานที่แท้ พระอนันต์ เสนาพันธ์กล่าวว่าคำอธิบายอย่างนี้เป็นคำอธิบายของคนด้อยปัญญา เป็นคำอธิบายของพวกเดียรฉัตรไม่ใช่ในนิพพานตามความหมายของพระพุทธเจ้า พระอนันต์ เสนาพันธ์จึงกล่าวว่า “การอธิบายนิพพานง่ายๆ ตื้นๆ อย่างพุทธทาสนั้นย่อมทำให้การตรัสรู้ของพระพุทธองค์นั้นไร้ความหมายอย่างสิ้นเชิง”^{๒๗} หรือคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุที่ว่านิพพานใช้กับสัตว์เดรัจฉานหรือใช้กับวัตถุบางอย่าง เช่น ใช้กับการดับของถ่านไฟ เป็นต้น เพราะไม่เข้าใจบริบทของการใช้คำว่านิพพานตามที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก พระอนันต์ เสนาพันธ์จึงกล่าวหาท่านพุทธทาสภิกขุว่า “กล่าวไปบอกว่ามีพระนิพพานในวัฏสงสารสอนผิดๆ ว่าเมื่อไม่มีตัวตนแล้วจะเอาอะไรไปเกิด? กล่าวดูหมิ่นเหยียดหยามพระนิพพานว่าแม้แต่สัตว์เดรัจฉานก็ได้ กล่าวจ้วงจาบ

^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ, *นิพพานสำหรับทุกคน*, หน้า ๙-๑๐.

^{๒๗} พระอนันต์ ชยানันโท, “คำสอนเดียรฉัตร”, ใน *คำสอนเดียรฉัตร*, รวบรวมจัดพิมพ์โดย ภิกษุชยานันโท (พระอนันต์ เสนาพันธ์), (กรุงเทพฯ: บริษัท บพิท จำกัด, ๒๕๒๒), หน้า ๔๖.

พระอภิธรรมไม่ใช่พุทธพจน์ที่แท้จริง กล่าวบิดเบือนว่าธรรมสูงสุดของพุทธเจ้าคือจิตว่าง”^{๒๘} นอกจากนี้ยังมีข้อกล่าวหาอื่นๆ อีกมาก เช่น ท่านพุทธทาสภิกขุเป็นคอมมิวนิสต์มีลักษณะการกระทำที่เป็นไส้ศึกเพื่อเปิดประตูให้คอมมิวนิสต์เข้ามาทำลายพระพุทธศาสนา และนี่ก็เป็นที่มาของชื่อที่พระภิกษุรูปนี้เรียกท่านพุทธทาสภิกขุเสียใหม่ว่าทาสเดียดรณี “บุคคลผู้นี้ไม่ควรที่จะให้นำเอาชื่อพุทธทาสไปใช้ให้แปดเปื้อนเพราะทาสพระพุทธรูปเจ้ามันจะต้องชื่อสัตย์ประกาศแต่หลักธรรมอันแท้จริงของพระพุทธรูป แต่เจ้าคุณเงื่อม พาณิช หรือพระเทพวิสุทธิเมธีนั้นเป็นทาสที่ทรยศหักหลังบิดเบือนคำสั่งสอนของพุทธรูป จึงน่าจะชื่อว่าทาสเดียดรณีมากกว่า”^{๒๙} ต่อประเด็นปัญหาเหล่านี้มีหลายท่านได้ตอบแทนท่านพุทธทาสภิกขุไปบ้างแล้วในบางประเด็น เช่น สมภาร พรหมทาเมื่อครั้งยังเป็นสามเณรอยู่ก็ได้เขียนบทความอธิบายข้อกล่าวหาจากกลุ่มที่โจมตีท่านพุทธทาสภิกขุ เนื้อหาส่วนนี้ทางสวนโมกข์ได้คัดมาตีพิมพ์รวมอยู่ในหนังสือเรื่อง “ห้าสิบปีสวนโมกข์ ภาคหนึ่ง: เมื่อเขาพูดถึงเรา” (พ.ศ.๒๕๒๕) ในลำดับที่ ๑๑๗ ภายใต้อธิบายบทความว่า “คำสอนของเดียดรณีภาคสอง” หรือผู้ที่ใช้นามว่า “สาวก” ได้ออกหนังสือที่ชื่อว่า “ไต่สำนักธรรมกายผ่านไต่พระ? อนันต์ เสนาพันธ์ เรื่องคำสอนเดียดรณี” (พ.ศ.๒๕๔๒) ได้ตอบข้อกล่าวหาในประเด็นต่างๆ ถึง ๓๕ ประเด็น (หนังสือเรื่องนี้ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.๒๕๒๒ ภายใต้อธิบายว่า “ไต่พระ? อนันต์ เสนาพันธ์และคณะเรื่องคำสอนเดียดรณี” ในหน้าสุดท้ายก่อนที่จะจบผู้ที่ใช้นามว่าสาวกได้สรุปทิ้งท้ายไว้ว่า “คำสอนเดียดรณีของพระอนันต์ เสนาพันธ์และคณะยังมีสิ่งทีเลอะเทอะเปรอะเปื้อนอีกมากมาย แต่มันเลอะเทอะเปรอะเปื้อนเสียจนไม่สมควรที่จะนำมาพิจารณาคือไร้สาระเสียยิ่งกว่าไร้สาระจึงขอยุติไว้แต่เพียงเท่านี้”^{๓๐} ส่วนท่านพุทธทาสภิกขุผู้เป็นต้นเรื่องก็ได้ตอบข้อกล่าวหาในประเด็นไว้อย่างชัดเจนซึ่งภายหลังได้นำมาตีพิมพ์เผยแพร่มาเป็นหนังสือเรื่อง “ธรรมะน้ำล้างธรรมะโคลน” โดยสำนักพิมพ์อรุณวิทยา (พ.ศ.๒๕๓๓) ซึ่งมีการตอบข้อกล่าวหาถึง ๑๔๐ ข้อ (เล่มที่ตีพิมพ์โดยสำนักพิมพ์กรีน ปัญญาญาณ พ.ศ.๒๕๕๖ รวบรวมประเด็นปัญหาต่างๆ ที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ตอบไว้มีทั้งหมด ๑๔๖ ข้อ) โดนัล เค. สแวงเนอร์ (Donald K. Swearer) ได้กล่าวถึงท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนี้ว่า

ท่านพุทธทาสก็เช่นเดียวกับนักคิดผู้ริเริ่มนำทางคนอื่นๆ ที่ย่อมจะถูกวิพากษ์วิจารณ์จากหลายๆ ฝ่ายที่ไม่เห็นพ้องกับท่าน นักปฏิบัติกรรมฐานวิจารณ์ท่านว่าเขียนงานไว้มากมายกายกองเกินความจำเป็น นักปรัชญาอภิธรรมในแบบแผนเดิมก็วิจารณ์ความคิดของท่านว่าไม่ดำเนินตามแนวคัมภีร์เก่า นักกิจกรรมทางการเมืองก็วิจารณ์สังคมอุดมคติของท่านว่าเป็นเรื่องเพ้อฝัน

^{๒๘} พระอนันต์ ชยানันโท, “คำปรารภ”, ใน คำสอนเดียดรณี, รวบรวมจัดพิมพ์โดย ภิกษุชยานันโท (พระอนันต์ เสนาพันธ์), (กรุงเทพฯ: บริษัท บพิตร จำกัด, ๒๕๒๒), หน้า ๒.

^{๒๙} พระอนันต์ ชยานันโท, “คำสอนเดียดรณี”, หน้า ๒๙.

^{๓๐} สาวก, ไต่สำนักธรรมกายผ่านไต่พระ? อนันต์ เสนาพันธ์ เรื่องคำสอนเดียดรณี, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (นนทบุรี: สถาบันวิทยาศาสตร์สังคม (ประเทศไทย), ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๕.

และยังมีถ้อยวิจารณ์อื่นๆ อีกมาก โดยเหตุที่ท่านพุทธทาสกระทำการแพร่ธรรมะอยู่ภายในสวนโมกข์ซึ่งเป็นวัดป่าที่อยู่ห่างไกลจากความอึกทึกจอแจและเร่งรีบของชีวิตคนเมืองสมัยใหม่ ท่านจึงมักถูกเข้าใจผิดๆ เสมอว่า เสนอแต่ภาพของพุทธศาสนาของอีกโลกหนึ่งซึ่งไม่สมสมัย หรือสอนเน้นเฉพาะแต่การให้ปัจเจกบุคคลปฏิบัติเฉพาะตนยิ่งกว่ามุ่งเปลี่ยนแปลงสังคมเป็นต้น แต่สัจจะย่อมเป็นสัจจะเสมอ แน่นนอนว่าท่านพุทธทาสเน้นที่ความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) และการปฏิบัติตนของปัจเจกบุคคล แต่ทว่าสภาพความเป็นอยู่จริงของสวนโมกข์ก็ได้แสดงให้เห็นถึงความเป็นชุมชนอุดมคติด้วยหาใช่เป็นสถานที่ซึ่งคนแยกตัวถอยหนีไปจากโลกไม่^{๓๑}

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าในการอธิบายหลักพุทธธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุใช้ว่าจะมีคนเห็นดีเห็นงามกับท่านไปเสียทั้งหมด แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้เช่นกันว่าผลจากการตีความหลักพุทธธรรมที่ท่านยึดถือปฏิบัติอยู่นั้น ได้ทำให้คนจำนวนหนึ่งหันมาสนใจศึกษาพระพุทธศาสนาเพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะกลุ่มปัญญาชน หรือแม้จะเป็นฝ่ายปฏิกริยาที่ยังถือว่าอยู่ในขอบข่ายนี้ด้วยเช่นกัน สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ปราชญ์แห่งพระพุทธศาสนาเถรวาทผู้ร่วมยุคสมัยเดียวกันกับท่านพุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงท่านพุทธทาสภิกขุไว้ว่า “ท่านพุทธทาสเป็นผู้มีความคิดริเริ่มอย่างสำคัญ อย่างน้อยก็เป็นท่านหนึ่งที่มีตรงกลับไปหาพระไตรปิฎกและได้อุทิศเวลาและเรี่ยวแรงให้แก่การศึกษาค้นคว้าพุทธพจน์อย่างจริงจังโดยใช้ภาษาเป็นสื่อมุ่งไปหาเนื้อธรรม”^{๓๒} ท่านยังอธิบายอีกว่าท่านพุทธทาสภิกขุอยู่กับพระไตรปิฎกมายาวนานตั้งใจศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกอย่างเอาจริงเอาจัง ดังนั้นการจะตัดสินใจสรุปลงไปว่าแนวคิดของท่านพุทธทาสภิกขุเป็นอย่างไรจึงไม่ใช่เรื่องง่ายเลยและก็ไม่ควรจะด่วนสรุปง่ายเกินไป “แนวคิดของท่านพุทธทาสเป็นอย่างไร ซึ่งอาจเป็นหัวข้อสำคัญที่ผู้ศึกษางานของท่านพุทธทาสจะต้องมาช่วยกันวิเคราะห์ถกเถียงกันโดยไม่ด่วนตัดสินหรือสรุป เพราะท่านพุทธทาสมองอะไรกว้างขวางและมีผลงานมากมาย การสรุปที่ว่านั้นจึงมีความเสี่ยงภัยอยู่”^{๓๓}

ชีวิตแห่งศาสนาไม่ใช่เป็นวิถีชีวิตที่จะต้องหนีออกไปจากโลก แต่การอยู่ในโลกและรู้แจ้งโลกจึงจะทำให้ถึงที่สุดแห่งโลกคือสังสารวัฏฏ์นี้ได้ นิพพานจึงไม่ใช่เรื่องที่เหลือวิสัยแต่อยู่ในวิสัยที่จะสามารถทำให้เกิดมีขึ้นมาได้ทีนี้และเดี๋ยวนี้ บางครั้งได้โดยบังเอิญประจวบเหมาะก็มีหากสภาพแวดล้อม

^{๓๑} โดแนล เค. สแวนเนอร์, “ทัศนวิสัยของท่านพุทธทาสภิกขุ”, ใน พุทธทาสภิกขุ, ธัมมิกสังคมนิยม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: สำนักงานสิทธิโชค ศรีเจริญ ทยาความ, ๒๕๔๒), หน้า (๑๔-๑๕).

^{๓๒} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พระไทยใช่เขาใช่เรา? (นิพพาน-อนัตตา: ฉบับเพียงเพื่อไม่ประมาท)**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: เจริญดีมั่นคงการพิมพ์, ๒๕๖๐), หน้า ๕๕.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), “มองอนาคตผ่านแนวคิดและชีวิตท่านพุทธทาส”, อ่างใน คณะอนุกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์ ๑๐๐ ปี ชาตกาลพุทธทาสภิกขุ, **พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตาย เล่ม ๒: สืบสานปณิธานพุทธทาส**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการอำนวยการจัดงาน ๑๐๐ ปี พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๔๙), หน้า ๑๔.

รอบข้างเอื้ออำนวยหรือมีสิ่งที่เป็นอุปสรรคทางจิต โลกียะกับโลกุตระไม่มีการแบ่งแยกออกจากกัน อย่างเด็ดขาดสมบูรณ์เหมือนดังอุปมาที่ว่าฝั่งนี้และฝั่งโน้น แต่โลกทุกโลกรวมอยู่ที่นี้และเดี๋ยวนี้และนิพพานก็อยู่ที่นี้และเดี๋ยวนี้ด้วยเช่นเดียวกัน ทั้งเป็นภาวะที่จะบรรลุถึงได้โดยที่ไม่ต้องเคลื่อนกายออกจากฐานเดิมแม้แต่น้อย“แม้นิพพานธรรมจะอยู่นอกเหนือกาลอวกาศแห่งสังสารวัฏ แต่ก็แทรกซึมอยู่กับโลกภพนี้และแม้ระยะห่างของนิพพานจากผู้อยู่ในระดับจิตบางระดับจะดูคล้ายเป็นอนันต์ แต่ก็อาจบรรลุถึงได้โดยมิต้องเคลื่อนไหวกายจากที่เดิมและในขณะที่ปัจจุบันทันทีนั่นเอง”^{๓๔} เนื้อหาต่อไปนี้จะเป็นการอธิบายนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ การไม่เกิดขึ้นแห่งตัวกู-ของกูคือภาวะแห่งนิพพาน

ภาวะแห่งนิพพานในพระไตรปิฎกได้มีการอธิบายไว้หลายมิติด้วยกัน เช่นว่า นิพพานเป็นธรรมชาติที่ไม่เกิด (อชาตยะ) ไม่ปรากฏ (อภูตยะ) ไม่ถูกเหตุสร้าง (อกตยะ) ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (อสังขตยะ) นิพพานเป็นอนัตตสันนะเป็นอนันตยะ นิพพานคืออายตนะแต่ในอายตนะนั้นไม่มีปฐวีธาตุ ไม่มีอาโปธาตุ ไม่มีเตโชธาตุ ไม่มีวาโยธาตุ ไม่มีอากาศอันจุลยตนะ ไม่มีวิญญูณัญญายตนะ ไม่มีอากิญจัญญายตนะ ไม่มีเนวสัณญานาสัญญายตนะ ไม่ใช่โลกนี้ไม่ใช่โลกอื่น ไม่มีดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ อายตนะนั้นไม่มีการมา การไป การตั้งอยู่ การจุติ ไม่มีที่ตั้งอาศัย ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่มีอารมณ์นี้คือที่สุดแห่งทุกข์ บางครั้งเพราะเนื้อหาในพระสูตรได้บรรยายภาวะแห่งนิพพานไว้อย่างนี้ จึงเปิดช่องทำให้มีการตีความคำสอนในส่วนนี้ไปอีกนัยหนึ่งซึ่งแตกต่างไปจากแนวคิดกระแสหลักก็มีอยู่เช่นกัน อย่างที่ผู้รู้บางท่านอธิบายว่ามีอายตนะนิพพานเป็นที่ตั้งดูพระพุทธรูปเจ้าและพระอรหันต์ไปสู่อายตนะของตนอย่างนี้ไปก็มี สำหรับปัญหาในเรื่องนี้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้สื่อสารไปยังกลุ่มผู้ที่มีความเชื่ออย่างนี้ว่า “นิพพานชนิดที่เป็นสถานที่ มีขนาดวัดได้ก็เพี้ยนไปไกลอยู่แล้วยิ่งเป็นที่ดูเอาพระพุทธรูปเจ้าและพระอรหันต์ไปรวมไว้ด้วยกันแล้วคนในโลกนี้ยังเข้าสมาธิไปเฝ้าถวายข้าวบูชาก็ด้วย ยิ่งเป็นเรื่องเลื่อนลอยจะมีได้ก็แต่เพียงเป็นภาพนิมิตที่จิตปรุงแต่งขึ้นตามคำบอกนำ”^{๓๕} ท่านยังกล่าวอีกว่าคำว่า “อายตนะนิพพาน” คำนี้ไม่มีโดยบาลีนิยมและไม่ปรากฏคำนี้ในที่แห่งใดทั้งในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นรองลงมาจากพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ชั้นหลังใดๆ ก็ตาม นี่เป็นกรณีตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าภาวะแห่งนิพพานตามที่ได้บรรยายไว้ในพระไตรปิฎกของเถรวาท แต่บางครั้งผู้รู้บางท่านกลับตีความคำสอนในส่วนนี้แตกต่างไปจากแนวคิดกระแสหลักก็มีอยู่เช่นกัน

เมื่อกล่าวถึงภาวะแห่งนิพพานดูเหมือนว่าท่านพุทธทาสภิกขุจะไม่สนใจเสียด้วยซ้ำไปว่านิพพานดำรงอยู่อย่างไร ดำรงอยู่ที่ไหนหรือเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วนิพพานจะเป็นอยู่อย่างไร แต่การจะบอกว่าท่านไม่สนใจหรือปฏิเสธภาวะแห่งนิพพานซึ่งเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่อย่างเป็นอนันต์เป็นอสังขตธรรม

^{๓๔} ระวี ภาวิไล, *ความสงบ*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ: ฟ้าสี, ๒๕๔๔), หน้า ๗๘.

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนาและสร้างสรรค์สังคมไทย (ฉบับเพิ่มเติม-จัดลำดับใหม่)*, พิมพ์ครั้งที่ ๒๓, (กรุงเทพฯ: บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๒๓๐.

ตามที่คัมภีร์พระพุทธศาสนาได้อธิบายไว้นั้น ดูจะเป็นคำพูดที่ไม่เป็นจริงทั้งยังขัดแย้งกับข้อมูลหลักฐาน เนื้อหาคำบรรยายที่ปรากฏอยู่ในหนังสือของท่านอีกด้วย ในหนังสือเรื่องสันติภูมิธรรมนั้น (เล่ม ๑๓. ข) เนื้อหาส่วนหนึ่งก็เป็นการอธิบายภาวะแห่งนิพพานตามแนวจารีต เช่นว่านิพพานเป็นอสังขตธรรมเป็น วิสังขาร เป็นอนิทสสนะเป็นอนันตะ อย่างนี้เป็นต้น ท่านพุทธทาสภิกขุได้พิจารณาเนื้อหาส่วนนี้ไว้ด้วย เช่นกันแต่สิ่งที่ท่านเน้นมากคือนิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ ซึ่งเป็นภาวะที่ประจักษ์แจ้งอยู่ที่จิต เป็นนิพพาน ในทิฏฐธรรมคือสิ่งที่ตนรู้เห็นเองรู้แจ้งเองที่นี้และเดี๋ยวนี้ไม่ใช่ฟังหรือเชื่อตามใครมา

สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานทุกระดับจะต้องมีอยู่ที่นี้และเดี๋ยวนี้ในโลกแห่งวัตถุ ซึ่งเป็นภาวะที่จิตสามารถจะสัมผัสรับรู้ได้เป็นสันติภูมิของใครของมันรู้แทนกันไม่ได้ “คำว่า “เห็น” ในที่นี้มันใช้แทนคำพูดอื่นๆ เช่นคำว่า “รู้สึก” ธรรมที่รู้สึกอยู่กับใจนั้นแหละเรียกว่าเห็นหรือเห็นเอง รู้สึกเองก็เรียกว่าเห็นเองเพราะว่าธรรมะในที่นี้ไม่ได้หมายถึงสิ่งที่เห็นด้วยตาหรือดูด้วยตาธรรมดาแต่ดู ด้วยธรรมะ ธรรมจักขุ ธรรมจักขุเห็นนั่นคือรู้สึกด้วยใจ”^{๓๖} “โลกนี้หรือโลกอื่นหรือการจะอยู่เหนือโลก เป็นโลกุตระมัถ์ก็คือจิต โลกทุกโลกก็คือจิต การหลุดพ้นออกไปจากโลกก็คือจิต โลกชนิดไหนก็ตาม หากไม่ปรากฏชัดอยู่ที่จิตก็เสมือนหนึ่งว่าโลกนั้นไม่มีอยู่“ ภาวะที่จิตจะอยู่ใต้โลกมันก็อยู่ที่จิตนั้นแหละ ภาวะที่จิตจะอยู่เหนือโลกมันก็อยู่ที่จิตนั้นแหละ ฉะนั้นถ้าอยากจะเรียกเป็นว่าโลกียธรรมกับโลกุตระ ธรรมก็แสดงว่ามันอยู่ที่จิตนั้น เป็นไปในโลกหรือว่าเป็นไปนอกโลกมันก็อยู่ที่จิตนั้น”^{๓๗} และนี่เองเป็น ท่าทีที่ท่านพุทธทาสภิกขุปฏิเสธไม่ยอมรับทัศนะที่ว่านิพพานบางระดับสามารถจะบรรลุถึงได้ หลังจากพระอรหันต์รูปนั้นได้สิ้นชีวิตไปแล้ว ท่านกล่าวว่านิพพานไม่ใช่การตาย ความตายเป็นนิพพาน ไม่ได้ นิพพานเป็นเรื่องของการดับกิเลสและการดับทุกข์ของคนที่ยังมีชีวิตอยู่ คนที่ตายไปแล้วจะรู้สึก ในลักษณะที่เป็นสันติภูมิได้อย่างไร สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานไม่ว่าจะเป็นนิพพานทาง วัตถุ นิพพานของสัตว์เดรัจฉานหรือนิพพานโดยวัฒนธรรมของศาสนาทั้งที่เป็นระดับต่ำสุดจนถึง นิพพานที่สูงสุดตามนัยสำคัญที่ใช้ในบริบทของพระพุทธศาสนานั้น นิพพานคือความเย็น เย็นของจิตใจ ก็ได้ การเย็นลงของวัตถุก็ได้ ส่วนการเย็นของจิตใจก็มีหลายระดับ ๑.เย็นทางจิตระดับต้นเป็นการเย็น ออกเย็นใจ ๒.เย็นทางจิตระดับต่ำคือนิพพานของเจ้าลัทธิที่สอนเรื่องกามารมณ์ว่าเป็นนิพพานสูงสุด ๓.เย็นทางจิตที่ตึกกว่า เป็นชีวิตที่เย็นได้ด้วยสมาธิในระดับต่างๆ จนกระทั่งเย็นในระดับสิ้นกิเลสเป็น ความเย็นสูงสุด ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า “ถ้าความร้อนแห่งจิตใจคือกิเลสนี้เย็นลงก็ เรียกว่านิพพาน เป็นชั่วคราาก็ได้เป็นตลอดไปก็ได้ เป็นอย่างกลับไปกลับมาก็ได้และเป็นอย่างบังเอิญ

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ, สันติภูมิธรรม, หน้า ๖.

^{๓๗} พุทธทาสภิกขุ, กข กกา ของการศึกษาพระพุทธศาสนา, เล่มที่ ๑๔. ค, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๙), หน้า ๒๓๕-๒๓๖.

ประจวบเหมาะก็ได้ แล้วก็เป็นอย่างที่ปฏิบัติลงไปอย่างถูกต้องโดยตรงก็ได้ ขอแต่เพียงให้มีการดับลงแห่งความร้อน ถ้าดับไม่เหลือก็คือไม่มีอะไรเหลือ”^{๓๘}

อย่างไรถึงจะเรียกว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่ภาวะอย่างนั้นต้องมีลักษณะที่จิตใจว่างจากตัวกู-ของกู ทั้งว่างอยู่ตามธรรมชาติล้วนๆ ก็ได้ นั่นคือความเป็นจิตประภัสสรตามธรรมชาติเมื่อยังมีกิเลสก็เรียกว่าเป็นจิตประภัสสรก็คือว่างจากกิเลสอยู่โดยธรรมชาติ หรือว่างเพราะมีการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุทำให้ตัวกู-ของกูนั้นถูกระงับดับไปทั้งอย่างชั่วคราวและอย่างถาวร จิตใจว่างจากกิเลสไปได้เพียงชั่วคราวอย่างนี้ก็เรียกว่าจิตไม่ปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกู หากเป็นความว่างตามธรรมชาติก็เรียกว่านิพพานตามธรรมชาติ หรือนิพพานชั่วขณะตามธรรมชาติ “ถ้าจิตอยู่กับความรู้สึกว่าว่างนี้แล้วจิตนั้นก็อยู่กับนิพพาน เป็นจิตที่อยู่กับพระนิพพานได้ในชีวิตนี้คือจิตนั้นจะไม่มีต้นเหตุ อุปาทาน จิตว่างจากความรู้สึกว่าตัวตน จิตนั้นก็อยู่กับความว่างจากตัวตนคืออยู่กับนิพพานไม่มีความทุกข์เลย”^{๓๙} คำว่าว่างจากตัวกู-ของกู ความว่างในลักษณะอย่างนี้ไม่ใช่ความว่างทางวัตถุหรือว่างแบบไม่มีอะไรอย่างที่เราเรียกว่าเป็นสุญญากาศ (vacuum) และไม่ใช่ความว่างทางจิตคือการที่จิตที่ไม่รู้สึกหรือไม่มีการคิดนึกอะไร ไม่ทำหน้าที่อะไร ความว่างอย่างนี้มีค่าเท่ากับตายแข็งที่เหมือนท่อนไม้ การอยู่ในฌานสมาบัติเป็นความว่างทางจิตอย่างนี้ แต่จิตว่างจากตัวกู-ของกูเป็นความว่างทางปัญญาหรือว่างทางวิญญาน เป็นความว่างที่เต็มอยู่ด้วยสติปัญญาอันเป็นสติปัญญาเดิมแท้ของจิตตามธรรมชาติ ความรู้ความคิดนึกอะไรก็มีอยู่อย่างสมบูรณ์ แต่ปัญญาเป็นผู้รู้ที่ไม่มีอะไรที่เป็นตัวตนที่แท้จริงเลยจึงไม่ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตนขึ้นมาได้ “ตัวกูนั้นมันไม่ใช่ร่างกายและไม่ใช่จิตใจล้วนๆ แต่หมายถึงความคิดของจิตที่ปรุงแต่งขึ้นมาชั่วขณะหนึ่งๆ เป็นความรู้สึกที่มีความหมายเป็นตัวฉันหรือของฉัน”^{๔๐} และความว่างที่จะดับทุกข์ได้ต้องเป็นความว่างทางปัญญาหรือว่างทางวิญญานเท่านั้นไม่ใช่ความว่างทางวัตถุและว่างทางจิต กฤษณมูรติ (J. Krishnamurti) เรียกลักษณะที่จิตว่างในอย่างนี้ว่าเป็นจิตแห่งศาสนา เป็นจิตที่มีความว่องไวต่อการรับรู้และเพียบพร้อมไปด้วยศักยภาพไม่ใช่จิตที่ว่างเปล่าที่ไม่มีอะไรเลย “คุณรู้ไหมว่าจิตว่างคือจิตที่ว่างไม่ใช่สภาวะจิตที่ว่างเปล่า แต่เป็นจิตที่ตระหนักรู้สึกตัวอยู่ใสใจอย่างน่าทึ่ง เป็นจิตที่ตื่นตัวรับรู้อย่างว่องไวเป็นจิตที่ไร้ศูนย์กลาง จิตที่ไร้ซึ่งศูนย์กลางเท่านั้นจึงมีที่ว่างอันมหาศาล จิตเช่นนี้เองคือจิตแห่งศาสนาและจิตแห่งศาสนาเท่านั้นเป็นจิต

^{๓๘} พุทธทาสภิกขุ, โมกขธรรมประยุกต์, เล่มที่ ๑๗, ค, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไซยา, ๒๕๔๓), หน้า ๕๖๐.

^{๓๙} พุทธทาสภิกขุ, สันติปฏิกรรม, หน้า ๓๔๐.

^{๔๐} พุทธทาสภิกขุ, สุนทรียาปริทรรศน์ เล่ม ๑, เล่มที่ ๓๘, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไซยา, ๒๕๕๒), หน้า ๗๔.

ที่สร้างสรรค์”^{๔๑} คำอธิบายของกฤษณมูรติในข้างต้นนั้นคล้ายคลึงกับคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุอยู่มากทีเดียว

ท่านพุทธทาสภิกขุรู้ว่าการที่ท่านอธิบายเรื่องจิตประภัสสรว่าเป็นนิพพานตามธรรมชาติ นั้นคำอธิบายอย่างนี้อาจจะไม่เป็นที่ยอมรับของนักวิชาการ โดยเฉพาะจากกลุ่มนักศึกษาพระอภิธรรม แต่อย่างไรก็ตามท่านก็ยังยืนยันว่าลักษณะที่จิตใจว่างจากกิเลสด้วยอาการอย่างนั้นมันทำให้จิตใจเย็น และความเย็นแห่งจิตนั่นเองคือลักษณะแห่งนิพพาน “จิตมีนิพพานเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว จิตแท้ๆ บริสุทธิ์แท้ๆ นี่เป็นประภัสสร มีนิพพานเป็นพื้นฐานเป็นปกติวิสัยของจิตอยู่แล้ว แล้วมีสิ่งชั่วร้ายบางสิ่งเกิดขึ้นมาแทรกแซงชั่วขณะๆ เพราะฉะนั้นไม่ยากนักที่จะไล่ออกไปเสีย”^{๔๒} ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า ความคิดปรุงแต่งที่เข้ามาใหม่ไม่ใช่ลักษณะเดิมแท้ของจิต แต่เป็นสิ่งที่เข้ามาห่อหุ้มครอบงำจิตทำให้จิตสูญเสียความเป็นจิตประภัสสรซึ่งเป็นเหตุทำให้จิตไม่มีการพักผ่อนทางวิญญาณตามสภาพเดิมแท้ของจิต แต่เมื่อใดที่จิตว่างจากความคิดปรุงแต่งแม้เพียงชั่วระยะเวลาสั้นๆ เมื่อนั้นจิตก็อยู่ในสภาพที่มีการพักผ่อนทางวิญญาณอีกครั้งหนึ่ง ดังนั้นภาวะที่จิตว่างจากตัวกู-ของกู ว่างไปจากภพว่างไปจากชาติ ว่างไปจากความมีความเป็น ไม่อยากจะมีไม่อยากจะเป็น นั้นแหละคือภาวะแห่งนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ “ว่างไปจากตัวกู-ของกูก็คือว่างไปจากภพ ว่างไปจากความมีความเป็นภาวะอันนี้เราเรียกว่าภาวะแห่งนิพพานคือความดับไม่เหลือ”^{๔๓} โลกนี้เป็นโลกแห่งผัสสะก็จริงทุกคนที่มีอินทรีย์ไม่บกพร่องก็สามารถจะรับรู้สิ่งต่างๆ ที่แวดล้อมอยู่รายรอบได้ แต่การผัสสะทุกครั้งก็เชื่อว่าจะเป็นที่มาแห่งตัวกู-ของกูเสมอไป ขณะใดเมื่อมีการผัสสะแต่เป็นแค่เพียงปฏิสัมพันธ์คือผัสสะด้วยอายตนะล้วนๆ ไม่ได้แปลหรือใส่ความหมายในสิ่งนั้นอย่างนี้ตัวกูยังไม่เกิดขึ้น แต่เมื่อใดมีการแปลผลสติจนนำไปสู่อวิชจนสัมผัสคือจิตรู้ผลในการสัมผัสในสิ่งนั้นอีกทีหนึ่ง อย่างนี้ถึงจะเกิดเป็นตัวกู-ของกูขึ้นมาในลำดับแห่งผัสสะ สมภาร พรหมทากล่าวว่า “การรับรู้ของคนเราแบ่งออกเป็นสองขั้นตอนหลักๆ คือขั้นตอนการรับรู้ที่บริสุทธิ์กับขั้นตอนการรับรู้ที่ไม่บริสุทธิ์ พุทธศาสนาเสนอว่าวิธีที่ได้ผลง่ายที่สุดสำหรับการป้องกันไม่ให้ทุกข์เกิดขึ้นกับชีวิตเราคือ ในช่วงเวลาสั้นๆ อันเป็นรอยต่อที่การรับรู้บริสุทธิ์จะแปรเป็นการรับรู้ที่ไม่บริสุทธิ์ให้เรามีสติเตือนตนเองให้รู้ตัว”^{๔๔} ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

^{๔๑} กฤษณมูรติ, *ชีวิตแห่งศาสนา*, แปลโดย หิงห้อย ณ ภูเขา, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิอานันทมุนี, ๒๕๔๔), หน้า ๕๙.

^{๔๒} พุทธทาสภิกขุ, *โอสาเรตัพพธรรม*, เล่มที่ ๑๓. ก, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘), หน้า ๒๓๘.

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, *โมกขธรรมประยุกต์*, หน้า ๕๗๔.

^{๔๔} สมภาร พรหมทา, *พุทธปรัชญา: มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๔๘), หน้า ๒๗.

เมื่อใดจิตว่างจากตัวกูเมื่อนั้นเป็นการพักผ่อนทางวิญญาณ คำว่า “ตัวกู” เป็นเพียงความคิดปรุงแต่งชั่วขณะที่ได้จากอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายหรือจากทางภายในใจเองก็ตาม มันเป็นเพียงความคิดปรุงแต่งขึ้นมาเป็นความสำคัญมั่นหมาย จะเป็นความปักใจหรือความหวังอะไรก็ตามล้วนแต่เป็นความคิดทั้งนั้น ในความหมายที่เป็นตัวกูหรือเป็นของกู; นี้เรียกว่าเป็นความคิดปรุงแต่งมันไม่ใช่สติปัญญาไม่ใช่ความรู้ ปัญญาความรู้มันอยู่ในพวกสัญญามากกว่าที่จะเป็นเรื่องความคิด ที่เรียกว่าสังขารนั่นคือความคิด ความคิดมันเพิ่งจะปรุงกันขึ้นเมื่อมีอะไรมากระทบ ส่วนปัญญาเป็นเรื่องความรู้ความจำที่มีแต่เดิมจึงไม่ใช่ความคิด สติคือความรู้ที่มาทันทั่วทั้งที่หรือมีประจำอยู่เสมอนี้เรียกว่าสติ อย่าเอาไปปนกัน เมื่อพูดถึง “ตัวกู” ขอให้รู้ว่าเป็นความคิดปรุงแต่งเรียกสั้นๆ ว่าความคิด เมื่อใดจิตว่างจากความคิดปรุงขันธ์นี้ซึ่งจะเป็นไปชั่วขณะๆ เท่านั้น เมื่อนั้นจิตอยู่ในสภาพที่เป็นการพักผ่อนทางวิญญาณ^{๔๕}

การไม่ปรากฏขึ้นแห่งตัวกู-ของกูมิได้ทั้งอย่างชั่วคราวและว่างอย่างถาวรเป็นอนันต์ เช่น ว่างเองตามธรรมชาติคือไม่มีอะไรมากระทบกระเทือนจิตใจก็ไม่มีความรู้สึกเป็นตัวกู-ของกูเกิดขึ้นในขณะนั้นหรือการเข้าไปอยู่ในท่ามกลางธรรมชาติที่สงบวิเวกเรียกว่ามีสัพบายะทางจิตแล้วจิตใจสงบลงไปเองไม่มีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูอย่างนี้เรียกว่าว่างเพราะบังเอิญประจวบเหมาะ (ตทั้งคณิพพาน) หรือว่างจากตัวกู-ของกูเพราะมีการบังคับไว้ด้วยกำลังสมาธิ (วิกขัมภนนิพพาน) ก็ได้อีกเช่นกัน สุดท้ายว่างอย่างสูงสุดคือว่างเพราะกิเลสหมดไปจริงๆ (สมุจเฉตนิพพาน) ซึ่งได้แก่ความมีจิตว่างของพระอรหันต์ทั้งหลาย ดังนั้น ลักษณะที่จิตว่างจากตัวกู-ของกูจึงมีได้หลายลักษณะ ว่างตามธรรมชาติก็ได้หรือมีเจตนาจะทำให้จิตว่างลงไปก็ได้ หรือว่างจากตัวกู-ของกูด้วยการกระทำทางปัญญาเป็นการกระทำที่เรียกว่าเป็นการถอนรากเหง้าขึ้นมาทำลายโดยสิ้นเชิง “อย่างแรกหรืออย่างต่ำที่สุดนั้นอาศัยอำนาจการประจวบเหมาะ อย่างที่ ๒ หรืออย่างกลางนั้นอาศัยอำนาจของจิตที่ปฏิบัติถูกตามวิธีส่วนอย่างที่ ๓ หรืออย่างสูงนั้นอาศัยอำนาจของปัญญามันจึงต่างกันอย่างไรที่จะปนกันไม่ได้ แต่ถึงกระนั้นก็ยังอาจจะเนื่องกันในฐานะเป็นอนุกรรม”^{๔๖} เมื่อตัวกู-ของกูดับไปสิ่งที่ปรากฏแทนหลังจากนั้นก็คือความว่างซึ่งเป็นความว่างที่ประกอบอยู่ด้วยสติปัญญาอย่างยิ่งในความว่างนั้น “ภาวะแห่งตัวกู-ของกูหายไปเท่าใดภาวะแห่งสติปัญญาก็ปรากฏออกมาเท่านั้น ฉะนั้นความดับไปแห่งตัวกู-ของกูก็คือความปรากฏขึ้นแห่งสติปัญญา”^{๔๗} การพักผ่อนทางวิญญาณหรือจิตใจว่างจากตัวกู-ของกู กิริยาอาการอย่างไรจึงจะเรียกได้ว่าเป็นไปเพื่อเกิดตัวกู-ของกูหรือจิตไม่มีการพักผ่อนทางวิญญาณ ท่านพุทธทาสภิกขุได้ยกตัวอย่างไว้หลายกรณีด้วยกัน เช่น การกินอาหารในขณะที่กินถ้าเป็นการกินชนิดที่เกิดตัวกู-ของกู มันอร่อย มันอร่อยก่อน ยิ่งกินยิ่งอร่อย ยิ่งอร่อยยิ่งอยาก แม้กินจนอิ่มแล้วแต่ความ

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑*, หน้า ๓๙.

^{๔๖} พุทธทาสภิกขุ, *ตัวกู-ของกู*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒๒.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑.

อยากในอาหารนั้นยังมีอยู่ นี่เป็นการกินอาหารชนิดที่มีตัวกู-ของกู ส่วนการกินอาหารชนิดที่ไม่ทำให้เกิดตัวกู-ของกูก็กินอย่างพระกิน เป็นยาบณมัตต์ กินด้วยสติปัญญา กินเพื่อบำบัดความหิว “กินด้วยจิตใจของพระไม่มีความรู้สึกที่เป็นตัวกู-ของกูมันก็เป็นการพักผ่อนในตัว พร้อมกับความหายหิวเป็นปกติ ท่านเรียกว่าฉันพอเป็นยาบณมัตต์ เหมือนกินเนื้อลูกกลางทะเลทราย เหมือนน้ำมันหยอดเพลากะวียน”^{๔๘} หรือแม้กระทั่งการร้องเพลง ผีวปาก อาบน้ำ การสวดมนต์ การทำข้อสอบ กิจกรรมเหล่านี้เป็นที่มาของจิตว่างหรือจิตวุ่นได้ทั้งนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าการกระทำในเรื่องเดียวกันโดยบุคคลเดียวกันจึงเป็นไปได้ทั้งการทรมานทางวิญญานและการพักผ่อนทางวิญญาน หรือเป็นกิจกรรมที่มาแห่งการเกิดเป็นตัวกู-ของกูหรือเป็นไปได้เพื่อดับตัวกู-ของกูก็ได้

ทำอย่างไรจิตจึงจะปราศจากตัวกู-ของกูได้ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าจะต้องมองให้เห็นว่าทุกสิ่งทั้งที่เป็นวัตถุธรรมและนามธรรมเป็นเพียงธรรมชาติล้วนๆ ที่ไหลเรื่อยเปลี่ยนแปลงเรื่อย สิ่งที่ไหลเรื่อยก็เป็นธรรมชาติ ส่วนที่อยู่ตรงกันข้ามคือความหยุด การไม่เปลี่ยนแปลงนี่ก็เป็นธรรมชาติอีกเช่นกัน ท้ายที่สุดทั้งธรรมชาติที่ปรุงแต่งและธรรมชาติที่ไม่ปรุงแต่งก็มาบรรจบกันตรงที่ว่าธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น “ธรรมชาติล้วนๆ ไหลไปให้เราเป็นธรรมชาตินั้นไปเสียเลยก็ได้ ไม่ต้องเรียนและไม่ต้องปฏิบัติคือเป็นธรรมชาติเสียเลยก็คือหมดตัวฉันนั่นเอง คือหมดตัวกูหมดของกู”^{๔๙} นอกจากนี้ท่านพุทธทาสภิกขุยังได้เสนอวิธีปฏิบัติเพื่อป้องกันการเกิดขึ้นแห่งตัวกู-ของกูไว้อีกระบบหนึ่ง ท่านใช้คำเรียกหลักปฏิบัติอย่างนี้ว่า “จงทำงานทุกชนิดด้วยจิตว่าง ยกผลงานให้ความว่างทุกอย่างสิ้น กินอาหารของความว่างอย่างพระกิน ตายเสร็จสิ้นแล้วในตัวแต่หัวทิ”^{๕๐} *ทำงานด้วยจิตว่าง* คือมีหน้าที่อะไรก็ทำไปแต่ในขณะที่ทำงานก็ไม่มีความเห็นแก่ตัว ไม่มีความรู้สึกที่โน้มไปในทางที่มีตัวเราหรือของเรา ไม่มีความรู้สึกที่จะยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่าเป็นตัวเราของเรา อย่างนี้เรียกว่าการทำงานด้วยจิตว่าง *ยกผลงานให้ความว่าง* ในทางพระพุทธศาสนามีหลักการสำคัญอยู่ที่ว่าสิ่งทั้งปวงเป็นเพียงปรากฏการณ์แห่งการไหลเรื่อยของเหตุปัจจัย เป็นสังขารธรรมเป็นของปรุงแต่ง โดยเนื้อแท้แล้วสิ่งที่เรียกว่าตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรไม่มีอยู่จริง เมื่อเป็นอย่างนี้การงานที่ทำนั้นจะตกอยู่กับใครหากสิ่งนั้นไม่ใช่ความว่าง ส่วนผลที่เกิดขึ้นก็ไม่ได้หายไปไหนก็ตกอยู่กับผู้ที่ทำนั่นเอง แต่เมื่อใช้ก็ใช้อย่างไม่มีตัวกู-ของกู “ทำงานด้วยจิตที่เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ไม่เจืออยู่ด้วยตัวกู-ของกู ผลได้มาก็ต้องยกให้ธรรมชาติทั้งนั้นคือให้เลยไม่ใช่เพียงแต่ฝากไว้”^{๕๑} *กินอาหารของความว่าง* “สิ่งที่กินก็ดี สิ่งที่ถูกกินก็เป็นความว่างเป็นของว่าง ตัวผู้ที่กินนั้นก็เป็นอย่างว่างเพราะไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล สิ่งที่ถูกกินก็เป็นของว่างหรือเป็นสักว่าธาตุตามธรรมชาติ การกินก็เลยกลายเป็นความว่างเพราะไม่มีตัวที่กินและตัวที่ถูก

^{๔๘} พุทธทาสภิกขุ, *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑*, หน้า ๔๔.

^{๔๙} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒*, หน้า ๑๑๙.

^{๕๐} พุทธทาสภิกขุ, *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑*, หน้า ๒๐๐.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๓.

กิน”^{๕๒} อยู่ด้วยความว่าง การมีชีวิตอยู่โดยไม่รู้สึกว่ามีตัวเราของเราทุกสิ่งเป็นเพียงธรรมชาติล้วนๆ ที่ไหลเรื่อยเปลี่ยนแปลงเรื่อยนี้เรียกว่าอยู่ด้วยความว่าง

นิพพานคือประสบการณ์ที่เกิดอยู่ที่จิตที่นี้และเดี๋ยวนี้ แม้จะเป็นเพียงการพักผ่อนคลาย วิตถุญาณแค่เพียงชั่วระยะเวลาสั้นๆ นั่นก็เป็นการเพียงพอแล้วที่จะพูดว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพาน เพราะเหตุที่ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับจิตที่นี้และเดี๋ยวนี้ ไม่ได้เลยออกไปจากขอบข่ายของจิตที่จะสัมผัสรับรู้ได้ สำหรับท่านแล้วทุกอย่างคือจิต โลกทุกโลกรวมอยู่ที่จิตและนิพพาน ก็คือจิต ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน กล่าวถึงท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนี้ว่า “ท่านจะหลีกเลี่ยงการตีความหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาตามแบบอภิปรัชญาและพยายามนำเอาแนวคิดที่สำคัญๆ ในพระพุทธศาสนาเข้ามาอยู่ในขอบข่ายที่จิตใจของคนเราสามารถรับรู้ได้”^{๕๓} ดังนั้นนิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ จึงมีลักษณะเป็นสภาวะทางจิตวิทยา มากกว่าที่จะตีความว่าเป็นสภาวะทางอภิปรัชญาคือเน้นประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับจิตรู้สึกอยู่ภายใน หรือหากจะเป็นสภาวะทางอภิปรัชญาที่เป็นอภิปรัชญาในทางฝ่ายจิตเป็นปรมาตถธรรมที่รับรู้ได้ทางจิตหรืออย่างที่ว่าภทรพร สิริกาญจนใช้คำเรียกว่าเป็นปัจจุบันธรรมทางฝ่ายจิตหรือความว่าง ซึ่งเป็นสิ่งที่รับรู้ได้ทันทีที่กิเลสดับดับลง physics คือสังขตธรรม ส่วน metaphysics นั้นคืออสังขตธรรมทั้งสองอยู่ร่วมกันในตัวเรากล่าวคือเมื่อ physics ดับสลายไปเราก็สามารถรับรู้สิ่งที่เรียกว่า metaphysics ได้ทันที “ท่านพุทธทาสอธิบายว่านิพพานซึ่งเป็น metaphysics ดำรงอยู่เป็นอมตะ เมื่อใดก็ตามที่ physics ดับสลายลงจากการละทิ้งความยึดมั่นถือมั่นของเรา เราก็ย่อมรับรู้ metaphysics คือนิพพานหรือความว่างดังกล่าวได้”^{๕๔} ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายนิพพานในลักษณะที่เป็นสภาวะทางอภิปรัชญาไว้ดังนี้

เราลองปิดดวงอาทิตย์ทิ้งเสียที่หรือความมืดซึ่งเป็นตัว “ปัจจุบัน” จะปรากฏตัวทันทีไม่ต้องสร้างขึ้น มันไม่ปรากฏตัวชั่วเวลาที่ดวงอาทิตย์หรือแสงสว่างปรากฏอยู่เท่านั้นนี่เป็นตัว “ปัจจุบันธรรม” อย่างโลกหรืออย่างวัตถุซึ่งจัดเป็นฝ่าย Physics ส่วนฝ่ายที่ไม่ใช่วัตถุมีแต่ปรมาตถธรรมอันละเอียดอ่อนเราไม่อาจสัมผัสมันได้ด้วยอายตนะนอกจากจะสัมผัสได้ด้วยปัญญาอย่างเดียวซึ่งเรียกว่า Meta-physics นั่นก็คล้ายกันหรือทำนองเดียวกัน ตัวปัจจุบันธรรมหรือตัวความว่างไม่มีอะไรอย่างอื่นเป็นสภาพอันดับสนิทแห่งความทุกข์นั้นมันมีอยู่ทุกเมื่อ! รอเราอยู่ทุกเมื่อ! สดชื่นอยู่ทุกเมื่อ! มันไม่ต้องตั้งตัวหรือมีตัวอยู่แต่ก็มีพร้อมอยู่เพื่อดวงชีวิตนี้ทุกเมื่อ มันเป็นอมตธรรม (สิ่งที่ไม่รู้จักตาย) เป็นอนันตภาพ (สิ่งที่มีอยู่ทุกเมื่อ) และเป็นอสังขตธรรม

^{๕๒} พุทธทาสภิกขุ, *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑*, หน้า ๒๗๗.

^{๕๓} ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน, *พุทธทาสภิกขุ: พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและการปฏิบัติเชิงนวมสมัยนิยมในประเทศไทย*, แปลโดย มงคล เดชนครินทร์, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๒๘.

^{๕๔} ภทรพร สิริกาญจน, *พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: เอกภาพในความหลากหลาย*, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๕๒.

(สิ่งที่อะไรจะต้องหรือจัดการอะไรกับมันไม่ได้) เมื่อใดดวงชีวิตหรือกลุ่มก้อนแห่งไฟทุกขไฟกิเลสมาดับลงเพราะอำนาจกิเลสคลายตัวเพราะเซ็ดหลาบและเกิดความรู้ขึ้นและดวงชีวิตดับลงสภาพอันศักดิ์สิทธิ์หรือกายสิทธิ์นี้ก็ปรากฏแก่ความรู้สึกของกายที่เหลือเป็นซากอยู่จนกว่ามันจะสลายไปอีกเป็นสิ่งที่สุดท้าย การดับของจิตหรือดวงชีวิตชนิดนี้เป็นฝ่าย Meta-physics และการดับหรือการสลายของกายเป็นเรื่อง Physics การดับแห่งความทุกข์หรือไฟแห่งกิเลสนั้นก็ไปในกายนี้ตั้งอาศัยในกายนี้มีอยู่ในกายนี้เช่นเดียวกันกับตัวทุกข์หรือตัวชีวิต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เด็ดขาดแล้วว่า ทุกข์กับความดับทุกข์นั้นพระองค์บัญญัติไว้ในกายอันยาวาวาหนหนึ่งซึ่งมีพร้อมทั้งสัญญาและใจนี้เอง ทุกข์อยู่ที่ไหนต้องดับทุกข์ที่นั่น เกิดที่ไหนต้องดับที่นั่น ขึ้นทางไหนต้องลงมาทางนั้น! และเราก็เชื่อกันอยู่ทั่วไปแล้วว่านิพพานอยู่ในเรา^{๕๔}

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ และโมหะนี้ถ้าสิ้นไปจริงๆ อย่างสิ้นเชิงก็เป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ แต่ทว่าราคะ โทสะ และโมหะไม่ปรากฏขึ้นเพียงครั้งคราวด้วยเหตุปัจจัยบางอย่างนี้เรียกว่าเป็นนิพพานชั่วคราว ภาวะอย่างนี้ทุกคนสามารถจะรู้สึกได้ด้วยตนเองว่าเมื่อสิ่งเหล่านี้ไม่ปรากฏขึ้นในจิตใจ ในขณะที่นั้นจิตใจมีลักษณะอย่างไรจิตวุ่นหรือจิตว่าง สงบหรือเร่าร้อน นิพพานตามคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุจึงเป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้ คำว่าพิสูจน์ได้ไม่ใช่ว่าจะพิสูจน์ได้แบบประจักษ์แต่พิสูจน์ได้ด้วยใจ ต้องสัมผัสได้ทันทีและเดี๋ยวนี้ ภาวะที่จิตใจว่างจากกิเลสเป็นสิ่งที่สัมผัสได้แม้คนนั้นจะไม่ได้เป็นพระอรหันต์ก็ตามแต่ก็รู้ได้ว่าภาวะอย่างนั้นมันมีอยู่ เพราะกิเลสไม่ได้เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา แม้เกิดขึ้นแล้วไม่ดับลงก็เป็นไปไม่ได้อีกเช่นกัน ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “ความมีเป็นของชั่วคราวส่วนความไม่มีอะไรนั้นเป็นของถาวรอยู่ตลอดไป แต่ว่าในขณะที่เกิดความมีขึ้นมาแทรกแซงนั้นความไม่มีได้หลบตัวซ่อนอยู่หลังฉากแห่งความมีนั่นเอง”^{๕๖} ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า ใจความสำคัญในเรื่องนี้จึงอยู่ที่ว่าในเวลานั้นมีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูหรือไม่ ถ้ามีเรียกว่าขณะนั้นมีการทรมานทางวิญญาณ หากไม่มีจิตใจยังมีความเป็นประภัสสรอยู่ตามปกติขณะนั้นเรียกได้ว่าการพักผ่อนทางวิญญาณตามธรรมชาติเดิมแท้ของจิตทันที เป็นนิพพานชั่วคราวตามธรรมชาติ ภาวะที่จิตใจว่างจากตัวกู-ของกูนั่นเองคือภาวะแห่งนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุซึ่งมีลักษณะเป็นสภาวะทางจิตวิทยา หรือเป็นสภาวะทางอภิปรัชญาในทางฝ่ายจิตเป็นบรมัตถธรรมที่รับรู้ได้ทางจิต วิทย์ วิศทเวทย์จึงกล่าวว่าเมื่อนิพพานหมายถึงภาวะที่หลุดพ้นจากตัวฉันซึ่งเป็นสภาวะทางจิตวิทยา การหลุดพ้นอย่างนี้จึงอาจมีได้ทั้งเป็นการหลุดพ้นอย่างถาวรและเป็นการชั่วคราว พระพุทธองค์และพระอรหันต์ทั้งหลายคือผู้ที่หลุดพ้นจากตัวตนได้อย่างถาวร ส่วนปุถุชนคนธรรมดาทั่วไปความหลุดพ้นอาจเกิดขึ้นได้ในบางชั่วระยะเวลาเมื่อไม่รู้สึกรู้ว่ามีตัวตนอยู่ในขณะนั้น “สำหรับคนธรรมดาถ้ายอมรับการตีความนิพพานในแง่นี้ นิพพานเป็นสิ่งที่ปรากฏขึ้นแล้วหายไปได้และอาจปรากฏขึ้นใหม่ได้

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, **นิพพาน**, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๕๖), หน้า ๑๘๓-๑๘๕.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

เพราะนิพพานคือการหลุดพ้นจากความเห็นแก่ตัว การหลุดพ้นนี้อาจเกิดขึ้นในการกระทำครั้งนี้ แต่ในการกระทำครั้งที่แล้วไม่หลุดพ้นจากความรู้สึกเพื่อตนเอง”^{๕๗} และนี่คือนิพพานที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกว่าตถังคินิพพาน วิภังฆณนิพพาน และสมุจเฉตนิพพานนั่นเอง

๓.๑.๒ สัจสารวิภูฏิกกับนิพพาน

คำว่าสัจสารวิภูฏิกหรือวิภูฏิกสงสารมีปรากฏอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก ทั้งที่เป็นพุทธพจน์และสาวกภาษิตของพระสาวกรูปใดรูปหนึ่งก็มีอยู่มากเช่นกัน ซึ่งมีความหมายว่าเป็นเรื่องข้ามภพข้ามชาติ ด้วยกาลเวลาที่ยาวนานมีเบื้องต้นและเบื้องปลายกำหนดรู้ไม่ได้ ในอัสสุตตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระพุทธองค์ตรัสเปรียบเทียบความยาวนานของสัจสารวิภูฏิกกับน้ำตาของผู้คร่ำครวญปริเวณาการถึงบุคคลผู้เป็นที่รักที่ได้ล่วงลับไปแล้วอย่างน้อยไปกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้งสี่รวมกันเสียอีก “เธอทั้งหลายได้ประสบความตายของมารดาช้านาน น้ำตาที่หลังไหลของเธอทั้งหลายผู้ประสบความตายของมารดา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบกับสิ่งที่ไม่น่าพอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจนี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย”^{๕๘} ส่วนในปฐมโมกฺกิกามสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลายเพราะไม่รู้แจ้งแห่งตลอดอริยสัจ ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้”^{๕๙} ส่วนในสุเมธาเถรคาถา พระสุเมธาเถรได้พรรณนาถึงความยาวนานของสัจสารวิภูฏิกก็อย่างเดียวกันนี้นั่นคือน้ำนม น้ำตา เลือด และกองกระดูกของสัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปมาอยู่ระหว่างโลก น้ำตาจากการสูญเสียคนเป็นที่รัก น้ำนมที่เคยดื่มเมื่อเยาว์วัยมีมากเทียบกับน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ กองกระดูกมากมายเทียบได้กับภูเขาหลวงชื่อวิบุลบรรพต นี่เป็นคำอธิบายเกี่ยวกับสัจสารวิภูฏิกที่คุ้นเคยกันดี ส่วนใหญ่เมื่อกล่าวถึงเรื่องสัจสารวิภูฏิกก็จะมีคำอธิบายในลักษณะเช่นนี้ซึ่งไม่ใช่เรื่องที่ผิด เพราะอย่างไรเสียคำอธิบายเกี่ยวกับสัจสารวิภูฏิกอย่างนี้ก็ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งที่อยู่ในรูปของพุทธพจน์และสาวกภาษิตก็มีอยู่มาก และในพระไตรปิฎกอีกเช่นกันคำอธิบายเกี่ยวกับสัจสารวิภูฏิกที่แตกต่างไปจากนี้ก็มิมีอยู่ เช่นในโลกสูตรพระพุทธองค์ได้ตรัสตอบปัญหาของเทวดาคนหนึ่ง ที่ถามว่า “เมื่ออะไรเกิด โลกจึงเกิด โลกทำความเขยชิดในอะไร โลกยึดถืออะไร โลกเดือดร้อนเพราะอะไร” ได้ตรัสตอบปัญหานี้ว่า “เมื่ออายตนะ ๖ เกิด โลกจึงเกิด โลกทำความเขยชิดในอายตนะ ๖ โลกยึดถืออายตนะ ๖ นั่นแล โลกเดือดร้อนเพราะอายตนะ ๖”^{๖๐} หรือในปฐมภูฏิกสูตรตถาคตเทศมณีภาษิตของพระสารีบุตรที่อธิบายเกี่ยวกับโลกนี้ไว้หลายนัยด้วยกัน เช่น โลกนี้คืออัตภาพของตน โลกหน้าคืออัตภาพของผู้อื่น โลกนี้คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของตน ส่วนโลกหน้าคือรูป เวทนา

^{๕๗} วิทย์ วิศทเวทย์, “อนัตตาในพุทธปรัชญา”, ใน วารสารพุทธศาสนศึกษา, ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๒): หน้า ๙๗.

^{๕๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๒๖/๒๑๘.

^{๕๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕.

^{๖๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๐/๗๘.

สัญญา สังขาร วิญญาณของคนอื่น โลกนี้คืออายตนะภายใน ๖ โลกหน้าคืออายตนะภายนอก ๖ อย่างนี้เป็นต้น

ท่านพุทธทาสภิกขุเห็นว่าคำอธิบายเกี่ยวกับสังสารวัฏฏ์ที่มีลักษณะแบบคร่อมภพคร่อมชาติคือเอากิเลสไว้ในชาติอดีต เอากกรรมไว้ในปัจจุบันชาติและเอาวิบากไว้ในชาติอนาคต เป็นคำสอนเก่าแก่มาก่อนที่พระพุทธเจ้าจะอุบัติเสียด้วยซ้ำ แต่พระพุทธองค์เห็นว่าการสอนอย่างนี้ยังมีประโยชน์ไม่ต้องยกเลิกแต่เหมาะกับผู้ใดกลุ่มหนึ่ง ยกให้เป็นคำสอนแบบศีลธรรมโดยเน้นตัวศรัทธาเป็นสำคัญ “สังสารวัฏฏ์แบบคร่อมภพคร่อมชาติในทางศีลธรรมอาศัยความเชื่ออย่างเดียวเป็นหลัก มันก็ต้องมีศรัทธาเชื่อมั่นแล้วก็ทำบุญ ทำทาน ทำกุศล ทำอะไรไปตามเรื่องให้สบายใจโดยความเชื่อนั้นอยู่จนกระทั่งถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต นั่นคือวิธีปฏิบัติสำหรับ –แก่สังสารวัฏฏ์แบบนี้แบบศีลธรรม”^{๖๑} ในพระไตรปิฎกมีคำว่า “สนั่นตนธรรม” (เอส ฌโม สนนตโน) แปลว่าธรรมนี้เป็นของเก่ามีมาก่อนไม่รู้ตั้งแต่เมื่อไหร่แต่บางเรื่องกลับเป็นคำสอนที่มีประโยชน์และเข้ากันได้กับหลักการของพระพุทธศาสนา เช่นคำสอนที่ว่า “คำสัตย์แลเป็นวาจาไม่ตาย ธรรมนี้เป็นของเก่า”^{๖๒} พุทธพจน์นี้มีความหมายว่าหลักศีลธรรมหรือคำสอนที่เป็นสนั่นตะกอนที่พระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นนั้นก็ยังมีอยู่ แต่คำสอนใดที่เห็นว่าเข้ากันได้กับหลักคำสอนของพระองค์ก็รับคำสอนนั้นไว้ไม่ได้ยกเลิกและนี่ก็เป็นที่มาของคำสอนแบบศีลธรรมที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก “สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนั้นมีมาก่อนพระพุทธเจ้า หลักศีลธรรมสากลเหล่านั้นพระพุทธเจ้าท่านยอมรับแล้วนำมาสอนมันจึงปรากฏเป็นศีลธรรมอยู่ในพระพุทธศาสนาในพระไตรปิฎกและเหลืออยู่จนกระทั่งทุกวันนี้”^{๖๓}

คำสอนเรื่องสังสารวัฏฏ์ มีกิเลสเป็นเหตุให้กระทำความกรรมและมีผลของกรรมคือวิบากส่งผลคือความทุกข์วนเวียนอยู่ในวัฏฏะอย่างนี้ คำสอนอย่างนี้มีอยู่ ๒ ระดับ คือคำสอนแบบศีลธรรมและคำสอนแบบปรมาตถธรรมหรือเรียกว่าสังสารวัฏฏ์ในทางจิตใจที่เป็นขนิกะหรือจะเรียกว่าสังสารวัฏฏ์อย่างที่เป็นขนิกะปฏิจางสมุปป็นนธรรมก็ได้ นอกจากสังสารวัฏฏ์ทั้งสองนี้แล้วท่านพุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงสังสารวัฏฏ์อีกลักษณะหนึ่งซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับสังสารวัฏฏ์ทั้งสองข้างต้น เป็นสังสารวัฏฏ์ที่ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลส ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกว่าสังสารวัฏฏ์ทางวัตถุซึ่งเป็นเพียงการหมุนเวียนเป็นวงกลมอยู่ในรูปของวัตถุ ลักษณะของสังสารวัฏฏ์อย่างนี้ เช่นการเกิดกระแสน้ำวนแล้วการวนของน้ำได้ดูดเอาสิ่งต่างๆ รอบข้างหมุนวนไปตามกระแสน้ำอย่างนี้ก็เรียกว่าเป็นสังสารวัฏฏ์ทางวัตถุ หรือแดดแผดเผา น้ำให้ระเหยกลายเป็นไอน้ำไปก่อตัวกลายเป็นก้อนเมฆ เมื่อมีปัจจัยพร้อมก็ตกลงมาเป็นน้ำฝน ไม่นานถูกแดดแผดเผากลายเป็นไอน้ำไปก่อตัวเป็นก้อนเมฆ เป็นฝนตกลงมาอีกวนเวียนอยู่อย่างนี้นี้เรียกว่า

^{๖๑} พุทธทาสภิกขุ, มนุสสธรรม, เล่มที่ ๑๗, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไซยา, ๒๕๔๖), หน้า ๕๖๘-๕๖๙.

^{๖๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๓/๓๑๐.

^{๖๓} พุทธทาสภิกขุ, หลักธรรมที่แสดงความจริง, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๔๓.

เป็นสังสารวัฏฏ์ตามธรรมชาติ “โลหะแร่ธาตุต่างๆ ในแผ่นดินมนุษย์ขุดขึ้นมาใช้ นานเข้าๆ มันก็สลายตัว เช่นเหล็กก็เป็นสนิม แม้ที่สุดแต่ทองคำนานเข้ามันก็ร่อนมันก็กลับไปสู่แผ่นดิน มันจะรวมกัน จะถูกขุดขึ้นมาใหม่อย่างนี้ก็เรียกว่าสังสารวัฏฏ์”^{๖๔}

คำว่าสังสารวัฏฏ์ท่านพุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายว่า “ศัพท์ว่าสังสารวัฏฏ์นี้แปลว่า วงกลมแห่งการหมุนเวียน สังสาระแปลว่าเวียน เทียวไป เคลื่อนไป วัฏฏะแปลว่าวงกลม เพราะฉะนั้น การเคลื่อนที่ไปเป็นวงกลมนั้นก็เรียกว่าสังสารวัฏฏ์”^{๖๕} เป็นการหมุนอยู่ในวงกลมคือกิเลส กรรม และวิบาก กิเลสก็คือความอยากหรือเครื่องเศร้าหมอง กิเลสมีทั้งชั้นหยาบ ชั้นกลาง และชั้นละเอียด เช่น ความดีที่จัดเป็นกิเลสชั้นละเอียด “ชั้นหยาบเศร้าหมองอยู่ที่กายวาจา ชั้นกลางเศร้าหมองอยู่ที่ใจ หรือจิตใจ ส่วนชั้นละเอียดนั้นเศร้าหมองอยู่ที่ทิวฐิตีความคิดความเห็นความเชื่อความเข้าใจซึ่งอันนี้ ไม่ใช่จิตใจที่เรียกในที่นี้”^{๖๖} แต่โดยหลักๆ แล้วกิเลสมีอยู่สามชนิดคือโลภะ โทสะ และโมหะ กิเลสทุกชั้นทุกระดับสามารถจัดลงในกิเลสทั้งสามชนิดนี้ได้ แต่เมื่อกล่าวถึงที่สุดแล้วกิเลสมีอยู่เพียงชั้นเดียว เท่านั้นคืออวิชชา กิเลสไม่ว่าจะเป็นชั้นหยาบ ชั้นกลาง และชั้นละเอียดล้วนเกิดมาจากอวิชชา มีอวิชชาเป็นบ่อเกิดทั้งสิ้น “โดยที่แท้แล้วกิเลสก็มีชั้นเดียวอย่างเดียว มีอวิชชาเป็นแม่แล้วก็มีเชื้อต่างๆ เป็นลูก รวมความแล้วอยู่ที่อวิชชา ที่นี้มันแสดงอาการหรือแสดงฤทธิ์เดชอำนาจขึ้น ถ้าออกมาได้ครึ่งเดียวแค่มโนทวารก็กลุ่มอยู่แต่ข้างใน ถ้าหยาบกว่านั้นก็พุ่งพล่านออกมาข้างนอกถึงกาย วาจา”^{๖๗} ดังนั้น ในทวยตานุปัสสนาสสูตรพระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ทุกข้ออย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ทุกชั้นนั้นทั้งหมด ย่อมเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย... เพราะอวิชชานั้นเองดับลงโดยการคายกิเลสได้หมด ทุกข์จึงเกิดขึ้น ไม่ได้ไปอีกต่อไป”^{๖๘} กิเลสคือความอยากเป็นเหตุให้กระทำความผิด เมื่อมีการกระทำก็ก่อให้เกิดผลของการกระทำคือวิบาก และวิบากก็จะหล่อเลี้ยงกิเลสคือความอยากให้กระทำความผิดไปวนเวียนอยู่อย่างนี้ เป็นวงกลม กิริยาอาการของการไหลเรื่อยเป็นวงกลมอย่างนี้เรียกว่าสังสารวัฏฏ์

สังสารวัฏฏ์ได้แก่กิเลส กรรม และวิบาก ทั้งสามนี้หากจำแนกโดยละเอียดก็ได้ ๑๒ ส่วนซึ่ง เรียกว่าหลักปัจจุสมุพบาทในรูปหนึ่ง “เรื่องสังสารวัฏฏ์นี้ก็คือเรื่องปัจจุสมุพบาทในรูปหนึ่งในหน้าตา อีกอย่างหนึ่ง ฉะนั้นการปฏิบัติมันก็เหมือนกัน นี่หมายถึงสังสารวัฏฏ์อย่างที่เป็นขณิกปัจจุสมุพบาทนธรรม”^{๖๙} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่ภวจักรมีวัฏฏะ ๓ หมุนวนไปไม่หยุด “สังขารและภพเป็น

^{๖๔} พุทธทาสภิกขุ, *ว่างตามหลักพุทธศาสนา*, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๖๑.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙-๖๐.

^{๖๖} พุทธทาสภิกขุ, *ทางตามหลักพุทธศาสนา*, หน้า ๔๑.

^{๖๗} พุทธทาสภิกขุ, *ตุลาการกรรม เล่ม ๑*, เล่มที่ ๑๖, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ สอนโมกข์ ไชยา, ๒๕๕๖), หน้า ๔๑๑.

^{๖๘} ชู.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๓๔/๖๗๔.

^{๖๙} พุทธทาสภิกขุ, *มนุสสรธรรม*, หน้า ๕๖๗.

กรรมวิภู อวิชา ตัณหา และอุปาทานเป็นกิเลสวิภู วิญญูณ นามรูป สฬายตนะและเวทนาเป็น วิปากวิภู พิงทราบเถิดว่ากิเลสวิภูยังไม่ขาดลงตราบใด ก็ชื่อว่าหมუნเพราะเป็นไปรอบแล้วรอบเล่าชื่อว่า ไม่หยุดเพราะมีปัจจัยยังไม่ขาดลงตราบนั่นอยู่นั่นเอง”^{๗๐} หลักปฏิจจสมุปปาทมีใจความสำคัญอยู่ที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”^{๗๑} สรรพสิ่งเป็นปัจจัยสัมพันธ์ที่อิงอาศัยกันอยู่ไม่มีสิ่งใดที่จะปลีกตัวอยู่อย่างโดดเดี่ยวโดยที่ไม่ เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสิ่งอื่นเลย การที่พระพุทธศาสนามองสรรพสิ่งในลักษณะเช่นนี้ ก็เพื่อป้องกันการ ยึดมั่นถือมั่นว่ามีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรนั่นเอง ตัวตนที่เที่ยงแท้ไม่มีอยู่จริงจะมีก็แต่กระแสแห่งการไหล เรื่อยของอาการที่เรียกปฏิจจสมุปปาทเท่านั้น อย่างไรก็ตามจะเรียกว่าสังสารวิภูหรือวิภูฏะ ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า “สังสารวิภูก็แปลว่าเวียน เวียนเกิดไม่รู้สิ้นสุดนี้เรียกว่าสังสารวิภู การเกิด ใหม่เพียงครั้งเดียวไม่เรียกว่าสังสารวิภู แต่ถ้าการเกิดใหม่นั้นวนซ้ำในลักษณะที่เป็นวงกลมเรื่อยไปละก็ เรียกว่าสังสารวิภู”^{๗๒} หรือคำอธิบายของท่านอีกแห่งหนึ่งว่า “คำว่าสังสารในภาษาบาลีหมายถึงสายที่ คล้องกันของวงกลมคือลูกโซ่นี้ กิเลส กรรม วิบากๆ เราจึงเห็นได้ว่ากิเลส กรรม วิบากนี้วงหนึ่ง แล้ววิบากของวงนี้มันไปก่อกิเลสของวงใหม่แล้วเป็น กิเลส กรรม วิบาก แล้ววิบากของวงนี้ไปก่อกิเลส ของวงใหม่อย่างนี้เรื่อยไปเป็นสายอย่างนี้คือสังสารวิภู”^{๗๓} หมายความว่าถ้าเป็นวิภูฏะเพียงวงเดียวไม่ เกิดวิภูฏะวงอื่นขึ้นมาซ้อนอย่างนี้เป็นวิภูฏะแต่ถ้าหากเกิดวงกลมหลายวงทับซ้อนกันอยู่กิเลส-กรรม- วิบาก-กิเลส-กรรม-วิบาก อย่างนี้เรื่อยไปเรียกว่าสังสารวิภู ส่วนสังสารวิภูอย่างที่เป็นขณิก ปฏิจจสมุปปันนธรรม ที่เกิดการปรุงแต่งตามกระแสแห่งวงจรของหลักปฏิจจสมุปปาททั้ง ๑๒ อาการ ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ดังนี้

กิเลสในที่นี้เรียกว่าอวิชา คือความไม่รู้หรือสภาพที่ปราศจากความรู้นี้เรียกว่ากิเลส อวิชา เป็นเหตุให้เกิดสังขารคือสิ่งที่มีอำนาจปรุงแต่ง การปรุงแต่งอันนี้เรียกว่ากรรม อวิชาปรุงให้เกิด อำนาจปรุงแต่งเรียกว่าสังขาร สังขารปรุงให้เกิดผลกรรมคือวิบากนี้ มันจึงมีวิญญูณ มีนามรูป มีอายตนะมีผัสสะ มีเวทนาขึ้นมา พอถึงตอนนี้เครื่องมือครบแล้วที่จะเป็นทุกข์เพราะว่าหลังจาก นั้นเวทนามก็ปรุงตัณหา อุปาทานนี้เป็นกิเลส; ตัณหา อุปาทานที่เป็นกิเลสก็ปรุงสิ่งที่เรียกว่า “ภพ” คือการกระทำความคิดในทางจิตใจทางมนโกรรม สิ่งนี้เรียกว่า “ภพ” ซึ่งเป็นกรรมนี้ก็ ปรุงแต่งชาติ ชรา มรณะ โสกะเหล่านี้; ปรุงแต่งให้-ความเกิด-ความแก่-ความตาย เป็นต้นนี้มี

^{๗๐} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๖๕๔/๙๔๐.

^{๗๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔.

^{๗๒} พุทธทาสภิกขุ, หลักธรรมที่แสดงความว่าง, หน้า ๘๔.

^{๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

ความหมายขึ้นมา กระทั่งมีความทุกข์อย่างนั้นอย่างนี้ตามสมควรแก่กรณี ความทุกข์อย่างนี้เราเรียกว่าผลกรรมหรือวิบาก^{๗๔}

สังสารวัฏฏ์มีทั้งสังสารวัฏฏ์ทางวัตถุและสังสารวัฏฏ์ในทางจิตใจ หรือสังสารวัฏฏ์ที่เกี่ยวข้องกับกิเลสและสังสารวัฏฏ์ที่ไม่เกี่ยวกับกิเลส ดังนั้นสิ่งสำคัญเมื่อพูดถึงสังสารวัฏฏ์ตามหลักการของพระพุทธศาสนาจะหมายเอาสังสารวัฏฏ์ที่เจือด้วยกิเลสเท่านั้น ไม่อย่างนั้นก็เป็นสังสารวัฏฏ์ของวัตถุหรือสังสารวัฏฏ์ตามธรรมชาติ “ถ้ามันเจืออยู่ด้วยกิเลสหรือความทุกข์ก็เป็นวัฏฏ์สงสารในพุทธศาสนา ถ้าไม่เจืออยู่ด้วยกิเลสหรือความทุกข์ก็เป็นวัฏฏ์สงสารตามธรรมชาติธรรมดา”^{๗๕} ดังที่กล่าวแล้วข้างต้นว่าการอธิบายในเรื่องสังสารวัฏฏ์ของท่านพุทธทาสภิกขุมีความแตกต่างจากคำอธิบายที่มาจากแหล่งอื่นอยู่มาก ท่านเน้นหนักไปในเรื่องสังสารวัฏฏ์ในทางจิตใจที่เป็นขณิกปฏิจจุสมุปปັນธรรมาที่เกิดขึ้นที่นี่และเดี๋ยวนี้และมีอยู่ในชีวิตประจำวันของคนทุกคน สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วที่นี่และเดี๋ยวนี้ก็มีสังสารวัฏฏ์ได้ครบทั้ง ๓๑ ภูมิ สังสารวัฏฏ์แบบนี้กินเวลาเพียงชั่วขณะหนึ่งก็มีครบทั้งสามกระบวนการคือกิเลส กรรม และวิบาก สิ่งที่เราเรียกว่าสังสารวัฏฏ์นั้นคือชีวิต บางขณะเป็นนิพพาน บางขณะก็เป็นสังสารวัฏฏ์ “สังสารวัฏฏ์และนิพพานมีได้ในคนในนามรูปของคนวันหนึ่งๆ ได้สลับกันไป มีตัวกู-ของกูเมื่อไหร่ก็สังสารวัฏฏ์ชนิดใดชนิดหนึ่งเมื่อนั้นใน ๓๑ ชนิด เมื่อไม่มีตัวกู-ของกูคือว่างอยู่มันก็เป็นนิพพานชนิดซิมลอง ชนิดชั่วคราว ชนิดทันตาเห็นเมื่อนั้น”^{๗๖} ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า คำว่าชาติในปฏิจจุสมุปบาทไม่ได้มีความหมายแต่เพียงว่า ตายจากปัจจุบันชาติไปแล้วไปเกิดในชาติต่อไป แต่ชาติหมายถึงการเปลี่ยนสภาพของจิตใจ จิตเปลี่ยนไปอย่างไรในขณะนั้นก็ป็นชาติหนึ่งซึ่งมีความหมายว่าวันหนึ่งๆ แต่ละคนอาจเกิดได้ครบทั้ง ๓๑ ภูมิก็ได้หากไม่มีสติสัมปชัญญะสกัดกั้นไว้ในขณะแห่งผัสสะ “คำว่าชาติของเราหมายถึงการเปลี่ยนจิตใจ ความเกิดของจิตใจครั้งหนึ่งๆ มีตัวกู-ของกูอย่างโน้นอย่างนี้ เอรีดอ้อยอย่างโน้นอย่างนี้ขึ้นมาครั้งหนึ่งเรียกว่าชาติหนึ่ง วันๆ หนึ่งก็ได้หลายสิบชาติ”^{๗๗} แต่ถึงกระนั้นท่านพุทธทาสภิกขุก็ไม่ได้ปฏิเสธว่าสังสารวัฏฏ์แบบคร่อมภคร่อมชาตินั้นใช้ไม่ได้หรือให้ยกเลิกการสอนอย่างนั้นเสีย แต่ท่านพยายามจะอธิบายว่ามันยังมีสังสารวัฏฏ์อีกรูปแบบหนึ่งที่พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนไว้ซึ่งมีความลึกซึ้งที่สุด และที่สำคัญก็คือว่าเมื่อเข้าใจสังสารวัฏฏ์ที่เกิดอยู่ที่จิตและควบคุมมันได้ก็หมายความว่าสามารถจะควบคุมสังสารวัฏฏ์แบบคร่อมภคร่อมชาติได้ด้วย ปัจจุบันขณะจึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดจะดับภพ ดับชาติ ดับสังสารวัฏฏ์ได้ก็อยู่ที่นี้และเดี๋ยวนี้อยู่ที่ผัสสะ

^{๗๔} พุทธทาสภิกขุ, ว่างตามหลักพุทธศาสนา, หน้า ๖๕.

^{๗๕} พุทธทาสภิกขุ, มนุสสธรรม, หน้า ๕๕๗.

^{๗๖} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒, หน้า ๑๖๖.

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

สังสารวัฏฏ์นั้นไม่ได้จำกัดว่าชาตินั้นหรือชาตินี้หรือหลายชาติ หรืออาจจะชาติเดียวก็ได้ หลายชาติก็ได้ ถ้ามันเนื่องกันอยู่ในวงกลมทีหนึ่ง รอบหนึ่งก็เรียกว่าสังสารวัฏฏ์หนึ่ง ถ้าจะพูดให้เป็นหลายชาติสำหรับผู้ที่มีความเชื่ออย่างนั้นก็พูดได้เหมือนกันว่า บุญบาปที่เรากระทำไว้ก็เป็นเหตุให้เราเกิดใหม่ในชาติหน้า ได้เกิดใหม่ในชาติหน้าแล้วกิเลสยังไม่หมด ก็อยากทำบุญทำบาปอะไรต่อไปอีก แล้วมันก็เกิดใหม่อีก ได้ผลเป็นการเกิดใหม่แล้วมันก็ยังมียากต่อไปอีก เวียนกันไปก็ชาติๆ ก็ได้ แต่เรื่องที่คร่อมกันระหว่างชาติเช่นนี้ยังไม่ใช่เรื่องจำเป็นเพราะเราควบคุมมันไม่ได้ ควบคุมได้โดยยากและยากที่จะจัด ยากที่จะมองเห็น ส่วนเรื่องที่เกิดอยู่ในชีวิตประจำวันวันหนึ่งๆ นี่สำคัญกว่าจำเป็นกว่า รับผิดชอบกว่า อยู่ในลักษณะที่จะทำให้อยู่ในร่องในรอยหรือตามอำนาจของเราได้ เพราะฉะนั้นจึงขอร้องให้สนใจสังสารวัฏฏ์ในชีวิตประจำวันเป็นวันๆ ไป และถ้าเราควบคุมสังสารวัฏฏ์ชนิดนี้ได้แล้วไม่ต้องสงสัยเลย เราอาจจะควบคุมสังสารวัฏฏ์ชนิดที่คร่อมชาติข้ามชาติหรือหลายๆ ชาติก็ได้ ถ้าเราเอาชนะสังสารวัฏฏ์ในวันหนึ่งๆ นี้ได้ มันก็เป็นอันว่าตัดขาดไปหมดทั้งสังสารวัฏฏ์ที่จะพึงมีในทางข้างหน้าคร่อมชาติ^{๗๘}

สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุสังสารวัฏฏ์จึงไม่ใช่เป็นเรื่องชีวิตหลังความตายหรือโลกหน้า แต่เป็นเรื่องของจิตใจที่เกิดเป็นสังสารวัฏฏ์วนเวียนอยู่ในจิตใจของแต่ละคนเป็นวัฏฏะแห่งความทุกข์ วันหนึ่งๆ อาจจะมีสังสารวัฏฏ์เกิดขึ้นหลายครั้งมากบ้างน้อยบ้าง อยู่ที่ว่ามีกรรมผัสสะแล้วมีสติสัมปชัญญะควบคุมไว้ได้หรือไม่ หากควบคุมไว้ได้กิเลสไม่เกิดสังสารวัฏฏ์ก็ไม่มีหรือดับไปที่ตรงนั้น “ไม่มีกิเลสก็ไม่มีกรรม ไม่มีกรรมก็ไม่มีวิบากมันก็ไม่มีการสังสารวัฏฏ์ ฉะนั้นเมื่ออยากจะไม่มีการสังสารวัฏฏ์ก็จงเป็นอยู่ด้วยลักษณะที่ว่ารู้สึกตัวทั่วพร้อมอยู่เสมอด้วยสติสัมปชัญญะ สังสารวัฏฏ์ไม่อาจจะเกิดผลเกิดไม่ผลไม่เกิด”^{๗๙} กิเลสกับกรรมแยกออกจากกันไม่ได้ มีกิเลสก็ต้องมีเหตุให้ทำกรรมและมีผลของกรรมคือวิบากตามมาเสมอจะมีกรรมโดยไม่มีกิเลสเป็นไปได้ “กิเลสจึงต้องเป็นเหตุให้เกิดกรรมเสมอ อย่างน้อยก็เป็นมโนกรรมคือการคิด”^{๘๐} การไหลเรื่อยของสังสารวัฏฏ์นี้จะดับลงได้หรือไม่ ท่านพุทธทาสภิกขุตอบว่าได้ แท้ที่จริงสังสารวัฏฏ์ไม่ใช่ว่าจะมีอยู่อย่างติดต่อกันไปโดยไม่ขาดสาย แต่มันมีการดับในบางชั่วขณะเวลา นี่ก็เป็นเพราะว่ากิเลสไม่ได้เกิดขึ้นกับจิตอยู่ตลอดเวลา นี่คือลักษณะของจิตประภัสสร ไม่มีกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดเป็นตัวกู-ของกูเมื่อนั้นสังสารวัฏฏ์ไม่เกิดขึ้น แต่เมื่อมีกิเลสเกิดขึ้นมาเมื่อไหร่การไหลเวียนที่จะเกิดเป็นสังสารวัฏฏ์ก็มีเมื่อนั้น กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ได้ว่าเมื่อไม่มีกิเลสก็ไม่มีกรรม ไม่มีกรรมก็ไม่มีวิบากมันก็ไม่มีการสังสารวัฏฏ์ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า เมื่อจิตใจวุ่นวายเร่าร้อนขณะนั้นมีสังสารวัฏฏ์ แต่ขณะใดจิตใจว่างจากตัวกู-ของกูขณะนั้นมีนิพพาน

^{๗๘} พุทธทาสภิกขุ, *ว่างตามหลักพุทธศาสนา*, หน้า ๖๒-๖๓.

^{๗๙} พุทธทาสภิกขุ, *มนุสสรธรรม*, หน้า ๕๖๘.

^{๘๐} พุทธทาสภิกขุ, *หลักธรรมที่แสดงความจริง*, หน้า ๙๗.

นิพพานนั่นเองเป็นสิ่งตรงข้ามกับสังสารวัฏฏ์“สังสารวัฏฏ์คือวุ่น นิพพานคือว่าง”^{๘๑}“ในขณะที่จิตใจจุ่นขณะนั้นเป็นสังสารวัฏฏ์ ในขณะที่จิตใจว่างขณะนั้นเป็นนิพพานอย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างชั่วคราวก็ได้ อย่างสมบูรณ์เด็ดขาดก็ได้ แต่ถ้าเป็นเรื่องนอนหลับสบายไม่ฝันไม่มีอะไรอย่างนี้ เราไม่เรียกว่านิพพาน”^{๘๒}นิพพานจึงมีอยู่เป็นประจำชีวิตแต่สังสารวัฏฏ์เกิดขึ้นมาเป็นครั้งคราวเท่านั้น นิพพานจึงเป็นตัวดับสังสารวัฏฏ์ ดับแบบชั่วคราวก็ได้หรือจะดับอย่างสมบูรณ์เด็ดขาดก็ได้ ดับชั่วคราวก็เป็นตหังคนิพพานหรือวิกขัมภนนิพพาน หากดับได้อย่างเด็ดขาดสมบูรณ์ก็เป็นสมุจเฉตนิพพาน สังสารวัฏฏ์กับนิพพานจึงไม่ได้อยู่ห่างกันไกลดังอุปมาที่ว่าฝั่งนี้และฝั่งโน้น แต่ทั้งสังสารวัฏฏ์และนิพพานมีอยู่ที่นี้และเดี่ยวนีปรากฏเกิดขึ้นอยู่ที่จิต บางขณะเวลาก็เกิดเป็นสังสารวัฏฏ์ แต่บางขณะเวลาก็เป็นนิพพาน ขณะที่มีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูขณะนั้นเรียกว่าสังสารวัฏฏ์ปรากฏ แต่ขณะใดไม่มีการปรุงแต่งไม่มีกิเลสเกิดเป็นตัวกู-ของกูขณะนั้นนิพพานยังปรากฏอยู่

ดังนั้น เมื่อท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าในสังสารวัฏฏ์จะหาพบนิพพานได้ หลายคนเมื่อฟังคำนี้อาจสงสัยต้องการคำอธิบายเพิ่มว่าในสังสารวัฏฏ์จะหาพบนิพพานได้อย่างไร เนื้อหาที่ท่านพุทธทาสภิกขุพยายามจะอธิบายนั้นเป็นหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทหรือไม่? หรือเป็นเพียงแนวคิดที่ท่านรับมาจากพระพุทธศาสนานิกายอื่นแล้วนำมาขยายความภายใต้กรอบคำสอนของเถรวาท การเข้าใจอย่างนี้เชื่อว่าจะปราศจากข้อมูลหลักฐานเสียเลยทีเดียว ในคัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตรได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า“คำว่าอทวิภาวะคืออะไร? มหามติคือแสงกับเงา ยาวกับสั้น ดำกับขาวล้วนสัมพันธ์กันไม่เป็นอิสระจากกันและกัน เหมือนกับนิพพานกับสังสารวัฏฏ์ สรรพสิ่งไม่แยกเป็นสองไม่มีนิพพานนอกเหนือไปจากสังสารวัฏฏ์ ไม่มีสังสารวัฏฏ์นอกเหนือไปจากนิพพาน เพราะปัจจัยแห่งความมีอยู่ไม่ใช่ลักษณะที่แยกจากกัน”^{๘๓}ส่วนในคำสอนของฮวงโป (Huang Po) ในเรื่องนี้มีว่า“สิ่งทั้งสองนี้ไม่แตกต่างกันและกันเลยหรือนัยหนึ่งก็คือไม่มีความแตกต่างใดๆ ในระหว่างสามัญสัตว์ทั้งปวงกับพระพุทธเจ้าทั้งหลายหรือระหว่างสังสารวัฏฏ์กับนิพพานหรือระหว่างโมหะกับโพธิ์ เมื่อใดรูปบัญญัติเหล่านี้ถูกเพิกถอนไปแล้วทั้งหมดทั้งสิ้นนั่นแหละคือพุทธะ”^{๘๔}คติแบบนี้ น่าจะเป็นหลักคำสอนของฝ่ายมหายานมากกว่าที่จะบอกว่าเป็นคำสอนของเถรวาท แต่ในทัศนะของวัลโปละ ราชุลจะอธิบายว่าแม้แนวคิดในเรื่องนี้จะเป็นคำสอนของมหายานก็จริง แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้เช่นกันว่ามหายานจะไม่ได้รับอิทธิพลเรื่องนี้มาจากคำสอนของเถรวาทแล้วนำมาพัฒนาขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง

^{๘๑} พุทธทาสภิกขุ, ว่างตามหลักพุทธศาสนา, หน้า ๗๖.

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔.

^{๘๓} ไตเซ่ต ไตตาโร ชูชุกิ, คัมภีร์มหายานลังกาวตารสูตร, แปลโดย พระราชปริยัติกวี (สมจินต์ สมมาปณฺโณ), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐), หน้า ๘๙.

^{๘๔} ฮวงโป, คำสอนของฮวงโป, แปลโดย พุทธทาสภิกขุ, (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๗), หน้า ๔๘.

บรมธรรมคืออะไร? ตามหลักพระพุทธศาสนาแล้ว บรมธรรมคือหลักการที่ว่าไม่มีสิ่งใดในโลกนี้ที่มีความสมบูรณ์เด็ดขาด ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไปตามกฎแห่งสัมพันธภาพ สุดแต่ปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เที่ยงและไม่มีสิ่งใดที่มั่นคงถาวรหรือดำรงอยู่ตลอดกาล เป็นสภาวะสมบูรณ์เช่น อัตตาตัวตนหรืออาตมัน ทั้งที่เป็นภายในและภายนอก นี่แหละคือบรมธรรม สัจธรรมไม่อาจเป็นสภาวะเชิงปฏิเสธ แม้จะมีลึที่นิยมพูดกันว่าความจริงเชิงปฏิเสธ (negative truth) ก็ตาม การบรรลุธรรมอันได้แก่การเห็นแจ้งสรรพสิ่งตามที่เป็นจริง (ยถาภูต) โดยไม่มีความหลงผิดหรืออวิชชาเป็นการทำลายเสียซึ่งต้นหาความอยากและเป็นการดับทุกข์อย่างสิ้นเชิงซึ่งได้แก่พระนิพพาน จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจและเป็นประโยชน์ที่จะจดจำเอาไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า ทรศนะในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเห็นว่า พระนิพพานนั้นมิได้เป็นสภาวะที่แตกต่างไปจากสังสารวัฏเลย สภาวะอย่างเดียวกันอาจเป็นได้ทั้งสังสารวัฏและพระนิพพาน สุดแต่มุมมองของท่านจะเป็นไปในทางจิตวิสัยหรือวัตถุวิสัย (subjectively or objectively) เป็นไปได้ที่ทรศนะของมหายานนี้อาจพัฒนามาจากแนวความคิดในพระคัมภีร์บาลีดั้งเดิมของฝ่ายเถรวาท^{๘๕}

แต่อย่างไรก็ตาม ท่านพุทธทาสภิกขุก็ยังยืนยันว่าสังสารวัฏนี้มีอยู่ที่นี้และเดี๋ยวนี้ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ที่จิต ดับสังสารวัฏเสียได้นั้นแหละจะได้สัมผัสกับภาวะที่เรียกว่านิพพาน ท่านจึงกล่าวว่ “ในสังสารวัฏจะหาพบนิพพาน ดูให้ดีสิดับสังสารวัฏนั้นเสียก็เป็นนิพพาน ฉะนั้นดูลงไปทีสังสารวัฏก็กองทุกข์อันวนเวียนอยู่นั้นแหละ ความทุกข์ที่วนๆ อยู่ ดูให้ลึกดูให้ลึกไปว่าถ้ามันไม่มีแล้วมันจะมีอะไร? มันก็ไม่มีทุกข์ไม่มีวิภูฏสงสารมันก็มีนิพพาน”^{๘๖} นี่หมายความว่าสังสารวัฏกับนิพพานดำรงอยู่ในที่เดียวกันแต่ปรากฏให้เห็นต่างกันเมื่อเกิดเป็นสังสารวัฏนิพพานก็หายไป หรือหากนิพพานปรากฏสังสารวัฏก็หายไปจะปรากฏพร้อมกันทีเดียวทั้งสองภาวะไม่ได้ เปรียบเสมือนความมืดและแสงสว่างจะปรากฏพร้อมกันทีเดียวกันไม่ได้ ฉะนั้น เหตุการไหลเวียนของสังสารวัฏนั้นแหละคือนิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ สมภาร พรหมทาได้อธิบายทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุรวมถึงทัศนะของท่านนาคคารุณปราษฎ์คนสำคัญของมหายานเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “ทั้งสองท่านนี้เห็นตรงกันว่าความสิ้นทุกข์ (นิพพาน) ไม่ใช่สิ่งที่รอเราอยู่ ณ มุมอันสงบที่ไหนสักแห่งในโลกนี้ หากแต่สิ่งนี้ดำรงอยู่แล้วในตัวชีวิตผู้คนและสังคมอันสับสนวุ่นวายนี้เองเพียงเรารู้จัก “พลิก” ลบให้เป็นบวกเราก็จะพบมัน”^{๘๗}

ที่สวนโมกข์มีประดิษฐ์ธรรมที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้สร้างไว้เพื่อจะสื่อสารให้เห็นว่าในสังสารวัฏนี้มีนิพพานคือความดับทุกข์ซ่อนอยู่ที่นั่นนั่นคือสรรณาพีเกอร์ “น้องเอยมะพร้าวานาพีเกอร์

^{๘๕} วัลโปละ ราหุละ, พระพุทธองค์ทรงสอนอะไร, แปลโดย สุนทร พลามินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๓), หน้า ๕๔.

^{๘๖} พุทธทาสภิกขุ, หลักพระพุทธศาสนาที่ยังเข้าใจผิดกันอยู่, เล่มที่ ๑๔, น, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๕๑), หน้า ๒๖๔-๒๖๕.

^{๘๗} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญา: มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม, หน้า ๙๔.

ต้นเดี่ยวโนเน กลางทะเลชี้ฝั่ง ฝนตกไม่ต้อง ฟ้าร้องไม่ถึง กลางทะเลขึ้นฝั่ง ต้นเดี่ยวเปลี่ยวลึงโลดเอย”^{๘๘}
 ทะเลชี้ฝั่งคือสังสารวัฏฏ์วงกลมแห่งการหมุนเวียนอยู่ในโลก มะพร้าวนาฬิกาต้นเดี่ยวโนเนกลางทะเล
 ชี้ฝั่งคือนิพพานอันเป็นที่สิ้นสุดแห่งสังสารวัฏฏ์ แม้อุปมาในเรื่องนี้จะทำให้เห็นว่าทั้งสองจะอยู่แยกออก
 จากกันอย่างเด่นชัดในมิติของกาลเวลา แต่แท้จริงแล้วการเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นแทบจะไม่ต้อง
 เคลื่อนไหวกายออกจากฐานเดิมเลยที่นี้และเดี่ยวนั้นเองคือนิพพานและสังสารวัฏฏ์ “สังสารวัฏฏ์จึง
 เปรียบเหมือนทะเลชี้ฝั่ง เดี่ยวแหลมเดี่ยวแข็ง เดี่ยวแหลมเดี่ยวแข็ง ที่ตรงไหนมีความทุกข์ตรงนั้นต้อง
 ดับทุกข์ จุดที่ร้อนที่สุดที่ทุกข์ที่สุดนั้นจะมีนิพพานที่นั่น ฉะนั้นจึงพูดว่าอยู่กลางทะเลชี้ฝั่ง”^{๘๙}
 สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วเรื่องโลกียะกับโลกุตระไม่ได้แบ่งแยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด
 ดังอุปมาที่ว่าฝั่งนี้และฝั่งโน้นแต่โลกทุกโลกปรากฏอยู่ที่จิตทั้งเป็นโลกที่สามารถจะสัมผัสรับรู้ได้ที่นี่และ
 เดี่ยวนี้คือที่จิต ไม่ใช่ที่ต้องรอให้สิ้นชีวิตจากโลกนี้ไปเสียก่อนแล้วจึงจะไปถึงโลกอย่างนั้นได้ โลกคือจิต
 การร้อนรุ่มกระวนกระวายแห่งจิตใจคือสังสารวัฏฏ์ ภาวะนี้ดับลงได้เมื่อไหร่เมื่อนั้นจะได้สัมผัสกับสิ่งที่
 เรียกว่านิพพาน

๓.๒ ประเภทและระดับของนิพพาน

๓.๒.๑ นิพพาน ๓ ระดับ

แม้ในคัมภีร์อิติวุตตกะจะแบ่งนิพพานธาตุออกเป็นสองประการ ได้แก่สุุปาติเสสนิพพานธาตุ
 และอนุปาติเสสนิพพานธาตุก็ตาม แต่นั่นก็เป็นเพียงการบรรยายถึงอาการของบุคคลที่เกี่ยวกับ
 นิพพานในแต่ละระดับเท่านั้น แท้ที่จริงทั้งสุุปาติเสสนิพพานธาตุ และอนุปาติเสสนิพพานธาตุต่าง
 จัดเป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์เหมือนกันหมด แต่ด้วยเหตุผลบางอย่างจึงทำให้เวทนาของผู้บรรลุถึง
 นิพพานธาตุบางระดับยังไม่เย็นสนิทมาตั้งแต่ต้น อินทรีย์ยังไม่ถูกควบคุมถึงที่สุดท่านจึงยังมีความรู้สึก
 กระวนกระวายอะไรอยู่บ้าง ต้องรอไปอีกสักระยะหนึ่งที่เวทนาของท่านจะเย็นสนิทนี้เป็นลักษณะของ
 นิพพานธาตุที่เรียกว่าสุุปาติเสสนิพพานธาตุ นิพพานพระพุทธรองค์ตรัสเรียกว่าเป็นสัจจะหนึ่งเดียวไม่
 มีสอง ส่วนมรรคสัจจะที่จะนำสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏฏ์ก็ได้แก่อริยอัฏฐังคิกมรรคที่ตรัสเรียกว่าเป็น
 สัจจะหนึ่งเดียวด้วยเช่นกัน นิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุไม่ใช่มีอยู่หนึ่งเดียวแต่นิพพานมี
 อยู่หลายระดับที่เป็นนิพพานที่แท้ก็มี นิพพานชั่วคราวก็มี ที่พิเศษไปกว่านั้นคือนิพพานบางระดับ
 อาจจะมีได้โดยบังเอิญประจวบเหมาะหรือพลุกก็มีอีกเช่นกัน กล่าวถึงที่สุดแล้วทุกคนมีนิพพานเป็น
 เครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตในปริมาณที่พอเหมาะพอดีทุกชีวิตจึงรอดอยู่ได้ วางจากกิเลสชั่วคราวก็เป็น
 นิพพานชั่วคราว นิพพานชิมลอง นิพพานชั่วสมัย (สามายิกนิพพาน) วางสูงสุดก็เป็นนิพพานที่แท้จริง

^{๘๘} พุทธทาสภิกขุ, ค่ายธรรมบุตร, เล่มที่ ๓๗, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไซยา, ๒๕๕๓), หน้า ๓๐๔.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๘.

เป็นสมุจเฉตนิพพาน คำอธิบายอย่างนี้อาจจะไม่ใช่ที่ยอมรับของใครหลายคนเพราะต่างมีคติความเชื่อที่ว่า“ปรินิพพานเท่านั้นเป็นนิพพานที่แท้จริง”^{๙๐} ความเข้าใจอย่างนี้เชื่อว่าประสจากเหตุผลหรือหลักฐานจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเสียเลยทีเดียว ในพระไตรปิฎกเมื่อพระพุทธองค์จะตรัสรับรองการบรรลุถึงนิพพานของพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งก็จะใช้คำว่าปรินิพพานในการบรรยายถึงภาวะเช่นนั้น ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า“ภิกษุทั้งหลาย นั่นแลคือมารผู้มีบาป ค้นหาวิญญานของวัฏฏิกุลบุตรด้วยคิดว่า วิญญานของวัฏฏิกุลบุตรสถิตอยู่ที่ไหน ภิกษุทั้งหลาย วัฏฏิกุลบุตรไม่มีวิญญานสถิตอยู่ปรินิพพานแล้ว”^{๙๑} หรือในปฐมอาสาสูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะตรัสว่า“สาวกของพระพุทธเจ้าผู้มีจิตตั้งมั่นมีสติสัมปชัญญะ ย่อมรู้ชัดอาสวะ เหตุเกิดอาสวะ ธรรมเป็นที่ดับอาสวะและข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับอาสวะ เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย ภิกษุจึงเป็นผู้หมดความหิวปรินิพพานแล้ว”^{๙๒}นี้อาจจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้มีการตีความกันไปว่าปรินิพพานเท่านั้นเป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ แต่ยังมีนิพพานอีก ระดับหนึ่งที่ยังไม่มีคำอธิบายเพิ่มเติมจากผู้รู้มากนักหรือยังไม่เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปในสังคมของพุทธบริษัท ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกนิพพานระดับนี้ด้วยคำไทยว่านิพพานชั่วคราว นิพพานชิมลอง นิพพานชั่วสมัย (สามายิกนิพพาน) นิพพานที่เป็นกุปปธรรมที่ยังกลับเปลี่ยนแปลงไปมาได้ เป็นนิพพานแต่กลับไม่เป็นนิพพานได้นั้นคือสามายิกนิพพาน“คำว่านิพพานๆ นี้มีได้หลายชนิดหรือหลายระดับ อย่าเข้าใจไปเสียว่ามีเฉพาะเมื่อหมดกิเลสเป็นพระอรหันต์แล้วจึงจะนิพพาน นั่นเป็นนิพพานที่แท้เป็นนิพพานถาวร นิพพานที่ยังไม่ถึงขนาดนั้นก็มิ เพราะเหตุที่มันมีรสชาติเหมือนกันเราจึงเรียกนิพพานไปหมด”^{๙๓} ท่านพุทธทาสภิกขุได้แบ่งนิพพานออกเป็น ๓ ระดับได้แก่ ๑.ตถังคนิพพาน ๒.วิกขัมภนนิพพาน และ ๓.สมุทเฉตนิพพาน นิพพานทั้งสามระดับนี้สรุปย่อลงได้เป็นนิพพาน ๒ ระดับคือนิพพานชั่วคราว และนิพพานที่แท้ ตถังคนิพพาน และวิกขัมภนนิพพานจัดเป็นนิพพานชั่วคราว นิพพานชิมลอง นิพพานชั่วสมัย (สามายิกนิพพาน) ส่วนสมุทเฉตนิพพานหรือปรินิพพานจัดเป็นนิพพานที่แท้ นิพพานถึงที่สุดเป็นอกุปปธรรมซึ่งได้แก่นิพพานธาตุทั้งสองนั่นเอง ส่วนเกณฑ์ที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้แบ่งนิพพานออกเป็นนิพพานชั่วคราวและนิพพานที่แท้นั้นคือแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทนั่นเอง

สำหรับเกณฑ์อันนี้ที่เกี่ยวกับนิพพานทั้ง ๓ ชนิดนี้ให้ระลึกนึกถึงคำว่าจิตนี้ประภัสสรตามธรรมชาติจิตนี้เป็นประภัสสรคือไม่มีกิเลสไม่เศร้าหมองเพราะกิเลส จิตเดิมนั้นรุ่งเรืองเป็นประภัสสร แต่ถ้าเมื่อใดกิเลสเข้ามาก็กลายเป็นจิตที่เศร้าหมองไม่ประภัสสร จิตที่ประภัสสรอยู่

^{๙๐} ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน, พุทธทาสภิกขุ: พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและการปฏิรูปเชิงนวมัยนิยมในประเทศไทย, หน้า ๒๒๒.

^{๙๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๗/๑๖๓.

^{๙๒} ขุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๕๖/๔๑๐.

^{๙๓} พุทธทาสภิกขุ, โอसारตัพพธรรม, หน้า ๒๒๔-๒๒๕.

ตามธรรมดาเหมือนเราทำตามธรรมดานี้ จิตเป็นประภัสสรชนิดที่กิเลสยังอาจจะแทรกแซงได้ แต่ถ้าเราปฏิบัติจนถึงที่สุดแล้วความเป็นประภัสสรนั้นมันถาวร กิเลสแทรกแซงอีกไม่ได้นี้เป็นนิพพานจริง นอกนั้นเป็นนิพพานชั่วคราว^{๙๔}

แม้ท่านพุทธทาสภิกขุจะแบ่งนิพพานออกเป็นสามระดับ แต่สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานทั้งสามระดับนี้ต่างจัดเป็นนิพพานที่แท้จริงเหมือนกันหมด แตกต่างกันแต่เพียงเป็นนิพพานที่ถาวรกับไม่ถาวรเท่านั้น “แม้เป็นนิพพานน้อยๆ นิพพานชิมลองก็จริง แต่ว่าก็เป็นนิพพานอย่างเดียวกับนิพพานจริงหรือนิพพานถาวร เพียงแต่ว่ามันไม่ถาวรเพราะว่าเราไม่สามารถป้องกันโรค ไม่สามารถทำลายโรค โรคจึงมาแทรกเสียเป็นพักๆ นิพพานก็ขาดเป็นห่วงๆ”^{๙๕} หรือคำอธิบายของท่านในเรื่องนี้อีกแห่งหนึ่งว่า “รสชาติของพระนิพพานน้อยๆ ล่วงหน้านั้นก็ทำนองเดียวกับพระนิพพานแท้ ต่างกันแต่ว่านี่เป็นเพียงของให้ชิมดูล่วงหน้ายังเป็นโลกียะเป็นของชั่วคราวไม่ยั่งยืน ส่วนพระนิพพานตัวจริงเป็นโลกุตระเที่ยงแท้ยั่งยืนไม่เปลี่ยนแปลง เป็นบรมสุขยิ่งกว่ารสล่วงหน้าเหลือที่จะคนมา”^{๙๖} หรืออย่างที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้อีกแห่งหนึ่งว่า “จะเป็นนิพพานบังเอิญคือตังคณิพพานก็ดี หรือนิพพานที่เราควบคุมการกระทำไว้เรียกว่าวิกขัมภณนิพพานก็ดีและนิพพานคือการสิ้นไปแห่งกิเลสก็ดี ก็เป็นความเย็นมีความหมายแห่งความเย็นเหมือนกันหมด โอกาสนั้นเป็นโอกาสแห่งการพักผ่อนทางวิญญาณคือไม่มีการทรมานทางวิญญาณ”^{๙๗} ส่วนรสของนิพพานทั้งสามระดับนี้มีอยู่อย่างเดียวกันคือรสว่างจากกิเลสหรือความเป็นประภัสสรของจิตเหมือนกันหมด แต่ระยะเวลาหรือการคงอยู่ของความว่างจากกิเลสนั้นมีแตกต่างกันหรือเป็นนิพพานที่ถาวรและไม่ถาวรเท่านั้น ตังคณิพพานและวิกขัมภณนิพพานเป็นของกลับไปกลับมาได้เรียกว่าเป็น “กุปปธรรม” ส่วนสมุทฺถนิพพานจัดเป็น “อกุปปธรรม” คือกลับไปกลับมาไม่ได้ “นิพพานทั้ง ๓ ชนิดนี้มีรสอย่างเดียวกันคือรสว่างจากสิ่งรบกวนใจอย่างเดียวกันหมด มีหน้าตาที่เหมือนกันคือว่านิพพานจะทำให้กิเลสรบกวนใจไม่ได้ในขณะนั้น ขณะใดเป็นนิพพานขณะนั้นนิพพานป้องกันอยู่กิเลสรบกวนใจไม่ได้ก็เป็นสุข”^{๙๘} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าแม้นิพพานชั่วคราวจะไม่นิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์แต่นิพพานระดับนี้ก็มิใช่ประโยชน์มากที่สุดเพราะเมื่อได้ชิมลองอยู่บ่อยๆ ก็จะเป็นอุปนิสัยปัจจัยทำให้เกิดความพอใจที่จะทำให้บรรลุถึงนิพพานที่แท้แน่นอน

ท่านพุทธทาสภิกขุไม่ยอมรับทัศนะแบบดั้งเดิมที่เชื่อตามกันมาว่านิพพานเป็นเรื่องเฉพาะสำหรับบุคคลเพียงบางกลุ่มที่ปลีกตัวออกสังคมไปแล้วเท่านั้นถึงจะบรรลุถึงได้ ส่วนฆราวาสผู้ที่ยัง

^{๙๔} พุทธทาสภิกขุ, *โอสาเรตัพพธรรม*, หน้า ๒๒๖.

^{๙๕} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒*, เล่มที่ ๓๖. ก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ สอนโมกข์ ไซยา, ๒๕๕๖), หน้า ๔๒.

^{๙๖} พุทธทาสภิกขุ, *ขุมนุมเรื่องยาว*, หน้า ๗๑.

^{๙๗} พุทธทาสภิกขุ, *สัจจตปปริวรรต เล่ม ๑*, หน้า ๖๓.

^{๙๘} พุทธทาสภิกขุ, *โอสาเรตัพพธรรม*, หน้า ๒๒๖.

หมกมุ่นอยู่ในโลกีย์วิสัยแม้จะปรารถนาสักปานใดยากที่จะเข้าถึงสภาวะเช่นนี้ได้ ดังนั้นเพื่อจะทำให้ฆราวาสได้รับประโยชน์จากบรมธรรมนี้ได้อย่างเสมอเท่าเทียมกันกับเพศบรรพชิต ท่านพุทธทาสภิกขุจึงได้นำแนวคิดเรื่องจิตว่างมาอธิบายในฐานะที่เป็นบาทฐานของนิพพาน นั่นหมายความว่าขณะใดเวลาใดหากไม่มีเรื่องตัวกู-ของกูขึ้นมาในจิตใจ ขณะนั้นทุกคนได้ประสบกับภาวะที่เรียกว่านิพพานแล้วนั่นเองซึ่งจะเป็นนิพพานชั่วคราวก็ได้ นิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็ได้ ดังนั้น นิพพานจึงไม่ใช่เรื่องที่เหลือวิสัยหรือพ้นยุคพ้นสมัยเกินกว่าคนธรรมดาทั่วไปจะเข้าถึงได้ในชาตินี้ ชีวิตที่ยังสดอยู่ก็หมายความว่าทุกคนยังมีนิพพานเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงไว้ทุกชีวิตจึงรอดอยู่ได้ เนื้อหาต่อไปนี้ผู้วิจัยจะได้อธิบายนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ มีรายละเอียดดังนี้

๑. ตังคฺนิพพาน

คำว่าตังคฺนิพพาน เป็นคำที่ปรากฏอยู่ในตังคฺนิพพานสูตร อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต นอกจากนี้คำว่าตังคฺนิพพานยังปรากฏอยู่ในอิตตปิสุตตร สังกยุตตนิกาย ขันธวารวรรค ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “เมื่อภิกษุเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่าสังขารในกาลก่อนและสังขารทั้งปวงในบัดนี้เป็นสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความผันแปรเป็นธรรมดา ก็จะละโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายเสียได้ และเพราะละโสกะเป็นต้นเหล่านั้นเสียได้จึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้งจึงอยู่เป็นสุขนี้เรียกว่า “ผู้ดับกิเลสแล้วด้วยองค์ธรรมนั้น”^{๙๙} คำว่า “ตทงคฺนิพพุโต” ก็คือผู้ดับกิเลสด้วยองค์ธรรมนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าตังคฺนิพพานมีชื่อเรียกอีกอย่างว่าสันตฺทิกฺกนิพพาน คือนิพพานที่ผู้บรรลจะเห็นได้เองหรืออย่างที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกว่าสันตฺทิกฺกิงในสันตฺทิกฺกนิพพาน เป็นสันตฺทิกฺกิงในตังคฺนิพพาน “คำว่า สันตฺทิกฺกนิพพาน, สันตฺทิกฺกนิพพาน นิพพานอันตนเห็นเอง คำเดียวกับสันตฺทิกฺกโกนี้ สันตฺทิกฺกนิพพานก็คือนิพพานที่เป็นสันตฺทิกฺกะ อย่างนี้มีบาลีกล่าวไว้ชัดว่าเป็นคำแทนชื่อของทิวรรุธรรมนิพพานของตังคฺนิพพาน”^{๑๐๐} ตังคฺนิพพานได้แก่สมาบัติ ๘ โดยปริยายและสัญญาเวทิตนิโรธที่ไม่มีอาสวะอันนี้จะดับทุกข์ได้สิ้นเชิงเด็ดขาด นี่เป็นตังคฺนิพพานโดยนิตฺปริยาย คำว่านิพพานด้วยองค์นั้นในความหมายที่แท้จริงของตังคฺนิพพานเพ่งเล็งไปที่กิริยาอาการที่ทำให้เกิดนิพพานชนิดนี้ขึ้นมา หมายความว่าขณะนั้นเวลานั้นต้องม้องค์ธรรมหรืออะไรบางอย่างมาทำให้จิตว่างจากกิเลสหรือทำให้ความทุกข์นั้นดับลงไปนี้เรียกว่าดับทุกข์ด้วยองค์นั้น เมื่อเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณตามความเป็นจริงว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อเห็นอย่างรุนแรงก็จะทำให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดการยึดถือในชั้นเหล่านั้น อย่างนี้เรียกว่าชั้นเหล่านั้นเป็นองค์สำหรับให้เกิดนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าหากไม่สามารถทำสมาธิจนถึงได้ฌาน แต่ก็สามารถจะมีตังคฺนิพพานน้อยๆ ได้เช่นกัน เช่น อาศัยหลักธรรมบางข้อความรู้ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมา ธรรมชาติที่สงบวิเวกหรือแม้กระทั่งความคิดนึกอะไรบางอย่างที่ทำให้

^{๙๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๓/๖๑.

^{๑๐๐} พุทธทาสภิกขุ, สันตฺทิกฺกธรรม, หน้า ๙๕.

ความทุกข์นั้นดับไปได้เพียงชั่วครั้งชั่วคราวนี้ก็เรียกว่าต้งคณิพพานได้เช่นกัน ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

คำว่า “ต้งคณิพพาน” ต้งคณิพพานแปลว่านิพพานด้วยองค์นั้นๆ คือท่านเพิ่งเล็งไปยังมีอะไรอย่างหนึ่งทำให้เกิดอาการนิพพานขึ้นมา เมื่อมีความเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณตามที่เป็นจริงแล้วมันก็เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด ไม่ยึดถือในชั้นเหล่านั้นก็เรียกว่าชั้นเหล่านั้นเป็นองค์สำหรับทำให้เกิดนิพพานนั้น เมื่อเรามีธรรมะปรากฏในใจทำให้ความทุกข์ดับไปก็ความทุกข์นั้นดับไปด้วยธรรมะนั้น ธรรมะนั้นชื่อว่าองค์แห่งการดับทุกข์นั้นที่นี้ถ้าจะระบุให้ชัดท่านระบุว่าเมื่อมีสมบัติในรูปฌาน อรูปฌานก็ดี สมบัตินั้นก็กำจัดความทุกข์นั้นให้หายไปโดยปริยาย โดยปริยายเพราะว่าสมบัตินี้ยังไม่กำจัดความทุกข์โดยสิ้นเชิงแต่ก็กำจัดความทุกข์ให้เจียบหายหน้าไปได้ตลอดเวลาที่มีสมบัติ จึงถือเอาสมบัตินั้นเป็นตัวการที่จะกำจัดความทุกข์ให้สิ้นไปนี้ก็เรียกว่าต้งคณิพพาน คือนิพพานด้วยองค์นั้นๆ แต่ไม่เด็ดขาด ถ้าว่ามีสัญญาเวทียตนิโรชชนิดที่สิ้นอาสวะอันนี้จะดับทุกข์สิ้นเชิงเด็ดขาด อันนี้ก็เป็นที่ปริยายเป็นต้งคณิพพานที่ดับทุกข์สิ้นเชิง หมายความว่าต้องมีอะไรอันใดอันหนึ่งเป็นตัวดับทุกข์นั้นแหละคือองค์ๆ ที่จะดับทุกข์ นิพพานนี้จะต้องมีองค์สำหรับดับทุกข์แล้วก็เรียกนิพพานด้วยองค์นั้นๆ ถ้าองค์นั้นๆ สูงสุดถึงที่สุดเฉียบขาดก็ดับสิ้นเชิงไปเลย ถ้าองค์นั้นๆ ไม่สูงสุด ไม่เด็ดขาดมันก็ดับชั่วคราว เช่นว่ามีเพียงสมาธิหรือสมบัตินี้ดับชั่วคราวชั่วขณะที่มีสมาธิสมบัตินั้น แต่ที่สุดแต่ว่าเราในวันหนึ่งๆ มีความคิดนึกเพียงอย่างใดอย่างหนึ่งที่ขจัดปิดเป่าความทุกข์ให้หมดไปจากจิตใจได้ แม้อันนั้นก็เรียกว่าต้งคณิพพานน้อยๆ หรือขนาดทารก เด็กทารกก็ได้เหมือนกัน ไม่ต้องถึงสมาธิสมบัตินี้หรือวิปัสสนาสูงสุดสิ้นกิเลส เรามีธรรมะข้อใดข้อหนึ่งที่ขจัดปิดเป่ากิเลสออกไปได้ตามสมควรแก่กรณีแล้วก็เรียกว่ามันมีองค์อันหนึ่งสำหรับดับทุกข์ก็เป็นต้งคณิพพานได้โดยชื่อ นิพพานโดยองค์นั้นๆ โดยองค์นั้นๆ คือโดยสิ่งนั้นๆ โดยตัวการนั้นๆ โดยเหตุอันนั้นๆ นี้เรามีได้กันทุกวัน ทุกคน ทุกแห่ง^{๑๐๑}

จากเนื้อหาลำดับต้น ต้งคณิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุมีอยู่ ๒ ลักษณะด้วยกันคือต้งคณิพพานที่มีได้ตามธรรมชาติ เรียกว่ามีสิ่งที่เป็นสปีปายะทางจิตที่ทำให้จิตใจว่างจากกิเลสไปได้ชั่วขณะหนึ่ง และต้งคณิพพานที่เกิดขึ้นโดยความตั้งใจหรือมีเจตนาทำให้เกิดขึ้น ใจความสำคัญก็คือการข่มระงับกิเลสไว้ได้ด้วยฌานสมบัตินั้นเอง สำหรับต้งคณิพพานที่มีได้ตามธรรมชาติ หรือนิพพานชั่วคราวตามธรรมชาติ การจะได้สัมผัสกับนิพพานในขั้นนี้ดูเหมือนว่าสภาพแวดล้อมรอบข้างจะเป็นองค์ประกอบสำคัญหรือเป็นปัจจัยเอื้อที่จะทำให้จิตใจได้พบกับความสงบวิเวก ทำให้จิตใจว่างจากกิเลสไปได้สักอีกกระยะหนึ่ง จิตใจกลับมาอยู่ในสภาวะเดิมแท้ของจิตคือจิตว่างเป็นประภัสสรตามปกติของจิต “ต้งคณิพพาน แปลว่านิพพานที่มาจากการประจวบเหมาะเป็น co-incidence ของ

^{๑๐๑} พุทธทาสภิกขุ, พุทธธรรมประยุกต์, หน้า ๑๘๗-๑๘๘.

สิ่งแวดลอมประจวบเหมาะเกิดควมว่างจากตัวกูได้บางขณะ เช่น เมื่อเราไปนั่งที่บนภูเขา นั่งกับก้อนหิน นั่งกับต้นไม้มีลมพัดมีอะไรช่วยกันประจวบเหมาะ จิตว่างจากตัวกูไม่เกิดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้”^{๑๐๒} หรือคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนี้อีกว่า “บางทีจิตใจมันก็โปร่งเย็นสบายขึ้นมาเฉยๆ โดยไม่มีเหตุผลหรือว่าเราได้รับการพักผ่อนนอนหลับสบายดี ตื่นขึ้นมาที่ชุ่มชื้นเยือกเย็นไม่มีกิเลสอะไรรบกวน นี่มันก็เป็นนิพพานประจวบเหมาะ แล้วก็เป็นเรื่องชั่วคราวหรือชั่วคราวๆ ทั้งหมดนี้มันล้วนแต่เป็นนิพพานชั่วคราวหรือทันใจอยาก”^{๑๐๓} ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกอาการที่จิตใจสงบว่างจากกิเลสอย่างนี้ว่าพลุกหรือบังเอิญ เป็นนิพพานที่พลุกขึ้นมาโดยที่เราไม่เจตนาแต่มันก็เป็นของมันเอง เพียงแค่เผอิญเราดกไปอยู่ในสภาพแวดล้อมอย่างนั้นแล้วจิตใจมันสงบของมันเองโดยที่เราไม่ต้องทำอะไรมาก ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำภาษาอังกฤษเรียกสภาพที่จิตใจเย็นลงได้ในลักษณะเช่นนี้ว่า co-incident คือเย็นลงโดยบังเอิญ ประจวบเหมาะ

นอกจากนี้ท่านพุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกว่าแม้แต่การคิดนึกอะไรบางอย่างหากอยู่ในท่ามกลางธรรมชาติแวดล้อมที่เอื้อก็สามารถจะทำให้จิตใจว่างจากกิเลสได้เช่นกัน นั่นหมายความว่าธรรมชาติเหล่านี้ได้กลายเป็นสัปปายะทางจิตที่ทำให้จิตใจว่างจากกิเลสไปได้ชั่วคราวอย่างนี้ก็จัดเป็นตถังคินิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุได้ยกตัวอย่างการได้สัมผัสกับนิพพานในลักษณะเช่นนี้ว่า สมมติว่าอยู่ที่บ้านแล้วรู้สึกกระวนกระวายจิตใจมันเร่าร้อน แต่เมื่อเข้ามาอยู่ในบางสถานที่ที่มันสงบวิเวก เช่น เข้ามาในป่าสมมติว่าเป็นสวนโมกข์ก็ได้ สภาพแวดล้อมในสวนโมกข์ที่สงบวิเวกได้ทำให้จิตใจที่มันกระวนกระวายจิตใจเร่าร้อน กลับกลายเป็นจิตใจที่สงบเย็น ความไม่สบายใจมันเย็นลง ลักษณะที่จิตใจเย็นลงอย่างนี้ก็เป็นตถังคินิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าลักษณะความเย็นแบบตถังคินิพพานเกิดขึ้นได้แม้กระทั่งการฟังเพลงแต่ต้องเป็นดนตรีที่บริสุทธิ์ไม่ใช่ดนตรีที่มีลักษณะกระตุ้นให้จิตวุ่น “อยากจะกล่าวว่าที่สุดแม้แต่ดนตรีและบทเพลง ถ้าท่านรู้จักเลือกดนตรีและบทเพลงบริสุทธิ์ก็แวดล้อมจิตไปในทางว่างได้เหมือนกัน มีดมัว กัดดก ลุ่ม โกรธ โครมมา หิว ข้าวมา ดนตรี และบทเพลง บางอย่างทำให้เย็นลงทันที่ได้ มันมีผลในทางกัดดก ลุ่ม หรือรำบ ดนตรีเลวๆ ก็กระตุ้นให้วุ่น”^{๑๐๔} ดังนั้นลักษณะของการเย็นแบบตถังคินิพพานจึงมีอยู่สองลักษณะคือ ๑. เย็นเองตามธรรมชาติ ผู้ที่ได้รับสัมผัสความเย็นอย่างนี้แทบไม่ต้องทำอะไรเลยแต่มันเย็นลงเองตามธรรมชาติ ท่านพุทธทาสภิกขุยกตัวอย่างความเย็นอย่างนี้เช่นการนอนหลับแล้วตื่นขึ้นมาแล้วรู้สึกสดชื่น ๒. เย็นแบบประจวบเหมาะบังเอิญ คือธรรมชาติสิ่งแวดล้อมทั้งที่มีอยู่ตามธรรมชาติและสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเป็นสิ่งที่เอื้ออำนวยทำให้เกิดความเย็น อย่างนี้เป็นความเย็นประจวบเหมาะคืออาศัยธรรมชาติสิ่งแวดล้อมทำให้เกิดความ

^{๑๐๒} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมปาฎิโมกข์ เล่ม ๒*, หน้า ๔๔๐-๔๔๑.

^{๑๐๓} พุทธทาสภิกขุ, *สันตสเสตัพพะธรรม*, เล่มที่ ๑๓, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๘), หน้า ๕๗.

^{๑๐๔} พุทธทาสภิกขุ, *ว่างตามหลักพุทธศาสนา*, หน้า ๑๙๖-๑๙๗.

เย็นหรือว่างจากกิเลส ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าเมื่อเกิดความเย็นในลักษณะเช่นนี้ก็จะทำให้สัมผัสตัว-ของกูไปได้ชั่วคราว“สภาพที่ไร้ความรู้สึกว่าตัวกูนั้นแหละคือนิพพาน”^{๑๐๕} ดังนั้น ท่านจึงแนะนำว่าเมื่อเกิดความเย็นในลักษณะเช่นนี้ก็ควรที่จะศึกษานิพพานจากของจริงที่ประสบอยู่ นิพพานต้องเรียนด้วยใจเรียนจากของจริงไม่ใช่ถือเอาตามคัมภีร์ แต่ต้องศึกษาจากความรู้สึกที่ปรากฏอยู่ในใจจริงๆ ว่าเป็นอย่างไร แม้จะเรียนจากคำแนะนำ มีผู้รู้คอยแนะนำ หรือจากศึกษาจากตำราหรือคัมภีร์ก็ต้องไปทำอีกทีหนึ่งจนมันเกิดขึ้นในใจจริงๆ รู้สึกจากสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นจริงๆ ดังนั้นนิพพานจึงต้องเรียนจากของจริงที่มันกำลังรู้สึกอยู่ในใจนั้นจริงๆ จึงจะเรียกว่าการเรียนรู้ เป็นการเรียนจากของจริงที่ปรากฏที่จิต“ในขณะที่จิตกำลังเย็นอยู่นั้นก็เอาความเย็นในจิตออกมาศึกษา ทำไมมันจึงเย็นก็จะได้รู้ว่ามันว่างไปจากตัวกู-ของกู ว่างจากอุปาทาน ว่างจากกิเลส มันเย็นมันเย็นอย่างนั้น มันจะเข้าใจทันทีที่เข้าใจกิเลส เข้าใจความไม่มีกิเลสเข้าใจนิพพาน”^{๑๐๖}

เมื่อพูดถึงเรื่องการดับของกิเลสที่สัมพันธ์กับการได้นิพพานชั่วคราวหรือนิพพานที่แท้ ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่ามีการดับอยู่ ๒ อย่าง คือกิเลสดับของมันเองก็ได้หรือมีผู้ที่ทำให้กิเลสนั้นดับลงไปก็ได้อีกเช่นกัน ข้อแรกที่ว่ากิเลสดับของมันเอง ข้อนี้ก็เข้ากับหลักการของพระพุทธศาสนาที่ว่าจิตนี้ประภัสสรหรือจะใช้คำว่าจิตเดิมแท้ว่างจากกิเลสอยู่เป็นพื้นฐาน หรือสภาพเดิมแท้ของจิตนั้นว่างจากกิเลสอยู่เป็นพื้นฐานก็ได้ นอกจากนี้การดับลงไปของกิเลสยังเข้ากันได้กับพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนดับไปเป็นธรรมดา”^{๑๐๗} นี่เป็นเรื่องธรรมดาของสิ่งที่เป็นสังขารธรรมเกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัยและดับลงก็เพราะหมดเหตุปัจจัยเช่นกัน การดับลงของกิเลสไม่ว่าจะดับแบบไหนดับเองหรือมีบางสิ่งบางอย่างช่วยทำให้ดับ แต่การดับของกิเลสแต่ละครั้งมีผลเท่ากันคือทำให้จิตใจช่วงนั้นว่างจากกิเลสเครื่องปรุงแต่งจิต และจิตใจก็ได้สัมผัสกับความเย็นคือนิพพานอีกครั้งหนึ่งนั่นเอง สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วขณะใดที่ไม่มีกิเลสเข้ามาครอบงำจิตจิตมีความเป็นประภัสสรอยู่ตามธรรมชาติขณะนั้นถือว่าเป็นเวลาแห่งการพักผ่อนทางวิญญาณ“ขณะที่กิเลสไม่ได้ครอบงำจิต เมื่อจิตไม่มีกิเลสเข้าครอบงำก็ให้ถือว่าเป็นขณะของนิพพานในปริยายต่ำๆ อย่างนี้”^{๑๐๘} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าเมื่อพูดถึงนิพพานทั้งสามระดับคือตถังคนิพพาน วิกขัมภนนิพพาน และสมุจเฉทนิพพาน สิ่งหนึ่งที่ต้องระลึกถึงอยู่เสมออันก็คือ “จิตนี้ประภัสสร” นี่เป็นสิ่งที่เป็นพื้นฐานของจิตคือจิตนี้ว่างจากกิเลสอยู่เป็นพื้นฐานส่วนกิเลสเพิ่งเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว เปรียบเสมือนน้ำใน

^{๑๐๕} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๑**, เล่มที่ ๓๖, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๖.

^{๑๐๖} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมศาสตร์ เล่ม ๑**, เล่มที่ ๔๐. ก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ หน้าสวนโมกข์ ไชยา, ๒๕๔๗), หน้า ๙๙.

^{๑๐๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๘/๑๐๙.

^{๑๐๘} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒**, หน้า ๑๖๖.

มหาสมุทรที่สิ้นไหวก่ตัวเป็นเกลียวคลื่นน้อยๆ อยู่เรื่อยหรือบางครั้งก็ก่อเป็นคลื่นลูกใหญ่การจะให้ เป็นกระแสน้ำที่ราบเรียบสงบแทบจะเป็นไปไม่ได้ แต่อย่าลืมน้ำที่ตัวคลื่นนั้นเพิ่งจะเกิดขึ้นเพราะแรงลม ที่เข้ามากระทบแล้วทำให้น้ำนั้นสิ้นไหวเป็นระลอกคลื่น แต่ความราบเรียบของน้ำมีอยู่ก่อน จิตใจของ คนเราก็เช่นเดียวกันเมื่อมีวิชาผัสสะหากไม่มีสติสัมปชัญญะก็จะนำไปสู่ตันทา อุบาทาน และนั่น ทุกข์ก็เกิดขึ้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าเมื่อควบคุมผัสสะไว้ได้นิพพานก็ปรากฏ “ควบคุมผัสสะได้ แล้วก็ไม่มีอารมณ์ ไม่มีอารมณ์ ไม่มีอารมณ์ อยู่เหนืออารมณ์เป็นพระนิพพานเพราะพระนิพพานไม่มี อารมณ์ พระนิพพานไม่ใช่อารมณ์”^{๑๐๙} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “จิตที่ประภัสสรอยู่ตามธรรมดา เหมือนเราท่านตามธรรมดา จิตเป็นประภัสสรชนิดที่กิเลสยังอาจจะแทรกแซงได้ แต่ถ้าเราปฏิบัติ จนถึงที่สุดแล้วความเป็นประภัสสรนั้นมันถาวร กิเลสแทรกแซงอีกไม่ได้นี้เป็นนิพพานจริง นอกนั้นเป็น นิพพานชั่วคราว”^{๑๑๐} “จิตมีนิพพานเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว จิตแท้ๆ บริสุทธิ์แท้ๆ นี้เป็นประภัสสรมี นิพพานเป็นพื้นฐานเป็นปกติวิสัยของจิต”^{๑๑๑}

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวอีกว่า ความว่างจากกิเลสแม้มีอยู่เพียงชั่วระยะเวลาหนึ่ง แต่ก็มี ลักษณะความเย็นเหมือนกับที่พระอรหันต์ท่านมี แตกต่างกันเพียงแต่ว่าความว่างจากกิเลสที่เราได้ ด้วยนิพพานชั่วคราวนั้นมันไม่ถาวร เป็นความเย็นเพียงระยะเวลาสั้นๆ และสามารถจะกำเริบกลับไป กลับมาได้อีก เป็นนิพพานแต่กลับไม่เป็นนิพพานก็ได้ แต่เมื่อพูดถึงความเย็นที่เกิดขึ้นกับจิตใจใน ขณะนั้นก็ยังมีลักษณะหรือมีคุณสมบัติอย่างเดียวกันคือเย็นจิตว่างจากตัวกู-ของกู สังสารวัฏฏ์แห่ง ตัวกู-ของกูไม่เกิดขึ้นในขณะนั้นจิตใจก็ได้สัมผัสกับความว่างหรือนิพพาน “พระอรหันต์เย็นอย่างไรเราก็ เย็นอย่างนั้น ในเมื่อเราเย็นแต่เรามันมีเวลาที่กลับร้อนคือกิเลสกลับมาปรากฏอีก ถ้าเผชิญเวลาใดเรา ว่างจากกิเลส กิเลสไม่ปรากฏเมื่อนั้นเราก็เย็นอย่างเดียวกับที่พระอรหันต์ท่านเย็น”^{๑๑๒} ท่านพุทธทาส ภิกขุอธิบายว่านิพพานกับกิเลส สองสิ่งนี้ไม่ได้แยกจากกันแต่เป็นสิ่งที่อยู่ด้วยกันอยู่ในที่เดียวกันคือ อยู่ที่จิตใจ แต่เป็นสิ่งที่ปรากฏเกิดขึ้นพร้อมกันไม่ได้เปรียบเสมือนความมืดกับความสว่างอยู่ด้วยกัน ไม่ได้ สิ่งหนึ่งปรากฏอีกภาวะหนึ่งต้องดับหายไป ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่ากิเลสไม่ปรากฏที่ไหน นิพพานปรากฏที่นั่นหรือที่ท่านใช้คำพูดที่ว่า “สังสารวัฏฏ์ไม่ปรากฏที่ไหนนิพพานก็ปรากฏที่นั่น”^{๑๑๓} กิเลสไม่ปรากฏอยู่ในใจในขณะใด ขณะนั้นจิตใจได้สัมผัสกับนิพพานจะเป็นนิพพานชั่วคราวก็ได้ นิพพานแท้ก็ได้ซึ่งมีผลอย่างเดียวกันคือจิตใจว่างกิเลสไม่มีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูเรียกว่าใน ขณะนั้นมีการพักผ่อนทางวิญญาณอีกครั้งหนึ่ง

^{๑๐๙} พุทธทาสภิกขุ, **สากลพรหมจรรย์**, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๑.

^{๑๑๐} พุทธทาสภิกขุ, **โอสาเรตัพพรหม**, หน้า ๒๒๖.

^{๑๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๘.

^{๑๑๒} พุทธทาสภิกขุ, **สันตัสเสตัพพรหม**, หน้า ๖๗.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖.

๒. วิกขัมภนนิพพาน

วิกขัมภนนิพพานก็จัดเป็นนิพพานชั่วคราวเช่นเดียวกับตถังคินิพพาน แต่ที่มาของการทำให้จิตว่างจากกิเลสมีที่มาแตกต่างกัน ตถังคินิพพานเกิดได้ทั้งโดยบังเอิญหรือสภาพแวดล้อมในขณะนั้น ประจวบเหมาะทำให้เกิดความเย็นอย่างที่เรียกว่ามีสิ่งที่เป็นสัปายะทางจิต แต่สำหรับวิกขัมภนนิพพาน การว่างจากกิเลส ว่างจากความทุกข์มาจากการบังคับหรือควบคุมหรือข่มกิเลสไว้ได้ด้วยกำลังของสมาธิซึ่งไม่ได้เกิดเองตามธรรมชาติเหมือนอย่างตถังคินิพพาน ในพระไตรปิฎกหมายถึงเอาการข่มไว้ด้วยกำลังของฌานสมาบัติ เพราะตั้งปฐมฌานเป็นต้นไปอุปสรรคธรรมทั้งหลายมีนิรวรณเป็นต้นก็ถูกทำให้ระงับดับลงไป ในขณะที่ตั้งปฐมฌานกิเลสสามารถระงับไปได้ระดับหนึ่ง ทุติยฌานกิเลสถูกทำให้ระงับได้มากขึ้นจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะก็ถือว่าเย็นได้สูงสุดในระดับฌาน แต่ก็ยังถือว่าเป็นของชั่วคราวกิเลสเพียงถูกทำให้ระงับไปเพียงชั่วคราวซึ่งชั่วคราวในขณะที่อยู่ในฌานสมาบัติเท่านั้น “นิพพานชนิดที่กิเลสเกิดแล้วข่มได้หรือว่าอยู่เสียในสมาธิ พอกิเลสเกิดขึ้นมาข่มได้ดับได้หยุดไปทันที เย็นต่อนั้นเป็นเย็นชนิดนี้ หรือว่าอยู่ในสมาธิอยู่ในฌานในสมาธิเสีย กิเลสก็ไม่แสดงความร้อน เป็นนิพพานของสมาธิหรือฌานที่เขาเคยรู้จักและสอนกันมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาลโน้น”^{๑๑๔} นิพพานที่เกิดจากสมาธิหรือเกิดจากฌานมีสอนกันอยู่ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะอุบัติขึ้นเสียด้วยซ้ำ พระพุทธองค์ก็เคยปฏิบัติตามวิธีอย่างนั้นมาก่อนแต่เห็นว่ามันไม่เย็นจริง กิเลสถูกทำให้ระงับไปเพียงชั่วคราวเท่านั้น ยังไม่เป็นที่สิ้นสุดแห่งความทุกข์ที่แท้จริง ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกการระงับกิเลสด้วยสมาธินี้ว่าเป็นความว่างทางจิตซึ่งยังไม่ใช่ความว่างที่ถึงที่สุด ความว่างในระดับสุดท้ายคือว่างในทางวิญญานสำหรับวิกขัมภนนิพพานท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ดังนี้

วิกขัมภนนิพพาน นิพพานที่ปรากฏแก่จิตโดยการบังคับไว้ ในภาวะที่มีรสหรือกิจของนิพพาน ก็หมายความว่าเมื่อทำจิตให้เป็นสมาธิถึงขนาดที่เรียกว่าเป็นฌาน ก็เรียกว่ามีรสชาติของนิพพานปรากฏคือรสชาติของการที่ไม่มีกิเลสรบกวนนั่นเอง แม้ว่าเราจะทำสมาธิไม่ถึงฌานจิตก็ยังมีรสสงบ มีความรู้สึกเป็นสุขในลักษณะเดียวกัน แต่ถ้าถึงฌานความสงบก็แน่นแฟ้นกว่าเท่านั้น ซึ่งจะเรียกว่าเป็นนิพพานประเภทวิกขัมภนนิพพานหรือบางทีก็เรียกว่าวิกขัมภนวิมุตติ ถ้าเรียกว่าวิมุตติหมายความว่าหลุดออกไปได้ ถ้าเรียกว่านิพพานก็หมายความว่าดับเย็นลงได้ วิกขัมภนนี้แปลว่าการบังคับเอาหรือการบังคับไว้โดยการบังคับจิตใจให้อยู่ในภาวะที่ทำหน้าที่ให้เกิดรสของนิพพาน คือในขณะที่ตั้งฌานนั้นเราบังคับจิตได้ และจิตที่บังคับได้นั้นจะไปทำให้มีจิตชนิดที่เกิดรสคือความเยือกเย็นเป็นนิพพาน อย่างนี้เรียกว่าวิกขัมภนนิพพาน นิพพานเพราะการบังคับเอา^{๑๑๕}

^{๑๑๔} พุทธทาสภิกขุ, **ราชภโฏวาท**, เล่มที่ ๓๙. ง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี:ธรรมทานมูลนิธิ ไซยา, ๒๕๕๘), หน้า ๒๙๗-๒๙๘.

^{๑๑๕} พุทธทาสภิกขุ, **โอสาเรตัพพธรรม**, หน้า ๒๒๕.

วิกิขัมภนนิพพานในอีกความหมายหนึ่งท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า “การพ้นไปจากอำนาจของตัวกู-ของกู ด้วยการอาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งมาปิดกั้นทางเกิดแห่งตัวกูของ-ของกูไว้อย่างหนักแน่น และอย่างเฉลียวฉลาด”^{๑๑๖} หากต้องการวิกิขัมภนนิพพาน หลักการสำคัญก็คือต้องพยายามฝึกสมาธิ โดยเฉพาะสมาธิประเภทที่ให้ผลถึงฌานที่เรียกว่าอัปนาสมาธิ แต่ถ้าทำถึงระดับนี้ไม่ได้อย่างต่ำให้ได้ อุปจารสมาธิก็ได้ แต่ถ้าหากจะให้ได้ผลจริงๆ ก็ต้องไปถึงขั้นอัปนาสมาธิอย่างนี้หวังผลได้แน่นอน “ถ้าต้องการวิกิขัมภนนิพพานก็ให้ฝึกสมาธิให้ถึงขนาดที่เรียกว่ามีสมาธิ แม้เพียงอุปจารสมาธิก็ยังได้ผล แต่ต้องการเฉพาะอัปนาสมาธิจึงจะแน่นอน จึงจะเรียกว่ามีนิพพานอยู่ในอำนาจเรา เราบังคับได้ ถ้าเป็นเพียงอุปจารสมาธินี้ยังบังคับยาก บางทีบังคับไม่ได้”^{๑๑๗} ส่วนการจะใช้การทำสมาธิรูปแบบไหน ได้ทั้งนั้น แต่มีหลักสำคัญอยู่ว่าถ้าประสงค์สมาธิประเภทที่ต้องการฌานหรืออัปนาสมาธิ จะต้องมียุทธธรรมเป็นอารมณ์หรือเอาวัตถุธรรมเป็นอารมณ์ทั้งวัตถุข้างนอกและภายในตัวเราเป็นอารมณ์ เช่น ดวงกสิณ หรือลมหายใจ เป็นต้น ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “มีหลักที่จะต้องเข้าใจไว้ว่า บรรดาสมาธิใดที่ใช้นามธรรมเป็นอารมณ์แล้วย่อมไม่สามารถจะทำให้เกิดฌาน ไม่สามารถจะทำให้เกิด อัปนาสมาธิ จะเป็นได้สักแต่ว่าสมาธิพอเป็นสมาธิ ไม่ถึงฌานไม่ถึงอัปนา”^{๑๑๘} แม้จะไม่ใช่สมาธิในระดับฌานแต่เพียงอุปจารสมาธิก็ทำให้เกิดปีติปราโมทย์มันก็เป็นวิภูษณ์มณินิพพานได้เช่นกัน แม้ท่านพุทธทาสภิกขุจะกล่าวถึงสมาธิไว้สองระบบ คือสมาธิที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติและสมาธิที่เกิดจากการฝึก แต่ท่านก็ยอมรับว่าสมาธิที่เกิดมาจากการภาวนาหรือการฝึกมีคุณภาพมากสามารถจะทำจิตที่เป็นสมาธิแบบธรรมชาติให้เป็นสมาธิมากยิ่งขึ้น “สมาธิที่เกิดจากการฝึกนั้นเราเรียกว่าสมาธิที่เกิดมาจากการภาวนา ต้องปฏิบัติการเจริญสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้สมาธิชนิดนี้ขึ้นมา มีคุณภาพมากถึงกับทำจิตที่เป็นสมาธิตามธรรมชาตินั้นแหละให้เป็นสมาธิมากขึ้น”^{๑๑๙} แต่อย่างไรก็ตามไม่ใช่สมาธิตามธรรมชาติจะไม่ส่งผลเสียเลย อันที่จริงสมาธิตามธรรมชาติหากประคับประคองให้ดีก็สามารถนำไปสู่วิมุตติได้เช่นกัน จุดสำคัญของสมาธิตามธรรมชาติคือความเป็นปีติปราโมทย์ ปีติปราโมทย์ในที่นี้หมายถึงปีติปราโมทย์ในทางธรรมหรือปีติปราโมทย์ที่เกิดการกระทำความดี เช่น การรักษาศีล การให้ทาน เป็นต้น ซึ่งการเกิดปีติปราโมทย์อย่างนี้ในพระไตรปิฎกก็ได้มีการกล่าวถึงไว้หลายกรณี ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าการบรรลุนิพพานของพระภิกษุในสมัยพุทธกาลบางรูปก็อาศัยสมาธิแบบนี้ ตัวอย่างเช่น การบรรลุนิพพานของปัญจวัคคีย์ เป็นต้น วิธีการบรรลุนิพพานโดยอาศัยสมาธิแบบธรรมชาติโดยมีปีติปราโมทย์เป็นองค์ประกอบสำคัญสามารถเขียนเป็นโครงสร้างได้ว่า ปราโมทย์-ปีติ-ปีสัสติ-สมาธิ-กัมมณีย์-ยถาภูตญาณทัสสนะ-นิพพิทา-วิราคะ-มุตติ-วิสุทฺธิ-สันติ-นิพพาน

^{๑๑๖} พุทธทาสภิกขุ, *ตัวกู-ของกู*, หน้า ๒๒๐.

^{๑๑๗} พุทธทาสภิกขุ, *โอสารถัพพะธรรม*, หน้า ๒๒๙.

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔.

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙.

จากคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับวิกขัมภนนิพพาน ดูเหมือนว่าการจะทำให้กิเลสระงับไปได้นั้นอย่างน้อยก็ต้องได้สมาธิในระดับอุปปจารสมาธิหรือสูงไปกว่านั้นคืออัปปนสมาธิ ดังนั้นถ้าไม่ได้สมาธิทั้งสองระดับนี้ก็แปลว่าการระงับกิเลสไว้ได้ด้วยวิกขัมภนนิพพานก็เป็นเรื่องเกิดขึ้นไม่ได้แต่อย่างไรก็ตาม ในการอธิบายเรื่องวิกขัมภนนิพพานของท่านพุทธทาสภิกขุ ท่านยังได้ย่นย่อลงมาอีก ท่านกล่าวว่าแม้เพียงการปฏิบัติในขั้นศีล การให้ทาน การปฏิบัติอยู่ในพรหมวิหาร ๔ ก็สามารถทำให้เกิดความเย็นขึ้นในจิตใจได้เช่นกันท่านกล่าวว่า “เมื่อเราให้ทานก็ดี เมื่อเรารักษาศีลก็ดี นับว่าเป็นการบรรลุมรรค ผล นิพพานในขั้นชิมลอง ในขั้นที่เป็นกุปปรกรรมกลับเปลี่ยนย้อนหลังไปได้ ถ้าเราไม่รักษาไว้ให้ได้ ฉะนั้นเราต้องรักษาไว้ให้ได้ ให้นิพพานคงอยู่และชิมลองเรื่อยไป”^{๑๒๐} นอกจากนี้แม้กระทั่งการสวดมนต์ หรือการนับ ๑ ถึง ๑๐ ก่อนที่จะโกรธใครก็นับรวมอยู่ในวิกขัมภนนิพพานด้วยเช่นกัน ซึ่งในเรื่องนี้ผู้วิจัยจะได้อธิบายต่อไปข้างหน้าในเนื้อหาว่าด้วยวิธีปฏิบัติในนิพพานทั้ง ๓ ระดับ

ดังนั้น ในเรื่องวิกขัมภนนิพพานใจความสำคัญก็คือการระงับกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิในระดับมาน ความว่างในระดับนี้มีผลมากและว่างมากกว่าตทั้งคณิพพาน แต่ก็มีรสชาติอย่างเดียวกันคือกิเลสเข้ามารบกวนจิตใจไม่ได้ในขณะที่อยู่ในฉนสมาบัติ ตทั้งคณิพพานและวิกขัมภนนิพพานแม้จะจัดเป็นนิพพานชั่วคราวก็จริง แต่ถ้าหากมีสติปัญญาคอยป้องกันทำลายกิเลสหรือมีการสำรวมอินทรีย์อยู่เป็นนิจทั้งไม่สร้างความเคยชินในการเกิดของกิเลส ลบความเคยชินนี้ลงไปเรื่อยๆ ก็สามารถจะขยายทำให้เป็นนิพพานที่สมบูรณ์ได้เช่นกัน “เรามีนิพพานน้อยๆ ได้อยู่ตลอดเวลาแล้วจะทำให้เต็มให้สมบูรณ์ได้ที่นี้และเดี๋ยวนี้ คือเราเป็นอยู่อย่างที่ทำให้กิเลสไม่เกิด กิเลสเกิดได้อย่างไรเราสู้เท่าทัน เรามีสติปัญญาป้องกันและทำลายไม่ให้กิเลสเกิด”^{๑๒๑}

๓. สมุจเฉทนิพพาน

สมุจเฉทนิพพานเป็นนิพพานที่แท้ไม่ใช่นิพพานตัวอย่าง หรือนิพพานชิมลองเหมือนอย่างตทั้งคณิพพานและวิกขัมภนนิพพาน นิพพานทั้งสองชนิดนี้สามารถสร้างให้เกิดขึ้นมาได้ แต่สำหรับสมุจเฉทนิพพานคือนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์นี้ไม่สามารถทำให้เกิดขึ้นมาได้ ทำได้เพียงอย่างเดียวคือปฏิบัติตามหลักอริยอัฏฐังคิกมรรคแล้วสมุจเฉทนิพพานก็จะปรากฏภาวะออกมา แม้สมุจเฉทนิพพานจะสร้างให้เกิดขึ้นมาไม่ได้แต่ถึงกระนั้นก็สามารถสร้างเหตุปัจจัยแห่งการลุถึงนิพพานได้หรือมีอุปายที่ทำให้บรรลุถึงนิพพานในขั้นนี้ได้โดยประจักษ์ “ถ้าเป็นนิพพานแท้จริงแล้วก็สร้างขึ้นมาไม่ได้ แต่เรามีการกระทำที่เป็นต้นเหตุหรือปัจจัยที่จะเปิดเผยจิตใจของเราออกให้นิพพานเข้ามาถึงจิตใจอย่างนี้ก็ได้ ฉะนั้นคำว่าเป็นปัจจัยแก่พระนิพพานหมายความว่า อย่างนี้ เช่นทำบุญให้ทานให้กิเลสมันออกไป ไม่มีอะไรกั้นนิพพานชนิดหนึ่งก็จะเข้ามา”^{๑๒๒} ในพระไตรปิฎกเมื่อพูดถึงการบรรลุถึงนิพพานท่านใช้คำว่า

^{๑๒๐} พุทธทาสภิกขุ, โอสาเรตัพพธรรม, หน้า ๒๔๒.

^{๑๒๑} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข (ระดับมหาวิทยาลัย), หน้า ๑๓๗.

^{๑๒๒} พุทธทาสภิกขุ, ราชภโฏวาท, หน้า ๔๒๔.

“การทำนิพพานให้แจ้ง” นั้นหมายความว่านิพพานชนิดนี้ทำได้อย่างเดียวคือทำให้ปรากฏภาวะออกมาเท่านั้น หรือเป็นการเห็นแจ้งแทงตลอดในสิ่งนั้นด้วยมรรคสังขจะคืออริยอัฏฐังคิกมรรคอันเป็นเส้นทางสายเก่า ที่ซึ่งไม่ใช่สิ่งที่ทำให้เกิดขึ้นเหมือนอย่างการปฏิบัติทางจิตตั้งเช่นฌานหรือสมาธิ “สมุจเฉตนิพพานนั้นเราทำให้เกิดขึ้นมาไม่ได้ เราทำได้แต่ปฏิบัติให้ถูกต้องให้ปรากฏภาวะออกมา เป็นความสิ้นไปแห่งกิเลสตามธรรมชาติของสิ่งที่เรียกว่านิพพาน เป็นสภาวะธรรมที่มีอยู่ตามธรรมชาติ”^{๑๒๓} นิพพานจะไปถึงได้ด้วยมรรควิธีใด ข้อมูลในพระไตรปิฎกทั้งที่เป็นพุทธพจน์และสาวกภาษิตให้ข้อมูลตรงกันว่าพระพุทธเจ้าและสาวกทั้งหลายยอมถึงนิพพานซึ่งเปรียบเสมือนเป็นทิศที่ไม่เคยไปไปได้ด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรคอันเป็นสังขจะหนึ่งเดียว ไม่มีความหวังหลงเหลืออยู่เลยสำหรับผู้ที่ยังคิดว่านิพพานจะไปถึงได้ด้วยยถาภูมิกายแห่งยุคสมัย นิพพานอาศัยสิ่งนี้เข้าถึงไม่ได้ แต่จะไปถึงได้ก็ด้วยการฝึก แม้นิพพานเป็นธรรมชาติจะไปถึงได้ด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรคก็จริง แต่อริยอัฏฐังคิกมรรคไม่ใช่สิ่งที่ทำให้นิพพานเกิดขึ้น นิพพานที่แท้ทำให้เกิดขึ้นมาไม่ได้ทำได้อย่างเดียวคือทำให้ปรากฏภาวะออกมาเท่านั้น ขอสรุปความหมายนิพพานทั้งสามระดับไว้อีกครั้งดังนี้

สิ่งที่เขาเรียกกันว่านิพพาน ที่แท้ก็เป็นธรรมชาติอันหนึ่ง มาพลิกดูในแง่หนึ่งแง่นี้จนกระทั่งรู้ว่า อ้าวมันอยู่ในเนื้อในตัวเราตลอดเวลาไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง ไม่บรรยายใดก็บรรยายหนึ่ง บางทีก็พลุกเป็นเอง บางทีก็โดยที่เราสำรวจระวางติดอยู่กับไปอย่างนี้จนกว่าจะเป็นพระอรหันต์ หรือจนกว่าจะเป็นพระอริยบุคคลก็มีนิพพานถาวรแท้จริงเป็นขั้นๆ ไป จนกว่าจะเป็นพระอรหันต์ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด จงพยายามทำความเข้าใจจนถึงกับสามารถตั้งสิ่งที่เรียกว่านิพพานมาอยู่ได้กับเนื้อกับตัวอยู่เป็นประจำวันเรื่อยๆ ไป จนกว่าจะเป็นนิพพานที่เด็ดขาดลงไป และจะต้องอยู่ในนิพพานชั่วคราวหรือว่านิพพานควบคุมไว้เรื่อยๆ ไปจนชินเป็นนิสัยแล้วก็เปลี่ยนจากความเคยชินของกิเลสมาเป็นความเคยชินที่ไม่เกิดของกิเลส ความเคยชินที่ไม่เกิดของกิเลสมีมากเข้าๆ พอถึงวันหนึ่งซึ่งจะสมมติว่าวันดีคืนดีมันเด็ดขาดลงไปในขณะที่ความเคยชินนั้นขาดสูญลงไป ไม่มีการเกิดแห่งกิเลสตามความเคยชินนั้นได้อีก ตรงนี้อาจจะบอกให้รู้ว่าคุณอื่นหรือพวกอื่นบางพวกเขาเรียกกิเลสอย่างละเอียดหรือสังโยชน์ ผมไม่เรียกอย่างนี้ว่ากิเลสหรือสังโยชน์แต่เรียกว่าความเคยชินแห่งการเกิดของกิเลส กิเลสไม่ต้องมีหลายฝ่ายหลายพวก กิเลสก็กิเลส เกิดก็เกิด แต่มีสิ่งหนึ่งที่สำคัญมากคือความเคยชินแห่งการเกิดของกิเลส นี่เป็นปัญหาทั้งหมดที่เราแก้ไม่ตก^{๑๒๔}

นิพพานไม่ได้อยู่ที่ไหนไกลที่จะต้องเดินทางผ่านระยะทางและเวลาดังอุปมาที่ว่าฝั่งโน้นและฝั่งนี้ แต่ความทุกข์และความดับทุกข์พระพุทธองค์ได้บัญญัติไว้ในร่างกายอันยาวาวาหนึ่งซึ่งมีพร้อมทั้งสัญญาและใจนี้เอง ในโรหิตสสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า“เราบัญญัติโลก ความเกิดแห่งโลก ความดับ

^{๑๒๓} พุทธทาสภิกขุ, โอसारัตถ์พธรรม, หน้า ๒๒๗.

^{๑๒๔} พุทธทาสภิกขุ, สุนฺญตาปริทรรณ เล่ม ๑, หน้า ๖๖.

แห่งโลกและข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งโลกในร่างกายที่มีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี้เอง”^{๑๒๕}
 โลกคือชีวิตของสัตว์ทั้งหลายซึ่งเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์อยู่กับความทุกข์ การไปถึงที่สุดแห่งโลกก็คือที่สุดแห่งทุกข์ซึ่งมีอยู่ในร่างกายคือชั้น ๕ นี้เอง นิพพานจึงไม่ต้องเดินทางไปแสวงหาที่ไหนไกล นิพพานมีอยู่พร้อมแล้วคือมีอยู่ที่ตัวชีวิตของเรานั้นเอง

สรุป นิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้มีอยู่เพียงหนึ่งเดียว แต่นิพพานมีหลายระดับที่เป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็มี นิพพานชั่วคราวก็มี ตทั้งคณิพพาน และวิกขัมภณนิพพาน จัดเป็นนิพพานชั่วคราว นิพพานชิมลอง หรือนิพพานชั่วสมัย (สามายิกนิพพาน) ส่วนสมุจเฉตนิพพาน เป็นนิพพานที่แท้ซึ่งได้แก่นิพพานธาตุทั้งสอง แม้ท่านพุทธทาสภิกขุจะแบ่งนิพพานออกเป็นสามระดับ แต่ในด้านคุณสมบัติที่เกิดขึ้นกับจิตแล้วไม่แตกต่างกันเลย ข้อแตกต่างมีเพียงอย่างเดียวเท่านั้นคือเป็นนิพพานที่ถาวรและไม่ถาวรเท่านั้นเอง สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานไม่มีการแบ่งแยกกระหว่างฆราวาสและบรรพชิต ใครมีความทุกข์ร้อนมากกว่าคนนั้นก็ต้องการน้ำมาดับทุกข์ด้วยกันทั้งนั้น ฆราวาสอยู่ในกองเพลิงมากกว่าบรรพชิตจึงมีความจำเป็นที่ฆราวาสจะต้องรู้และเข้าใจเรื่องนิพพาน โดยเฉพาะนิพพานชั่วคราวซึ่งจะช่วยดับร้อนแห่งจิตใจของทุกคนได้ นิพพานจึงเป็นที่ด้านทาน เป็นที่หลบซ่อนหรือเป็นที่พักผ่อนทางวิญญาณของสัตว์ทั้งหลาย ทางรูปธรรมหรือทางวัตถุธรรมเราสามารถแสวงหาที่หลบซ่อนจากภยันตรายได้ไม่ยาก แต่ในทางจิตใจจะใช้อะไรหากสิ่งนั้นไม่ใช่คณิพพาน

๓.๒.๒ วิธีปฏิบัติในนิพพานทั้ง ๓ ระดับ

๑. ตทั้งคณิพพาน

นิพพานชั่วคราวทั้งสองระดับคือ ตทั้งคณิพพานและวิกขัมภณนิพพานเป็นนิพพานที่สามารถจะสร้างหรือควบคุมทำให้เกิดขึ้นมาได้ มีเทคนิควิธีการบางอย่างที่จะทำให้จิตใจได้สัมผัสกับนิพพานทั้งสองนี้ได้ แต่สำหรับสมุจเฉตนิพพานไม่สามารถทำอย่างนั้นได้ ทำได้อย่างเดียวคือทำให้ปรากฏภาวะขึ้นมาอยู่ที่จิตเท่านั้น ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า การจะเข้าใจเรื่องนิพพานได้นั้นเบื้องต้นต้องรู้จักสังเกตทำความเข้าใจกับคำว่า “ทรรถา” ก่อนเป็นเบื้องต้น เพราะเมื่อเข้าใจทรรถาได้อย่างถูกต้อง และมีวิธีป้องกันที่จะไม่ทำให้ทรรถาเกิดขึ้นมารบกวนจิตใจก็มีทางที่จะได้สัมผัสกับนิพพานทั้งสามนี้ได้ คำว่าทรรถาในอภิธานปฐพีปิกาและอภิธานปฐพีปิกาสุจิจิบายศัพท์นี้ว่า “ทรรสทโท ภายทรรถเอ จิตตทรรถเอ กิเลสทรรถเอ จ วุตตติ”^{๑๒๖} แปลว่า “ทรร” ศัพท์ใช้ในความหมายว่าความเร่าร้อนทางกายก็ได้ ความเร่าร้อนทางจิตก็ได้ ความเร่าร้อนเพราะกิเลสก็ได้” มีศัพท์วิเคราะห์ว่า “ทรรนติ ทนฺนติ สตตฺตา เอเตหิ กิเลสเหตีติ ทรรถา”^{๑๒๗} แปลว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมเร่าร้อน ย่อมเดือดร้อนเพราะกิเลสทั้งหลายเหล่านี้

^{๑๒๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐๗/๑๑๙.

^{๑๒๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธานปฐพีปิกาและอภิธานปฐพีปิกาสุจิ, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหารามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๕), หน้า ๕๐๔.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๔.

เหตุนี้กลีสทั้งหลายเหล่านี้จึงชื่อว่าทรธา กลีสที่เป็นเหตุให้สัตว์เร่าร้อน เตือดร้อน พระไตรปิฎก ภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยแปลคำทรธาว่าความกระวนกระวาย อย่างพุทธพจน์ใน จุฬสุญญตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสกัที่ตรัสว่า“ในความสำคัญว่าปานี้”^{๑๒๘}“ไม่มีความกระวนกระวาย เพราะอาศัยความสำคัญว่าบ้าน ไม่มีความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่ามนุษย์ มีอยู่เพียง ความกระวนกระวายเพราะอาศัยความสำคัญว่าป่าอย่างเดียว”^{๑๒๘}หรือในหัตถกสูตร อังคุตตรนิกาย ติกนิบาตที่ตรัสว่า“พึงกำจัดความกระวนกระวายในใจ เข้าถึงความสงบแห่งจิตยอมอยู่เป็นสุข”^{๑๒๙}

ท่านพุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของคำว่าทรธาไว้ว่า“สิ่งที่รบกวนความรู้สึกที่เป็นความสงบของจิตใจ”^{๑๓๐} ท่านกล่าวว่านี่เป็นความหมายที่ครอบคลุมที่สุดไม่จะเป็นทรธาระดับใดท้ายที่สุด ก็รวมอยู่ในความหมายเดียวกันว่า สิ่งที่รบกวนความรู้สึกคือทำให้จิตใจไม่มีความสงบหรือทำให้มัน เปลี่ยนสภาพไปจากความเป็นจิตเดิมแท้กลายเป็นจิตวุ่น นอกจากนี้ท่านพุทธทาสภิกขุยังได้แบ่ง ทรธาออกเป็น ๓ ระดับ ท่านใช้คำเรียกว่า ๑.ตัวกูชั้นหยาบ ๒.ตัวกูชั้นกลาง และ ๓.ตัวกูอย่างละเอียด สุขุมที่สุด *ตัวกูชั้นหยาบ* มีความหมายว่าขณะใดเวลาใดมีความรู้สึกที่จิตใจถูกความทุกข์แผดเผาอย่าง รุนแรงเสมือนหนึ่งว่ากำลังตกนรกทั้งเป็น มันเกินไปกว่าความกระวนกระวายใจ ทรธาที่แผดเผาจน เป็นพื้นเป็นไฟอย่างนี้เรียกว่าตัวกูชั้นหยาบ *ตัวกูชั้นกลาง* ก็เกี่ยวกับความวิตกกังวล ความกลัว ความ อาลัยอาวรณ์ ความกระวนกระวายใจ การพลัดพราก ความรัก สิ่งเหล่านี้ใครประสบเข้าก็แผดเผากัด กินจิตใจเหมือนกันแต่ไม่ร้อนเท่ากับตัวกูชั้นหยาบ *ส่วนตัวกูอย่างละเอียด* เป็นความรู้สึกที่ไม่เกลียด เกลาแห่งจิตใจ ไม่สงบ ไม่สดชื่น ไม่แจ่มใสสำเร็จ หดหู่ซึมเซาแต่ไม่รู้ว่ามีสาเหตุมาจากอะไร นั้นแหละเป็นผลมาจากความรู้สึกที่เป็นตัวกู-ของกูอย่างละเอียดที่มันเหลือตกค้างอยู่ในจิตใจ

ทรธาที่เป็นเพียงความรู้สึกไม่เกลียดเกลามาแห่งจิตใจ ความไม่เกลียดเกลามาแห่งจิตใจนี้รู้สึกเพียง ว่าไม่เกลียดเกลามาแต่ก็ไม่รู้ว่าอะไร ไม่รู้ว่าเพราะเหตุอะไร บางวันเรามีความรู้สึกไม่สบายใจแต่ก็ ไม่รู้ว่าเหตุอะไรคือในใจมันไม่เกลียดเกลามา แต่เราก็ไม่รู้ว่าเพราะอะไรมารบกวนนี้เป็นชั้นละเอียด มาก แต่ถ้าพูดให้ชัดก็คือว่าเพราะเวลานั้นมีความรู้สึกที่เป็นประเภทตัวกู-ของกูอย่างละเอียด สุขุมที่สุดอย่างใดอย่างหนึ่ง ในสิ่งใดสิ่งหนึ่งมันเหลือตกค้างอยู่ในจิตใจ สิ่งนั้นก็รบกวนความรู้สึก ของจิตใจ เรารู้สึกแต่ว่ามันไม่เกลียดเกลามาไม่รู้สึกว่าจะสดชื่นแจ่มใสเกลียดเกลามาแต่ก็ไม่รู้ว่าอะไร ตัวกู-ของกูชั้นละเอียดที่สุดมันรบกวนอย่างนี้ ตัวกูชั้นหยาบก็รบกวนให้เป็นพื้นเป็นไฟ เหมือนกับตกนรกทั้งเป็น ตัวกูชั้นกลางก็ทำให้กระวนกระวายให้เห็นชัดอยู่ว่ารักนั่นรักนี่ เกลียด นั้นเกลียดนี่ กลัวนั่นกลัวนี่ รำคาญนั่นรำคาญนี่ เป็นห่วงนั่นเป็นห่วงนี่ นี้ก็เรียกว่าทรธาใน

^{๑๒๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๗/๒๑๖.

^{๑๒๙} อจ.ตัก. (ไทย) ๒๐/๓๕/๑๘๑.

^{๑๓๐} พุทธทาสภิกขุ, *โอสาเรตัพพธรรม*, หน้า ๒๓๑.

ระดับกลาง สำหรับตราในระดับสุดท้ายละเอียดก็คือความไม่เกลี้ยงเกลาแห่งจิตใจ ไม่เกลี้ยงเกลาในที่นี้คือไม่เย็น ไม่สงบ ไม่สดชื่น ไม่แจ่มใส ไม่อะไรหมด^{๑๓๑}

ดังนั้น ไม่ว่าจะตราจะแบ่งออกเป็นอย่างไรอย่างกลางหรืออย่างละเอียด แต่ทุกระดับต่างก็มีคุณสมบัติอย่างเดียวกันคือทำลายความเป็นปกติของจิตหรือทำลายจิตเดิมแท้หรือความเป็นจิตประภัสสรให้ขุ่นมัวไม่ผุดผ่อง ดังนั้น ขณะใดเวลาใดที่จิตใจไม่มีตราเข้ามารบกวนจิตใจ ขณะนั้นเวลานั้นเรียกว่าจิตได้สัมผัสกับสิ่งที่เรียกว่านิพพานชั้นใดชั้นหนึ่งแล้วจะเป็นนิพพานชั่วคราวหรือนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็ได้ เมื่อพูดถึงนิพพานทั้งสามระดับ สิ่งที่เราทำความเข้าใจเอาไว้ในใจอยู่เสมอคือ “ทุกคนมีนิพพานเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิต”^{๑๓๒} นี่เป็นความจริงที่หลายคนอาจจะไม่รู้เสียด้วยซ้ำไปว่าทุกคนมีนิพพานเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงไว้ หล่อเลี้ยงชีวิตอย่างไร? ก็มีความหมายว่ากิเลสไม่ใช่สิ่งที่พื้นฐานของจิตใจ ความว่างจากกิเลสต่างหากเป็นพื้นฐานของจิต เมื่อไหร่จิตว่างจากกิเลสเมื่อนั้นก็เป็นนิพพานชนิดใดชนิดหนึ่งจะเป็นนิพพานชั่วคราวหรือนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็ได้ ภาวะอย่างนี้เองที่ช่วยรักษาทุกชีวิตให้รอดอยู่ได้โดยที่ไม่ทำให้เป็นโรคประสาทหรือเกิดความวิตกกังวล “เย็นชนิดนี้กลับมีประโยชน์แก่เรามากที่สุด เย็นชนิดชั่วคราวนี้ทำให้เรารอดชีวิตอยู่ได้ ไม่เป็นโรคประสาท ไม่วิตกกังวลไม่ตายเพราะเราเย็นอยู่ได้ชั่วคราว แม้เวลาเราอนหลับสบายไม่ฝันร้ายนี้มันก็เป็นความเย็นตามธรรมชาติ ธรรมชาติมีให้ ธรรมชาติจัดสรรให้เหมาะสมพอสมควร”^{๑๓๓} เกี่ยวกับนิพพานที่แท้และนิพพานชั่วคราวท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า ในการดำเนินชีวิตในแต่ละวันของแต่ละคนไม่ว่าจะเป็นฆราวาสหรือบรรพชิตก็ตามก็สามารถฝึกทำนิพพานทั้งสามระดับนี้ได้ พยายามทำให้จิตใจได้สัมผัสกับนิพพานนานมากเข้า ขยายความว่างจากกิเลสให้มันมากเข้าๆ ให้เย็นนานเข้าๆ จนสิ่งที่ร้อนไม่มีที่อาศัย เมื่อทำอย่างนี้นานเข้าๆ ขยายเวลาให้มันมากเข้า ไม่แน่วันดีคืนดีอาจจะบรรลุถึงนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็อาจจะเป็นไปได้ นี่เป็นคำอธิบายเกี่ยวนิพพานที่ผู้วิจัยเห็นว่าแตกต่างไปจากแนวคิดกระแสหลักอยู่มากทีเดียว ท่านพุทธทาสภิกขุได้แนะนำวิธีปฏิบัติไว้ดังนี้

เราสามารถฝึกฝนพร้อมกันไปได้ทั้ง ๓ อย่าง เราจะอยู่เป็นฆราวาสที่บ้านที่เรือนก็ตาม แม้กระนั้นก็ยังสามารถฝึกฝนพร้อมกันไปได้ทั้ง ๓ อย่าง คือเพื่อประโยชน์แก่ตักขณินิพพานก็ปรับปรุงสิ่งต่างๆ ที่แวดล้อมตัวเราที่บ้านนั้นแหละให้เหมาะสม ให้เกิดความเยือกเย็นแห่งจิตใจได้โดยง่ายอยู่เสมอๆ ไป แล้วพยายามฝึกสมาธิตามตามความสามารถที่จะฝึกได้ ก็ได้รับผลเพิ่มขึ้นในการที่มีจิตใจเยือกเย็นแล้วก็เป็นอยู่โดยชอบตามหลักอัฐสังคิมรรค อย่างนี้มันเป็นการชุดรากหรือว่าป้องกันความเคยชินของกิเลสอยู่ตลอดเวลา นานไปมันก็เหือดแห้งเบาบางไปกล่าวสั้นๆ ว่าถ้าเราเป็นอยู่โดยชอบแล้วกิเลสไม่ได้อาหาร เมื่อเราเป็นอยู่โดยชอบทั้งวันทั้งเดือน

^{๑๓๑} พุทธทาสภิกขุ, โอสาเรตัพพธรรม, หน้า ๒๓๒.

^{๑๓๒} พุทธทาสภิกขุ, นิพพานสำหรับทุกคน, หน้า ๓๑.

^{๑๓๓} พุทธทาสภิกขุ, สันตเสตัพพธรรม, หน้า ๖๗.

ทั้งปี ก็เลยไม่ได้อาหารทั้งวันทั้งเดือนทั้งปี ความเคียดขื่นที่จะเกิดเป็นกิเลสมันก็สูญหายไป ถึงวันหนึ่งโอกาสดี เป็นวันดีคืนดีก็จะบรรลุลึกลับสิ่งๆ ที่เรียกว่ามรรค ผลชั้นสูงสุดเป็นพระอรหันต์ได้ นี่เรียกว่าโชคที่อยู่ที่บ้าน สามารถประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เป็นไปเพื่อการได้ซึ่งนิพพาน ได้ทั้ง ๓ อย่างพร้อมกันไปกลมเกลียวกันไป มีความเป็นอยู่ให้เหมาะสมแล้วก็บังคับจิตใจไว้เสมอ แล้วก็มีการเป็นอยู่ชนิดที่ตัดทอนอาหารของกิเลสอยู่เสมอ^{๑๓๔}

ทำอย่างไรจึงจะได้สัมผัสกับนิพพานโดยเฉพาะนิพพานชั่วคราวซึ่งเป็นนิพพานที่สามารถจะสร้างให้เกิดขึ้นมาได้ทีนี้และเดี๋ยวนี้ แล้วจะสร้างให้เกิดขึ้นได้อย่างไร? ดังกล่าวแล้วข้างต้นว่าตถาคตนิพพานเกิดขึ้นเพราะเหตุบังเอิญหรือประจวบเหมาะที่จิตใจตกไปอยู่ในสภาวะเช่นนั้น หรือตัวเราตกไปอยู่ในท่ามกลางธรรมชาติที่สงบวิเวก ในท่ามกลางสภาพแวดล้อมอย่างนั้นอาจทำให้พลุกจิดว่างไปจากกิเลสคือตัวกู-ของกูไม่เกิดขึ้นมาในขณะที่นั้นก็ได้ ดังนั้นการจะได้สัมผัสกับนิพพานระดับนี้ สิ่งแวดล้อมรอบข้างจึงเป็นปัจจัยสำคัญทั้งสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่เองตามธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นมาก็ตาม ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “ถ้าประสงค์ตถาคตนิพพาน คือนิพพานประจวบเหมาะนั้น จงปรับปรุงให้สิ่งที่แวดล้อมเราทุกสิ่งที่อยู่รอบด้านนั้นให้ถูกต้องเหมาะสม”^{๑๓๕} นี่ก็เป็นหลักการเดียวกันกับบุพเพกิจเบื้องต้นของการปฏิบัติสมาธิภาวนาซึ่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แนะนำไว้ว่าผู้จะปฏิบัติจะต้องเตรียมตัวเองอย่างไรบ้าง เช่น ต้องตัดปณิธิ สถานที่แบบไหนที่ควรหรือไม่ควรแก่การเจริญสมาธิภาวนา แม้การจะได้สัมผัสกับนิพพานชั่วคราวก็มีลักษณะเช่นนั้น

สำหรับวิธีปฏิบัติเพื่อทำให้ตถาคตนิพพานเกิดขึ้นในชีวิตประจำวันท่านพุทธทาสภิกขุได้แนะนำวิธีปฏิบัติไว้ถึง ๙ วิธี ซึ่งผู้วิจัยจะได้สรุปใจความสำคัญในแต่ละหัวข้อโดยย่อดังนี้ ๑. *จะต้องมีชีวิตชนิดที่เรียกว่าทำงานเพื่องาน*: ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่างานทุกชนิดด้วยจิตว่าง คือว่างจากตัวกู-ของกู ไม่มีความรู้สึกที่จะยึดมั่นถือมั่นในงานนั้น ไม่ทำไปเพื่อตัวเองแต่ทำไปตามหน้าที่และทำได้ดีที่สุด อย่างนี้เรียกว่าทำงานด้วยจิตว่างและพึงเข้าใจด้วยการทำงานด้วยจิตว่างไม่ใช่อย่างที่คิดเอาเองว่าจิตชนิดนี้ไม่มีความนึกคิดอะไรเหมือนกับคนไม่มีสติสัมปชัญญะ แต่จิตที่ว่างจากโลภะ โทสะ และโมหะสิ่งที่เหลืออยู่ในขณะนั้นคือสติปัญญาที่บริสุทธิ์ มิใช่สติปัญญาที่เป็นทาสของกิเลสตัณหา “จิตเจืออยู่ด้วยโลภะ โทสะ โมหะนั้นเห็นแก่ตัว เป็นความคิดที่เห็นแก่ตัว เข้าข้างตัว เพราะเห็นแก่ตัวจึงเกิดแตกแขนงเป็นโลภะ โทสะ โมหะ ความคิดที่ว่างก็คือไม่มีความรู้สึกที่เห็นแก่ตัวหรือเป็นไปเพื่อตัวมันก็เหลือแต่สติปัญญาบริสุทธิ์ เป็นความคิดนึกด้วยสติปัญญาที่บริสุทธิ์”^{๑๓๖} ๒. *ต้องเป็นคนซื่อถือพระเจ้า*: ซึ่งมีความหมายว่าต้องภักดีต่อความจริง ความถูกต้อง ความยุติธรรมและความเป็นธรรม ๓. *ต้องบูชาหน้าที่เพื่อหน้าที่ ต้องมีหน้าที่ที่บริสุทธิ์เป็นที่บูชา*: มีหน้าที่อะไรก็ทำไปตามหน้าที่ถูกต้อง

^{๑๓๔} พุทธทาสภิกขุ, โอราเสตัพพรธรรม, หน้า ๒๓๐.

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๘-๒๒๙.

^{๑๓๖} พุทธทาสภิกขุ, สุนฺญตาปริทรรค เล่ม ๑, หน้า ๒๐๒.

ให้บริสุทธิ์ให้เป็นไปด้วยดี ๔. *ต้องอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม:* ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าหากเป็นไปได้ก็พยายามปลีกตัวไปหาความสงบวิเวกตามธรรมชาติเสียบ้าง จะเป็นที่ไหนก็ได้ทั้งนั้นขอให้มีความสงบวิเวกตามธรรมชาติ แต่ถ้าหากทำอย่างนั้นไม่ได้ก็พยายามจัดสภาพแวดล้อมที่ตนเองต้องใช้สอยทุกวันให้เอื้อต่อจิตที่จะได้สัมผัสกับความสงบวิเวก เช่น จัดสวน จัดให้มีห้องพระไว้สำหรับสวดมนต์เจริญสมาธิภาวนา สภาพแวดล้อมอย่างนี้จะช่วยป้องกันไม่ให้เกิดทราได้เช่นกัน เรื่องสภาพแวดล้อมนี้ถือว่าสำคัญมาก พระพุทธองค์ได้แนะนำให้พระภิกษุอยู่ในเรือนว่าง (สุญญาการ) คือสถานที่สงบวิเวก ปลอดภัยปราศจากเสียง เสพเสนาสนะป่า ที่เจียบสงบ รวมถึงเป็นสถานที่ที่มีมนียูอาศัยนี้เป็นเสนาสนะที่ควรแก่สมณะ นอกจากนี้ยังแนะนำอีกว่าหากพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งเข้าไปอาศัยอยู่ในป่าที่บึงแห่งใด สติยังไม่ปรากฏ จิตยังไม่ตั้งมั่น อาสวะยังไม่สิ้นไปและยังไม่บรรลุนิพพานอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม ก็จงละจากป่านั้นเสีย นี่คือความสำคัญของธรรมชาติที่สงบวิเวกที่จะส่งผลต่อจิตใจ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “สภาพแห่งนามธรรมเป็นสิ่งที่ต้องค้นด้วยใจ และด้วยความเพียรอันแนบคายในที่สุดปราศจากการรบกวนของวัตถุทางและกิเลสทาง พระศาสดาทรงสอนให้เราเสพที่สงบคือป่าไม้ โคนไม้ และสุญญาการ เช่น ถ้ำ เป็นต้น ก็เพื่อช่วยให้เราพบเราเห็นได้ง่ายเข้า”^{๑๓๗}

๕. *ต้องมีการเป็นอยู่ที่ถูกต้องและพอดี:* ข้อนี้รวมไปถึงบ้านเรือนที่สะอาดเรียบร้อย มีอาหารการกินที่ถูกสุขลักษณะ แม้กระทั่งการตกแต่งร่างกายด้วยเสื้อผ้าอาภรณ์ก็ต้องเป็นเพื่อช่วยให้เกิดความเกลี้ยงเกลาแห่งจิตใจ เรียกได้ว่าทำทุกอย่างเพื่อป้องกันทราทางกายและทางใจนั่นเอง ๖. *ต้องอยู่ในท่ามกลางบุคคลที่มีความสะอาด สว่างและสงบ:* คือจงมีการเสพคบกับสัตบุรุษคนที่เป็นสัมมาทิฐิมีคุณธรรมอยู่เป็นนิสัย สัตบุรุษหรือกัลยาณมิตรมีความสำคัญอย่างไรต่อการพัฒนาคุณธรรมให้สูงขึ้นไปตามลำดับ เรื่องนี้สามารถพิจารณาเห็นได้จากพุทธพจน์ในกัลยาณมิตรสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรคที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉนั้นใดกัลยาณมิตรตदा (ความเป็นผู้มีมิตรดี) ก็เป็นตัวนำเป็นบุพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉนั้นนั่น”^{๑๓๘} ๗. *เว้นสิ่งที่เบียดเบียน:* ไม่แต่เพียงเบียดเบียนเท่านั้นที่ควรละแต่มีความหมายรวมความไปถึงว่าสิ่งแวดล้อมที่ไม่เหมาะสมทุกอย่างก็เป็นสิ่งที่ต้องละด้วยเช่นกัน ๘. *ให้ยึดถือหลักปรัชญาที่ว่าจิตมีนิพพานเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว หรือจิตเดิมแท้นั้นประภัสสร:* พื้นฐานแห่งจิตใจของทุกคนว่างจากกิเลสอยู่เป็นพื้นฐาน ส่วนกิเลสเพิ่งเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว ดังนั้นการจะขัดสิ่งที่ไม่เป็นพื้นฐานของจิตก็เป็นสิ่งที่ทำได้ไม่ยาก ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “ความตื่นรนนั้นเป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งเข้าปรุงชั่วคราวเป็นคราวๆ และแล้วในที่สุดก็จะเข้าสู่ภาวะที่สงบหรือเข้าสู่ภาวะที่เหตุปัจจัย

^{๑๓๗} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพระอรหันต์, หน้า ๒๐.

^{๑๓๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙/๔๓.

อะไรปรุงแต่งต่อไปอีกไม่ได้ ซึ่งเป็นความสงบอันเด็ดขาดแท้จริงหรือนิพพาน”^{๑๓๙} ๙. *อยู่หนึ่งๆ*: จิตว่างจากกิเลสอยู่เป็นพื้นฐาน ดังนั้น การอยู่หนึ่งๆ ไม่ต้องทำอะไรคือการเป็นอยู่อย่างที่ไม่มีการรับอารมณ์เข้ามาปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกู เห็นรูปก็เพียงสักว่าเห็น ได้ยินเสียงสักว่าได้ยิน ฯลฯ เมื่อรู้ว่าอะไรเป็นอะไรก็สิ้นสุดลง ณ ที่ตรงนั้นไม่มีการปรุงแต่งเป็นเวทนา ตัณหา อุปาทาน คือให้มันตายด้านเหมือนคลื่นกระทบฝั่งที่เจียบหายไปใต้เม็ดทรายฉะนั้น คำว่าอยู่หนึ่งๆ คำนี้ก็ตรงตามพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น”^{๑๔๐} หรือเข้ากันได้กับพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พาหิยะทวารุจิริยะเพียงถ้อยคำสั้นๆ ว่า “พาหิยะ เพราะเหตุนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่าเมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้ารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง พาหิยะ เธอพึงรักษาอย่างนี้แล”^{๑๔๑} ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “อยู่หนึ่งๆ คำนี้มีมีความหมายอันเดียวอย่างเดียวกับประโยคที่ว่า “สพเพ ธมมา นาล อภินิเวสย” นั่นเอง เพราะว่าถ้าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นแล้ว ธุระอะไรจะไปยุ่งหรือเข้าไปวุ่นหรือวิ่งเข้าไปที่สิ่งเหล่านั้นให้มันวุ่น ทำไม่อยู่หนึ่งๆ เพราะฉะนั้นคำว่าอยู่หนึ่งๆ จึงมีความหมายอย่างนี้”^{๑๔๒} ทำอย่างไรจึงจะไม่มีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกู วิธีการสำคัญก็คือต้องมีสติสัมปชัญญะในลำดับแห่งผัสสะเพื่อเป็นตัวสกัดกั้นกระแสแห่งกิเลสเพื่อไม่ให้มีการปรุงแต่งเกิดขึ้น สติมีความสำคัญอย่างไรสามารถพิจารณาได้จากพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในที่ต่างๆ ดังนี้ เช่นในปุราเภทสูตรที่ตรัสว่า “บุคคลเป็นผู้วางเฉย มีสติทุกเมื่อไม่สำคัญว่าเสมอเขา ไม่สำคัญว่าเลิศกว่าเขา ไม่สำคัญว่าด้อยกว่าเขาในโลก กิเลสหนาย่อมไม่มีแก่บุคคลนั้น”^{๑๔๓} หรือพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “กระแสเหล่าใดในโลกสติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้ เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้”^{๑๔๔} อย่างนี้เป็นต้น

นอกจากนี้ในการปฏิบัติเกี่ยวกับนิพพานหรือเหตุปัจจัยแห่งการบรรลุถึงนิพพาน ในปฏิบัติขั้นรากฐานหรือหลักทั่วไปท่านพุทธทาสภิกขุเสนอให้มีการดำเนินชีวิตตามหลักปฏิบัติที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้แก่พระนางมหาปชาบดีโคตมีที่เรียกว่าลักษณะตัดสินพระธรรมวินัย ๘ ประการ^{๑๔๕} ได้แก่ ๑. วิราคะ มีความเป็นอยู่อย่างไม่กำหนดในสิ่งใด ๒. วิสัญโยคะ ไม่เป็นไปเพื่อทุกข์ ๓. อปจยะ ไม่ให้กิเลสพอกพูนขึ้นมาได้ ๔. อัปปิจฉตา เป็นผู้มีความมักน้อย ๕. สันตุฎฐี มีความเป็นอยู่อย่างสันโดษ

^{๑๓๙} พุทธทาสภิกขุ, *ขุมนุมปาฐกถาชุดพุทธธรรม*, เล่มที่ ๓๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิสวนโมกข์ ไซยา, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๐.

^{๑๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๕/๔๒๖.

^{๑๔๑} ชุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๖.

^{๑๔๒} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒*, หน้า ๙๗-๙๘.

^{๑๔๓} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๖๒/๗๐๗.

^{๑๔๔} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖.

^{๑๔๕} ดูเพิ่มเติมใน วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๐๖/๓๒๓-๓๒๔.

๖. ปวิเวก ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ๗. วิริยารัมภะ มีความเพียร และ ๘. สุภรตา เป็นคนเลี้ยงง่าย
ลักษณะตตสินพระธรรมวินัยทั้ง ๘ ประการนี้ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายสรุปรวมไว้ดังนี้

ทั้ง ๘ อย่างนี้เป็นปัจจัยแก่พระนิพพานเพราะมันเอียงไปทางพระนิพพาน ถ้าตรงกันข้ามก็เอียงไปทางวิภวัญซึ่งเป็นของตรงกันข้าม ไปพิจารณาเอาเองก็ได้ว่าเรามีการเป็นอยู่อย่าง ๘ ประการนี้ คือการประพฤติธรรมะ ๘ ประการนี้อยู่มันจะไหลไปทางพระนิพพาน ไม่กำหนดอะไรอยู่ที่นี้, ไม่ทำอะไรที่เป็นทุกข์เปล่าๆ, ไม่ให้กิเลสก่อตัวขึ้นมาได้, อยากรู้แต่น้อยแต่เท่าที่จำเป็นตามเพศวัยของตัว เช่นเพศศฤหส์สัศ์ เพศบรรพชิต คำว่าน้อยต้องน้อยตามสมควรแก่เพศ แล้วก็ยินดีเป็นสุขอยู่ได้กับที่มันมี; เพราะว่ามันมีพอดี มันมีไม่มากเกินไปจนจำเป็น แล้วก็สงบสงัดอยู่ในความคิดนึกพิจารณาให้มาก, มีความพากเพียรตลอดเวลาแล้วก็อยู่อย่างง่ายๆ เป็นอยู่อย่างง่ายๆ เป็นปัจจัยแก่พระนิพพานแก่การที่จะบรรลุพระนิพพาน ในการปฏิบัติในระดับพื้นฐาน^{๑๔๖}

ลักษณะตตสินพระธรรมวินัยทั้ง ๘ ประการนี้ ไม่ใช่เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดนิพพานชั่วคราวเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ทั้ง ๘ ประการนี้เป็นหลักพื้นฐานของการปฏิบัติที่จะเป็นปัจจัยแห่งการบรรลุถึงนิพพานทั้งนิพพานที่แท้และนิพพานชั่วคราว อันที่จริงในการอธิบายเกี่ยวกับปัจจัยแห่งการบรรลุถึงนิพพานท่านพุทธทาสภิกขุได้แบ่งระยะของการปฏิบัติออกเป็น ๓ ขั้นตอน *ขั้นแรก* ท่านเรียกว่าเป็นขั้นความรู้ หมายถึงปัญญา ญาณหรือสัมมาทิฐิ ได้แก่การอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม ถิ่นที่มีผู้รู้มีสัตบุรุษตั้งพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “บุคคลควรคบผู้เป็นปราชญ์มีปัญญา เป็นพหูสูต มีปกติเอาธุระ มีวัตร เป็นพระอรหิยะ เป็นสัตบุรุษ มีปัญญาดีเช่นนั้น เหมือนดวงจันทร์โคจรไปตามทางของดาวนักษัตร ฉะนั้น”^{๑๔๗} หรือในจกักรสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตที่ตรัสถึงความสำคัญการอยู่ในภูมิประเทศที่เหมาะสมว่า “ข้าวเปลือก ทรัพย์ ยศ ชื่อเสียง และความสุขย่อมล่องไหลมาสู่รชนผู้อยู่ในถิ่นที่ดี ผูกไม่ตรึงกับอริยชน สมบูรณ์ด้วยการตั้งตนไว้ชอบได้ทำความดีไว้ก่อนแล้ว”^{๑๔๘} *ขั้นที่สอง* เป็นการปฏิบัติในขั้นรากฐาน วิธีการในขั้นนี้มีอยู่มาก แต่หลักที่เหมาะสมที่สุดท่านพุทธทาสภิกขุแนะนำให้ปฏิบัติตามหลักลักษณะตตสินพระธรรมวินัย ๘ ประการ และ *ขั้นที่สาม* เป็นการปฏิบัติลงไปโดยตรงโดยเจาะจง โดยหลักๆ ก็คือให้มีการสำรวมอินทรีย์ มีสติสัมปชัญญะ มีหิริโอตตัปปะ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าสิ่งที่ควรระวังคืออย่าสร้างความเคยชินในการเกิดของกิเลสให้มากขึ้น “อย่าเข้าใจว่าเกิดกิเลสทีหนึ่งแล้วเลิกกันไปนะ เกิดกิเลสทีหนึ่งนั่นไม่ใช่แล้วกันไป เพิ่มอนุสัยให้มากขึ้นและเพิ่มอาสวะให้แรงขึ้น เพราะฉะนั้นเราจึงเกิดโกรธง่าย รังง่าย เกลียดง่าย กลัวง่าย เพราะว่ามีอาสวะมันแบ่งเต็มที

^{๑๔๖} พุทธทาสภิกขุ, *ราชภโฆวาท*, หน้า ๔๒๘.

^{๑๔๗} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๘/๙๗.

^{๑๔๘} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๑/๕๐.

มันพร้อมที่จะออกมา”^{๑๔๙} ดังนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าการอยู่อย่างทีเกเลสเกิดขึ้นไม่ได้ นั่นแหละจะเป็นปัจจัยแกานิพพานเพราะนิพพานก็คือที่สิ้นสุดของกิเลสนั่นเอง

๒. วิกขัมภนนิพพาน

วิกขัมภนนิพพาน หมายถึงนิพพานที่เกิดขึ้นจากการบังคับไว้ด้วยกำลังของสมาธิ ดูเหมือนว่าการใช้คำนี้ของท่านพุทธทาสภิกขุจะไม่ตรงกับกลุ่มคำไวพจน์ของนิพพานอื่นๆ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคของพระสารีบุตร ท่านพุทธทาสภิกขุตั้งใจใช้คำนี้เพื่อให้เกิดความหมายพิเศษบางอย่าง ในหนังสือสันตสเสตัพพธรรม (เล่มที่ ๑๓) ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่านิพพานหมายถึงเย็นหรือไม่ร้อนถ้าเย็นสนิทก็ใช้คำว่าปรินิพพาน นอกจากนี้ท่านยังอธิบายอีกว่าคำว่าเย็นต้องหมายถึงสิ่งนั้นต้องมีความร้อนอยู่ก่อน หากสิ่งนั้นเย็นอยู่ตามธรรมดาไม่เรียกสิ่งนั้นว่าเย็น “เราเรียกว่าความเย็นลงของสิ่งที่ร้อนนี้ว่าเป็นนิพพาน จะเป็นกายร้อน ใจร้อน อะไรร้อนก็ตามถ้ามันเย็นลงไปนั่นก็เป็นนิพพาน เช่นไม่สบายใจมาจากบ้าน พอเข้ามาอยู่ในป่าอย่างนี้มันเย็นลง ความไม่สบายใจนั้นเย็นลงนี้ก็เรียกว่านิพพานชนิดหนึ่งๆ นิพพานชั่วคราว”^{๑๕๐} วิกขัมภนนิพพาน นิพพานระดับนี้ไม่ได้เกิดโดยบังเอิญหรือประจวบเหมาะ แต่เกิดขึ้นด้วยการบังคับทำให้เกิดขึ้นโดยอาศัยสมาธิภาวนาในระดับฌานสมาบัติ แต่วิกขัมภนนิพพานก็มีลักษณะเช่นเดียวกันกับตถังคินิพพานคือเป็นนิพพานที่สามารถจะสร้างหรือทำให้เกิดขึ้นได้ แต่ที่มาของการทำให้เกิดว่างจากกิเลสระหว่างตถังคินิพพาน และวิกขัมภนนิพพานมีทิศทางที่มาต่างกัน ความว่างจากกิเลสที่เกิดจากตถังคินิพพาน เย็นเพราะบังเอิญประจวบเหมาะ เย็นเองตามธรรมชาติ สภาพแวดล้อมในขณะนั้นเอื้อต่อการทำให้จิตใจว่างจากกิเลส ส่วนวิกขัมภนนิพพานกิเลสถูกทำให้ระงับหรือดับลงไปเพียงชั่วคราวขณะที่อยู่ในฌานสมาบัติเท่านั้น ในอานันทสูตร อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต พระพุทธองค์ตรัสเรียกภาวะที่ปลอดจากกิเลสด้วยฌานสมาบัติว่า “วิธีบรรลुช่องว่างในที่คับแคบ”^{๑๕๑} (สมพาธ โอภาสาคิโม) ที่เรียกว่าที่คับแคบก็เพราะว่าแม้ในฌาน เช่นในปฐมฌานว่างจากกามและอกุศลธรรมก็จริงแต่ก็ยังมียวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข นั่นเองเป็นที่คับแคบเหลืออยู่ในทุติยฌานว่างจากวิตกและวิจารณ์แต่ยังมีที่คับแคบคือปิติและสุขเหลืออยู่ในตติยฌานว่างจากปิติแต่ยังมีที่คับแคบคืออุเบกขาและสุขเหลืออยู่ อย่างนี้เป็นต้นแต่อย่างไรก็ตามแม้จะได้ชื่อว่าเป็นช่องว่างในที่คับแคบ แต่อย่างไรเสียก็ยังใช้เป็นที่พักผ่อนทางวิญญานได้ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงเรียกนิพพานชั่วคราวทั้งสองระดับนี้คือตถังคินิพพาน และวิกขัมภนนิพพานด้วยคำไทยอีกคำหนึ่งว่า “นิพพานทันใจอยาก” คือต้องการเมื่อไหร่ก็ทำให้เกิดขึ้นมาได้เมื่อนั้น ส่วนผลที่เกิดขึ้นก็มีรสชาติอย่างเดียวเท่ากับนิพพานที่แท้คือจิตใจว่างจากกิเลส กิเลสไม่ปรากฏอยู่ที่จิตนี้ก็เรียกว่าจิตได้สัมผัสอยู่กับสิ่งที่เรียกว่านิพพานแล้วนั่นเอง

^{๑๔๙} พุทธทาสภิกขุ, *ราชภโฏวาท*, หน้า ๔๓๐.

^{๑๕๐} พุทธทาสภิกขุ, *สันตสเสตัพพธรรม*, หน้า ๕๘.

^{๑๕๑} อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๔๒/๕๓๓.

ในเรื่องวิกขัมภนนิพพานตามคำเรียกใช้ของท่านพุทธทาสภิกขุ หากจะประสงค์เพื่อจะชิมรสของนิพพานที่ทำให้เกิดขึ้นได้เองไม่ต้องรอพลุคหรือได้โดยบังเอิญประจบเหมาะ ตามพระไตรปิฎกอธิบายว่าต้องฝึกสมาธิภาวนาจนได้ผลเป็นฌาน ในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าหากมุ่งหมายจะชิมรสนิพพานในทิวฏฐธรรมนี้ก็ให้เจริญรูปฌาน ๔ แต่ไม่รวมถึงอรุปรฌาน เหตุผลของท่านคือสิ่งที่เรียกว่าอรุปรฌานไม่ได้มุ่งหมายเพื่อความ สุข “สมาธิที่ให้ผลเป็นความสุขในทิวฏฐธรรมนี้ ให้มีความสุขเหมือนกับชิมรสของพระนิพพานในทิวฏฐธรรมนี้คือที่ทันตาเห็นนี้ ไม่ต้องรอต่อตายแล้วนี่ก็คือเจริญรูปฌาน ๔ ในประเภทที่เป็นสมาธิจริงๆ โดยเฉพาะจุดตถฌานแต่ไม่รวมอรุปรฌาน สิ่งทีเรียกว่าอรุปรฌานไม่ได้มุ่งหมายเพื่อความ สุข จึงหมายเอาแต่รูปฌาน”^{๑๕๒} นอกจากนี้ท่านพุทธทาสภิกขุยังยืนยันว่าการจะได้ชิมรสของนิพพานในทิวฏฐธรรมนี้ลดต่ำลงมาอยู่ในระดับอุปาจารสมาธิอีกด้วย ท่านอธิบายว่าสมาธิระดับนี้ก็สามารถทำให้สัมผัสกับนิพพานชั่วคราวได้เช่นกันไม่จำเป็นต้องถึงระดับฌานก็ได้ แต่ถ้าทำได้ความสงบก็จะแน่นแฟ้นมากกว่าเท่านั้นเอง “ถ้าหากว่าบางคนไม่สามารถทำจนถึงขั้นอัปนาสมาธิหรือไม่ประสงค์ถึงขนาดนั้นก็ทำอุปาจารสมาธิ แต่ให้เป็นสมาธิที่ติดต่อกันไม่ขาดตอนก็ได้เหมือนกันไม่ถึงฌานแต่เป็นสมาธิแล้วก็มีปีติปราโมทย์ก็ได้เหมือนกันเพราะพอใจในการทำสำเร็จมันก็เป็นทิวฏฐธรรมสุข ทิวฏฐธรรมนิพพานได้เหมือนกัน”^{๑๕๓} นอกจากนี้ท่านท่านพุทธทาสภิกขุยังอธิบายอีกว่าการปฏิบัติอยู่ในพรหมวิหาร ๔ คือแผ่จิตคือความรู้สึกที่ประกอบไปด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา แผ่ไปตลอดโลกทั้งปวงทุกทิศทุกทางเป็นอนันต์ก็จะสามารถทำให้จิตใจเย็นเป็นนิพพานได้เช่นกัน “เรามีชีวิตแน่วแน้อยู่ด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาคความร้อนใจความรบกวนจิตใจบางอย่างเกี่ยวกับความกลัว เกี่ยวกับอะไรต่างๆ นั้นถูกขจัดออกไปก็มีความเย็นเป็นนิพพานตามแบบนี้ได้นี่เรียกว่าอาศัยอัปนาสมาธิก็ได้ อาศัยอุปาจารสมาธิก็ได้ โดยหลักที่ว่าปฏิบัติธรรมเมื่อใดมีผลเมื่อนั้น”^{๑๕๔} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าหลักพรหมวิหาร ๔ เป็นเรื่องที่อยู่ในชีวิตประจำวันปฏิบัติกันได้ทุกๆ ไปแล้วจะได้อุปาจารสมาธิถึงขนาดเต็มที มีความสุขมีความเย็นใจเป็นทิวฏฐธรรมสุข ทิวฏฐธัมมนิพพานได้เหมือนกัน

ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายอีกว่า ไม่ใช่แต่การปฏิบัติในขั้นสมาธิภาวนาอย่างเดียวเท่านั้นจึงจะได้สัมผัสกับวิกขัมภนนิพพานได้ แต่ในการปฏิบัติในขั้นศีลหรือการให้ทานก็สามารถจะทำให้เกิดวิกขัมภนนิพพานได้เช่นกัน ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าเมื่อจะมีการปฏิบัติตามหลักพุทธธรรมให้ระลึกถึงพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ธรรมนี้ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อัญญชฺชนพิงรุเฉพาะตน”^{๑๕๕} หรือพุทธพจน์ในสิกขานิสังสสูตร อังคุตตรนิกาย

^{๑๕๒} พุทธทาสภิกขุ, *โอสาเรตัพพธรรม*, หน้า ๑๑๕.

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๓.

^{๑๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๓.

^{๑๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๗/๔๔๓.

จตุกกนิบาตที่ตรัสว่า “ธรรมทั้งหลายนั้นเป็นธรรมอันวิมุตติถูกต้องแล้ว”^{๑๕๖} นี่เป็นพุทธพจน์ที่จะใช้เป็นหลักอ้างอิงได้ว่าหลักพุทธธรรมนั้นปฏิบัติเมื่อไหร่จะเกิดผลประจักษ์แจ้งแก่ตนเองเมื่อนั้น หรือพูดอีกอย่างหนึ่งก็ได้ว่าหลักพุทธธรรมนั้นปฏิบัติเมื่อไหร่จะมีผลคือความเย็นใจเป็นนิพพานเกิดขึ้นเมื่อนั้นที่นั่นและเดี๋ยวนั้นนี้เป็นนิพพานที่จะได้โดยไมยาก แต่ถึงกระนั้นก็ไม่มีการยอมรับว่านี่ก็เป็นนิพพานในอีกความหมายหนึ่งด้วยเช่นกัน “คำว่าอกาลิก นั้นแหละสำคัญที่สุด แปลว่าไม่จำกัดเวลาคือว่ามันไม่เนืองกับเวลา หมายความว่าปฏิบัติเมื่อไหร่เป็นมีผลเมื่อนั้น ฉะนั้นการปฏิบัติที่เราปฏิบัติลงไปเมื่อไหร่จะมีผลเป็นนิพพานเมื่อนั้น หากแต่ว่าในชั้นตัวอย่าง ในชั้นเล็กน้อยหรือชั้นซิมลอง... หากแต่เขาไม่เรียกว่านิพพานกันและเขาไม่มองด้วยซ้ำไป ไม่มองผลอันนี้ด้วยซ้ำไป”^{๑๕๗} การให้ทานทั้ง ๓ ชนิดได้แก่ วัตถุทาน อภัยทาน และธรรมทาน ทานทั้งสามชนิดนี้ให้เพื่อเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏะหรือเพื่อวิวัฏฏ์ก็ได้ เช่น ให้ทานแล้วยังหวังมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ อย่างนี้เป็นทานเพื่อวิวัฏฏะยังไม่ถึงนิพพานสมบัติ การให้ทานเพื่อวิวัฏฏ์ก็เพื่อทำลายความยึดมั่นถือมั่น ทำลายตัวกู-ของกูให้หมดไป ทานพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “การให้ที่เป็นไปเพื่อนิพพานต้องเบา”^{๑๕๘} ยังมีทานอีกชนิดหนึ่งซึ่งจัดอยู่ในส่วนของธรรมทาน ทานพุทธทาสภิกขุเรียกว่า “ให้นิพพานเป็นทาน” ลักษณะที่จิตใจว่างจากกิเลสในระดับใดระดับหนึ่ง เพราะการกระทำของเราเป็นเหตุนี้เรียกว่าการให้นิพพานเป็นทาน “ถ้าท่านทั้งหลายได้ทำบุคคลใด บุคคลหนึ่งให้ได้รับความเย็นใจเยือกเย็นสงบเย็นในจิตใจจริงแล้ว นี่เรียกว่าให้นิพพานเป็นทานโดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ชั้นต้นบ้าง ชั้นกลางบ้าง ชั้นปลายบ้าง”^{๑๕๙} นอกจากทานทั้งสามชนิดอย่างที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ทานพุทธทาสภิกขุยังกล่าวถึงทานชนิดที่ ๔ ท่านเรียกทานชนิดนี้ว่า “สุญญตาทาน” สุญญตาทานคือทานที่เนื่องด้วยความว่าง เป็นทานที่ไม่มีทั้งผู้ให้และผู้รับ “ทานที่ไม่ต้องมีทั้งผู้ให้ทานและผู้รับทาน ถ้าทำได้จริงทำได้ถึงที่สุดจะไม่มีตัวกูของกูผู้ให้ทานหรือไม่มีใครจะเป็นผู้รับทาน”^{๑๖๐} ทานชนิดนี้จะเอาอะไรสละให้เป็นทาน ทานพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าก็เอาตัวกู-ของกูนั้นแหละสละให้เป็นทาน เมื่อสละตัวกู-ของกูออกไปจนหมดสิ้นแล้วจะเหลืออะไรอยู่ก็ไม่มีอะไรที่จะเหลืออยู่อีก นอกจากความว่างจากตัวกู-ของกูและนั่นคือนิพพานคือความเย็นใจ แม้สุญญตาทานจะไม่มีผู้รับแต่สิ่งที่สละออกไปก็กลับคืนไปสู่เจ้าของเดิมคือธรรมชาติตนเอง ทุกสรรพสิ่งไม่เป็นอะไรนอกจากธรรมชาติที่ไหลเรื่อยเปลี่ยนแปลงเรื่อย ทานเพื่อวิวัฏฏะและวิวัฏฏ์มีลักษณะอย่างไรสามารถพิจารณาได้จากคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ ดังนี้

^{๑๕๖} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๕/๓๖๕.

^{๑๕๗} พุทธทาสภิกขุ, โอสาเรตัพพธรรม, หน้า ๒๔๑.

^{๑๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

^{๑๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐.

^{๑๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

ถ้าเราให้ทานไปด้วยคิดว่าเราจะรักเรา คนที่ได้รับนั้นเขาจะรักเรา เขาจะเป็นเพื่อนที่ดีต่อเรา หรือว่าเราจะได้ชื่อเสียงเพราะการให้ทานนั้น หรือว่าเราจะได้เป็นคนมีหน้ามีตาหรือว่ามีอำนาจวาสนาหรือว่าจะได้ไปเกิดเป็นเทวดาในที่สุด การให้ทานอย่างนี้เป็นการให้ทานอย่างที่อยู่ในวงกลมจะวนเวียนอยู่ในวงกลมเป็นการปฏิบัติสำหรับอยู่ในโลก ทีนี้ถ้ามีการให้ทานด้วยสติปัญญาขั้นสูงที่ออกไปนอกโลก หมายความว่าเราบริจาคออกไปในฐานะที่เป็นสิ่งที่ไม่ควรจะยึดถือว่าเป็นของเรา เป็นสิ่งที่บริจาคไปเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นล้วนๆ เราเองมีปัญญามองเห็นไม่ต้องการจะไปทิ้งไปทำลายให้เสียเปล่า เพราะทำอย่างนั้นไม่สมควร ก็หาทางบริจาคไปในฐานะที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นล้วนๆ อย่างนี้ก็มี หรือว่าเราซึนเอาไว้มันทำให้เรามีความยึดถือเหนียวแน่น เราสละไปเสียเพื่อจะหลุดจากความยึดถือที่เหนียวแน่นอย่างนี้ก็มี เป็นการศึกษาศึกษาฝึกฝนเพื่อจะปล่อยวางสิ่งทั้งปวงออกไปๆ ออกไปจนหมดสิ้นอย่างนี้บ้าง การให้ทานอย่างนี้เรียกว่าออกไปนอกวงกลมหรือเป็นไปเพื่อขึ้นจากโลก^{๑๖๑}

ดังนั้น แม้แต่เพียงการให้ทานหากทำถูกวิธีและเป็นไปอย่างถูกต้องบริสุทธิ์ ไม่เป็นทานเพื่อการวุ่นเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์แต่เป็นไปเพื่อวิวัฏฏ์ก็จะเกิดความเย็นใจ จิตใจที่สงบเย็นเพราะไม่มีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกู ในขณะนั้นเรียกว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพานแล้วนั่นเอง จะเป็นนิพพานชั่วคราวหรือนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์เป็นสมุจจนนิพพานก็ได้ ส่วนในเรื่องการรักษาศีลก็เช่นเดียวกัน ศีลแปลว่าปกติหรือเย็นคือการประพฤติปฏิบัติที่ไม่ทำให้ตนเองและผู้อื่นให้ได้รับความเดือดร้อนไม่ว่าจะเป็นทางกาย วาจา และใจก็ตาม นี่เรียกว่าผู้มีศีลหรือเป็นผู้ประพฤติอยู่ในศีล ในสิลมยญาณนิตเทศ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรอธิบายว่า“เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล ความสำรวมชื่อว่าศีล ความไม่ล่วงละเมิดชื่อว่าศีล”^{๑๖๒} ส่วนศีลมีความสำคัญอย่างไรสามารถพิจารณาได้จากภาษิตของพระอุบาลีเถระที่ว่า“ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียรในนครคือพระธรรมนั้น พระองค์มีศีลเป็นปราคการ มีพระญาณเป็นขุมประตุ มีศรัทธาเป็นเสาระเนียด และมีความสังวรเป็นนายประตุ”^{๑๖๓}

เพื่อจะทำให้เรื่องศีลปฏิบัติได้อย่างครอบคลุม ท่านพุทธทาสภิกขุจึงได้ให้ความหมายของศีลเสียใหม่ว่า“คำว่าศีลนั้นต้องจำกัดความลงไปว่าความเป็นอยู่อย่างถูกต้อง ความเป็นอยู่อย่างถูกต้องทางกาย ทางวาจา ทั้งส่วนตัวและส่วนสังคม”^{๑๖๔} ดังนั้นในเรื่องของศีลจึงไม่ใช่เรื่องของปัจเจกเพียงอย่างเดียวแต่ต้องดูผลที่เกิดขึ้นกับสังคมาบข้างด้วย จะต้องเป็นการกระทำที่ไม่มีโทษเกิดขึ้นทางกาย ทางวาจา ทั้งต่อตนเองและสังคมาบข้างอย่างนี้ถึงจะเรียกว่าปฏิบัติอยู่ในศีล เรื่องศีลก็เหมือนกับเรื่อง

^{๑๖๑} พุทธทาสภิกขุ, *ทางตามหลักพุทธศาสนา*, หน้า ๑๒๖.

^{๑๖๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙/๖๐.

^{๑๖๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๒/๕๓๕/๘๑., ดูเพิ่มเติมใน อง.ปญจก (ไทย) ๒๒/๒๔/๓๐-๓๑.

^{๑๖๔} พุทธทาสภิกขุ, *อิทัปปัจจยตา*, เล่มที่ ๑๒, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไซยา, ๒๕๔๙), หน้า ๒๒๒.

ทานที่ผ่านมาคือมีทั้งการปฏิบัติศิลปะเพื่อถวายเวียงอยู่ในสังสารวัฏฏ์และศิลปะเพื่อวิวิญญู เช่นการรักษาศิลปะเพื่อจะได้สวรรค์สมบัติ มีเกียรติยศชื่อเสียงในทางสังคมอย่างนี้เป็นศิลปะเพื่อวิญญูเป็นโลกียศิลปะ การปฏิบัติศิลปะอย่างนี้ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกว่า “ศิลปะทาส” คือรับจ้างกิเลสค้นหาเพื่อรักษาศิลปะ ส่วนศิลปะเพื่อวิวิญญูเป็นการรักษาศิลปะด้วยปัญญาหรือด้วยโพธิ อาศัยศิลปะเป็นบาทฐานเพื่อพัฒนาจิตให้สูงขึ้นตามลำดับจนบรรลุถึงมรรคผลนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “ถ้ารักษาศิลปะจริง ถูกต้องจริง เป็นศิลปะจริง เป็นอริยกันตศิลปะคือศิลปะที่พระอริยเจ้าชอบใจจริงๆ แล้ว ก็มีนิพพานคือความเย็นใจปราศจากทรมานเกี่ยวกับความทุกข์ แล้วก็มีแต่ความเย็นใจซึ่งเป็นนิพพานเป็นอภิปุณฺณที่นั่นเมื่อนั้นคือเมื่อลงมือปฏิบัติศิลปะนั้นเอง”^{๑๖๕} ดังนั้น เมื่อปฏิบัติศิลปะในลักษณะเช่นนี้ก็จะเป็นศิลปะที่เป็นไปเพื่อนิพพานหรือเพื่อวิวิญญูหรือเป็นโลกุตระศิลปะไม่ใช่เพื่อโลกียศิลปะ และทั้งหมดนี้ก็เป็นวิธีปฏิบัติที่จะทำให้เกิดนิพพานที่ชื่อว่าวิชฌมณนิพพาน

๓. สมุจเฉทนิพพาน

ตทั้งคนนิพพานอาศัยความบังเอิญประจวบแห่งองค์ประกอบเป็นปัจจัยสำคัญ วิชฌมณนิพพานอาศัยสมาธิภาวนาในระดับฌานสมาบัติหรือต่ำลงมาคืออุปปจารสมาธิเป็นอุปกรรม ส่วนนิพพานขั้นเด็ดขาดสมบุรณ์ต้องอาศัยนิพพิทาคือความเบื่อหน่ายเป็นฐานหลักของนิพพานขั้นสมบุรณ์ “นิพพานเด็ดขาดหรือสมุจเฉทนิพพานนี้อาศัยรากฐานคือนิพพิทาและวิราคะนี้เป็นเรื่องของปัญญา นิพพิทาคือความเบื่อหน่าย วิราคะคือความคลายกำหนด ถ้าไม่สร้างนิพพิทาหรือวิราคะให้เกิดขึ้นได้แล้วก็ยังไม่มีหวังที่จะมีนิพพานที่แท้จริงชนิดนี้”^{๑๖๖} นิพพิทาคือความเบื่อหน่ายนี้ไม่ใช่ความเบื่อหน่ายแบบชาวบ้านที่ต้องพบเจอกับเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งซ้ำซากจำเจอยู่อย่างนั้นทุกๆ วัน ทำอะไรแบบเดิมๆ ทุกวันจนเกิดความเบื่อ เกลียดรำคาญในสิ่งนั้นอย่างนี้เป็นนิพพิทาเทียม ไม่เรียกว่านิพพิทาตามหลักพุทธธรรม “นิพพิทาในทางธรรมหมายถึงเฉย เบื่อในที่นี้คือมันสลัดความรัก ความยึดถือ ความหวงแหนหรือความอะไรออกไป แล้วก็เป็นการเฉยไม่ทำร้ายผู้นั้น”^{๑๖๗} นิพพิทาในทางธรรมต้องเกิดจากปัญญาที่พิจารณาเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เห็นอย่างไรจึงจะเกิดความเบื่อหน่ายก็เห็นไตรลักษณ์นั่นเอง เห็นว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตาซึ่งเป็นการเห็นอย่างรุนแรง “คือเริ่มเห็นความหลอกลวงของสิ่งต่างๆ เริ่มมองเห็นว่าไปยึดถือหมายมั่นนั้นนี้เข้าแล้วมันเป็นทุกข์ทุกที เริ่มเห็นว่ามันเป็นไปตามธรรมชาติ ไม่มีตัวตนแท้จริงอะไรที่จะเป็นตัวตนของใครได้อย่างนี้ ถ้าความรู้สึกอันนี้เกิดขึ้นก็เรียกว่าเขาเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา”^{๑๖๘} ในไตรลักษณ์ความเบื่อหน่ายอาจเกิดจากการมองเห็นภาวะหนึ่งภาวะใดก็ได้ซึ่งเป็น

^{๑๖๕} พุทธทาสภิกขุ, โอสาเรตัพพธรรม, หน้า ๒๔๒.

^{๑๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.

^{๑๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๘.

^{๑๖๘} พุทธทาสภิกขุ, กข กกา ของการศึกษาพุทธศาสนา, หน้า ๒๕๒.

เรื่องเฉพาะตน บางคนอาจเบื่อหน่ายเพราะเห็นความไม่เที่ยงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงก็ได้ เพราะเห็นทุกขังก็ได้ หรือเบื่อหน่ายเพราะเห็นความเป็นอนัตตาก็ได้แต่ต้องเป็นเรื่องของปัญญา ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า การเห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาสรูปความลงได้เพียงคำเดียวว่า“เห็นภาวะที่ไม่ควรไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดก็ตาม ก่อนนี้เราไม่เห็นเรากียึดมั่นถือมั่น พอเริ่มเห็นภาวะลักษณะที่ไม่ควรจะยึดมั่นถือมั่น ไม่น่าจะยึดมั่นถือมั่นเท่านั้นก็เรียกว่าเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา”^{๑๖๔}

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่ากิริยาอาการที่เริ่มมองเห็นว่าทุกสิ่งไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น การเห็นอย่างนี้เรียกว่าเห็นอนุปาทานียภาวะคือภาวะอันบุคคลไม่ควรยึดมั่นถือมั่น และกิริยาอาการอย่างนี้เองเรียกว่าเป็นจุดตั้งต้นของการเข้าถึงนิพพาน“จุดตั้งต้นของเราที่ได้เริ่มเห็นอนุปาทานียธรรมซึ่งตรงกันข้ามกับอนุปาทานียธรรมนี้เราเห็นเมื่อไหร่ อย่างนั้นมัน กข กกา ของการถึงพระนิพพานได้ตั้งต้นแล้ว”^{๑๗๐} ทุกสรรพสิ่งเป็นเพียงกระแสที่ไหลเรื่อยเปลี่ยนแปลงเรื่อยของเหตุปัจจัยสัมพันธ์เท่านั้น ตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรยั่งยืนไม่มีอยู่จริง สิ่งที่มีอยู่จริงมีแต่ธรรมชาติล้วนๆ ที่ไหลเรื่อยเปลี่ยนแปลงเรื่อย ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าสิ่งที่ไหลเรื่อยจะมีตัวตนที่แท้จริงไม่ได้ จะมีได้อย่างเดียวคือความว่างเท่านั้น“ที่แท้สิ่งที่เราสมมติเรียกว่าตัวตนนี้มีตัวตนเป็นสิ่งที่ว่างจากตัวตน”^{๑๗๑}

เมื่อเกิดนิพพิทาจะทำให้เกิดวิราคะ วิมุตติ วิสุทธิ สันติ และนิพพานเป็นลำดับไป ดังพุทธพจน์ในปัญจวัคคีย์กถาที่ตรัสว่า“เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว อริยสาวกย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี”^{๑๗๒} ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรอธิบายว่า“วิราคะชื่อว่ามรรค วิมุตติชื่อว่าผล”^{๑๗๓} ดังนั้น เมื่อเกิดนิพพิทาคือความเบื่อหน่ายก็จะเกิดวิราคะคือความคลายออกซึ่งเป็นภาวะที่เป็นไปโดยอัตโนมัติหรือเนื่องกันไปจนถึงนิพพาน ในคัมภีร์พระพุทธศาสนากล่าวถึงที่มาของนิพพิทาวามีได้หลายทางแต่ต้องเป็นเรื่องของสัมมาทิฐิ นิพพิทามาจากอนิจจตาก็ได้ มาจากเห็นทุกขังก็ได้ มาจากเห็นอนัตตตาก็ได้ มาจากพิจารณาเห็นความไม่งามในกายก็ได้ มาจากพิจารณาความเป็นปฏิกุลของอาหารก็ได้ หรือจากการพิจารณาเห็นโลกว่าไม่น่าเพลิดเพลินก็ได้^{๑๗๔} เป็นต้น นิพพิทาที่เกิดจากปัญญาจะมีได้ทั้งทางก็แล้วแต่ท้ายที่สุดก็มีจุดหมายเดียวกันคือมุ่งสู่วิมุตติ สิ่งสำคัญที่สุดเพื่อการบรรลุถึงนิพพานขั้นสมบุรณ์หรือนิพพานทุกระดับคือการปฏิบัติตามหลักอริยอัฏฐังคิกมรรคทั้ง ๘ ประการ ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า

^{๑๖๔} พุทธทาสภิกขุ, กข กกา ของการศึกษาพุทธศาสนา, หน้า ๒๕๒.

^{๑๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๓.

^{๑๗๑} พุทธทาสภิกขุ, ว่างตามหลักพุทธศาสนา, หน้า ๕๓.

^{๑๗๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๓/๓๐.

^{๑๗๓} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๗๔.

^{๑๗๔} ดูเพิ่มเติมใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๙/๑๑๗.

อริยอัฏฐังคิกมรรคสามารถสรุปเรียกได้ประโยคเดียวคือ “มีการเป็นอยู่โดยชอบ” ซึ่งสอดคล้องกับ พุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในมหาปริณิพพานสูตรที่ตรัสว่า “ถ้าภิกษุเหล่านี้เป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย”^{๑๗๕} นี่เป็นพุทธพจน์ที่ลัดสั้นที่สุดแต่มีความหมายครอบคลุมเนื้อหามากที่สุด เมื่อใกล้จวนเจียนจะปริณิพพานก็ยังสั่งเสียอย่างนี้ การเป็นอยู่โดยชอบคือมีการเป็นอยู่ชนิดที่ไม่มีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูขึ้นมาในระหว่างแห่งผัสสะ ถึงแม้ว่าโลกนี้เป็นโลกแห่งผัสสะก็จริงแต่ผัสสะก็เป็นสิ่งที่สามารถจะควบคุมได้เช่นกัน หลักการสำคัญก็คือต้องมีสติสัมปชัญญะไม่ปล่อยสติพระพุทธรองค์ จิตรัสว่า “สติเป็นเครื่องรักษาจิต”^{๑๗๖} หรือจะใช้หลักพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “การสำรวมทวารทั้งปวงเป็นการดี ภิกษุผู้สำรวมทวารทั้งปวงย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”^{๑๗๗} เมื่อมีผัสสะให้เป็นเพียงปฏิขัมผัสคือการเป็นผัสสะของอายตนะล้วนๆ อย่าให้เป็นอวิชชาสัมผัส เพราะเมื่อมีอวิชชาสัมผัสก็จะเกิดอวิชชา เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ เกิดเป็นตัวกู-ของกูขึ้นมาเมื่อนั้นทุกข์ก็เกิดขึ้น ดังนั้นพยายามควบคุมไว้ให้ได้ที่ผัสสะหรือหยุดลงไว้ที่เวทนาอย่าให้เลยมาถึงตัณหา ถ้าว่าเวทนาได้ปรุงแต่งเป็นตัณหาขึ้นมาเมื่อไหร่ทุกข์ย่อมเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ อย่างน้อยมันก็เดือดพล่านอยู่ในจิตใจเราร้อนอยู่ในจิตใจ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า เมื่อเป็นอยู่โดยชอบกิเลสก็จะได้ไม่ได้อาหารหล่อเลี้ยงเมื่อนั้นมันก็จะผอมตายไปเอง “อยู่โดยชอบคือว่าอยู่โดยวิธีที่กิเลสจะไม่ได้กินอาหารหรืออยู่โดยวิธีที่กิเลสจะไม่ได้ถูกปรุงขึ้นนั่นเอง เพราะฉะนั้นจึงไม่มีอะไรอีกนอกไปจากว่าอยู่ด้วยจิตที่ว่างตลอดไป คือจิตที่มองเห็นโลกทั้งหมดโดยความเป็นของว่างและจิตไม่จับฉวยสิ่งใดโดยความเป็นตัวตนหรือของตน”^{๑๗๘} จะคิดจะพูดจะทำอะไรก็ตามก็ไม่ให้ความรู้สึกที่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดว่าเป็นตัวตนหรือของตน แต่ทำไปด้วยสติสัมปชัญญะ ทำไปด้วยปัญญาอย่างนี้เรียกว่าเป็นอยู่โดยชอบ คือการเป็นอยู่ในลักษณะที่กิเลสไม่มีทางจะเกิดขึ้นได้

นอกจากวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับนิพพานที่ผู้วิจัยกล่าวมาข้างต้นแล้ว นอกจากนี้ท่านพุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงแนวปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงนิพพานอีกนัยหนึ่งซึ่งเป็นหลักการต่างๆ ไปสำหรับนิพพาน ได้แก่ ๑) ถือนหลักสัมมัปปธานธรรม ๔ ได้แก่ *สังวรปธาน* เพียรระวัง *ปหานปธาน* เพียรละ *ภาวนาปธาน* เพียรเจริญ และ *อนุรักษนาปธาน* เพียรรักษา ๒) มีนิพพานสัปปายธรรมประจำอยู่ในชีวิต หรือมีธรรมเป็นที่สบายแก่พระนิพพาน หลักนี้ในพระไตรปิฎกใช้คำว่า “นิพพานสัปปายา ปฏิปทา”^{๑๗๙} คือปฏิบัติที่เป็นสัปปายะแก่นิพพานซึ่งในพระไตรปิฎกมีกล่าวไว้ถึงสี่พระสูตรด้วยกัน ได้แก่ ปฐมนิพพานสัปปายปฏิบัติปาฐสูตร ทุติยนิพพานสัปปายปฏิบัติปาฐสูตร ตติยนิพพานสัปปายปฏิบัติปาฐสูตร

^{๑๗๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๔/๑๖๒.

^{๑๗๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๗/๑๓๕.

^{๑๗๗} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๑/๑๔๖.

^{๑๗๘} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒*, หน้า ๒๓๘.

^{๑๗๙} ดูเพิ่มเติมใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๗-๑๕๐/๑๘๐-๑๘๓.

และจุดตถนิพพานสัปปายปฏิบัติทาสูตร สรุปก็คือเป็นการเห็นอายตณภายใน ๖ อายตณภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ และเวทนา ๖ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาทอดอยู่ตลอดเวลาทั้งกลางวัน และกลางคืนหรือทุกครั้งที่มีเวลาว่าง ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกว่า“ชม” อายตนิกรรม ๓๐ อย่าง โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา “เมื่อทำอยู่อย่างนี้เรียกว่าอยู่ด้วยธรรมะที่สบายแก่ พระนิพพานหรือทำสิ่งที่สบายแก่พระนิพพาน สิ่งที่สบายแก่พระนิพพานคือดูสิ่งทั้ง ๓๐ อย่างนี้ว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาทอดอยู่เป็นประจำทั้งวันทั้งคืน ตลอดเวลาที่มีความรู้สึกนี้เรียกว่าอยู่ด้วยสิ่งที่สบาย แก่พระนิพพาน”^{๑๘๐} ๓) มีอมตธาตุในความรู้สึกอยู่เป็นประจำคือมีจิตมุ่งตรงต่อนิพพานอยู่เป็นประจำ หรือมีนิพพานอยู่ในใจ (นิพพานมนโส) และ ๔) ใช้ระบบพฤษาแห่งชีวิตคือต้องมีความถูกต้องใน ๔ ประการทั้งภายในและภายนอก ได้แก่ *กายพฤษา* ความถูกต้องทางกาย *จิตตพฤษา* ความถูกต้อง ทางจิต *โพธิพฤษา* ความถูกต้องทางสติปัญญา และ *เมตเตยพฤษา* คือพฤษาแห่งความเมตตา ทั้งหมดนี้เป็นหลักวิธีปฏิบัติเพื่อให้บรรลุนิพพานซึ่งเป็นหลักทั่วๆ ไป

๓.๓ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

นิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ ไม่ใช่สมบัติสำหรับพระอรียเจ้าเพียงอย่างเดียว เท่านั้น แต่นิพพานเป็นเรื่องที่มีได้สำหรับทุกๆ คนที่นี้และเดี๋ยวนี้ไม่เว้นแม้กระทั่งฆราวาสผู้ยังหมกมุ่น อยู่ในโลกียวิสัยก็สามารถจะมีประสบการณ์กับบรมธรรมนี้ได้เช่นเดียวกับบรรพชิตผู้มีวิถีชีวิตแบบผู้ สละโลกเพราะนิพพานคือความเย็นของสิ่งที่ร้อนที่ลดลง “นิพพานนั้นคือเย็นและไม่ร้อน ถ้าเย็นสนิทก็ เติมคำว่า ‘ปริ’ เข้าเป็นปรินิพพานนี้แปลว่าเย็นสนิท นิพพานเฉยๆ ก็แปลว่าเย็น ถ้าร้อนไม่ใช่นิพพาน ถ้าเย็นเป็นนิพพาน”^{๑๘๑} เย็นตามธรรมชาติหรือจิตประภัสสรตามธรรมชาตินั้นก็เป็นนิพพานอีกนัยหนึ่ง ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าทางแห่งมรรคผลนั้นพระพุทธองค์วางไว้เป็นบทเรียนสำหรับปุถุชน โดยเฉพาะหากไม่ใช่เพื่อปุถุชนแล้วจะสำหรับใครอีกเล่า ส่วนพระอรียเจ้านั้นท่านมีสิ่งนี้อยู่แล้วจึงไม่ ต้องชวนชวายเป็นบรรลุถึงสิ่งนี้อีก “มรรคผลเป็นของสำหรับปุถุชน! พระอรียบุคคลท่านย่อมไม่ ต้องการมรรคผลเพราะท่านได้บรรลุแล้ว เช่นเดียวกับคนที่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพียงพอแล้วย่อมไม่ต้องการ อีก”^{๑๘๒} แม้ท่านพุทธทาสภิกขุจะแบ่งนิพพานไว้ ๓ ระดับ แต่นิพพานทั้งสามระดับต่างจัดเป็นนิพพาน ที่แท้จริงเหมือนกันหมดต่างกันแต่เพียงถาวรกับไม่ถาวรเท่านั้นเอง ดังนั้นเมื่อพูดถึงภาวะของผู้บรรลุ นิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุมีเนื้อหาสำคัญที่ควรพิจารณาอยู่ ๒ ประการด้วยกัน ได้แก่ ๑.นิพพานในแง่ของตัวบุคคลผู้บรรลุ และ ๒.ในแง่ปรมาตถธรรมหรือสัจธรรมที่บรรลุถึง ทั้งสอง

^{๑๘๐} พุทธทาสภิกขุ, *พุทธธรรมประยุกต์*, หน้า ๑๙๙.

^{๑๘๑} พุทธทาสภิกขุ, *สันตัสเสตัพพธรรม*, หน้า ๕๒.

^{๑๘๒} พุทธทาสภิกขุ, *ขุมนุมเรื่องยาว*, หน้า ๔๙-๕๐.

ประการนี้เป็นเนื้อหาสำคัญที่จะทำให้เห็นว่า ท่านพุทธทาสภิกขุมองนิพพานเหมือนหรือแตกต่างไปจากแนวคิดกระแสหลักอย่างไร

๓.๓.๑ ในแง่ตัวบุคคลผู้บรรลุ

การทำความเข้าใจเรื่องนิพพานโดยผ่านตัวบุคคลผู้บรรลุ แม้เนื้อหาส่วนนี้จะใกล้เคียงกับแนวคิดของกระแสหลักอยู่มากแต่ก็เชื่อว่าเหมือนกันเสียเลยทีเดียว โดยเฉพาะการอธิบายนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุที่ฆราวาสสามารถจะมีประสบการณ์กับภาวะแห่งนิพพานได้ทีนี้และเดี๋ยวนี้ อย่างน้อยก็ได้ตทั้งคณิพพานและวิชฌมณนิพพานนี้เป็นนิพพานชนิดที่ฆราวาสสามารถจะมีได้เกี่ยวกับนิพพานท่านพุทธทาสภิกขุไม่ยอมรับทัศนะแบบดั้งเดิมที่เชื่อถือตามกันมาว่า นิพพานเป็นเรื่องสำหรับผู้มีวิถีชีวิตแบบผู้สละโลกแล้วเท่านั้น ส่วนฆราวาสยากที่จะมีประสบการณ์กับนิพพานได้ ความเข้าใจอย่างนี้ก็เชื่อว่าปราศจากหลักฐานข้อมูลเสียเลยทีเดียว เนื้อหาในพระไตรปิฎกบางพระสูตรสามารถตีความได้อย่างนั้น ดังพุทธพจน์ในอรรถตันตปสูตร และติสสมตเตยสูตรที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงแล้วข้างต้นนั้น โดยเนื้อหาสาระสำคัญก็เป็นการบ่งบอกว่าหากจะแสวงหาโมกขธรรมก็ต้องเลือกใช้วิถีชีวิตแบบนักบวชนี้เป็นวิถีชีวิตที่ประเสริฐและเป็นวิถีทางที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ แต่ทั้งนี้ก็มีได้หมายความว่าฆราวาสจะเข้าถึงโลกุตตรธรรมนี้ไม่ได้ ในพระไตรปิฎกได้บันทึกไว้ว่าฆราวาสที่เป็นพระอริยเจ้าแต่ยังสมครใจอยู่ในเพศฆราวาสตลอดชีวิตก็มีอยู่มาก เช่น ช่างหม้อที่ชื่อว่าขุฎติการะ เป็นต้นเกี่ยวกับวิถีแห่งโกลิยะและโลกุตตระ สมภาร พรหมทาได้อธิบายไว้อย่างน่าสนใจว่า ในเรื่องนี้พระพุทธศาสนาไม่ได้เรียกร้องว่าเราควรจะชนะแนวโน้มในใจในระดับไหน (โลกิยะหรือโลกุตตระ) แต่สอนให้รู้เข้าใจตามความเป็นจริงที่ว่าหากใครคนหนึ่งเลือกที่จะใช้ชีวิตแบบบุุณชนสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้คือชีวิตต้องมีสุขบ้างทุกข์บ้างคละเคล้ากันไปเป็นจริยธรรมระดับโลกิยะ แต่สำหรับคนที่เห็นว่าชีวิตที่ปราศจากความทุกข์โดยสิ้นเชิงเป็นวิถีชีวิตที่ดีที่สุด พระพุทธศาสนาก็จะสอนให้คนกลุ่มนี้มุ่งแสวงหาจริยธรรมระดับโลกุตตระ ผู้ที่บรรลุจุดสูงสุดในจริยธรรมระดับนี้จะเป็นคนที่ไม่ทุกข์เลย โดยเฉพาะทุกข์ทางใจ ส่วนทุกข์ในทางกายนั้นเป็นเรื่องที่อยู่เหนือการควบคุม พระอรหันต์ก็มีทุกข์ทางกาย เช่น การเจ็บป่วยด้วยด้วยโรคภัยต่างๆ เป็นต้น ดังนั้น ชีวิตก็ต้องเลือกว่าจะเลือกจริยธรรมระดับโลกิยะหรือจริยธรรมระดับโลกุตตระ สมภาร พรหมทากล่าวว่า “ปกติชาวบ้านธรรมดาทั่วไปมักเลือกจริยธรรมระดับโลกิยะ ใครก็ตามหากเห็นว่าจริยธรรมระดับนี้ไม่เหมาะกับตนก็จะสละชีวิตแบบฆราวาสหันไปบวช จริยธรรมระดับโลกุตตระโดยทั่วไปเป็นจริยธรรมที่พุทธศาสนาออกแบบไว้สำหรับนักบวช”^{๑๘๓} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ในการเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นพระพุทธองค์มิได้ตรัสสมรรถวิธีไว้แตกต่างกัน ทุกคนไม่ว่าจะเป็นฆราวาสหรือบรรพชิตจะต้องไปทางเดียวกัน และเพื่อจุดหมายเดียวกันคือการบรรลุถึงนิพพาน “อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือมัชฌิมาปฏิปทานี้เขามีสำหรับคนตั้งแต่บุุณชนเพราะมันเป็นทางเป็นทางที่บุุณชนจะเดินไปสู่ความเป็นอริยะ ถ้าบุุณชนไม่เดินแล้วใครจะเดิน คนที่เป็นอริยะ

^{๑๘๓} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญา: มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม, หน้า ๒๗.

อยู่แล้วจะเดินไปไหน ทางนี้มันเพื่อเดินไปสู่ความเป็นอริยะ พระอริยเจ้า”^{๑๘๔} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวอีกว่า “ขรราวาสก์ตาม บรรพชิตก็จะต้องเดินไปทางเดียวกันเสมอตามหลังกันไป ขรราวาสหาคอน รุงรังพะนุงพะนั่งก็ไปซำๆ ล้มลุกคลุกคลานไปตามเรื่อง บรรพชิตมีลักษณะเหมือนนกมีเกาะแต่ปีกบินไปนี้ก็ได้เร็ว แต่ต้องไปทางนั้นแหละไปทางอื่นไม่ได้ ไปทางอื่นไม่ใช่พุทธศาสนา”^{๑๘๕}

สิ่งที่เรียกว่าโลกุตระตัวอย่าง โลกุตระชั่วคราวนี้มีได้แก่คนทุกคนเป็นชาวบ้านก็ได้ เป็นบรรพชิตอยู่ที่วัดก็ได้ เพราะว่าเรื่องจิตใจนี้มันไม่มีพระไม่มีฆราวาส พระหรือฆราวาสนี้มันอยู่ที่แบบฟอร์มข้างนอกนั้น ส่วนจิตใจยังคงเป็นจิตใจไปตามธรรมชาติ ฉะนั้นที่เรียกว่าขรราวาสอยู่ที่บ้านบางทีก็มีจิตใจอยู่นือโลกได้เหมือนกันถ้าฉลาดพอ ถึงแม้ที่อยู่ที่วัดถ้ามันงังก็จมอยู่ใต้โลกได้เหมือนกัน ถ้าเอาจิตใจเป็นหลักที่กำลังรู้หรือไม่รู้กำลังมีสมรรถภาพแค่ไหน ถ้ารู้ธรรมะเพียงพอ มันก็ช่วยป้องกันจิตใจไม่ให้โลกท่วมทับครอบงำหรือขจัดออกไปได้ อย่าไปเข้าใจเสียว่าชาวบ้านทำไม่ได้ทำไม่ได้แต่พระ เรื่องนี้ไม่มีชาวบ้าน ไม่มีชาววัด... ให้เข้าใจว่าแม้แต่ชาวบ้านไม่ได้บวชมันก็ไม่เหลือวิสัย ที่นี้มาบวชเข้ามาให้มันใกล้ชิดเข้ามาหน่อย ให้มันง่ายเข้ามาหน่อยคือระบบการเป็นอยู่ของบรรพชิตนี้มันสะดวกที่จะเข้าใจเรื่องนี้มากกว่าชาวบ้าน แต่มิได้หมายความว่าชาวบ้านจะไม่อาจเข้าใจได้ ชาวบ้านก็ต้องเข้าใจได้เหมือนกัน แต่เราสะดวกกว่า เราตระเตรียมความเป็นอยู่ของชีวิตนี้ให้มันง่ายให้เหมาะที่จะเข้าใจเรื่องอันลึกซึ้ง เพราะฉะนั้นเราจึงมาบวชการบวชมันมีความหมายพิเศษอย่างนี้ว่า: *พรหมจรรย์นั้นยากสำหรับชาวบ้านจะประพฤติให้บริสุทธิ์สะอาดได้ ถ้าอย่างไรหลีกเลี่ยงมาเสียจากบ้านเรือนเถอะจะสามารถประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์สะอาดได้โดยไม่ยาก ฉะนั้นจึงออกบวช*; นี่คือสูตรของการบวชที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกจะมีอย่างนี้ ส่วนชาวบ้านหรือชาววัดก็ตามย่อมมีโอกาสเป็นเวลาที่จิตใจไม่ถูกโลกรบกวนกันบ้างเพราะการกระทำให้เป็นเช่นนั้นต้องไม่เหลือวิสัย และที่ธรรมชาติเป็นให้เองทำให้อเองก็มีอยู่ คือเวลาที่เราร่วงจากการรบกวนของสิ่งแวดล้อมต้องมีอยู่^{๑๘๖}

พุทธพจน์ในอรรถตันตปสูตรข้างต้นหากจะตีความไปอีกนัยหนึ่งว่า ขรราวาสมีภาระหน้าที่ที่มึการทำงานมาก การจะบรรลุถึงนิพพานจึงทำได้ยากนี่คือแนวจารีต แต่ท่านพุทธทาสภิกขุมองกลับว่าชีวิตที่มีปัญหามาก มีความทุกข์ร้อนมากเสมือนหนึ่งว่าเป็นรังของความทุกข์ เป็นดงของความยึดมั่นถือมั่นวิถีชีวิตอย่างนี้จะต้องมีนิพพานในชีวิตประจำวัน ไม่อย่างนั้นชีวิตของขรราวาสจะยิ่งจมลึกกลงไปใบกองแห่งทุกข์ซึ่งไม่มีที่ท่าว่าจะหลุดพ้นออกมาได้เลย ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “พวกที่อยู่กลางกองไฟจึงต้องหาเครื่องดับไฟให้พบในท่ามกลางกองไฟ มันดับไปที่ไหนไม่ได้เพราะไม่มีอะไรนอกจากไฟ

^{๑๘๔} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข (ระดับมหาวิทยาลัย), หน้า ๒๕๔.

^{๑๘๕} พุทธทาสภิกขุ, สุนฺญตาปริทรรณ เล่ม ๒, หน้า ๓๔๕.

^{๑๘๖} พุทธทาสภิกขุ, เตกัจฉกธรรม, เล่มที่ ๑๗. ง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิสวนโมกข์ ไซยา, ๒๕๔๖), หน้า ๓๓๑-๓๓๓.

ไม่มีอะไรนอกจากธรรมชาติที่ไปยึดเข้าแล้วเป็นไฟทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจะต้องหาจุดที่เย็นที่สุดที่กลางกองไฟนั่นเอง มันก็คือความว่างจากตัวตน-ของตนคือสุญญตา”^{๑๘๗} ท่านพุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกว่า “พระพุทธองค์ตรัสระบบโลกุตตรธรรมไว้เพื่อแก้ความทุกข์ เพื่อความดับทุกข์ที่เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อไรก็ตาม ฉะนั้นที่ไหนมีความทุกข์ที่นั่นต้องใช้โลกุตตรธรรม ที่บ้านเรือนมีความทุกข์มากกว่าที่วัด ฉะนั้น โลกุตตรธรรมต้องเอาไปใช้ที่บ้านให้มากกว่าที่วัด”^{๑๘๘} การอธิบายอย่างนี้ของท่านพุทธทาสภิกขุ ใช่ว่าจะปราศจากหลักฐานในพระไตรปิฎกเสียเลยทีเดียว เนื้อหาในธัมมทินนสูตรนั่นเองที่ท่านใช้เป็นหลักอ้างอิงตีความคำสอนว่าพรവാสาก็สามารถจะสัมผัสกับนิพพานได้ สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้ว การบวชไม่ได้เป็นเกณฑ์ตัดสินว่าพรवासจะเข้าถึงโลกุตตรธรรมนี้ไม่ได้ การบวชเป็นเพียงการจำกัดขอบเขตตัวเองให้เข้ามาอยู่ในระบบที่เอื้อต่อการประพฤติปฏิบัติมากกว่าเท่านั้นเอง ทั้งไม่เป็นการบ่งบอกเลยว่าใครจะได้สัมผัสโลกุตตรธรรมได้มากกว่ากันเพราะมรรคผลนั้นเป็นงานทางใจ สำเร็จอยู่ที่ใจ ไม่ใช่อยู่ที่รูปแบบเครื่องหมายข้างนอกที่สวมใส่ “มรรคผลนิพพานเป็นงานทางใจ ได้รับผลทางใจเป็นส่วนสำคัญ ในประเทศที่ไม่อำนวยแก่การบวชหรือต่อไปข้างหน้าซึ่งอาจจะเป็นยุคที่มนุษย์ไม่นิยมการบวชก็คงมีหวังในการก้าวหน้านี้นี้ได้เท่ากัน ถ้าหากมนุษย์จะไม่เป็นผู้เหลวไหลต่อการศึกษาทางใจให้เพียงพอ”^{๑๘๙} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า แม้พรवासจะอยู่ในท่ามกลางสังคมที่ดูวุ่นวายทั้งเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นถือมั่นแต่ในทางจิตใจสามารถที่จะปลีกหรือปลีกตัวออกมาจากสังคมอย่างนั้นได้หากมีความกล้าหาญพอ “เมื่อรู้ว่าสังคมเป็นอย่างไร เราก็อาจสามารถที่จะปลีกตัวออกมาจากสังคมโดยทางจิตใจ ทางร่างกายมันเนืองอยู่ด้วยสังคมหลักไม่ค่อยพัน แต่ทางจิตใจนี้เราสามารถที่จะปลีกออกมาเสียจากสังคมที่สกปรกคือมามีธรรมะอาศัยธรรมะเป็นเครื่องมือ”^{๑๙๐} ท่านพุทธทาสภิกขุพูดถึงเรื่องมโนภาพ (imagination) ภาพที่จิตสร้างขึ้น ความรู้สึกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจล้วนแต่เป็นเรื่องของมโนภาพ ชายไปกอดหญิงเข้าความรู้สึกที่ว่าเป็นผู้หญิงนั้นก็เป็นส่วนของมโนภาพ ส่วนตัวผู้หญิงจริง ๆ นั้นก็เป็นอีกส่วนหนึ่ง ใจนั่นเองเป็นสิ่งที่รองรับของมโนภาพ จิตใจรู้สึกอย่างไรก็จริงเท่านั้นซึ่งมีผลเท่ากัน เป็นมโนภาพที่ให้ผลเหมือนกัน “อย่าเข้าใจว่าเป็นพระเป็นเณรอยู่ไม่สัมพันธ์กับเพศตรงกันข้ามแล้วจะไม่มีสวรรค์ชั้นกามาจาร มันมีได้เต็มทีในลักษณะที่เป็นมโนภาพ มีความกระสันมีความกำหนดมีอะไร เหมือนกับเข้าไปแตะต้องเพศที่ตรงกันข้ามเข้าจริงๆ ก็ได้”^{๑๙๑}

^{๑๘๗} พุทธทาสภิกขุ, *แก่นพุทธศาสนา*, (กรุงเทพฯ: อรุณวิทยา, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑๙.

^{๑๘๘} พุทธทาสภิกขุ, *แถลงการณ์ส่วนโมกข์ ๕๐ ปี*, (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๒๕), หน้า ๓๑.

^{๑๘๙} พุทธทาสภิกขุ, *ขุมนุมเรื่องยาว*, หน้า ๔๗.

^{๑๙๐} พุทธทาสภิกขุ, *พรवासธรรม*, เล่มที่ ๑๗. ก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไซยา, ๒๕๓๗), หน้า ๓๔.

^{๑๙๑} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒*, หน้า ๑๖๑.

ในการทำความเข้าใจเรื่องนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ มีแนวคิดสำคัญอีกเรื่องหนึ่งที่จะไม่กล่าวถึงเลยไม่ได้ นั่นคือแนวคิดเรื่องภาษาคน-ภาษาธรรม ท่านกล่าวว่าการเข้าใจเรื่องภาษาคน-ภาษาธรรมจะทำให้เข้าใจนิพพานได้ง่ายขึ้น และพระพุทธรองค์ก็จะตรัสด้วยภาษาคน-ภาษาธรรมทับซ้อนกันไปเสมอคือตรัสภาษาคนสำหรับสอนศีลธรรมแก่คนทั่วไปคนที่ยังหาไปด้วย สัสสตทิฎฐิ คนที่ยังมีความรู้สึกว่าเป็นตัวเป็นตนอยู่อย่างหนาแน่น และตรัสโดยภาษาธรรมสำหรับคนที่มีธุลีในดวงตาน้อยคนที่เข้าใจปรมาตถธรรมมาบ้างแล้วเพื่อให้รอดพ้นจากสัสสตทิฎฐิอันเป็นสมบัติเดิมนั้นเสีย “ภาษาคนสำหรับสอนศีลธรรมแก่คนทั่วไป ภาษาธรรมสำหรับสอนปรมาตถธรรมแก่ผู้มีธุลีในดวงตาแต่เล็กน้อยสำหรับจะเป็นพระอรียสาวกต่อไปเท่านั้น”^{๑๙๒} ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าภาษาคนเป็นภาษาทาง physics ซึ่งอาศัยวัตถุเป็นพื้นฐาน ส่วนภาษาธรรมไม่ได้อาศัยวัตถุเป็นพื้นฐานแต่อาศัยนามธรรมความรู้ความเข้าใจในธรรมะเป็นพื้นฐานจึงเป็นภาษาทาง meta-physics ที่มันเหนือขึ้นไปจากวัตถุธรรม มองไม่เห็นศึกษาไม่ได้ด้วยวิธีการอย่างฟิสิกส์ “ภาษาของคนที่ไม่รู้ธรรมะนี้เรียกว่าภาษาคน ส่วนภาษาธรรมนั้นเป็นภาษาที่คนเหมือนกันพูด แต่ว่าได้เห็นธรรมะในส่วนลึกหรือเห็นธรรมะที่แท้จริงแล้วพูดไปด้วยความรู้สึกอันนั้น จึงเกิดเป็นภาษาธรรมะขึ้นมาไม่เหมือนภาษาคนนี้เรียกว่าภาษาธรรมะ”^{๑๙๓} ความแตกต่างระหว่างภาษาคนและภาษาธรรมอยู่ที่ความเข้าใจหรือความหมายในเชิงปรมาตถ์เท่านั้น แต่ไม่ได้มีความแตกต่างจากรูปพยัญชนะแต่อย่างใด ภาษาธรรมสื่อสารตรงไปยังปรมาตถธรรมเลยเหนือขึ้นไปจากขอบเขตของภาษาคนที่รับรู้กันอยู่ เรื่องเดียวกันนั้นแหละสามารถตีความได้เป็นสองนัยเป็นภาษาคนหรือภาษาธรรมก็ได้ ส่วนเหตุที่ต้องแยกภาษาออกเป็นภาษาคนและภาษาธรรม ท่านกล่าวว่ามีเจตนาจำเป็นที่จะต้องสื่อสารด้วยภาษาธรรมโดยเฉพาะเรื่องที่เป็นสันทิฎฐิโกของพระธรรมซึ่งภาษาคนไม่สามารถจะสื่อสารได้ “ถ้าเป็นเรื่องสันทิฎฐิโกของพระธรรมแล้วต้องอาศัยภาษาธรรมจึงจะพูดให้เห็นชัดว่าเป็นสันทิฎฐิโกได้ ถ้าพูดโดยภาษาคนแล้วไม่มีทางที่จะแสดง ความหมายที่ลึกซึ้งถึงกับเป็นสันทิฎฐิโกได้”^{๑๙๔} ส่วนการเข้าใจในความหมายทั้งสองนั้นในระดับภาษาคนไม่มีปัญหาอะไรเพราะเป็นเรื่องที่ทุกคนคุ้นเคยกันดีอยู่แล้ว แต่การที่จะฟังคำในระดับภาษาคนแล้วตีความออกมาเป็นภาษาธรรมนั้นเป็นเรื่องที่ยากพอสมควรซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุเองก็ยอมรับในเรื่องนี้ และท่านพุทธทาสภิกขุเองก็ได้แสดงให้เห็นเป็นตัวอย่างแล้วว่าคำเดียวกันนั้นมีนัยความหมายแตกต่างกันอย่างไร ดังที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องภาษาคน-ภาษาธรรมของท่านนั่นเอง ปีเตอร์ เอ. แจ็คสันกล่าวว่า “ผู้ที่ตีความพระพุทธรวณะจะต้องมีความรู้สึกซึ่งทางจิตวิญญาณพอสมควร มิฉะนั้นแล้วพระพุทธรวณะก็จะถูกตีความอย่างผิดพลาดคือถูกตีความในระดับโลกียะตามแบบภาษาคนไปเสีย

^{๑๙๒} พุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจางสมุปบาทจากพระโอษฐ์**, เล่มที่ ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๕๕), หน้า (๔๑).

^{๑๙๓} พุทธทาสภิกขุ, **ภาษาคน-ภาษาธรรม**, ชุดมองด้านใน เล่มที่ ๑, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ม.ป.ป), หน้า ๓.

^{๑๙๔} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมะน้ำล้างธรรมะโคลน**, (กรุงเทพฯ: อรุณวิทยา, ๒๕๓๓), หน้า ๑๗๙.

ทั้งหมด”^{๑๙๕} แต่อย่างไรก็ตามในเรื่องเดียวกันนั่นเองจะต้องพยายามถือเอาความหมายทั้งสองให้ได้ แล้วเลือกที่จะสื่อสารให้ตรงตามเรื่องนั้นๆ ถึงจะสำเร็จประโยชน์ ยกตัวอย่างเช่นคำพูดที่ว่า“อยู่เฉยๆ ดีกว่า ไม่ต้องทำอะไร”^{๑๙๖} ความหมายในระดับภาษาคนก็อย่างที่เข้าใจกันคือไม่ต้องทำอะไรอยู่เฉยๆ อยู่หนึ่งๆ แต่การเข้าใจในระดับภาษาธรรมมีความหมายว่าอย่าปรุงแต่งให้เกิดเป็นตัวกู-ของกูขึ้นมานั่นเอง “คำว่าอยู่เฉยๆ นั้นคือว่าอย่าให้สังขารปรุงแต่งอะไรขึ้นมา อย่าปรุงแต่งตัวกู-ของกูขึ้นมาอยู่เฉยๆ เสียอย่าให้ความคิดเกิดปรุงแต่งเป็นตัวกู-ของกูขึ้นมา อยู่หนึ่งๆ อยู่เฉยๆ อยู่ว่างๆ”^{๑๙๗} ส่วนคำว่านิพพาน ภาษาคนอาจตีความไปได้ว่านิพพานเป็นบ้านเมือง หรือดินแดนทิพย์ที่เต็มไปด้วยความสุขอยู่อย่างเป็นนิรันดร์ แต่นิพพานตามภาษาธรรมหมายถึงการดับทุกข์ที่นี้และเดี๋ยวนี้ทั้งเป็นการดับอย่างถาวรหรือดับชั่วคราวก็ได้“เมื่อใดมีการดับแห่งกิเลสและดับความทุกข์อย่างแท้จริง เมื่อนั้นเป็นนิพพานตามมากตามน้อยตามสถานะ ถ้าหมดจนสิ้นเชิงก็เป็นนิพพานถึงที่สุดเป็นการดับเย็นแห่งความทุกข์ความร้อนแห่งไฟคือกิเลสและความทุกข์ นี่นิพพานภาษาธรรม”^{๑๙๘} นิพพานตามภาษาธรรมจึงหมายถึงการดับกิเลสอย่างสิ้นเชิงหรือกิริยาอาการที่กิเลสไม่เกิดขึ้นเพียงชั่วระยะเวลาสั้นๆ ลักษณะอย่างนี้ก็เรียกว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพานแล้วนั่นเอง ดังนั้น แนวคิดเรื่องภาษาคน-ภาษาธรรมก็เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่เป็นการแสดงให้เห็นมุมมองของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องความหลุดพ้นว่าเป็นเรื่องที่ฆราวาสสามารถจะมีได้ที่นี้และเดี๋ยวนี้เป็นนิพพานแบบฆราวาส ตัวกู-ของกูไม่เกิดขึ้นมาเมื่อไหร่จิตก็ได้สัมผัสกับนิพพาน เมื่อนั้น ว่างจากกิเลสชั่วคราวก็เป็นนิพพานชั่วคราวเป็นตถังคินิพพาน และวิกขัมภนนิพพาน ว่างจากกิเลสอย่างสิ้นเชิงก็เป็นนิพพานที่แท้จริงเป็นสมุจเฉตนิพพาน สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ ความเป็นประภัสสรแห่งจิตนั้นคือนิพพานตามธรรมชาติ ทุกคนจึงมีนิพพานชนิดนี้ช่วยหล่อเลี้ยงไว้ชีวิตจึงรอดอยู่ได้“ความที่ว่างจากกิเลสเท่านั้นแหละคือนิพพานที่หล่อเลี้ยงชีวิตจิตใจของเราที่นี้เดี๋ยวนี้ให้รอดอยู่ได้หรือว่าไม่ต้องเป็นบ้า ไม่ต้องเป็นโรคประสาท ไม่เหี่ยวแห้ง นิพพานกลายเป็นอยู่ที่เนื้อที่ตัวของเรา หล่อเลี้ยงชีวิตของเราให้สดชื่นอยู่แล้วก็ไม่ต้องตาย”^{๑๙๙}

ประเด็นเรื่องจิตว่างหรือฆราวาสก็สามารถจะทำได้ใจให้ว่างได้นั้น ในเรื่องนี้เชื่อว่าทุกคนจะเห็นด้วยกับท่านพุทธทาสภิกขุไปเสียทั้งหมด ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมชเป็นอีกท่านหนึ่งที่มีความเห็นไม่ตรงกันกับท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนี้ ท่านกล่าวว่าความเป็นอยู่ด้วยความว่างหรือภาวะจิตที่ว่างจากตัวกู-ของกู ถ้าอยู่ในภิกขุภาวะทำได้แต่จะให้ฆราวาสเป็นอยู่ด้วยสภาพจิตอย่างนั้นทำไม่ได้เพราะ

^{๑๙๕} ปีเตอร์ เอ. แจ็คสัน, พุทธทาสภิกขุ: พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและการปฏิรูปเชิงนวมัยนิยมในประเทศไทย, หน้า ๑๑๘.

^{๑๙๖} พุทธทาสภิกขุ, สันตัสเสตัพพะธรรม, หน้า ๑๘๕.

^{๑๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖.

^{๑๙๘} พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, หน้า ๑๕.

^{๑๙๙} พุทธทาสภิกขุ, หลักพระพุทธศาสนาที่ยังเข้าใจผิดกันอยู่, หน้า ๒๑๑.

ลักษณะการงานของฆราวาสขัดต่อการมีจิตว่าง สัจธรรมที่ท่านพุทธทาสภิกขุพยายามอธิบายอยู่นั้นมี
 อาณาเขตกว้างขวางเหลือประมาณ มันเป็นสภาพของจิตของพระอรหันต์ ชาวบ้านที่ทำมาหากินอยู่
 ตามปกติธรรมดาจะนำสัจธรรมอันใหญ่โตนั้นมาประพฤติปฏิบัติได้อย่างไร“ที่ได้เท่ากล่าวนั้นเป็น
 กิจกรรมของพระอรหันต์ของพระพุทธเจ้า ที่นี้ของที่ฆราวาสควรจะทำนั้นถ้าจะทำให้เหมือนกันกระผม
 เห็นว่าจะไปไม่ไหว ไปไม่ได้”^{๒๐๐} ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวถึงความว่างอย่างที่ท่านพุทธทาสภิกขุ
 อธิบายมานั้น หากเป็นความว่างอย่างพระอรหันต์หรือพระภิกษุผู้มีเพศแตกต่างไปจากฆราวาสมุ่งห่ม
 ผ้านกสาวพัสดร์ ปลีกตัวออกจากหมู่คณะ ถือศีล ๒๒๗ ข้อเป็นปกติไม่เดือดร้อนในการถือและไม่มีใคร
 บังคับให้ถือแต่เป็นไปเองตามความสมัครใจอย่างนี้ถึงจะเรียกว่าว่างได้ แต่จะให้ฆราวาสไปทำงานด้วย
 จิตว่างลักษณะงานของโลกมันขัดต่อการมีจิตว่างหรือเรื่องความพันทุกข์ ผู้อยู่ในภิกขุภาวะว่างได้แต่
 ฆราวาสมองไม่เห็นทางว่าจะทำงานด้วยจิตว่างได้อย่างไร“ความสุขของโลกมันก็เป็นความทุกข์ในทาง
 ธรรม ความสำเร็จของงานเขาหมายความในทางโลก ถ้าจิตว่างจะนำความสำเร็จทางธรรมนั้นถูก
 แต่จะเอาพร้อมกันทั้งสองอย่างนั้นไม่ได้ สำเร็จทางธรรมด้วยจิตว่างต้องเสียทางโลกไม่อย่างนั้นคนจะ
 ไปบวชกันทำไม”^{๒๐๑} ข้อโต้แย้งของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในช่วงนี้ผู้วิจัยมองว่าเป็นภาพสะท้อนการ
 ตีความเรื่องนิพพานในแง่ของจารีตหรือในแง่ของเถรวาทเดิมได้มากทีเดียว นั่นคือการแบ่งแยกโลกียะ
 กับโลกุตระออกจากกันอย่างเด่นชัด ชีวิตต้องเลือกว่าจะอยู่ในสถานะไหนหากประสงค์จะไปนิพพาน
 ก็ต้องสละโลกออกบวชเป็นพระภิกษุ จะมุ่งแสวงหาทั้งสองไปพร้อมๆ กันไม่ได้ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช
 เปรียบเทียบเรื่องนี้ว่าเหมือนกับการเอาเนยไปทาขนมปังทั้งสองหน้านั้นไม่ได้ ไม่มีที่จับและก็ไม่มีใคร
 จะทำอย่างนั้นด้วย แต่สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วโลกียะจะต้องเคียงคู่ไปกับโลกุตระเสมอซึ่ง
 ฆราวาสสามารถจะมีได้และควรจะมีด้วยถึงจะตรงตามพุทธประสงค์“เราว่ามันเป็นแขนวิฆที่มัน
 ประกบขนมปังสองชนิด ๒ ด้านต่างหากเล่า มันดีกว่า ถ้าไม่มีปรมาตธรรมเสียเลยคนจะต้องร้องไห้จะ
 เป็นโรคประสาท จะฆ่าตัวตายกันมากกว่านี้ คนบ้านคนเมืองนั่นแหละจะต้องฆ่าตัวตายกันมากกว่านี้
 เป็นทุกข์ร้องไห้ร้องไห้กันมากกว่านี้”^{๒๐๒} ส่วนทัศนะของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในเรื่องนี้มีดังนี้

ที่ท่านเจ้าคุณได้กรุณากล่าวธรรมะมานั้น กระผมเห็นด้วยทุกประการไม่มีความเห็นขัดแย้ง
 เลย แล้วท่านก็ได้พูดความจริงที่สุดเรื่องตัณหาอุปาทานเป็นเหตุแห่งความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง
 นั้นก็เป็นความจริงซึ่งไม่มีใครจะปฏิเสธได้ เป็นความจริงซึ่งพิสูจน์ให้เห็นได้และยังตัดตัณหา
 อุปาทานลงไปได้มากเท่าไรก็เท่ากับตัดความทุกข์ออกจากตัวได้มากเท่านั้น นี่เป็นหลักธรรมะ
 บริสุทธิ์ซึ่งเป็นความจริงที่ไม่มีวันเปลี่ยนแปลง และเป็นความจริงที่ควรส่งเสริมควรเข้าใจเป็น

^{๒๐๐} อรุณ เวชสุวรรณ, เรื่องวิวาทะ (ความเห็นไม่ตรงกัน) ระหว่าง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กับท่าน
 พุทธทาสภิกขุ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ: อรุณวิทยา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๓.

^{๒๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^{๒๐๒} พุทธทาสภิกขุ, แลกเปลี่ยนส่วนโมกข์ ๕๐ ปี, หน้า ๓๐.

อย่างยิ่ง ควรจะเผยแพร่เป็นอย่างยิ่ง ที่กราบเรียนท่านไปก็อยากให้ท่านเข้าใจว่า ในการปฏิบัติธรรมะนั้นมันมีปัญหามันเป็นเรื่องของ การเสียดสละโลกซึ่งกระผมหมายความว่าความถึงความวุ่นวายอลเวงต่างๆ ธรรมะหมายถึงความบริสุทธิ์สะอาดต่างๆ มันเป็นของขัดกันอยู่ในตัว เราอยู่ในโลกเราก็ได้ยึดธรรมะเป็นที่พึ่ง ความบริสุทธิ์สะอาดเป็นที่พึ่ง ความรู้ว่าตัดหาอุปาทานเป็นเหตุแห่งทุกข์นั้นเป็นเรื่องที่เราจะต้องนึกไว้เป็นประจำ แต่ขณะเดียวกันถ้าหากเราปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไปเรื่อยๆ จนถึงที่สุดแล้วโลกนั้นก็หมดความสำคัญสำหรับเราไปเอง มันไม่ใช่เป็นเรื่องที่เราอยากหรือไม่อยาก ถ้าตั้งหน้าปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าให้ถูกต้องแท้จริงแล้ว ถ้าหากว่าจะถึงพระนิพพานมันก็ถึงไปเองไม่ใช่เพราะเราอยากไปพระนิพพานหรือไม่อยากไปพระนิพพาน แต่ในขณะที่เราเป็นฆราวาสนั้นความอยากลำบากมันมีอยู่ กระผมพูดก็เพราะอยากให้เข้าใจเท่านั้นคือมันเป็นเรื่องที่จะต้องเลือกเอาระหว่างความสำเร็จทางโลก ความมีตำแหน่งแห่งหน มีวาสนามีความสะดวกสบายต่างๆ คนทุกวันนี้ยังเข้าใจว่าสิ่งเหล่านั้นคือความดี สิ่งเหล่านั้นคือผลของการปฏิบัติธรรมผมยืนยันว่าไม่ใช่ การปฏิบัติธรรมหรือการทำให้ใจให้ว่างนั้นมันเกิดผลดีคือการพ้นจากทุกข์ ส่วนฐานะทางโลกมันเป็นเรื่องนำมาซึ่งทุกข์ทั้งนั้น มันไม่ได้นำมาซึ่งความผาสุกอันแท้จริง^{๒๐๓}

ทัศนะของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ข้างต้นคงจะตรงกับความคิดของใครหลายคนที่มีมองนิพพานว่าเป็นเรื่องไกลตัวเข้าถึงยากยิ่งเป็นฆราวาสด้วยแล้วเรื่องนี้ยิ่งยาก แต่ก็ไม่เชื่อว่าจะไม่ปรารถนา การเข้าถึงภาวะเช่นนั้นเสียเลย การสร้างบุญกุศลในฐานะที่อยู่ในเพศฆราวาสนั่นเองจะเป็นบุญกุศลค่าจุนจุกทำให้ได้ไปเกิดในภพภูมิที่ดีกว่าหรือทำให้ตนเข้าใกล้นิพพานในที่สุด ในคัมภีร์มหานิทเทสมีข้อความที่น่าสนใจแห่งหนึ่งว่า “บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ให้ท่านเพราะเหตุแห่งสุขอันก่ออุปธิเพื่อภาพใหม่ แต่บัณฑิตเหล่านั้นย่อมให้ท่านเพื่อความหมดสิ้นอุปธิเพื่อนิพพานอันไม่มีภพใหม่”^{๒๐๔} ไม่เพียงแต่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เท่านั้นที่ไม่เห็นด้วยกับคำอธิบายเรื่องจิตว่างของท่านพุทธทาสภิกขุ กลุ่มนักศึกษาพระอภิธรรมก็เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่สงสัยในคำอธิบายเรื่องจิตว่าง เรื่องจิตประภัสสร เรื่องภาษาคน-ภาษาธรรม หรือคำอธิบายในเรื่องอื่นๆ โดยเฉพาะการวิพากษ์วิจารณ์เรื่องพระอภิธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุว่าไม่ได้อยู่ในรูปของพุทธวจนะได้สร้างความไม่พอใจให้กับนักศึกษาพระอภิธรรมเป็นอย่างมาก เช่นคำพูดของท่านที่ว่า “เป็นพระอรหันต์บุคคลได้โดยไม่ต้องรู้ธรรม พุทธธรรมไม่ได้ไม่รู้วินัย พุทธวินัยไม่ได้แต่ท่านปฏิบัติจนบรรลุผลและดับทุกข์ได้”^{๒๐๕} กลุ่มนักศึกษาพระอภิธรรมได้โต้แย้งท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนี้ว่า “พวกกระผมศึกษาพระอภิธรรม

^{๒๐๓} อรุณ เวชสุวรรณ, เรื่องวิวาทะ (ความเห็นไม่ตรงกัน) ระหว่าง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กับท่านพุทธทาสภิกขุ, หน้า ๑๓๕-๑๓๖.

^{๒๐๔} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๗๗/๕๐๖.

^{๒๐๕} พุทธทาสภิกขุ, อภิธรรมคืออะไร?, (กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๔), หน้า ๑๕.

ปฏิภาก็มีเรื่องชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจิตสมุปบาท ๑๒ สติปฏิฐาน ๔ อริยสัจจะ ๔ มรรคมืองค์ ๘ เป็นต้น ขอทราบว่าคุณเจ้าเห็นธรรมส่วนใดไม่ใช่พุทธพจน์ขอได้โปรดชี้ในพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ ส่วนใดที่ไม่ใช่พุทธพจน์เพราะเหตุใด”^{๒๐๖} ส่วนเรื่องจิตว่าง เรื่องดวงจิตเดิมเป็นดวงจิตที่บริสุทธิ์ นักศึกษาพระอภิธรรมกลุ่มนี้ไว้ชี้แจงไว้ในข้อที่ ๔ และ ๕ ดังนี้

๔. เรื่องจิตว่างพวกกระผมมีความเข้าใจว่า ตามสภาวะธรรมนั้นจิตจะว่างไม่ได้ต้องมีอารมณ์อยู่เสมอจึงไม่เข้าใจว่า “จิตว่าง” นั้นว่างจากอะไร ถ้าถือว่าว่างจากกิเลสก็คงจะเป็นไปไม่ได้ เพราะพระคุณเจ้าได้แสดงไว้ว่าถึงแม้ในขณะที่ปฏิบัติกิจระหว่างเพศหรือเวลายังป็นก็ทำให้ว่างได้ แต่ความเป็นจริงแล้วการปฏิบัติกิจเช่นนั้นจิตกำลังมีกิเลสเข้าครอบงำ จิตจะว่างไม่ได้จึงใคร่ขอความกรุณาขอทราบว่างจากอะไร ว่างอย่างไร อาศัยองค์ธรรมปรมาตถ์ข้อไหนและขอให้แสดงวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความว่างนั้นด้วย

๕. เรื่องดวงจิตเดิม เป็นดวงจิตที่บริสุทธิ์เป็นพื้นฐานแต่มีกิเลสเข้ามาประกอบที่หลังขอเรียนถามว่าเรื่องจิตบริสุทธิ์พระคุณเจ้าถือจากบาลีข้อไหนหากจะถือคำว่า “ปกัสสรมีทํ ภิกขเวจิตตํ” นั้น พวกกระผมเห็นว่าจะไม่ถูกต้องตามสภาวะธรรมเป็นแน่เพราะคำว่า “ปกัสสรมีทํ ภิกขเวจิตตํ” นั้นมีความหมายเพียงจิตที่ไม่มีกิเลสอย่างกลางและอย่างหยาบเข้ามารบกวนเท่านั้น จิตชนิดนี้ในอภิธรรมได้แยกไว้โดยเฉพาะว่ามี ๑๙ ประเภทคืออุเบกขาสันตிரณะ ๒ มหาวิบาก ๘ มหัคคตวิบาก ๙ จะทำงานในขณะที่ปฏิสนธิ ภาวัก จุตติ เช่น เวลานอนหลับ เป็นต้น จิตชนิดนี้จึงเรียกว่า “ประภัสสร” เพราะไม่มีกิเลสอย่างหยาบอย่างกลางเข้ามารบกวน แต่กิเลสอย่างละเอียดที่เรียกว่า “อนุสัย” เช่น กามราคานุสัย อวิชขานุสัย เป็นต้น นั้นคงนอนเนื่องประจำอยู่ในชั้นธสันดานตลอดเวลา^{๒๐๗}

ทัศนะของนักศึกษาพระอภิธรรมที่ว่าจิตนี้ว่างไม่ได้เพราะจิตต้องมีอารมณ์ ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าการเข้าใจที่ว่าจิตต้องมีอารมณ์นี้ถูกแล้ว จิตนี้ไม่ว่างจากอารมณ์จริง แต่จิตว่างจากความยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ได้ เมื่อใดที่ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดเลยลักษณะอย่างนั้นเรียกว่าจิตว่าง แม้จิตจะมีอารมณ์ว่าง กำหนดอารมณ์ว่างแต่ก็ไม่ยึดมั่นในความว่างนั้นโดยความเป็นตัวตนของจิต จิตจึงยังว่างอยู่ “พวกอภิธรรมนี้เขาว่าจิตว่างไม่ได้เพราะจิตต้องมีอารมณ์ ไม่ว่างจากอารมณ์ก็ถูกแล้ว จิตมีอารมณ์แต่จิตไม่ได้จับฉวยเหมือนกับมือไม่จับฉวยก็ยังเรียกว่าว่าง ความว่างในที่นี้หมายถึงไม่ได้ยึดมั่นถือมั่น”^{๒๐๘} พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) อธิบายเรื่องนี้ว่า “คำว่าว่างไม่ได้หมายความว่าไม่รับรู้อารมณ์ (คำว่าอารมณ์ หมายถึงสิ่งที่จิตคิดหรือ Object) ไม่ได้หมายความว่าเราปิดหู

^{๒๐๖} นักศึกษาอภิธรรม, “ข้อข้องใจของอภิธรรมมูลนิธิ”, ใน *ห้าสิบปีสวนโมกข์ ภาคหนึ่ง: เมื่อเขาพูดถึงเรา*, รวบรวมจัดพิมพ์โดย สวนอุมมุลินธิ, (กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕), หน้า ๗๖๔.

^{๒๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖๖-๗๖๗.

^{๒๐๘} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมบรรยายต่อทางสุนัช (ระดับมหาวิทยาลัย)*, หน้า ๒๗๘.

ปิดตา ว่างหมายถึงว่าในขณะที่เราคิดและใช้วิญญาณรับรู้อารมณ์ทุกอย่างนั้นไม่มีตัวกูของกูหรือตัวฉันของฉันเกิดขึ้น ท่านพุทธทาสกล่าวว่ามีสภาพเดิมแท้เป็นอย่างนี้”^{๒๐๙} ส่วนบุญมี เมธางกูรได้กล่าวถึงเรื่องจิตเดิมแท้ไว้ในหนังสือเรื่อง “ชีวิตภายหลังความตาย” (พ.ศ.๒๕๓๘) ในช่วงหนึ่งว่า “ความเห็นที่ว่าจิตเดิมแท้หรือจิตเดิมแท้บริสุทธิ์ก็เพราะผู้ที่มีความเข้าใจดังนี้ยังมีได้ศึกษาเรื่องของจิตหรือของวิญญาณในชั้นละเอียดของพุทธศาสนา (พระอภิธรรมปิฎก) จึงได้ตีความออกมาจากพระธรรมโดยมีได้มีสภาวะ”^{๒๑๐} หรือในถ้อยแถลงของบุญมี เมธางกูร ซึ่งถูกรวบรวมไว้ในหนังสือเรื่อง “ห้าสิบปีสวนโมกข์ ภาคหนึ่ง: เมื่อเขาพูดถึงเรา” (พ.ศ.๒๕๒๕) ลำดับที่ ๑๑๕ มีข้อความที่บุญมีกล่าวถึงท่านพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับเรื่องจิตว่าง เรื่องตัวกู-ของกูไว้ว่า “ท่านเขียนแต่เรื่องจิตว่าง จิตว่าง ตัวกูของกูตามความเห็นของท่านแล้วก็พยายามจะให้ใครๆ เชื่อโดยยกบาลีขึ้นมา แล้วก็พูดตีความเอาเองโดยอัตโนมัติว่าจิตเดิมแท้จิตนั้นว่างอยู่เป็นพื้นฐาน พระอภิธรรมก็เป็นส่วนเกินไม่ใช่พุทธพจน์และอื่นๆ อีกมากมายเหลือที่จะนับเท่าที่ท่านจะคิดขึ้นมาได้”^{๒๑๑} นอกจากนี้บุญมียังไม่เห็นด้วยกับการอธิบายเรื่องชาติอย่างที่ท่านพุทธทาสภิกขุยึดถือปฏิบัติอยู่ บุญมีได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

มีพระภิกษุบางท่านศึกษาเข้าไปในความลึกซึ้งไม่ไหว ได้พยายามแสดงธรรมออกมาให้เป็นทีเสียหายต่อพระพุทธศาสนามากมาย และทำให้ประชาชนต้องเสียประโยชน์อย่างใหญ่หลวง เพราะท่านได้แสดงว่าการเวียนว่ายตายเกิดไม่มีและเกิดเป็นผีสิงเทวดาก็ไม่ได้ ได้บรรยายความคิดเห็นอันเป็นมิจฉาทิฎฐินี้ในที่ทั่วไปและได้พิมพ์ออกเป็นเล่มหนังสือกระจายออกไปทั่วประเทศไทย ถ้าท่านแต่งตัวด้วยผ้าสีต่างๆ แล้วแสดงความเป็นมิจฉาทิฎฐิของท่านออกมาก็ไม่สู้กระไร แต่ท่านแต่งตัวด้วยผ้าสีเหลืองหลอกลวงให้ประชาชนเขาเลื่อมใส ทำตัวเป็นตัวแทนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้บรรดาประชาชนเขาเคารพกราบไหว้แล้วแสดงความคิดเห็นที่เสียหายร้ายแรงออกไป โดยกล่าวอ้างด้วยว่าเป็นคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้บังเกิดความเสียหายอย่างสุดที่จะประมาณได้เพราะเป็นการทำลายพระพุทธศาสนาโดยสิ้นเชิง ท่านบวชมาตั้งแต่หนุ่มจนแก่เฒ่าจนจะเข้าโลง ท่านบวชมาตั้งแต่เป็นพระลูกวัดจนเป็นเจ้าของใหญ่ ท่านไม่เคยสอนถึงเรื่องสำคัญที่สุดอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาว่าการเวียนว่ายตายเกิดนั้นเป็นทุกข์และหนทางสายเอกสายเดียวคือการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่จะพาไปสู่ความพ้นทุกข์ ท่านสอนแต่เรื่องของศีลธรรมจรรยาที่ประชาชนทั้งหลายเขาก็แสดงกันอยู่ทั่วไปเท่านั้น ลองอ่านหนังสือ ลองถามท่านดูถึงเรื่องที่ท่านพูดบ่อยๆ ก็ได้ว่าจิตใจนั้นคืออะไร จิตใจเกิดขึ้นมา

^{๒๐๙} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *เปรียบเทียบแนวคิดพุทธทาส-ชาตรี*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๓๖), หน้า ๓๔-๓๕.

^{๒๑๐} บุญมี เมธางกูร, *ชีวิตภายหลังความตาย*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: ศยามประเทศ, ๒๕๓๘), หน้า ๔๔.

^{๒๑๑} บุญมี เมธางกูร, “ถ้อยแถลง”, ใน *ห้าสิบปีสวนโมกข์ ภาคหนึ่ง: เมื่อเขาพูดถึงเรา*, รวบรวมจัดพิมพ์โดย สวนอศมฺมุคฺนิธิ, (กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕), หน้า ๗๗๑.

ได้อย่างไร มีเหตุอะไรบ้างจิตใจจึงได้เกิดขึ้นมาได้ หรือจะถามเรื่องกิเลสก็ได้ว่ากิเลสคืออะไร มาจากไหน ชาติก่อนๆ ไม่มีแล้วกิเลสจะเกิดขึ้นมาได้อย่างไร ในขณะที่กิเลสเกิดขึ้นมันทำการงานอะไรกัน ท่านศึกษาเข้าไปในความลึกซึ้งของพระอภิธรรมไม่ไหวเพราะเกินปัญญาของท่านไป แต่ท่านกล้าหาญชาญชัยใช้ความไม่ประสีประสาของท่านเผยแพร่ความเห็นผิดออกสู่ประชาชนว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสอนเช่นนั้น คือสอนว่าการเวียนว่ายตายเกิดไม่มี ดังนั้นหนทางพ้นทุกข์ก็ไม่จำเป็นต้องคำนึงถึง^{๒๑๒}

ในหนังสือเรื่อง “ความมหัศจรรย์ของจิต” (พ.ศ.๒๕๓๙) ของบุญมี เมธางกูร ก็มีข้อความในลักษณะเช่นนี้อย่างที่บุญมีกล่าวว่า “บางคนมุ่งเหลืองหม่นเหลืองทำตัวเป็นผู้เคร่งศาสนา บวชมาตั้งแต่หนุ่มจนแก่จวนจะเข้าโลง พุทธธรรมเป็นไฟ เขียนหนังสือเอาไว้กองโตเป็นภูเขาแต่ไม่เคยพูดถึงหัวใจของพุทธศาสนา ไม่เคยพูดถึงชาติหน้าประชาชนทั้งหลายก็เลยเชื่อว่าชาติหน้าคงไม่มี”^{๒๑๓} นี่ก็เป็นปฏิกิริยาจากคนในสังคมไทยที่มีต่อแนวคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุซึ่งผู้วิจัยมองว่าเกี่ยวพันอยู่กับตัวบุคคลผู้บรรลุอยู่ไม่น้อย การทำความเข้าใจเรื่องนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุโดยผ่านตัวบุคคลผู้บรรลุ มุมมองของท่านในเรื่องนี้จะเห็นได้ว่าแตกต่างจากคำอธิบายของแนวจารีตอยู่มากเช่นกัน ความเข้าใจของคนโดยทั่วไปอาจจะมีความรู้สึกตรงกับคำวิจารณ์ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในข้างต้นก็ได้ว่าชีวิตต้องเลือกเอาว่าจะอยู่ฝ่ายโลกิยะหรือโลกุตตระ การเดินทางไปพร้อมๆ กันทั้งสองเส้นทางดูจะเป็นภาพที่เลือนรางและไม่น่าจะเป็นไปได้ คำถามที่สำคัญของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในเรื่องนี้ก็คือถ้าปุถุชนมีชีวิตที่ว่างได้จริงแล้วคนจะไปบวชกันทำไม? และหากเป็นจริงอย่างที่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมชได้วิจารณ์ไว้ นิพพานชั่วคราวอย่างที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้มากนั้นก็ เป็นจริงไม่ได้ ผู้วิจัยเห็นว่านี่เป็นทัศนะที่แตกต่างระหว่างปราชญ์ทางโลกกับปราชญ์ทางธรรม ส่วนตัวท่านพุทธทาสภิกขุเองก็พยายามจะอธิบายว่าสิ่งที่ท่านนำมาสอนนั้นไม่ใช่สิ่งที่ท่านคิดนึกเอาเอง แต่ได้อาศัยเนื้อหาในไตรปิฎกของเถรวาทนั่นเองเป็นหลักในการตีความคำสอน ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “เรื่องสัญญาตาเป็นเรื่องบรรลุมรรค ผล นิพพานโดยตรง คนพวกหนึ่งก็จะคัดค้านว่าไม่ใช่เรื่องของฆราวาส ผมก็มีที่อ้างในพุทธภาษิตในพระไตรปิฎกมีชดอยู่อย่างนั้น คุณจะถือเอาหรือไม่ถือเอาาก็ไปคิดดู ถ้าอ้างหลักพระพุทธภาษิตมันก็มีอยู่ในพระไตรปิฎกอย่างนั้นแหละ”^{๒๑๔} เขมานันทะ (โกวิท เอนกชัย) เล่าไว้ในหนังสือเรื่อง “ชาติพันธุ์พระพุทเจ้า” (พ.ศ.๒๕๕๑) ช่วงหนึ่งว่าหลังจากที่วิวาทะกันแล้ว ท่านพุทธทาสภิกขุกลับสวนโมกข์แล้วเปิดเทปชุดนั้นฟังอีกครั้งท่านพิมพ์ว่า “บ้าทั้งคู่” “ผมได้ยืมท่าน

^{๒๑๒} บุญมี เมธางกูร, “ภิกษุผู้ทำลายพุทธศาสนา” ใน คำสอนเตียรถีย์, รวบรวมจัดพิมพ์โดย ภิกษุชยานันโท (พระอนันต์เสนาขันธ), (กรุงเทพฯ: บริษัท บพิท จำกัด, ๒๕๒๒), หน้า ๙๓-๙๔.

^{๒๑๓} บุญมี เมธางกูร, ความมหัศจรรย์ของจิต, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (ปทุมธานี: ศยามประเทศ, ๒๕๓๙), หน้า ๒๘๓.

^{๒๑๔} พุทธทาสภิกขุ, ฆราวาสธรรม, หน้า ๗๕-๗๖.

พิมพ์ว่าบ่าทั้งคู่ ท่านหลุดปากว่าบ่าทั้งคู่แล้วท่านก็หันมาสอนพระที่นั่งว่าพวกคุณไม่ควรจะทะเลาะกับใครเลย เมื่อพูดไม่รู้เรื่องควรจะเจียบนิ่งแต่ท่านเองไม่ทำตามที่ท่านพูดเพราะว่าท่านคือท่าน”^{๒๑๕} ก็เป็นจริงอย่างที่เขมานันทะได้เล่าไว้ในหนังสือเล่มสำคัญๆ ของท่านพุทธทาสภิกขุจะเห็นทัศนะที่ไม่ลงรอยในเรื่องนี้อยู่เสมอๆ โดยเฉพาะเมื่อท่านพูดถึงเรื่องสุญญตา เรื่องจิตว่าง

๓.๓.๒ ในแง่ปรมาตถธรรมหรือสัจธรรมที่บรรลุถึง

ส่วนประเด็นที่สองในเรื่องปรมาตถธรรมหรือสัจธรรมที่บรรลุถึง (ในการอธิบายเรื่องนี้ผู้วิจัยไม่ได้หมายความว่าท่านพุทธทาสภิกขุกำลังจะทำให้ปรมาตถธรรมมีคุณค่าลดน้อยลงไป แต่เป็นเพียงการอธิบายหลักพุทธธรรมอีกนัยหนึ่งซึ่งเป็นแสดงให้เห็นว่าฆราวาสหรือปุถุชนธรรมดาทั่วไปก็สามารถจะมีนิพพานน้อยๆ ได้ เป็นตถังคินิพพาน และวิกขัมภนนิพพาน) จากเนื้อหาที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าสำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานไม่ใช่สมบัติสำหรับพระอริยเจ้าเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ปุถุชนธรรมดาทั่วไปก็สามารถจะมีประสบการณ์กับภาวะแห่งนิพพานได้ ไม่ว่าจะฆราวาสหรือบรรพชิตหากได้ดำเนินตามหลักอริยอัฏฐังคิกมรรคแล้วก็มีสิทธิ์ที่จะได้สัมผัสรสแห่งความหลุดพ้นได้อย่างเท่าเทียมกัน ในเรื่องนี้หากจะพูดว่าท่านพุทธทาสภิกขุให้ความสำคัญกับฆราวาสมากกว่าบรรพชิตก็ไม่น่าจะผิดแต่ก็เชื่อว่าจะทอดทิ้งบรรพชิต ทัศนะอย่างนี้เมื่อพิจารณาจากคำบรรยายของท่านพุทธทาสภิกขุที่ปรากฏอยู่ในหนังสือหลายๆ เล่ม เช่น หนังสือเรื่องสุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑, เล่ม ๒ (เล่มที่ ๓๘, เล่มที่ ๓๘. ก) หนังสือเรื่องฆราวาสธรรม (เล่มที่ ๑๗. ก) ซึ่งรวมถึงหนังสือเล่มอื่นๆ ของท่านด้วย ก็จะได้เห็นว่าทำไมท่านจึงให้ความสำคัญกับกลุ่มฆราวาสมากกว่าบรรพชิต ดังคำบรรยายของท่านที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องสุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๒ (เล่มที่ ๓๘. ก) ช่วงหนึ่งท่านได้กล่าวถึงฆราวาสไว้ว่า

ฆราวาสนี้เป็นรากฐานของสังคม รากฐานของสังคมทั่วไปอยู่ที่ฆราวาส คุณก็มองเห็นได้เอง บรรพชิตมีเป็นส่วนน้อยและปัญหาของบรรพชิตนั้นก็ไม่ใช่บดวนเท่ากับปัญหาของฆราวาส ฆราวาสเหมือนผู้ที่ตกอยู่ท่ามกลางกองเพลิง บรรพชิตนั้นเป็นผู้ที่หลีกเลี่ยงหรือกระเด็นออกไปอยู่ห่างๆ หรือว่าอยู่ริมขอบของกองเพลิง ฆราวาสมีปัญหาบดวน ฉะนั้นเราน่าจะพูดกันก่อน คนส่วนมากเป็นฆราวาสในโลกนี้ ฉะนั้นถ้าแก้ปัญหาของฆราวาสได้ก็เท่ากับแก้ปัญหาของโลกเป็นส่วนรวมได้ ถ้าแก้ปัญหาฆราวาสได้ก็แก้ปัญหาของบรรพชิตได้ เพราะปัญหายากกว่ากันมากมายนัก... ชีวิตฆราวาสเป็นทางมาแห่งความทุกข์ หรือพูดให้ถูกกว่านั้นก็คือชีวิตของฆราวาสเป็นทางมาแห่งความยึดมั่นถือมั่น เป็นอยู่อย่างฆราวาสนั้นมันเปิดประตูเปิดช่อง เปิดอะไรมากมายสำหรับเข้ามาแห่งความยึดมั่นถือมั่น ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้นทางกาย กระทั่งทางใจ ฉะนั้นจึงเป็นเพศที่มีปัญหาและควรจะสงสาร ชีวิตของบรรพชิตก็ยังเป็นภาระแก่เพศฆราวาสที่จะต้องเลี้ยงดู อะไรๆ ไปรวมอยู่ที่ฆราวาสอย่างน่าสงสารว่าอย่างนั้นดีกว่า ฆราวาสเป็นชีวิตที่แบกภาระหนักที่สุด แล้วก็ถูกจัดไว้ว่าเป็นเพศหรือวรรณะที่ต่ำที่สุดในบรรดา

^{๒๑๕} เขมานันทะ, *ชาติพันธุ์พระพุทธรเจ้า*, (กรุงเทพฯ: ซินใจ, ๒๕๕๑), หน้า ๕๕.

ชั้นหรือวรรณะของพุทธบริษัท ๔ นี้คือถือว่าฆราวาสอยู่ในฝ่ายที่ต่ำที่สุด ธรรมะที่สูงสุดจำเป็นแก่ฝ่ายที่ต่ำสุดอย่างไร นี่คนเขาไม่ค่อยเชื่อ เพราะฟังคัมภีร์ขัดหัวว่าของสูงสุดจะมาเป็นแก่สิ่งที่ต่ำสุดนี้เขาไม่เชื่อ ผู้ที่ตั้งตัวเป็นนักปราชญ์ในประเทศไทยนี่ก็ไม่ยอมเชื่อ แล้วมีความเห็นรวมๆ กันไปว่าเรื่องสุญญตา^{๒๑๖}นี้ไม่จำเป็นแก่ฆราวาส บางทีไปไกลถึงกับว่าไม่ใช่หลักพุทธศาสนาก็มี^{๒๑๖}

นี่ก็เป็นที่มาของประเด็นปัญหาที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ตั้งคำถามไว้ว่า ทำอย่างไรฆราวาสจึงจะแก้ไขความทุกข์หรือป้องกันความทุกข์ได้? ท่านจึงได้เสนอว่าอย่างต่ำฆราวาสต้องปฏิบัติไปตามหลักทศ ๖ คือการปฏิบัติตัวให้ถูกต้องเกี่ยวกับสังคม สูงขึ้นมาก็เป็นเรื่องปัญญาภิสันตะ โสตาปัตตียังคะ สูงสุดก็เป็นเรื่องสุญญตา “ฆราวาสก็จะต้องมีความรู้เรื่องไม่ยึดมั่นถือมั่นหรือว่างจากความยึดมั่นถือมั่นที่เรียกว่าสุญญตา แล้วก็มีจิตว่างชนิดนี้อยู่พอสมควรกับความเป็นฆราวาสก็จะเป็นฆราวาสที่ไม่มีทุกข์และน่านุชา”^{๒๑๗} แต่จะบอกว่าฆราวาสจะต้องเป็นทุกข์เสมอไปก็ไม่ถูก เพราะตามที่ได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกฆราวาสที่เป็นพระอริยเจ้าก็มีอยู่มาก ดังนั้นจึงต้องแยกว่าฆราวาสที่เป็นทุกข์คือฆราวาสประเภทไหน แต่ที่แน่ๆ ไม่ใช่ฆราวาสที่เป็นพระอริยเจ้าอย่างแน่นอน

ส่วนประเด็นเรื่องปรมาตมธรรมหรือสัจธรรมที่บรรลุถึง ในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุมองนิพพานแตกต่างไปจากแนวจารีตหรือเถรวาทเดิม นิพพานไม่ใช่ปรมาตมธรรมเท่านั้นแต่นิพพานเป็นจริยธรรมได้ด้วยโดยการมองผ่านหลักคำสอนสำคัญ หลายเรื่องโดยเฉพาะคำสอนเรื่องธรรมะ ๘ ตา ซึ่งเป็นหลักคำสอนสำคัญที่จะทำให้เห็นว่าท่านพุทธทาสภิกขุมองนิพพานเป็นจริยธรรมคือเป็นธรรมะสำหรับทุกๆ คนที่จะเข้าถึงได้ทีนี้และเดี๋ยวนี้ได้อย่างไร การที่ใครคนใดคนหนึ่งจะได้สัมผัสกับนิพพาน ไม่ใช่ว่าเขาคนนั้นจะต้องเพียรพยายามกำจัดกิเลสอยู่นานหลายปีกว่าจะเข้าถึงภาวะอย่างนั้นได้ แต่ในวิถีชีวิตประจำวันหรือในท่ามกลางกิจกรรมแห่งการงานนั่นเอง ทุกคนก็มีโอกาสที่จะสัมผัสกับนิพพานได้เพียงแค่พยายามสกดกันอย่าให้ตัวกู-ของกูเกิดขึ้นมาเท่านั้นเอง ผัสสะในสิ่งใดไม่คิดปรุงแต่งในสิ่งนั้น ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้น ว่างจากตัวกู-ของกูในขณะนั้นก็มีการพักผ่อนทางวิญญาณ สุญญตานั่นเองที่จะช่วยทำให้การดำเนินชีวิตของฆราวาสเป็นชีวิตที่เย็น เป็นนิพพานแบบฆราวาสในโลกแห่งวัตถุที่จะช่วยดับความร้อนแห่งจิตใจ นี่เป็นหลักการพื้นฐานที่ทุกคนสามารถจะปฏิบัติได้ ทำได้เมื่อใดเกิดความเย็นขึ้นมาเมื่อนั้นและจิตใจก็จะได้รับการพักผ่อนทางวิญญาณตามสภาพเดิมแท้ของจิตอีกครั้งหนึ่ง

๓.๓.๒.๑ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา

ในพระไตรปิฎกหลักธรรมที่ลงท้ายด้วยคำว่า “ตา” มีอยู่หลายคำ เช่น ราครตตา, อัตตตา, อนิจจตา, ทุกขตา, อนัตตตา, อัมมัญญิตตา, อัมมนิยามตา, อิทัปปัจจยตา, สุญญตา, ตถาตา,

^{๒๑๖} พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๒, หน้า ๓๔๒-๓๔๓.

^{๒๑๗} พุทธทาสภิกขุ, ฆราวาสธรรม, หน้า ๗๖.

และอตัมมยตา เป็นต้น คำว่า “ตา” คำนี้แปลว่าภาวะ ภาวะที่เป็นอย่างนั้นๆ”^{๒๑๘} เช่น อนิจจตา ภาวะแห่งความไม่เที่ยง ทุกขตา ภาวะแห่งความเป็นทุกข์ อนัตตตา ภาวะแห่งความไม่มีตัวตน เป็นต้น ชุดคำอธิบายธรรมะ ๙ ตา ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกกลุ่มคำเหล่านี้ด้วยชื่อต่างๆ กัน เช่น แม่แก้วตา, แก้วตา, ๙ ตา, ลูกตา ๙ ตา, แก้วตา ๙ ดวง, ดวงตาแก้ว ๙ ตา เป็นต้น ธรรมะ ๙ ตาได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา อัมมัญญิตตา อัมมนิยามตา อิทัปปัจจยตา สุนฺณุตตา ตถาตา และอตัมมยตา ท่านพุทธทาสภิกขุได้นำเอากลุ่มนำเหล่านี้มาจัดเข้ากลุ่มแล้วใช้คำอธิบายที่มีลักษณะประสานสัมพันธ์เชื่อมโยงร้อยเรียงกันไปจากคำแรกจนถึงคำสุดท้าย ตาทั้งเก้านี้แบ่งออกเป็น ๓ ชุดได้แก่ ชุดที่ ๑ ได้แก่อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ชุดที่ ๒ ได้แก่อัมมัญญิตตา อัมมนิยามตา อิทัปปัจจยตา และ ชุดที่ ๓ ได้แก่สุนฺณุตตา ตถาตา อตัมมยตา ทั้งสามกลุ่มนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งเรียงไปตามลำดับว่า กลุ่มไตรลักษณ์ กลุ่มธรรมชาติ และกลุ่มเช่นนั้นเอง แม้จะแบ่งออกเป็นสามชุดแต่กลุ่มคำทั้งหมดนี้ก็เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันไปจนถึงตัวสุดท้าย “พูดอย่างวัตถุว่ามีลูกตา ๙ ตามันแก้ปัญหาได้ อยู่ในเครือข่ายกันตั้งแต่ อนิจจตาเบื้องต้นที่สุดเรื่อยไป ไปจนถึงอตัมมยตา เครือข่ายกันเนื่องกันผูกพันกัน ทำงานด้วยกัน ส่งเสริมแก่กันและกันเรียกว่าธรรมะในเครือข่าย”^{๒๑๙} ซึ่งผู้วิจัยจะได้อธิบายไปตามลำดับดังต่อไปนี้

ลักษณะของสิ่งที่เป็นสังขตธรรมทั้งหลายมีลักษณะรวมอยู่ ๓ ประการคือความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา เรียกหมวดธรรมนี้ว่าไตรลักษณ์หรือสามัญลักษณ์ สังขตธรรมหรือสังขารยังมีลักษณะที่ปรากฏให้เห็นอยู่ ๓ ประการ เรียกว่าเป็นสังขตลักษณะแห่งสังขตธรรมคือการเกิดการแตกดับและเมื่อตั้งอยู่ความแปรเปลี่ยนก็ปรากฏ อรรถกถาอธิบายโดยยกตัวอย่างว่า “บรรดาลักษณะทั้ง ๓ นั้น ความเกิดขึ้นมีในขณะเกิด (อุปปาทขณะ) ความแกมมีในขณะตั้งอยู่ (ฐานขณะ) ความเสื่อมมีในขณะแตกดับ (ภังคขณะ) ลักษณะไม่ใช่สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งก็ไม่ใช่ลักษณะ แต่สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งถูกกำหนดด้วยลักษณะ”^{๒๒๐} ในอุปปาทาสสูตรพระพุทธองค์ตรัสแสดงถึงลักษณะของไตรลักษณ์ในรูปของกฎธรรมชาติไว้ว่า พระพุทธเจ้าจะอุบัติเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม แต่ธรรมชาติของสิ่งนี้ดำรงอยู่อย่างนั้นนั่นคือความเป็นอัมมัญญิตตาเป็นอัมมนิยามตาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ในเมื่อไตรลักษณ์เป็นกฎของธรรมชาติ อะไรที่เป็นธรรมชาตาก็ต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับหลักนี้หมดไม่มียกเว้น มนุษย์ก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง มนุษย์จึงต้องเกี่ยวข้องกับหลักนี้อย่างที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “สังขารมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตอะไรก็ตามมันเปลี่ยนแปลงเรื่อยตามกฎของธรรมชาติ เพราะว่ามันเป็นเพียงธรรมชาติ

^{๒๑๘} พุทธทาสภิกขุ, *อตัมมยตาปริทัศน์*, เล่มที่ ๑๒. ค, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิไชยา, ๒๕๔๘), หน้า ๕๕.

^{๒๑๙} พุทธทาสภิกขุ, *อตัมมยตาประยุกต์*, เล่มที่ ๑๒. ข, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิไชยา, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘๑-๒๘๒.

^{๒๒๐} อ.ต.ก.อ. (ไทย) ๒/๔๗/๒๐๔.

มันก็ต้องเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ เมื่อเป็นไปตามกฎของธรรมชาติมันก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยไปทั้งส่วนที่เป็นวัตถุและส่วนที่เป็นจิตใจ มันเปลี่ยนแปลงเรื่อยนี้เรียกว่าอนิจจังเปลี่ยนแปลงไหลเรื่อย”^{๒๒๑}

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า คำสอนที่ว่าโลกเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงเรื่อยไหลเรื่อยคำสอนอย่างนี้ไม่ใช่เฉพาะพระพุทธศาสนาเท่านั้นที่สอน ปราชญ์ร่วมยุคสมัยเดียวกันกับพระพุทธองค์ก็สอนเรื่องความไม่เที่ยงความเปลี่ยนแปลงด้วยเช่นกัน แต่ก็ไม่ได้ไปไกลมากกว่านี้คือไม่เลยไปถึงเรื่องมรรคผลนิพพาน ทางตะวันตกเฮอร์คลิตัส (Heraclitus) สอนว่าทุกอย่างไหลแพนตาเรไหลเรื่อย “พวกกรีกพ้องๆ สมัยกับพุทธกาลพวกกรีกสมัย ๒,๐๐๐ กว่าปีมาแล้วรู้จักพูดคำที่ว่า flux เรื่อยคือไหลเรื่อย perpetual flux คือไหลเรื่อยไม่มีอะไรนอกจาก perpetual flux... อีกคำหนึ่งพูดว่า pantha rei ทุกอย่างไหล ทุกอย่างไหล perpetual flux อันเดียวกัน”^{๒๒๒} ไหลเรื่อยเปลี่ยนแปลงเรื่อยคืออนิจจังในคำสอนของพระพุทธศาสนา มีคำพูดสำคัญของเฮอร์คลิตัสที่จะใช้อธิบายเรื่องความเปลี่ยนแปลงได้ดีคือคำพูดที่ว่า “ท่านไม่สามารถก้าวลงในแม่น้ำสายเดียวกันได้ถึงสองครั้ง เพราะน้ำใหม่ไหลมาที่ตัวเราตลอดเวลา”^{๒๒๓} ส่วนทางตะวันออกเหลาจื่อ (Loa-Tzu) ก็สอนเรื่องความไม่เที่ยงเหมือนกันอย่างในคัมภีร์เต๋าเต๋อจิง บทที่ ๑๖ เหลาจื่อได้บันทึกไว้ว่า “สรรพสิ่งมากมายล้วนกำเนิดขึ้นและดำเนินไปตามวิถี ข้าพเจ้าได้คอยเฝ้ามองสรรพสิ่งกลับไปสู่ต้นกำเนิดเดิมเพื่อพักผ่อนอย่างสงบ เหมือนกับพืชพันธุ์ที่เติบโตผลิดอกออกผลแตกกิ่งและช่อมามากมาย ที่สุดก็ต้องกลับไปสู่รากฐานเดิมคือปฐพีที่ให้กำเนิด”^{๒๒๔} และอีกหลายบทที่มีคำสอนในลักษณะเช่นนี้ คำว่าทุกอย่างไหลเรื่อยหรือทุกอย่างไหล คำนี้ตรงกับคำสอนในพระพุทธศาสนาที่ว่า “ความเกิดขึ้นแห่งธรรมล้วนๆ ความสืบเนื่องแห่งสังขารล้วนๆ”^{๒๒๕} หรืออย่างคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ว่า “ผู้สร้างกรรมไม่มีและผู้เสวยผล (ของกรรม) ก็ไม่มี ธรรมล้วนๆ เป็นไปอย่างเดี่ยวนี่เป็นสัมมาทสสนะ”^{๒๒๖} นี่คือการเสวยของชีวิตคือธรรมชาติที่ไหลไปเป็นไปไม่ใช่ตัวเราของเรา แต่อย่างไรก็ตาม แม้เฮอร์คลิตัสจะอธิบายเรื่องนี้คล้ายคลึงกับคำสอนในพระพุทธศาสนาแต่ก็เชื่อว่าเหมือนกันไปเสียทั้งหมดจุดต่างในเรื่องนี้ยังมีอยู่ ในคัมภีร์มหานิทเทศพระสารีบุตรกล่าวว่า “คามณี ภัยย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้มองเห็นความเกิดขึ้นแห่งธรรมล้วนๆ

^{๒๒๑} พุทธทาสภิกขุ, *อติมมยตาประทีป*, เล่มที่ ๑๒. ง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิไชยา, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๖.

^{๒๒๒} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒*, หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

^{๒๒๓} Copleston, F., *A History of Philosophy Vol.I*, Image Books, 1985, p. 39. อ้างในพระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมมจิตโต), *ปรัชญากรีก: บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๕๐), หน้า ๖๒.

^{๒๒๔} เหลาจื่อ, *วิถีแห่งเต๋า*, แปลโดย พงนา จันทรสันติ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพฯ: openbooks, ๒๕๕๖), หน้า ๘๔.

^{๒๒๕} ชู.เถร. (ไทย) ๒๖/๗๑๖/๔๖๑.

^{๒๒๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๖๘๙/๙๗๒.

และความสืบทอดแห่งสังขารล้วนๆ ตามเป็นจริง เมื่อใดบุคคลมองเห็นชั้นของโลกว่าเสมอด้วยหญ้าและ
ท่อนไม้ด้วยปัญญาเมื่อนั้นเขาย่อมไม่ปรารถนาอะไรอื่นนอกจากความไม่ปฏิสนธิ”^{๒๒๗} องค์ทะไลลามะ
(Dalai Lama) อธิบายว่าเมื่อพูดถึงความไม่เที่ยง ความไม่เที่ยงจะมีความหมายอยู่สองลักษณะคือความ
ไม่เที่ยงระดับหยาบและความไม่เที่ยงระดับละเอียด ในธรรมชาติของความมีอยู่ (อภิปภวะ) สองสิ่งนี้
เป็นเนื้อเดียวกันแต่ปรากฏให้เห็นแตกต่างกัน “ความไม่เที่ยงระดับหยาบหมายถึงความสิ้นสุดของ
ความสืบเนื่อง (สันตติ) ของสิ่งสิ่งนั้น ส่วนความไม่เที่ยงระดับละเอียดหมายถึงการเสื่อมสลายที่เกิดขึ้น
ในแต่ละชั่วขณะมากกว่าที่จะหมายถึงการสิ้นสุดของสันตติของสิ่งสิ่งนั้น”^{๒๒๘} ท่านอธิบายต่อไปอีกว่า
ความไม่เที่ยงระดับละเอียดสามารถเข้าใจได้สองลักษณะ หนึ่งคือความไม่มีอยู่ของชั่วขณะแรกแห่ง
ปรากฏการณ์ สองชั่วขณะแรกสุดของปรากฏการณ์ที่ไม่เที่ยงซึ่งเกิดขึ้นและตัวมันเองก็เป็นเหตุปัจจัยให้
ปรากฏการณ์นั้นเสื่อมสลายลง “ความไม่มีอยู่ของชั่วขณะแรกแห่งปรากฏการณ์ (ที่ไม่เที่ยง) เมื่อมี
ชั่วขณะที่สองเกิดขึ้นแทนที่ (ชั่วขณะแรกดับไปเมื่อมีชั่วขณะที่สองเกิดขึ้น) หรือแบบที่สองหมายถึง
ชั่วขณะแรกสุดของปรากฏการณ์ที่ไม่เที่ยงซึ่งเกิดขึ้นในลักษณะที่ตัวมันเองเป็นเหตุปัจจัยให้
ปรากฏการณ์นั้นต้องเสื่อมสลายลง”^{๒๒๙}

การจะมองเห็นไตรลักษณ์คืออนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาจะเห็นได้อย่างไร เรื่องไตรลักษณ์
เมื่อพิจารณาถึงวิธีการที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกจะเห็นได้ว่า บางครั้งเมื่อมีนักบวชนอกศาสนามา
ถามปัญหาเรื่องนี้กับพระพุทธองค์ เมื่อจะตอบคำถามพระพุทธองค์จะใช้ทั้งการเปรียบเทียบกับสิ่งอื่น
หรือใช้วิธีซักถามไล่เลียงเรื่องนั้นไปตามลำดับจนถึงที่สุดของปัญหา อย่างในจุฬาสัจจสูตร มัชฌิมนิคาย
มูลปณณาสก์ สัจจกะนิครนถบุตรมีความเชื่อว่าชั้น ๕ เป็นอัตตาของเราทั้งอ้างด้วยว่าคนส่วนใหญ่ก็
เชื่ออย่างนี้^{๒๓๐} พระพุทธองค์เริ่มต้นด้วยคำถามเชิงเปรียบเทียบว่าพระราชามหากษัตริย์อย่างพระเจ้า-
ปเสนทิโกศลหรือพระเจ้าอชาตศัตรูเวเทหิบุตร พระมหากษัตริย์เหล่านี้มีอำนาจเต็มที่จะสั่งรับทรัพย์
สังหารชีวิตหรือเนรเทศใครคนใดคนหนึ่งออกไปจากรัฐของพระองค์ได้หรือไม่ ท่านสัจจกะนิครนถบุตร
ตอบว่าอย่างไรว่าแต่พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้เลย กษัตริย์พระองค์ไหนก็ตามที่ได้รับมูรธาภิเษก
แล้วก็มีอำนาจที่จะทำเช่นนั้นได้ แล้วพระพุทธองค์ก็กลับเข้ามาสู่ปัญหาหลัก พระพุทธองค์ตรัสถามว่าที่
ท่านสัจจกะนิครนถบุตรเชื่อว่าชั้น ๕ เป็นอัตตานั้น ในส่วนของรูปท่านสามารถบังคับให้รูปเป็นไป
ตามที่ต้องการได้หรือไม่ ถูกถามถึงสามครั้งสัจจกะนิครนถบุตรก็นิ่งเงียบและตอบว่าไม่สามารถทำ

^{๒๒๗} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๗.

^{๒๒๘} องค์ทะไลลามะ ที่ ๑๔, *หลายวิถีสู่นิพพาน*, แปลโดย นัยนา นาควัชระ, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมล
คีมทอง, ๒๕๖๐), หน้า ๖.

^{๒๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖-๗.

^{๒๓๐} “อหํ ทิ โภ โคตม เอวํ วทามิ รูปํ เม อตตํ, เวทนา เม อตตํ, สญฺญา เม อตตํ, สงฺขารํ เม
อตตํ, วิญญานํ เม อตตํ, อายตฺตํ มหฺตี ขนตฺตํ”.

อย่างนั้นได้ แล้วพระพุทธองค์ก็ตรัสถามอย่างนี้ไล่เสียงไปตามลำดับจนครบทั้งหมดตั้งแต่รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็ได้รับคำตอบจากสังขจรนิครนถบุตรว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณอยู่เหนือการควบคุมบังคับไม่ได้ นี่อาจเรียกได้ว่าเป็นคำถามชุดแรก และมาถึงชุดคำถามที่ สองและเมื่อสิ้นสุดการถามตอบไปตามลำดับอย่างนี้ การเข้าใจในเรื่องไตรลักษณ์ก็จะสมบูรณ์

[พระพุทธเจ้า] ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง

[อัคริเวสสนะ] ไม่เที่ยง พระโคตมผู้เจริญ

สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข

เป็นทุกข์ พระโคตมผู้เจริญ

สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่ง นั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา

ข้อนั้นไม่ควรเลย พระโคตมผู้เจริญ

ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร เวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขารทั้งหลาย ฯลฯ

ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร วิญญาณเที่ยงหรือไม่เที่ยง

ไม่เที่ยง พระโคตมผู้เจริญ

สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข

เป็นทุกข์ พระโคตมผู้เจริญ

สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่ง นั้นว่านั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา

ข้อนั้นไม่ควรเลย พระโคตมผู้เจริญ

ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ผู้ใดติดทุกข์ เข้าถึงทุกข์แล้ว กล้ากลืนทุกข์แล้ว

ยังพิจารณาเห็นทุกข์ว่านั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา

ผู้นั้นกำหนดรู้ทุกข์ได้เองหรือจะทำทุกข์ให้สิ้นไปแล้วจึงอยู่ มีบ้างหรือ

จะพึงมีได้อย่างไร ข้อนี้มีไม่ได้เลย พระโคตมผู้เจริญ

อัคริเวสสนะ ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร เมื่อเป็นอย่างนี้ ท่านติดทุกข์เข้าถึง

ทุกข์แล้ว กล้ากลืนทุกข์แล้ว ยังพิจารณาเห็นทุกข์ว่านั่นของเรา เราเป็นนั่นนั่นเป็น

อิตตาของเรามีไซ้หรือ

จะไม่มีอย่างไรได้ ข้อนี้ต้องเป็นดังนั้น พระโคตมผู้เจริญ^{๒๓๑}

หลักไตรลักษณ์มีความสัมพันธ์กับคำว่าวิวัฒนาการอย่างแยกไม่ออกเรียกได้ว่าเพราะมี อนิจจังจึงมีการวิวัฒนาการของทุกสรรพสิ่ง กระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงที่ไหลเรื่อยไม่หยุดนิ่งทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่าการวิวัฒนาการ (evolution) โลกที่ทุกคนรับรู้อยู่ในปัจจุบันขณะนี้คือโลกแห่งความ

^{๒๓๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๕-๓๕๖.

เปลี่ยนแปลง เป็นโลกแห่งอนิจจังที่ไหลเรื่อยเปลี่ยนแปลงเรื่อยไม่ขาดสาย ชีวิตก็เป็นกระแสแห่งการไหลเรื่อยหยุดเมื่อไหร่ชีวิตก็ดับ ดังนั้นท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า“วิวัฒนาการของจักรวาลคือกระแสแห่งอนิจจัง”^{๒๓๒} พระพุทธศาสนาจึงเป็น evolutionist มิใช่เป็น creationist ที่ถือว่ามีพระเจ้าเป็นผู้สร้างทุกสรรพสิ่ง“พุทธศาสนาเป็น evolutionist คือสอนว่าเป็นวิวัฒนาการไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ คือธาตุทั้งหลายวิวัฒนาการไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ”^{๒๓๓} ส่วนความคิดที่ว่าทุกสรรพสิ่งเที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลง หยุดนิ่ง สภาวะเช่นนี้มีจริงได้ก็แต่ในความคิดเท่านั้นแต่ไม่จริงในระดับปรมาตม์ ทุกสิ่งยกเว้นนิพพานเป็นสภาวะที่เปลี่ยนแปลงเรื่อยไหลเรื่อย พูดอีกอย่างก็ได้ว่าหากทุกสิ่งไม่เปลี่ยนแปลง หยุดนิ่ง การจะบรรลุเป็นพระอรหันต์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ และหากเป็นเช่นนั้นจริง วิวัฒนาการของโลกก็เกิดขึ้นไม่ได้อีกเช่นกัน แล้วอารยธรรมของโลกจะเจริญขึ้นได้อย่างไร โลกจะเป็นอย่างไรหากทุกอย่างหยุดนิ่ง“ความที่มันอยู่อย่างเดิมไม่ได้ อยู่ด้วยกันไม่ได้ต้องเลื่อนต้องเปลี่ยนนั่นคืออตัมมยตา”^{๒๓๔} ดังนั้น จึงไม่มีสิ่งใดที่ไม่อยู่ในอำนาจของอตัมมยตา อตัมมยตาครอบงำทุกสรรพสิ่ง ยกเว้นสิ่งเดียวคือสังขตธรรมกล่าวคือนิพพาน (คำว่าครอบงำใช้ในความหมายว่าการวิวัฒนาการหรือการเลื่อนชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับมีอตัมมยตาเป็นตัวคอยผลักดันให้เลื่อนชั้นสูงขึ้นไปอยู่ตลอดเวลา จนถึงที่สุดแห่งอตัมมยตาอันสุดท้าย) แต่อย่างไรก็ตามวิวัฒนาการนั้นไม่ใช่จะนำมาซึ่งความเจริญเพียงอย่างเดียวแต่อาจจะมีลักษณะที่ตรงกันข้ามก็อาจเป็นไปได้ นั่นก็เป็นเพราะว่าความเจริญขึ้นอยู่กับจิตของมนุษย์“วิวัฒนาการนั้นไม่จำเป็นต้องดำเนินไปในทางที่ดีขึ้นหรือเจริญขึ้น วิวัฒนาการมีความหมายเพียงว่าความคิดของมนุษย์ในแต่ละยุคสมัยไม่เคยเป็นอิสระจากการเรียนรู้ในแต่ละยุคสมัย”^{๒๓๕}

คำว่าเปลี่ยนแปลงหรือไหลเรื่อยนี้ ไม่ใช่จะเป็นการไหลทางวัตถุเท่านั้น แม้แต่ทางจิตใจก็ไหลเรื่อย ไต่ชั้นเลื่อนสูงขึ้นไปตามลำดับจนถึงที่สุดแห่งการเปลี่ยนแปลงนั้นคือการบรรลุถึงนิพพาน เมื่อก้าวตามหลักการของพระพุทธศาสนาตามที่ได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ทุกคนกำลังบ่ายหน้าเดินทางไปสู่สิ่งนี้อยู่ตลอดเวลา บางคนกำลังจะเริ่มต้น บางคนเริ่มเดินไปบ้างแล้ว แต่ก็มีบางคนที่ได้เดินทางไปถึงฝั่งโน้นแล้วก็มีอยู่มากเช่นกัน อะไรเป็นอุปสรรคในการเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นหรือไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป การตอบคำถามในเรื่องนี้ผู้วิจัยคิดว่าท่านพุทธทาสภิกขุได้ตอบปัญหานี้ไว้อย่างแจ่มแจ้งแล้ว ท่านกล่าวว่า“เมื่อใดพากันหันกลับไปในฝ่ายรูปก็ถึงจุดปลายทางของฝ่ายรูป เช่นที่วิทยาศาสตร์แผนปัจจุบันกำลังก้าวพรวดๆ ไป และเมื่อใดโลกพากันหันไปในฝ่ายจิตก็จะพากันลู่ถึงจุดปลายทางฝ่าย

^{๒๓๒} พุทธทาสภิกขุ, *อตัมมยตาประทีป*, หน้า ๓๑๔.

^{๒๓๓} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมะเล่มน้อย*, หน้า ๓๓๐.

^{๒๓๔} พุทธทาสภิกขุ, *อตัมมยตาประยุกต์*, หน้า ๕.

^{๒๓๕} สมภาร พรหมตา, “ภาษาและความจริงในทางศาสนา”, ใน *วารสารพุทธศาสนศึกษา*, ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๖): ๒.

จิต เช่นเดียวกับยุคแห่งพระอรหันต์ที่ผ่านพ้นมาแล้ว”^{๒๓๖} เราไม่สามารถเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นได้ด้วยการอาศัยนวัตกรรมและเทคโนโลยีแห่งยุคสมัยได้เลยแต่จะไปถึงได้ด้วยการฝึก ถึงได้ด้วยจิตเท่านั้นหรือ การหยุดนั้นแหละคือการถึง เนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ สามารถอธิบายได้อย่างนี้ อย่างในหัตถถาจริยปุพพภิกขุวัตตฤพระพุทธรองค์ตรัสว่า “บุคคลไม่สามารถไปสู่ทิศที่ยังไม่เคยไปด้วยยานเหล่านี้ แต่บุคคลผู้ฝึกตนได้แล้วสามารถไปสู่ทิศที่ไม่เคยไปด้วยตนที่ฝึกแล้วที่ฝึกดีแล้ว”^{๒๓๗} ในปฐมทวารุทขันโธ-ปมสูตร สังยุตตนิกาย สหายตนวรรคพระพุทธรองค์ตรัสว่าผู้มีสัมมาทิฐิย่อมโน้มไปสู่นิพพาน โนมไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน พระพุทธรองค์ตรัสอธิบายเรื่องนี้โดยเปรียบเทียบกับขอนไม้ที่ลอยอยู่ในท่ามกลางกระแสน้ำที่ไหลเชี่ยว ขอนไม้ที่ลอยอยู่ย่อมไม่ติดค้างอยู่ที่ฝั่ง ไม่จมลง ไม่เกยตื้น ไม่ถูกมนุษย์และมนุษย์นำไป ไม่ตกไปในกระแสน้ำวน ไม่ถูกร่อน และในที่สุดจักลอยไปสู่มหาสมุทรได้ฉับใด ภิกษุทั้งหลายก็เช่นกัน เมื่อไม่ติดอยู่ในฝั่งนี้ ไม่เข้าใกล้ฝั่งโน้น ไม่จมลง ไม่เกยตื้น ไม่จมลงไปในกระแสน้ำวน ไม่เนาใน ก็ถึงที่สุดแห่งทุกขได้ฉับนั้น สรุปได้ว่า แม่น้ำทุกสายมีปกติไหลไปรวมกันที่มหาสมุทรฉับใด ผู้มีสัมมาทิฐิย่อมจมลงสู่ในกระแสแห่งนิพพานฉับนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า นิพพานเปรียบเสมือนสิ่งที่คอยดักรอวางทางอยู่ข้างหน้าของสัตว์ทั้งหลายไม่วันใดก็วันหนึ่งทุกคนจะต้องบรรลุถึงนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าโดยธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ทุกสรรพสิ่งต่างดิ้นรนแสวงความสงบด้วยกันทั้งนั้น แม้กระทั่งการทำสงคราม เรื่องเศรษฐกิจ เรื่องการเมืองหรือพืชพันธุ์นานาชนิดต่างดิ้นรนไปก็เพื่อสิ่งนี้ทั้งนั้นนั่นก็คือเพื่อความสงบ “ดูการเป็นไปของสัตว์และพืชเราก็ก็นึกได้โดยทำนองเดียวกันว่า ทุกๆ ตัวหรือทุกๆ ชนิดดิ้นรนเข้าไปหาความสงบ เพราะว่าการแสวงหาและการกินอาหารของมันก็ดี การเจริญเติบโตของมันก็ดี ล้วนแต่เป็นความดิ้นรนชนิดที่มันไม่รู้สึกรู้สีกตัวว่าเพื่อเข้าไปหาความสงบ”^{๒๓๘} แต่ความสงบในขั้นนี้ถือว่ายังต่ำอยู่มาก มนุษย์เราจะต้องวิวัฒนาการเรื่อยไปจนถึงที่สุดแห่งเขตแดนแห่งการดิ้นรนซึ่งจะเป็นความสงบอย่างแท้จริงกล่าวคือการบรรลุถึงนิพพาน การเลื่อนขั้นสูงขึ้นไปมีความหมายอยู่ในตัวว่าจะต้องมีการดับสิ่งนั้นเสียก่อนเป็นเบื้องต้น หากไม่มีการดับการเลื่อนขั้นก็ไม่ได้ ส่วนการจะดับสิ่งที่ยึดมั่นถือมั่นได้ก็ไม่ใช่ว่าเรื่องที่จะทำได้ง่ายเลย แต่ก็ไม่ใช่ว่าจะไม่มีวิธีการเอาเสียเลยไม่อย่างนั้นการบรรลุถึงบรมธรรมก็เป็นไปไม่ได้ วิธีการดับก็คืออย่ามีนันทิราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความยินดี) ในสิ่งใดๆ ก็ได้ชื่อว่าดับสิ่งนั้นได้แล้ว ดังพุทธพจน์ในวัมมิกสูตรที่ตรัสว่า “สุเมธ เธอจงใช้ศัสตราหยาบขึ้นเนื้อขึ้นมาคือจงละนันทิราคะ จงขุดขึ้นมา”^{๒๓๙} เมื่อมีการดับก็จะมี การเลื่อนสูงขึ้นไปตามลำดับจนถึงที่สุดแห่งการละไปสู่ภาวะที่เรียกว่าว่างสูงสุด ว่างสูงสุดก็เป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์

^{๒๓๖} พุทธทาสภิกขุ, นิพพาน, หน้า ๒๗.

^{๒๓๗} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๓/๑๓๔.

^{๒๓๘} พุทธทาสภิกขุ, ขุมนุมปาฐกถาชุดพุทธธรรม, หน้า ๑๐๙.

^{๒๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๑/๒๗๒.

หลักพุทธธรรมเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคล แม้จะมีกัลยาณมิตรคอยอบรมสั่งสอนก็จริง แต่ท้ายที่สุดการเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นก็เป็นเรื่องของปัจเจก อริยอัฏฐังคิกมรรคตรัสเรียกว่าเป็นสัจจะหนึ่งเดียว นิพพานก็เป็นสัจจะหนึ่งเดียว ส่วนการเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นก็เป็นเรื่องของคนๆ เดียวเช่นกัน ในคณกโมคคัลลานสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์พระพุทธองค์ตรัสไว้ชัดว่าพระองค์เป็นเพียงผู้ชี้แนะเท่านั้น ส่วนการเดินทางเป็นเรื่องของปัจเจกของใครก็ของคนนั้นเดินแทนกันไม่ได้ “นิพพานก็มีอยู่ทางไปนิพพานก็มีอยู่ เรา (ตถาคต) ผู้ชักชวนก็มีอยู่ ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ สาวกทั้งหลายของเราที่เราสั่งสอนอยู่อย่างนี้ พร่ำสอนอยู่อย่างนี้ บางพวกสำเร็จนิพพานอันถึงที่สุดโดยส่วนเดียว บางพวกไม่สำเร็จในเรื่องนี้เราจะทำอย่างไรได้ ตถาคตก็เป็นแต่ผู้บอกทาง”^{๒๔๐} ส่วนในคัมภีร์จุฬินิทเทศพระสารีบุตรได้ขยายความพุทธพจน์ข้างต้นโดยเพิ่มข้อความช่วงท้ายอีกว่า “บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยตนเองจะพึงหลุดพ้นได้”^{๒๔๑} นี่แหละที่บอกว่านิพพานเป็นเรื่องของปัจเจก นิพพานบรรลุถึงแทนกันไม่ได้ ทั้งไม่มีอำนาจใดมาอุดหนุนให้บรรลุถึงนิพพานนอกจากกระแสของอตัมมยตา ในปารังคมสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ยังกตรัสอีกว่า “ในหมู่มนุษย์ เหล่าชนผู้ไปถึงฝั่งโน้นมีจำนวนน้อย ส่วนหมู่สัตว์นอกนี้เลาะไปตามฝั่งนี้ทั้งนั้น ส่วนชนเหล่าใดประพฤติตามธรรมในธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชอบ ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นวัฏฏะอันเป็นบ่วงมารที่ข้ามได้แสนยากจักถึงฝั่งโน้น”^{๒๔๒} ส่วนเรื่องการมองเห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาก็เช่นเดียวกัน ก็เป็นเรื่องของปัจเจกรู้แทนกันหรือดับทุกข์แทนกันไม่ได้ ลักษณะการเห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาด้วยจักขุปัญญาหรือปัญญาในไตรลักษณ์อย่างนี้ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกว่าเป็นอสาธาณญาณ ญาณคือความรู้ที่ไม่เป็นสาธารณะแก่คนทั่วไป ส่วนการจะสำเร็จหรือเป็นผู้ประกอบอยู่ในอสาธาณญาณหรือไม่อย่างไรนั้นก็อยู่ที่การฝึกฝนตัวเองให้มองเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาหรือจะสรุปรวมเป็นคำเดียวก็ได้ว่าเป็นการมองเห็นความเป็น “ตถตา” นั่นเอง การเห็นไตรลักษณ์จนถึงที่สุดจะมาจบลงด้วยการเห็นว่าตถตา (ตถตา) เป็นเช่นนั้นเอง ส่วนเกณฑ์ที่จะใช้ตรวจสอบว่าแต่ละคนมองเห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาได้มากน้อยเพียงใดแต่ละคนต้องรู้ตัวเองว่ายังมีตัวกู-ของกูอยู่หรือไม่

การดับทุกข์ร้อนที่เกิดขึ้นกับจิตใจในพระไตรปิฎกอธิบายไว้หลายวิธี แม้บางวิธีจะเป็นเพียงการดับทุกข์เพียงชั่วคราวชั่วคราวแต่หากมีปัญหาพอที่จะขยายเขตแดนความสงบที่เกิดขึ้นให้แผ่ขยายกว้างขวางยืดยาวออกไป ยืดยาวออกไป ติดต่อกันไปจนตลอดสายก็จะถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้เช่นกัน “พระนิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้แม้จะสั้นไปหน่อย ขนาดเล็กไปหน่อยก็ไม่เป็นไร พอเราทำให้ถูกต้องไปมันก็ขยายใหญ่ออกไป นานออกไปจนสมบูรณ์เป็นพระนิพพานที่สมบูรณ์เต็มที่ตามความหมายของคำว่า

^{๒๔๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๗/๘๓.

^{๒๔๑} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๓/๑๖๖.

^{๒๔๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙๘/๑๓๑.

พระนิพพาน”^{๒๔๓} การเห็นไตรลักษณ์คืออนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาจนประจักษ์แจ้งอยู่ที่จิตก็เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่จะทำลายความทุกข์ที่เกิดขึ้นให้ดับลงไปได้ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าการเห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตานั้นแหละจะใช้ดับตัวกู-ของกูหรือดับอัตตานุทิฎฐิได้ ตัวกูนี้แหละเป็นประธานเป็นที่มาของความทุกข์ เพราะมีตัวกู-ของกูทุกข์จึงเกิดขึ้น หากไม่มีตัวกู-ของกูก็จะอยู่เหนือบวกเหนือลบ เรียกว่าอยู่เหนือความเป็นคุณันเอง “ดับตัวกูนั้นแหละเสียก่อนแล้วของกูมันก็จะดับไปเอง”^{๒๔๔} ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า “ถ้ามีทุกข์ร้อนอะไรอยู่ในใจเมื่อไหร่มันดับได้ด้วยพระอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาหรือว่าถ้าพระอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเข้ามาแล้วจิตก็จะเปลี่ยนเป็นเยือกเย็นคือว่างจากความร้อน ไม่มีความร้อน ไม่มีเรื่องปรุงแต่งที่เป็นความร้อนหรือเป็นความทุกข์”^{๒๔๕} การดับตัวกู-ของกูเสียได้ มีอันสงสัยอย่างไร ในเตลกาณีเถรคาถา ขุททกนิกาย เถรคาถามีภาสิตของพระเตลกาณีเถระที่ว่า “ไม่ยึดถือว่าเป็นตัวตนจึงได้เห็นท่าที่ดีเยี่ยม”^{๒๔๖} หรือภาสิตของพระอริยมุตเถระที่ว่า “เมื่อใดบุคคลพิจารณาเห็นโลกว่าเสมอด้วยหญ้าและไม้ด้วยปัญญา เมื่อนั้นเขาซึ่งไม่ยึดถือว่าเป็นของเรา ย่อมไม่เศร้าโศกว่าของเราไม่มี”^{๒๔๗} คำว่าเห็นท่าที่ดีเยี่ยม (ติตถมทุกขิมุตตม) อรรถกถาอธิบายว่าได้แก่ โสดาปัตติมรรคคือทางปฏิบัติเพื่อบรรลุความเป็นโสดาบันหรือพูดให้ชัดเจนไปเลยก็ได้ว่าคนนั้นจะได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบันอย่างแน่นอน

อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้นว่านิพพานเป็นสัจจะหนึ่งเดียวไม่มีสอง แต่ถึงกระนั้นที่มาของนิพพานอาจจะได้มาด้วยวิธีที่แตกต่างกันซึ่งขึ้นอยู่กับอุปนิสัยของแต่ละคนที่ได้สั่งสมไว้ ส่วนการดับทุกข์ด้วยไตรลักษณ์ก็เช่นเดียวกันใช้ว่าจะมีการดำเนินไปตามลำดับคืออนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาเสมอไป มันอยู่ที่การสั่งสมหรืออุปนิสัยของแต่ละคนที่ได้สั่งสมมาซึ่งไม่เหมือนกัน บางคนสามารถมองเห็นทุกข์ได้ง่ายกว่าองค์ธรรมอื่นก็ดับทุกข์ได้ด้วยองค์ธรรมนั้น แต่บางคนอาจจะมีอุปนิสัยมองทุกสิ่งเป็นอนัตตาไปหมดก็ใช้อัตตาเป็นตัวดับ ในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “ที่จริงมันก็เนื่องกัน อนิจจัง ทุกขัง อนัตตามันเนื่องกัน แต่ว่ามันก็มีความหมายต่างกัน ความรู้สึกมันก็ต่างกัน ทางเดินของปัญญามันก็ต้องต่างกัน”^{๒๔๘} ไม่ว่าจะมมีปัญหามองเห็นองค์ธรรมไหนได้มากกว่ากัน แต่ถ้าหากมองเห็นทุกสรรพสิ่งว่าเป็นอนัตตานั้นคือจุดรวมของไตรลักษณ์ “เห็นอนัตตานั้นแหละคือเห็นสูงสุดหรือเห็นทั้งหมด ไม่รู้สึกว่าเป็นตัวตน มันก็ไม่เรียกร้องเอาอย่างที่ว่ามิตัวตนหรือมันไม่มีความคิดนึกที่จะ

^{๒๔๓} พุทธทาสภิกขุ, *สันติภูมิธรรม*, หน้า ๙๒.

^{๒๔๔} พุทธทาสภิกขุ, *อติมมยตาประทีป*, หน้า ๒๔๔.

^{๒๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑.

^{๒๔๖} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๖๖/๔๖๘.

^{๒๔๗} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๑๓/๔๖๑.

^{๒๔๘} พุทธทาสภิกขุ, *อติมมยตาประทีป*, หน้า ๒๓๒.

เรียกร้องหรือจะยึดมั่นหรือจะอะไรก็ตาม”^{๒๔๙}นิพพานคือความเย็นอาจะมีที่มาได้หลายช่องทาง ส่วนที่มาของนิพพานโดยอาศัยหลักไตรลักษณ์ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ดังนี้

นิพพานนี้เป็นอย่างเดียวกันมีความหมายอย่างเดียวกันคือเป็นของเย็น แต่อาจจะมาได้จาก ทิศทางต่างๆ กันของผู้ที่ปฏิบัติหรือผู้เห็น บางคนเขาถนัดที่จะเห็นในความไม่เที่ยง เห็นความไม่ เที่ยงแล้วเกิดเบื่อหน่ายคลายกำหนดแล้วก็เป็นนิพพานนี้เป็นอนิมิตตนิพพาน เป็นนิพพานที่มี ความหมายว่าไม่มีอะไรเป็นที่กำหนดเพราะมีแต่ความไม่เที่ยงและไหลเวียนไปเรื่อย แต่ถ้าบาง คนเขามีสิ่งแวดล้อมทำให้เห็นความทุกข์ ถึงขนาดสูงสุดจนเกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด บรรลุนิพพานก็เรียกว่าเป็นนิพพานที่เป็นอัปภินิหะคือไม่มีที่ตั้งที่เกาะของจิตใจ ไปเกาะเข้าที่ ไหนเป็นมีความทุกข์ทั้งนั้นก็เลยไม่มีที่ตั้งที่เกาะ ที่นี้ถ้าว่าผู้ใดเขาเหมาะสมที่จะเห็นอนัตตา อะไรๆ ก็ไม่ใช่สิ่งที่ควรจะยึดถือว่าตัวตนหรือของตนอย่างนี้ เกิดเบื่อหน่ายคลายกำหนดบรรลุ นิพพาน นิพพานชนิดนี้ให้ชื่อประกอบเข้าไปว่าเป็นสุญญตนิพพาน นิพพานที่อาศัยความว่าง อาศัยการเห็นความว่างเป็นหลักเป็นประธาน จากเหตุผลดังกล่าวนี้ ทางนิพพานนี้จะเรียกว่าตั้ง ต้นด้วยอนิจจังก็ได้ ด้วยทุกขังก็ได้ ด้วยอนัตตาก็ได้ แล้วแต่คนเขามีจิตใจอย่างไร เหมาะที่จะตั้ง ต้นจากอะไร^{๒๕๐}

การเห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาจะนำไปสู่นิพพานได้อย่างไร? ท่านพุทธทาสภิกขุ อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่านิพพานคือความอึดของจิตใจซึ่งไม่ใช่การอึดทางวัตถุ การอึดทางวัตถุเป็นการเพิ่ม ความต้องการ แต่การอึดทางจิตใจเป็นการลดความต้องการทั้งเป็นการดับทุกข์ที่เกิดขึ้นด้วย อากา รอึดเกิดขึ้นจากการเป็นอยู่ที่ถูกต้อง ถูกต้องทางกาย วาจาและใจ ความถูกต้องนี้รวมไปถึงความเป็น ระเบียบเรียบร้อยของบ้านเรือน เครื่องใช้ไม้สอยก็ต้องมีลักษณะถูกต้อง คิดดูเอาเองก็แล้วกันว่าเมื่อ สิ่งแวดล้อมรอบข้างมีความเป็นระเบียบเรียบร้อย สะอาดเกลี้ยงเกลา น่าทัศนา สภาพจิตช่วงนั้นจะ เป็นอย่างไร ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าเมื่อมีความถูกต้องสิ่งที่จะเกิดตามมาก็คือความพอใจ “ความพอใจนั้นแหละคือความอึด”^{๒๕๑}จิตที่อึดนั้นแหละคือนิพพาน อึดชั่วคราวหรืออึดสูงสุด ส่วนการ ที่จะมึลักษณะจิตใจอย่างนี้ได้ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าจะต้องมองเห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตาเสียก่อนเป็นด่านแรก ปัญญาในการมองเห็นในเรื่องไตรลักษณ์นั้นแหละจะนำไปสู่นิพพาน

ความอึดที่ไม่ต้องกิน อึดที่ไม่ต้องกินนั้นแหละคืออึดจริง อึดที่ต้องกินนั้นมันอึดหลอกๆ มัน อึดเรื่องทางวัตถุ อึดโดยไม่ต้องกินอึดโดยไม่ต้องอยากนั้นแหละคือความอึดที่แท้จริง อึดโดยไม่ต้อง กินก็คือมีความถูกต้อง จิตรู้สึกว่าถูกต้องจะเรียกว่าจิตมั่นกินความรู้สึกว่าถูกต้องก็ได้ เหมือนกัน จิตมั่นได้กินความรู้สึกว่าเรากำลังมีความถูกต้องมันก็อึด อึดขั้นสูงสุดนั้นมันอึดโดยที่

^{๒๔๙} พุทธทาสภิกขุ, *อติมมยตาประทีป*, หน้า ๒๓๒.

^{๒๕๐} พุทธทาสภิกขุ, *โอसारตัพพธรรม*, หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

^{๒๕๑} พุทธทาสภิกขุ, *อติมมยตาประทีป*, หน้า ๒๓๗.

ไม่หิว... จิตที่ไม่หิวกลายเป็นอิมที่สุคนั้นแหละความหมายของนิพพาน ถ้าเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแล้วมันจะไม่หิว ไม่อยากอะไรมันก็จะอิมถึงที่สุด อิมเพราะไม่หิวเป็นจุดสูงสุดของการพัฒนาจิตใจของมนุษย์ขึ้นไปจนถึงระดับที่ว่ามันอิมอยู่ตลอดเวลาแหละ ไม่หิวในทางฝ่ายจิตใจจะเป็นอย่างนี้ได้ก็ต้องมีอะไรมาทำให้ไม่รู้สึกหิว ความเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้นแหละจะทำให้ไม่รู้สึกหิวในอะไรแม้แต่นิดเดียวจึงอิมอยู่เสมอ^{๒๕๒}

อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้นว่า ความคิดที่ว่าทุกสรรพสิ่งไม่เปลี่ยนแปลง หยดนิ่ง ภาวะเช่นนี้มีจริงอยู่แต่เฉพาะในความคิดเท่านั้นแต่ไม่จริงในระดับปรมาตม การยึดมั่นถือมั่นอยู่ในความเป็นอนิจจตา จึงทำให้เกิดอาการที่เรียกว่าทุกข์หรือทุกข์ตาคือสภาพที่ทุกข์เกิดขึ้น เป็นไปไม่ได้เลยที่ปุถุชนอยู่กับสิ่งที่ไม่เที่ยงแล้วจะไม่เป็นทุกข์ ทุกข์เกิดขึ้นเพราะการยึดมั่นถือมั่น ยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งนั้นมีทุกข์รออยู่ให้เราได้สัมผัส ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำว่า “อนิจจตามันกัดเอา” เปรียบเสมือนกับกระแสธารที่ไหลเชี่ยว ย่อมพัดพาเอาสิ่งที่อยู่ในกระแสน้ำนั้นไปด้วยฉะนั้น ความทุกข์ก็เช่นกันเป็นกระแสไหลเรื่อยของอนิจจตามันจึงพัดพาไปสู่ทุกข์ ดังนั้นลักษณะที่เป็นทุกข์ตามิใช่ว่าอยู่ดีๆ ทุกข์จะเกิดขึ้นแต่ต้องมีเหตุปัจจัยนั้นหมายความว่าทุกข์ตาเป็นกระแสไหลเรื่อยของอนิจจตา อาการที่ไม่มีอำนาจอะไรสามารถจะมาต้านทานสภาวะที่เป็นอนิจจตาและทุกข์ตาได้นั้นเองเรียกว่าความที่ไม่มีอัตตาคือตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวร มันคงยังยืนอยู่อย่างนั้น เรียกสภาวะอย่างนี้ว่าความเป็นอนัตตา อัตตามีอยู่ในความยึดถือเท่านั้นแต่ในการสื่อสารระหว่างกันก็มีความจำเป็นที่ต้องพูดออกไปอย่างเป็นอัตตา แม้พระพุทธองค์เมื่อจะสั่งสอนพระสาวกก็ตรัสในลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน อย่างในอรรถที่ปสูตร สังกุตตนิคาย ชันธวารวรรคที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่งอย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง จงมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย”^{๒๕๓} มีตนเป็นที่พึ่ง ตนในที่นี้มีใช่อัตตาเป็นอัตตาที่มีใช่อัตตา ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ความคิดที่แบ่งแยกออกเป็นสองพวก พวกหนึ่งถือว่าสิ่งทั้งปวงมี (สพพ อตถิ) อีกพวกถือว่าสิ่งทั้งปวงไม่มี (สพพ นตถิ) แต่พระพุทธศาสนาไม่ได้มองอย่างนั้น สรรพสิ่งมันแล้วแต่เหตุปัจจัย ปรากฏการณ์ทั้งหลายเป็นเพียงกระบวนการของเหตุปัจจัยที่อิงอาศัยสัมพันธ์กันอยู่

ความคิดที่ไม่สุดโต่งไปในทางอัตติตาและนัตติตา เห็นทุกสรรพสิ่งเป็นเพียงกระแสที่ไหลไปตามเหตุปัจจัยที่ส่งต่อกันมาเป็นเกลียวคลื่นเท่านั้น การเห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฐิ ในกัจจานโคตรสูตร พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ที่สุดอย่างที่ ๑ นี้คือสิ่งทั้งปวงมีอยู่ ที่สุดอย่างที่ ๒ นี้คือสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุดทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้”^{๒๕๔} พระพุทธศาสนาจึงไม่เป็นทั้งสัสสตทิฐิและนัตถิกทิฐิ แต่เป็นสัมมาทิฐิที่อยู่ตรงกลาง

^{๒๕๒} พุทธทาสภิกขุ, *อติมมตาปริทีป*, หน้า ๒๓๗-๒๓๘.

^{๒๕๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๓/๕๙.

^{๒๕๔} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๕.

ระหว่างทั้งสองแนวคิด ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายอีกว่า อันที่จริงตัวตนมิใช่ว่าจะไม่มีเอาเสียเลย ตัวตนมีแต่มีอยู่ในความรู้สึกนึกคิดว่ามีตัวตน แต่ตัวตนที่มีความรู้สึกอยู่ในจิตใจว่ามีตัวตนมันมิใช่ตัวตนจึงเรียกว่าอนัตตา หากใครยังมีความคิดว่ามีอะไรที่เป็นอัตตาอยู่จงดูเสียใหม่แล้วจะเห็นว่ามันไม่ใช่อัตตา แต่มันเป็นอนัตตา แต่ในการสื่อสารมีความจำเป็นที่จะต้องพูดอย่างที่มีอัตตา “ไม่เป็นอัตตา ไม่มีอัตตา ไม่มีอัตตาหรือว่าไม่มีอัตตา แต่ว่ามีอัตตาซึ่งมิใช่อัตตานั้นแหละพุทธศาสนา มีอัตตาซึ่งมิใช่อัตตานั้นแหละเป็นอนัตตาเรียกว่าอนัตตา”^{๒๕๕} ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

ทิวฏฐิโงฝ่ายซ้ายเป็นสัสสตทิวฏฐิถึอว่ามีตัวตน มีตัวตน ทิวฏฐิโงฝ่ายขวามันก็ถึอว่าไม่มีอะไรเลย เป็นนัตถิกทิวฏฐิ นี้มันสุดโต่งสองข้าง มีตัวตน มีตัวตนเต็มที่เป็นสัสสตทิวฏฐิ ไม่มีอะไรเลย เป็นนัตถิกทิวฏฐิ อันนี้เป็นความโง่พอๆ กัน ถ้าอยู่ตรงกลางมันมีตัวตน มีตัวตนแต่ว่ามีใช้ตัวตน มีตัวตนที่มีใช้ตัวตน อะไรๆ ที่จิตใจรู้สึกว่าเป็นตัวตนนั้น คอยดูให้ตัวมันมิใช่ตัวตน อย่างนี้เป็นสัมมาทิวฏฐิเรียกว่าอนัตตา อนัตตาแปลว่าไม่ใช่ตัวตน ตัวตนที่มีความรู้สึกอยู่ในใจว่าตัวตนนั้นมันมิใช่ตัวตน มันจึงเรียกว่าอนัตตาไม่ใช่ว่าจะไม่มีอะไรเสียเลย อัตตามันก็มีตามความรู้สึกของคนตามธรรมดา ใครรู้สึกว่าจะอะไรเป็นอัตตาก็จงดูเสียใหม่ว่ามันไม่ใช่อัตตา มันเป็นอนัตตา แต่มนุษย์ก็ต้องพูดอย่างเป็นอัตตา เพราะไม่รู้จะพูดอย่างไร แม้พระพุทเจ้าก็ตรัสที่เป็นอัตตาก็ไว้เยอะไปหมดเหมือนกัน^{๒๕๖}

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าเรื่องกรรมกับอนัตตาเป็นเรื่องลึกซึ้งเข้าใจยาก เรื่องกรรมกับอนัตตานี้บางคนตั้งคำถามว่าหากทุกอย่างเป็นอนัตตาไปเสียหมดแล้วจะอธิบายเรื่องกรรมได้อย่างไร? กรรมกับหลักอนัตตาขัดแย้งกันหรือไม่ การไปเกิดเป็นเทวดา เปเรต เป็นต้น ใครเป็นผู้ไปเกิด ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า อนัตตามีหลักอยู่ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา บุญบาป สุขทุกข์ ดีชั่ว ล้วนเป็นอนัตตา แม้กระทั่งนิพพานก็เป็นอนัตตา แต่ถึงกระนั้นกรรมก็สามารถให้ผลได้ทั้งที่เป็นอนัตตา สรรพสิ่งไม่มีสิ่งใดนอกจากการไหลเรื่อยไปตามเหตุปัจจัย คนกับการไหลเวียนไปในสังสารวัฏฏ์และการกระทำกรรมของคนจึงเป็นเพียงสิ่งสมมุติ แท้ที่จริงเป็นเพียงการไหลเรื่อยไปตามเหตุปัจจัยที่ส่งผลต่อกันเป็นเกลียวคลื่นเท่านั้นเอง ทุกสิ่งไม่มีอยู่จริงจะมีก็แต่เกลียวที่หมุนไปตามเหตุปัจจัยเท่านั้น เกลียวที่ไหลไปนั่นเองที่นำมาสู่การยึดถือว่าเป็นตัวตน “กรรมหรือผลกรรมเป็นเพียงอาการหนึ่งๆ แห่งอาการทั้งหลายทั้งสิ้นของธรรมชาติล้วนๆ ที่หมุนไปเป็นเกลียว”^{๒๕๗} ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายเรื่องกรรมกับอนัตตาไว้ดังนี้

ถ้าถามว่า กรรมเป็นอนัตตาแล้ว ทำไมจึงเกิดผลหรือให้เกิดผลขึ้นได้เล่า ข้อนี้เป็นกฎธรรมดาทั่วไปไม่ว่าการเคลื่อนไหวของอะไรคือทั้งฝ่ายรูปและฝ่ายจิต เมื่อมีการเคลื่อนไหวย่อมมีผล

^{๒๕๕} พุทธทาสภิกขุ, *อติมมยตาปริทีป*, หน้า ๑๕๙.

^{๒๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

^{๒๕๗} พุทธทาสภิกขุ, *เขียนมาตอบไป*, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๗๒-๗๓.

สะท้อน (reaction) ถ้าเป็นฝ่ายจิตซึ่งหมายถึงสิ่งที่มีความคิดและเจตนาผลกระทบส่วนมากย่อมให้เกิดความเป็นผลที่บ่อเกิดคือ action ของมันนั่นเอง แต่ว่าการเคลื่อนไหวนั้นก็ตีผลกระทบนั้นก็ตีล้วนเป็นอนัตตา เพราะฉะนั้นกรรมจึงให้ผลได้ทั้งที่เป็นอนัตตา... เป็นอนัตตา คือไร้ตัวมันเอง มีแต่ความไหลไปตามเหตุปัจจัย แต่มันได้ยึดถือเอาความไหลไม่ขาดสาย จนสำคัญเป็นตัวเดียนั้นแหละเป็นตน แล้วยังถือว่าเป็นตัวตนยืดยาวไปถึงการเคลื่อนไหวและผลกระทบตามอำนาจแห่งเหตุซึ่งจะมีต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด ว่าเป็นของๆ มันอีกด้วย เพราะเหตุนี้เองมันจึงมีความรู้สึกว่าตัวตนหรือมีตัวตนได้ทั้งๆ ที่มันทั้งปวงนั้นเป็นอนัตตาอยู่ในตัวมันเอง เพราะกรรมให้ผลทั้งที่มันเป็นอนัตตาและเพราะมูลเหตุคือความหลงของมนุษย์อาจยึดถือตัวเองว่าตัวตนได้ ทั้งที่ตัวความหลงนั้นกับทั้งสิ่งที่มันยึดถือก็ล้วนแต่เป็นอนัตตาด้วยกัน กรรมกับอนัตตาจึงไม่ขวางกันเลย จะมีความสำคัญคิดว่าขวางกันได้บ้างก็ต่อเมื่อไม่มองเห็นความเป็นอนัตตาของกรรมเท่านั้น คือเข้าใจกรรมอย่างสมมติ แต่ไปเข้าใจอนัตตาอย่างความจริง เมื่อใดเข้าใจทั้งกรรมและอนัตตาในด้านความจริงแท้ (ultimate truth) ด้วยกันทั้งสองแล้วจะเห็นว่าไม่ขวางกันเลย^{๒๕๘}

พระพุทธศาสนา mong สรรพสิ่งว่าเป็นเพียงกระแสของเหตุปัจจัยสัมพันธ์ การเห็นด้วยปัญญาอย่างตลอดสายว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา การเห็นความจริงอย่างตลอดสายจะทำให้เห็นเป็นครั้งสุดท้ายว่าโลกนี้มันก็แค่นั้น สิ่งที่มีมองเห็นว่าเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้สมบูรณ์เอาเข้าจริงมันก็แค่ปรากฏการณ์ของธรรมชาติที่ดำรงอยู่ในกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา เพราะทุกสิ่งต้องเป็นไปตามกฎของอิทัปปัจจยตามันจึงว่าง อิทัปปัจจยตานั้นแหละเป็นลักษณะของความว่าง ว่างจากตัวตนซึ่งเป็นความว่างสูงสุด เพราะไม่มีสิ่งใดจะมาควบคุมให้เป็นไปตามความต้องการได้ สิ่งที่จะควบคุมได้มีเพียงอย่างเดียวเท่านั้นคืออิทัปปัจจยตามันจึงเป็นสุญญตา เมื่อเห็นว่าทุกอย่างว่างก็จะเห็นความเป็นเช่นนั้นเองคือเห็นตถตา (ตถตา) ส่วนการเห็นอนิจจตาทุกขตา และอนัตตตามาตามลำดับจนถึงที่สุดแห่งการเห็นว่าทุกสรรพสิ่งว่างจากตัวตน จะทำให้เกิดการเห็นอันสุดท้ายเรียกว่าตถตาเช่นกันคือเห็นว่า “โลกนี้ เทวโลก พรหมโลก โลกไหนก็ตามใจมันก็เท่านั้นเองแหละเท่านั้นเองแหละ พุดหยาบคายก็ว่าแค่นั้นเองกูไม่บ้ากับมึง นี่เรียกว่ารวมอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเข้ามาเป็นคำพูดคำเดียวกันว่าตถตาเช่นนั้นเอง”^{๒๕๙} อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตาสรุปลงได้คำเดียวว่าตถตาเช่นนั้นเอง ส่วนการพัฒนาชีวิตด้วยหลักไตรลักษณ์มีผลสูงสุดคือการเป็นอตัมมโยคือการเป็นพระอรหันต์ การมีอตัมมยตาถึงที่สุดส่งผลคือการเป็นอตัมมโย วิวัฒนาการของชีวิตมนุษย์ก็หยุดนิ่งสิ้นสุดลงเพียงแค่นี้ สิ้นภพสิ้นชาติสิ้นสุดแห่งสังสารวัฏฏ์และรอคอยเวลาที่จะดับขั้นนี้เท่านั้นเอง

^{๒๕๘} พุทธศาสนิกฯ, เขียนมาตอบไป, หน้า ๕๖-๕๗.

^{๒๕๙} พุทธศาสนิกฯ, อตัมมยตาประทับใจ, หน้า ๒๔๓.

๓.๓.๒.๒ อิทปปัจจยตา

หลักพุทธธรรมที่ชื่อว่าอิทปปัจจยตาและปฏิจจสมุปปาทมีความสำคัญอย่างไรนั้น หากพิจารณาตามเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกจะเห็นความสำคัญของหลักธรรมทั้งสองได้ไม่ยาก หลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ใหม่ๆ ขณะที่นั่งอยู่ใต้ต้นอชปาลนิโครธในสัปดาห์ที่ ๕ ความคิดหนึ่งได้เกิดขึ้นกับพระองค์เองว่า ธรรมที่ได้ตรัสรู้นี้เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง เป็นสิ่งที่ทวนกระแสของโลก (ปฏิโสดคามิ) สงบประณีต รู้เห็นได้ยาก อยู่เหนือขอบเขตแห่งการคิดคำนวณตรึงตรองด้วยเหตุผล (แต่ไม่ห้ามว่าไม่ให้คิด) ยิ่งโดยเฉพาะปุถุชนผู้ที่ยังเพลิดเพลินอาลัยอยู่ในกามคุณ ๕ ยากที่จะรู้อธรรมนี้ได้ ธรรมนี้ได้แก่หลักอิทปปัจจยตาและหลักปฏิจจสมุปปาทซึ่งรวมถึงการสงบแห่งสังขารทั้งปวง การสลัดอุปธิ ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธและนิพพานด้วย ดังพุทธพจน์ที่ตรัสถึงสถานะของหลักธรรมนี้ไว้ว่า “ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยากกล่าวคือหลักอิทปปัจจยตา หลักปฏิจจสมุปปาท ถึงแม้ฐานะอันนี้ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยากนักกล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน”^{๒๖๐} พุทธพจน์ที่ตรัสยาวติดต่อกันไปอย่างนี้มีความหมายอย่างเดียวกันคือนิพพาน ดังนั้น เนื้อหาในพระวินัยปิฎกช่วงนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่าเรื่องที่เห็นได้ยากที่สุดมีอยู่สองเรื่องคือ อิทปปัจจยตาปฏิจจสมุปปาทและนิพพาน ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสจารย์อรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่แห่งพระพุทธศาสนาเถรวาท เมื่อจะสังวรณ์นาหลักพุทธธรรมดังกล่าวก็ยอมรับว่าหลักปฏิจจสมุปปาทเรื่องนี้อธิบายยากแต่ก็ต้องอธิบาย“โดยปกติ อรรถสังวรณ์นาแห่งปฏิจจสมุปปาทก็ทำยากอยู่แล้ว ดังโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ธรรม ๔ ประการคือสัจยะ สัตวะ ปฏิสนธิ และปัจจยการนี้แหละเป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะแสดงด้วย”^{๒๖๑}

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าอิทปปัจจยตาเป็นชื่อย่อของหลักปฏิจจสมุปปาท หากเรียกชื่อเต็มก็ได้ว่า “อิทปปัจจยตาปฏิจจสมุปปาโท” บาลีเดิมในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกใช้คำว่า “พุทฺทสฺ อิทฺ ฐานํ ยทิตฺ อิทปปัจจยตาปฏิจจสมุปปาโท”^{๒๖๒} แต่เมื่อว่าโดยใจความสำคัญก็มีอย่างเดียวกัน“คือแสดงกระแสแห่งปัจจย และสิ่งที่เกิดตามปัจจยเป็นสายยืดยาวไปเท่านั้น ถ้าเป็นเรื่องทุกข์โดยตรงก็เรียกเต็มว่าอิทปปัจจยตาปฏิจจสมุปปาโท”^{๒๖๓} อันที่จริงหลักอิทปปัจจยตาพระพุทธองค์ได้ยกขึ้นมาพิจารณาตั้งแต่สัปดาห์แรกของการตรัสรู้เสียด้วยซ้ำและชักซ้อมเรื่องนี้อยู่ตลอดราตรีทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม (อนุโลมปฏิจจสมุปปาท,ปฏิโลมปฏิจจสมุปปาท) เริ่มตั้งแต่ปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยามทั้งฝ่ายสมุทวารและนิโรธวาร กล่าวถึงที่สุดแล้วหลักอิทปปัจจยตาเป็นเรื่องที่พระพุทธองค์ได้พยายามศึกษาค้นคว้ามาก่อนที่จะตรัสรู้เสียด้วยซ้ำ ในคัมภีร์สรีกัพิจารณาถึงเรื่องนี้และ

^{๒๖๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๑๑.

^{๒๖๑} วิสุทธิ. (ไทย) ๕๘๑/๘๔๘.

^{๒๖๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๗/๗.

^{๒๖๓} พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, หน้า (๒๕).

เมื่อได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นที่เรียบร้อยแล้วในสัปดาห์แรกก็นั่งพิจารณาเรื่องอิทัปปัจจยตา
 อยู่อีก ๗ วัน ส่วนในสัปดาห์ที่ ๕ เพียงแค่กลับมาใคร่ครวญถึงเรื่องนี้ใหม่อีกครั้งว่าธรรมนี้ยากเกินกว่า
 ที่ปุถุชนจะรู้ตามได้ ถึงกับท้อพระทัยคิดจะไม่นำมาเปิดเผยสั่งสอนแก่เวไนยสัตว์เสียด้วยซ้ำไปแต่
 สุดท้ายก็เปลี่ยนใจ นี่เป็นช่วงหนึ่งของความคิดของพระพุทธองค์เกี่ยวกับสิ่งที่ได้ค้นพบ และอีก
 เหตุการณ์หนึ่งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ ครั้งหนึ่งเมื่อพระพุทธองค์ประทับอยู่ที่แคว้นกुरु ฌ นิคมของชาวกुरु
 ชื่อกัมมาสทัมมะ พระอานนทักล่าวะพระพุทธองค์ว่าปฏิจสมุปบาทแม้เป็นธรรมที่ลึกซึ้งก็จริง
 แต่ดูเหมือนจะเป็นธรรมที่ง่าย ๆ สำหรับตนเอง พระพุทธองค์ตรัสห้ามไม่ให้คิดอย่างนั้นแล้วตรัสว่า
 “อานนท อย่าพูดอย่างนั้น ปฏิจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ไม่เข้าใจไม่
 บรรลุธรรมนี้ หมูสัตว์จึงยุ่งเหมือนขอดด้ายของช่างทอ เป็นปมยุ่งยุ่งเหมือนกระจุกด้าย เหมือนหญ้า
 มุงกระต่ายและหญ้าปล้อง ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุกติ วินิบาต สงสาร”^{๒๖๔} ดูเหมือนว่าอรรถกถาจะรู้
 พุทธประสงค์ที่พระพุทธองค์ตรัสอย่างนั้นกะพระอานนทจึงไขความอธิบายเนื้อหาช่วงนี้ว่า “ฟังกล่าวว่
 ง่ายสำหรับพระอานนทเถระผู้เข้าถึงญาณ (มีปัญญามาก) แต่ไม่ฟังกล่าวว่าง่ายสำหรับภิกษุแม่เหล่าอื่น
 พระผู้มีพระภาคตรัสว่าอานนทเธออย่างกล่าวอย่างนี้ (มา เหว อานนท อวจ) ทรงหมายเอาข้อความนี้
 แล”^{๒๖๕} นี่คือลักษณะของคนที่ไม่เห็นอิทัปปัจจยตาปฏิจสมุปบาทจะมีลักษณะอาการเหมือนกับ
 ขอดด้าย หญ้ามุญชะ และหญ้าปัพพะที่ประสานพันกันยุ่งหาต้นสายปลายทางไม่ถูก หาทางออก
 ไม่ได้ ส่วนคนที่เข้าใจหลักอิทัปปัจจยตาจะเป็นคนที่มีเหตุผลสามารถคิดใคร่ครวญในสิ่งที่ลึกซึ้งได้
 จนถึงขนาดที่จะทำตนเองให้หลุดพ้นออกไปจากสังสารวัฏก็ได้ ในพหุชาดกสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า
 “อานนท เพราะภิกษุเป็นผู้ฉลาดในชาติ ฉลาดในอายตนะ ฉลาดในปฏิจสมุปบาท และฉลาดในฐานะ
 และอฐานะ อานนทด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้นแล จึงควรเรียกว่าภิกษุผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญาเครื่อง
 ไตร่ตรอง”^{๒๖๖}

ในอุปัสสุตติสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค พระไตรปิฎกได้บันทึกเหตุการณ์สำคัญ
 เกี่ยวกับหลักอิทัปปัจจยตาไว้ว่า บางครั้งเมื่อพระพุทธองค์ประทับอยู่ตามลำพังผู้เดียวในสถานที่สงบ
 วิเวกทรงนำหลักอิทัปปัจจยตามาสายากกลับไปกลับมาก็มีเช่นกัน หรือจะเรียกว่าพิมพ์อยู่ที่พระองค์
 เดียวกันน่าจะได้ แต่ขณะที่พระพุทธองค์กำลังสาธยายหลักอิทัปปัจจยตาอยู่เพียงลำพัง บังเอิญว่ามีภิกษุ
 รูปหนึ่งยืนแอบฟังการสาธยายของพระพุทธองค์อยู่ พระพุทธองค์เหลือบไปเห็นเข้าพอดีจึงถามภิกษุ
 รูปนั้นว่าเธอได้ฟังธรรมบรรยายนี้หรือไม่ ภิกษุรูปนั้นตอบว่าได้ฟังจึงตรัสกับภิกษุรูปนั้นว่า “ภิกษุ เธอ
 จงศึกษาธรรมบรรยายนี้ เธอจงเล่าเรียนธรรมบรรยายนี้ เธอจงทรงจำธรรมบรรยายนี้ไว้เถิด เพราะว่า

^{๒๖๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๓๓.

^{๒๖๕} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๖๑/๑๓๕.

^{๒๖๖} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๔/๑๖๑.

ธรรมบรรยายนี้ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์”^{๒๖๗} คำว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ (อาทิพรหมจรรย์โกติ) มีความหมายว่าหากต้องการทางแห่งการดำเนินชีวิตที่ประเสริฐก็ต้องเริ่มต้นศึกษาหลักอิทัปปัจจยตาว่าเป็นอย่างไร สัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างไร และในที่สุดตัวพรหมจรรย์จะตั้งขึ้น ส่วนในญาคติสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคก็มีเนื้อหาเช่นเดียวกันกับอุปัสดิสูตรคือพระพุทธองค์พิมพ์สารายถึงหลักอิทัปปัจจยตาอยู่ตามลำพัง ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้ว่าการนำหลักอิทัปปัจจยตามาสารายอย่างนี้คล้ายกับนำมาท่องเพื่อกันลืมหรือเหมือนกับการฮัมเพลงที่ชื่นชอบของคนทั่วไป “คล้ายกะว่าทรงกลัวว่าจะลืม เหมือนที่เด็กท่องสูตรคูณ หรือมีฉะนั้นก็คล้ายเพลงที่ถูกใจก็มักจะหลุดจากริมฝีปากขึ้นมาเองอยู่เสมอๆ ขอให้ทุกคนตระหนักถึงค่าของเรื่องอิทัปปัจจยตาเรื่องเดียวนี้เพราะเรื่องอื่นไม่เคยปรากฏว่าทรงนำมาสารายเล่นดังเรื่องนี้”^{๒๖๘} เหตุการณ์สำคัญนี้ปรากฏอยู่ในอุปัสดิสูตรและญาคติสูตร นี่เป็นลักษณะพิเศษอย่างหนึ่งของหลักอิทัปปัจจยตาที่เกิดขึ้นกับพระพุทธองค์เอง ส่วนในมหาหัตถิปโทปมสูตรตรัสชื่อว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจนูปบาทผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจนูปบาท”^{๒๖๙} นี้แหละความสำคัญของหลักอิทัปปัจจยตาอย่างที่กล่าวแล้วข้างต้นว่าคำว่าอิทัปปัจจยตานี้เป็นคำย่อของปฏิจจนูปบาท หลักอิทัปปัจจยตาหรือหลักปฏิจจนูปบาทมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า “อริยญาธรรม” ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในปฐมภเวรูปสันตสูตรสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ที่ตรัสแนะนำให้อริยสาวกได้มนสิการโดยแยกคายซึ่งปฏิจจนูปบาททั้งฝ่ายสมุทวารและนิโรธวารมาโดยลำดับและตรัสสรุปไว้ในช่วงท้ายว่า “อริยสาวกนั้นเห็นแจ้งแทงตลอดอริยญาธรรมด้วยปัญญา เป็นอย่างนี้แล”^{๒๗๐} แม้หลักอิทัปปัจจยตาจะเป็นชื่อย่อของปฏิจจนูปบาทและสามารถใช้แทนกันได้ แต่ในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุคำทั้งสองใช้ในลักษณะที่แตกต่างกันแต่ถึงกระนั้นก็ได้หมายความว่าทั้งสองคำนี้จะใช้แทนกันไม่ได้เลย

อิทัปปัจจยตานั่นก็คือปฏิจจนูปบาท; หรือปฏิจจนูปบาทก็คืออิทัปปัจจยตา แต่เมื่อกกล่าวโดยตัวหนังสือแล้ว คำว่าอิทัปปัจจยตากินความกว้างกว่าหรือความหมายกว้างกว่าปฏิจจนูปบาทปฏิจจนูปบาทตามสูตรที่ได้ตรัสไว้โดยตรงนั้นเป็นเรื่องอาศัยกันเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ และความดับไปแห่งกองทุกข์ที่มีอยู่ในจิตใจของคนเราโดยเฉพาะเท่านั้น แต่คำว่าอิทัปปัจจยตานั่นกินความกว้าง หมายความว่าไม่ยกเว้นอะไรเลยในบรรดาสิ่งที่เป็นสังขตธรรมทั้งหลาย จะเป็นรูปธรรมก็ดี นามธรรมก็ดี ภายนอกก็ดี ภายในก็ดี หยาบละเอียดก็ดี อะไรดังนี้ เป็นต้น ล้วนแต่เนื่องอยู่ด้วยกฎเกณฑ์ของสิ่งที่เรียกว่าอิทัปปัจจยตา ถ้าจะพูดกันโดยสรุปให้เป็นประเภทใหญ่ๆ แล้วก็จะได้เป็น ๓ ประเภท อิทัปปัจจยตาของสิ่งที่เป็นเหตุนี้ อย่างหนึ่ง อิทัปปัจจยตาของสิ่งที่เป็น

^{๒๖๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๓/๑๒๗.

^{๒๖๘} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า (๒๗).

^{๒๖๙} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๒๗๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๔/๕๔๕.

เป็นผลนี้อีกอย่างหนึ่ง และอิทัปปัจจยตาของปัจจยการ คืออาการที่เนื่องกันระหว่างเหตุกับผล นี้ก็อีกอย่างหนึ่ง อย่างแรกอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นเหตุนั้นก็ให้แก่สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยทั้งหลาย มีขึ้นมาและเป็นไปได้ตามกฎเกณฑ์อันนี้ อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นผลนั้นก็คือสิ่งที่เรียกว่าปฏิจจสมุปปັນนธรรมหมายถึงสิ่งที่เป็นผล ธรรมที่เป็นผลอันเกิดขึ้นแล้วเพราะอาศัยกันและกัน อิทัปปัจจยตาแห่งปัจจยการนั้นไม่มุ่งถึงเหตุหรือผล แต่มุ่งถึงความสัมพันธ์กันระหว่างเหตุกับผลหรืออาการที่เหตุทำให้เกิดผล ในลักษณะนี้ก็คือตัวปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง ปัจจัยนั้นอย่างหนึ่ง ปฏิจจสมุปปັນนธรรมนั้นก็อย่างหนึ่ง ปฏิจจสมุปบาทนั้นก็อีกอย่างหนึ่ง รวมเป็น ๓ อย่าง อย่างนี้^{๒๗๑}

อีกคำหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับหลักอิทัปปัจจยตาคือคำว่า “ปฏิจจสมุปปັນนธรรม” อริยาสังขาร วิญญาน จนถึงชาติ แต่ละคำเรียกว่าปฏิจจสมุปปັນนธรรมหรือที่เป็นเหตุเรียกว่าปัจจัย ส่วนตัวผลเรียกว่าปฏิจจสมุปปັນนธรรม คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า “ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลายพึงทราบว่าเป็นปฏิจจสมุปบาท ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้นๆ พึงทราบว่าเป็นปฏิจจสมุปปັນนธรรม”^{๒๗๒} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวสรุปเกี่ยวกับหลักอิทัปปัจจยตาและหลักปฏิจจสมุปบาทไว้อีกว่า “สิ่งที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาทนั้นแลถึงอาการที่สิ่งหนึ่งปรุงแต่งสิ่งหนึ่งให้เกิดขึ้น สิ่งหนึ่งปรุงแต่งสิ่งหนึ่งให้เกิดขึ้น ตามกฎของอิทัปปัจจยตาว่าเมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น”^{๒๗๓} ส่วนความหมายที่ว่าหลักอิทัปปัจจยตาดูหมายถึงอะไร เราจะรู้ความหมายของคำนี้ได้ก็โดยอาศัยพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในพระสูตรต่างๆ อย่างเช่นในทสพลสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคที่ตรัสว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป”^{๒๗๔} หรือในปัจจยสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคที่ตรัสว่า “ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้บรรลุลแล้วจึงบอกแสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย”^{๒๗๕} อธิบายว่า “คำว่าความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้ (อิทัปปัจจยตา) ได้แก่ ปัจจัยแห่งขราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้ชื่อว่าอิทัปปัจจย อิทัปปัจจยนั้นแลชื่อว่าอิทัปปัจจยตา”^{๒๗๖} วัลโปละ ราหุล เรียกลักษณะอาการที่สรรพสิ่งต่างอิงอาศัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอยู่อย่างนี้ว่านี่คือทฤษฎีสัมพันธภาพในพระพุทธศาสนา (the Buddhist theory of relativity) “ไม่สิ่งใดในโลกที่สมบูรณ์เด็ดขาด ทุกสิ่งทุก

^{๒๗๑} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๒๗๖-๒๗๗.

^{๒๗๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๕๗๑/๘๔๐.

^{๒๗๓} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๗๕.

^{๒๗๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘.

^{๒๗๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

^{๒๗๖} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๒๐/๖๒.

อย่างเป็นทางการตามเหตุปัจจัย ล้วนสัมพันธ์และอิงอาศัยซึ่งกันและกันนี่คือทฤษฎีสัมพันธภาพในพระพุทธศาสนา”^{๒๗๗} ส่วนการให้ความหมายโดยท่านพุทธทาสภิกขุก็ไม่ได้แตกต่างจากพุทธพจน์ข้างต้นมากนักทั้งยังอธิบายอีกว่าอิทัปปัจจยตามีความหมายครอบคลุมถึงทุกสรรพสิ่งทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตอย่างก้อนหิน ต้นไม้ (ท่านพุทธทาสภิกขุเห็นว่าต้นไม้ก็มีชีวิตจิตใจ มีความรู้สึกคิดนึกมีวิญญาณ มีความรู้สึกรัก โกรธ เกลียด ระวังภัย รู้สึกกลัว แต่มันมีอยู่ในระดับที่น้อยมากจนแทบมองไม่เห็น) ท่านให้คำนิยามหลักอิทัปปัจจยตาไว้ว่า “เมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย, สิ่งนี้ๆ ย่อมเกิดขึ้น”^{๒๗๘} นี่เป็นความหมายอย่างสั้นส่วนความหมายที่เต็มสมบูรณ์มีว่า “เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้ย่อมมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมเกิดขึ้น; เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี; เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้ย่อมดับไป”^{๒๗๙}

เพราะพระพุทธศาสนามีคำสอนที่ว่าไม่มีสิ่งใดจะปลื้มตัวอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่ทุกสิ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อิงอาศัยสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันและกัน ดังนั้น การจะบอกว่ามีปฐมเหตุหรือมูลการณ์ (the first cause) จึงเป็นเรื่องที่พระพุทธศาสนาไม่เห็นด้วยเพราะเมื่อสืบสาวไปแล้วก็ไม่พบปฐมเหตุอย่างที่ว่านั้น แต่จะพบในลักษณะที่เป็นปัจจัยการคืออาการที่เป็นปัจจัยของกันและกันอย่างนี้อยู่เสมอจึงไม่มีสิ่งใดที่จะอุบัติขึ้นมาจากความว่างเปล่า สมภาร พรหมทาจึงกล่าวว่า “โลกนี้จะมีไม่ได้ถ้าไม่มีวัตถุที่จะมารวมตัวกันกลายเป็นโลกแล้ววัตถุที่ว่านั้นมาจากไหน ปัญหานี้เป็นปัญหาที่ไม่รู้จัก ไม่ว่าเราจะสืบสาวไปถึงสิ่งใด เรายังสามารถตั้งคำถามได้ว่าสิ่งนั้นเป็นผลผลิตของอะไรได้เรื่อยไป ไม่ว่าเราจะสืบสาวหาที่มาของสิ่งใดในจักรวาลนี้เราจะพบปัญหาที่ว่านี้เสมอ”^{๒๘๐} องค์ทะไลลามะอธิบายว่า การมีอยู่ของสิ่งสิ่งหนึ่งหรือการที่สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยอีกสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย นั้นหมายความว่าไม่มีธรรมชาติที่เป็นเอกเทศจากปรากฏการณ์อื่นๆ และแสดงให้เห็นถึงความไร้แก่นสารที่เป็นเอกเทศในตัวมันเองด้วย ท่านจึงกล่าวว่า “สิ่งใดก็ตามที่ต้องอาศัยสิ่งอื่นเกิดในความเป็นจริงแล้วสิ่งนั้นโดยจะต้องว่างเปล่าเช่นกัน”^{๒๘๑} หลักอิทัปปัจจยตาแม้จะมีลักษณะความหมายออกไปในระดับโลกุตระ แต่สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วคำนี้กินความหมายกว้างและใช้ได้กับทุกสรรพทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ไม่มีอะไรที่ไม่ใช้อิทัปปัจจยตา แม้กระทั่งการสืบพันธุ์ของมนุษย์ สัตว์เดรัจฉาน ต้นไม้ เป็นต้น ก็มีลักษณะแห่งอิทัปปัจจยตาด้วยเช่นกัน เพราะมันมีปัจจัยบางอย่างที่ต้องให้เป็นไปอย่างนั้นทำไม้ต้นไม้อิงต้องผลิดอกออกช่อไว้สำหรับสืบเชื้อสายเผ่าพันธุ์ นั่นก็เพราะว่ามันมีปัจจัยบางอย่าง

^{๒๗๗} วัลโปละ ราหุลละ, พระพุทธองค์ทรงสอนอะไร, หน้า ๗๑.

^{๒๗๘} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๓๓.

^{๒๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

^{๒๘๐} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนานิกายเซน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์, (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๕๙.

^{๒๘๑} องค์ทะไลลามะ, ปรัชญาปารมิตาหฤทัยสูตร, แปลโดย นัยนา นาควัชระ, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโคมลคีมทอง, ๒๕๕๙), หน้า ๓๕.

บังคับให้ต้นไม้ต้องทำอย่างนั้น หรือการที่ต้นไม้ต้นนั้นไม่ยอมผลิติดอกออกช่อไว้สืบเผ่าพันธุ์ นั้นก็มีได้ หมายความว่าต้นไม้จะอยู่นอกเหนือขอบเขตของหลักอิทัปปัจจยตาแต่อย่างใด อิทัปปัจจยตามีอยู่ใน สิ่งทุกอย่างทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต สากลจักรวาลนี้ไม่ใช่อะไรเลยหากเป็นปรากฏการณ์การแสดงตัวของอิทัปปัจจยตานั่นเอง

ในพระไตรปิฎกเมื่อกล่าวถึงเรื่องอริยสัจ ๔ ผู้ที่ศึกษาพระพุทธศาสนาจะคุ้นเคยกับ หลักธรรมข้อนี้ท่องจำได้ขึ้นใจว่ามีอะไรบ้าง อริยสัจ ๔ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีทั้งที่แสดงโดยย่อ เพียงข้อความสั้นๆ ก็มี ที่แสดงโดยพิสดารหรือการแสดงอริยสัจที่สมบูรณ์แบบก็มีเช่นกัน ท่านพุทธทาสภิกขุเรียกอริยสัจที่แสดงโดยพิสดารนี้ว่า “อริยสัจใหญ่” เนื้อหาในพระไตรปิฎกอธิบายว่า เมื่อพระพุทธองค์จะแสดงอริยสัจในลักษณะเช่นนี้ ก็ตรัสว่าพระองค์จะแสดงอริยสัจที่ใดๆ จะชมหรือคัดค้านไม่ได้ แล้วก็ได้แสดงอริยสัจในลักษณะของอิทัปปัจจยตาไปตลอดสาย ดังนั้น อิทัปปัจจยตา หรือปฏิเสธสมุပ္บาทกับเรื่องอริยสัจ ๔ ก็เรื่องเดียวกันนั่นเอง การแสดงอริยสัจ ๔ ในลักษณะของปฏิเสธสมุပ္บาท เรื่องทุกขอริยสัจก็จะแสดงในลักษณะทั่วไปว่าชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขะโทมนัสอุปายาส โดยสรุปคืออุปาทานชั้น ๕ เรียกว่าทุกขอริยสัจ แต่เมื่อถึงทุกขสมุทัย อริยสัจฝ่ายทำให้ทุกข์เกิดท่านจะขึ้นด้วยคำว่า “กตมถจ ภิกขเว ทุกขสมุทโย อริยสัจ? อวิชชาปจจยา สงขารา, สงขารปจจยา วิณณานิ, วิณณานปจจยา นามรูปิ ฯลฯ ชาติปจจยา ชรามรณิ โสกะปริเทเว ทุกขโทมนัสอุปายาสา สมภวานติ”^{๒๘๒} และเมื่อถึงทุกขนิโรธอริยสัจคือฝ่ายดับทุกข์จะขึ้นด้วยคำว่า “กตมถจ ภิกขเว ทุกขนิโรโธ อริยสัจ? อวิชชาเย เตว อเสสวिरาคนิโรธา สงขารนิโรโธ... ชาตินิโรธา ชรามรณิ โสกะปริเทเวทุกขโทมนัสอุปายาสา นิรุชฌนติ”^{๒๘๓} นี่ก็คือปฏิเสธสมุပ္บาทฝ่ายดับทุกข์ ส่วนทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจคือหนทางให้ถึงความดับทุกข์ ก็คืออริยอัฏฐังคิกมรรคซึ่งเป็นสัจจะหนึ่งเดียวดังที่ผู้วิจัยได้อธิบายมาแล้วในเนื้อหาที่ผ่านมา การอธิบายว่าอิทัปปัจจยตาหรือปฏิเสธสมุပ္บาท ก็คืออริยสัจใหญ่หรือที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ปฏิเสธสมุပ္บาทนั่นคือเรื่องอริยสัจสี่โดยพิสดาร”^{๒๘๔} การที่ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายอย่างนี้ท่านไม่ได้ใช้อัตนัยมาอธิบาย แต่ได้อธิบายโดยอาศัยพุทธพจน์ในติตถายตนสูตร อังคุตตรนิกาย ติกนิบาตมาเป็นหลักอ้างอิง และเพื่อป้องกันการเข้าใจที่อาจจะคลาดเคลื่อนไปได้ ผู้วิจัยขอคัดเนื้อหาในติตถายตนสูตรมาลงไว้เพื่อประกอบการพิจารณา ดังนี้

ทุกขอริยสัจ เป็นอย่างไร แม้ชาติ (ความเกิด) ก็เป็นทุกข์ แม้ชรา (ความแก่) ก็เป็นทุกข์ แม้มรณะ (ความตาย) ก็เป็นทุกข์ แม้โสกะ (ความโศก) แม้ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) ก็เป็นทุกข์ ความประสบ

^{๒๘๒} อ.ต.ก. (บาลี) ๒๐/๖๒/๑๗๒-๑๗๓.

^{๒๘๓} อ.ต.ก. (บาลี) ๒๐/๖๒/๑๗๓.

^{๒๘๔} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิเสธสมุပ္บาทจากพระโอษฐ์, หน้า (๗๓).

กับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ประราณาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นที่ทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ นี้เรียกว่าทุกขอริยสัง

ทุกขสมุทัยอริยสัง เป็นอย่างไร คือเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี...วิญญานจึงมี...นามรูปจึงมี... สฬายตนะจึงมี... ผัสสะจึงมี... เวทนาจึงมี... ตัณหาจึงมี... อุปาทานจึงมี ภพจึงมี...ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสอุปายาสจึงมี กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีความเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ นี้เรียกว่าทุกขสมุทัยอริยสัง...

ทุกขนิโรธอริยสัง เป็นอย่างไร คือเพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะสังขารจึงดับ...วิญญานจึงดับ... นามรูปจึงดับ... สฬายตนะจึงดับ... ผัสสะจึงดับ...เวทนาจึงดับ... ตัณหาจึงดับ...อุปาทานจึงดับ... ภพจึงดับ... ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสอุปายาสจึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีความดับด้วยอาการอย่างนี้เรียกว่าทุกขนิโรธอริยสัง

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง เป็นอย่างไร คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ได้แก่ ๑.สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒.สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓.สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔.สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕.สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖.สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗.สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘.สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) นี้เรียกว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง^{๒๘๕}

ดังนั้น อริยสังข์จึงมีอยู่สองลักษณะคืออริยสังข์ที่แสดงโดยย่อและอริยสังข์ที่แสดงอย่างสมบูรณ์ตามอาการแห่งอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาท โดยฝ่ายทุกขสมุทัยอริยสังข์ต้องแสดงด้วยปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุยทวารคือฝ่ายที่ทำให้ทุกข์เกิด ส่วนทุกขนิโรธอริยสังข์ต้องแสดงปฏิจจสมุปบาทของฝ่ายนิโรธวารคือฝ่ายดับ “ฉะนั้น เรื่องปฏิจจสมุปบาทก็คือเรื่องอริยสังข์ เรื่องอริยสังข์อันสมบูรณ์แบบก็คือเรื่องปฏิจจสมุปบาทและเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้นแหละคือเรื่องอิทัปปัจจยตา”^{๒๘๖} สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วหลักปฏิจจสมุปบาทมิใช่อะไรแต่เป็นทฤษฎีที่จะบอกว่าตัวกู-ของกูเกิดขึ้นมาได้อย่างไรและจะดับลงไปได้อย่างไร ซึ่งเป็นการแสดงการเกิดขึ้นแห่งตัวกู-ของกูอย่างละเอียดจึงมีคำอธิบายอย่างยืดยาวหลายชั้นหลายตอน “เรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นเรื่องของอุบายวิธีที่ฉลาดหรือแยบคายที่สุดในการที่จะขจัดปัญหาต่างๆ เกี่ยวกับตัวกู-ของกูให้หมดไปไม่มีอะไรมากกว่านั้นเลย”^{๒๘๗} สรุปรูปอีกครึ่งหนึ่งว่าอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาทเรียกว่าอริยสังข์ใหญ่หรืออริยสังข์โดยพิสดาร ดังนั้น คำพูดที่ว่าหลักอิทัปปัจจยตาไม่ได้นำมาสอนกันเสียเลยดูจะเป็นคำพูดที่ไม่ถูกต้องนักเพราะโดยใจความสำคัญแล้วไม่มีอะไรที่ไม่เป็นอิทัปปัจจยตา อริยสังข์ ๔ ก็เป็นอิทัปปัจจยตา เราพูดถึงอิทัปปัจจยตาอยู่ทุกวันโดยที่เราไม่รู้ตัวเสียด้วยซ้ำว่านั่นก็เป็นอิทัปปัจจยตาในอีกนัยหนึ่ง แต่เราพูดถึงอิทัปปัจจยตา

^{๒๘๕} วจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒-๒๔๓.

^{๒๘๖} พุทธทาสภิกขุ, *อิทัปปัจจยตา*, หน้า ๑๑.

^{๒๘๗} พุทธทาสภิกขุ, *ตัวกู-ของกู*, หน้า ๑๐๙.

โดยใช้ถ้อยคำอื่นซึ่งไม่ใช่คำที่เป็นตัวสูตรโดยตรงของอิทัปปัจจยตา เช่นคำพูดที่ว่า“มันเป็นไปตามเรื่องของมันนั่นคือพูดถึงอิทัปปัจจยตา และพูดว่ามันเป็นเช่นนั้นเอง อย่ายไปยินดีในร้ายกับมันนั่นคือตถตา”^{๒๘๘} หรือคำพูดที่ว่า “ปลงเสียบ้างเถอะ, ปล่อยวางเสียบ้าง” ประโยคเหล่านี้ก็มีลักษณะความหมายแห่งอิทัปปัจจยตาด้วยเช่นกัน

ในปัจจยสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า“ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญตถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาฉะนี้แล นี้เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท”^{๒๘๙} คำว่าตถตานั้นแหละเป็นอีกชื่อหนึ่งของอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาท ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าเพราะอิทัปปัจจยตามีปฏิจจสมุปป็นธรรมรวมทั้งหมด ๑๑ อากาโร เริ่มตั้งแต่อวิชชาเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมีจนถึงชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสสืบต่อกันไปโดยลำดับอย่างนี้จนครบทั้ง ๑๑ อากาโรนย่อเหลือคำเดียวคืออิทัปปัจจยตาอันมีความหมายว่า “เพราะมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น” อิทัปปัจจยตาหากสรุปคำให้สั้นที่สุดก็คือตถตา (ตถตา) เป็นเช่นนั้นเอง ตถ แปลว่าอย่างนั้น ตถ แปลว่าความเป็นอย่างนั้น ตถตาที่แปลเป็นไทยว่าเป็นเช่นนั้นเอง คำนี้ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำที่ถ้อยถึงทางภาคใต้ว่า “พรรคันนั้นแหละ” ตถตามีคำใช้แทนกันได้ก็คืออวิตถตาและอนัญญตถตา ดังนั้นทั้งตถตา อวิตถตา และอนัญญตถารวมอยู่ในตัวเดียวคืออิทัปปัจจยตาเรียกให้สั้นที่สุดก็คือตถตา เหลียวมองไปรอบตัวหรือทั่วสากลจักรวาล นอกจากสิ่งที่เป็นอสังขตธรรมแล้วมีสิ่งใดบ้างไม่เป็นปัจจัยของกันและกันไม่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ดังนั้น กิริยาอาการอย่างนี้จึงสำคัญที่สุดคืออาการที่ว่าไม่คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นอย่างนั้น การไม่เป็นไปอย่างอื่นแต่มันจะเป็นไปอย่างนี้เป็นอนันต์นี่คือตถตา“เมื่อใดเห็นตถตา เมื่อนั้นจะไม่มีความหลง ไม่มีอวิชชาอีกต่อไป จะไม่มีผู้หญิงจะไม่มีผู้ชาย จะไม่มีได้จะไม่มีเสีย ไม่มีเกิดไม่มีตาย ไม่มีขึ้นไม่มีลงคือไม่มีทุกอย่างที่บัญญัติกันเป็นคู่ตรงข้ามมันเป็นตถตาเหมือนกันไปหมด ไม่มีอะไรนอกจากตถตา”^{๒๙๐} นอกจากนี้ยังมีอีกคำหนึ่งที่มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่าตถตานั้นคือคำว่า “ตถาคต” ตถาคตเป็นชื่อของพระพุทธเจ้าอีกพระนามหนึ่ง เป็นคำที่พระองค์ตรัสถึงพระองค์เอง แต่คำนี้ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าเป็นคำที่มีความหมายเช่นเดียวกับคำว่าตถตา “คำว่าตถาคตนั้นแปลว่าสัตว์ สัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั่วไปเลย คือว่า มาอย่างนั้น หรือ ไปอย่างนั้น เรียกว่าตถาคตโตมันก็คือตถตา ในสัตว์ทั้งหลายมีความเป็นตถาคตคือความเป็นอย่างนั้น เพราะฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงได้ชื่อว่าตถาคต... ตถาคตแปลว่าสัตว์ทั้งหลายทั่วไปรวมถึงพระพุทธเจ้า”^{๒๙๑}

^{๒๘๘} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๑๖๒.

^{๒๘๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕.

^{๒๙๐} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๒๔.

^{๒๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

คำว่าตถตานันกว้างกว่าอิทัปปัจจยตา อิทัปปัจจยตาก็ยังกว้างกว่าคำว่าปฏิจสุมุปาบาท ขอให้กำหนดความหมายกว้างแคบของคำ ๓ คำนี้ไว้แบบนี้ด้วย ถ้าพูดว่าปฏิจสุมุปาบาทตามพระบาลีก็หมายถึงกฎเกณฑ์เกี่ยวกับความดับทุกข์ในจิตในใจของเราโดยตรง แต่ถ้าพูดว่าอิทัปปัจจยตามันกลายเป็นกว้างออกไปถึงข้างนอกตัวเราหรือในสิ่งต่างๆ ด้วยก็ได้ แต่ถ้าพูดว่าตถตามันยิ่งกว้างออกไปใหญ่คือใช้ได้แก่สิ่งทั้งหลายซึ่งเป็นธรรมชาติหรือเป็นอัมมัญญิตตา อัมมนิยามตา เคียวนี่เราใช้คำว่าอิทัปปัจจยตาเป็นหลักสำคัญสำหรับศึกษา แต่อย่าลืมนว่าย่อมเล็งถึงปฏิจสุมุปาบาทในวงแคบ แล้วก็เล็งถึงตถตาในวงกว้างไม่มีขอบเขตจำกัด^{๒๙๒}

หลักอิทัปปัจจยตาคือมีขณิมาปฏิปทาหรือเป็นชื่อของทางสายกลางซึ่งไม่เป็นทั้งสัสสตทิวฐิและอุจเฉททิวฐิอยู่เหนือความเป็นอติตถตาและนัตถิตตา หากจัดให้สัสสตทิวฐิอยู่ข้างขวา อุจเฉททิวฐิอยู่ข้างซ้าย อิทัปปัจจยตาก็อยู่ตรงจุดกึ่งกลางระหว่างทั้งสองแนวคิดนี้ อยู่เหนือความเป็นคู่คือมันมีแต่ความเปลี่ยนแปลงที่อยู่ในลักษณะของอิทัปปัจจยตา หากพูดให้ถูกต้องต้องพูดว่า “เมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น” นี่แหละอิทัปปัจจยตา “มีขณิมาปฏิปทาหรืออิทัปปัจจยตาปฏิจสุมุปาโท; คือเมื่อพูดว่าเมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย, สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น ตามกฎแห่งปฏิจสุมุปาบาทนั่นแหละคือมีขณิมาปฏิปทา มันอยู่ตรงกลาง มันจะอยู่ตรงกลางไปหมด อิทัปปัจจยตานี้มันไม่ใช่สัสสตทิวฐิแล้วมันก็ไม่ใช่อุจเฉททิวฐิ”^{๒๙๓} ในชาณุสโสณิสสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคพระพุทธรองค์ได้ตอบคำถามของชาณุสโสณิพราหมณ์ที่ถามว่า “สิ่งทั้งปวงมีหรือ” หรือ “สิ่งทั้งปวงไม่มี” พระพุทธรองค์ตรัสว่าคำกล่าวยืนยันลงไปด้วยทิวฐิที่ว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่นี้เป็นส่วนสุดอย่างหนึ่ง ส่วนคำยืนยันลงไปด้วยทิวฐิที่ว่าสิ่งทั้งไม่มีอยู่นี้เป็นที่ที่สุดอย่างที่สอง พระพุทธรองค์ตรัสอธิบายต่อไปอีกว่า “ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุด ๒ อย่างนั้น ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่าเพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้มีได้ด้วยประการฉะนี้”^{๒๙๔} ไม่มีอะไรที่ไม่เป็นอิทัปปัจจยตา ดังนั้นการใช้ชีวิตในแต่ละวันก็หลีกเลี่ยงไม่พ้นจากสิ่งที่เรียกว่าอิทัปปัจจยตา ในการอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุได้ยกตัวอย่างไว้มากมาย ทั้งนี้ก็เพื่อจะแสดงให้เห็นว่าอิทัปปัจจยตามีอยู่ทั่วทุกแห่งหนทั้งในสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต แม้กระทั่งเม็ดทราย ก้อนหิน ต้นไม้ก็อยู่ในขอบเขตของคำว่าอิทัปปัจจยตาด้วยเช่นกัน ถ้ามองว่าอิทัปปัจจยตาในลักษณะที่ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายมานั้น อย่างที่ท่านได้ยกตัวอย่างเกี่ยวกับเรื่องพื้นฐานที่สุดเช่นการหุงข้าว การพึ่งพิงกันของสรรพสิ่ง พระพุทธเจ้ารู้ถึงสายสัมพันธ์ของสิ่งเหล่านี้หรือไม่ ตอบได้ว่ารู้อย่างแน่นอน แต่ก็เห็นว่าบางเรื่องไม่จำเป็นต้องเอามาสอนก็ได้ ถึงจะไม่สอนคนทั่วไปก็สามารถเรียนรู้สิ่งเหล่านี้ได้จากประสบการณ์ในแต่ละวันได้อยู่แล้ว เห็นพ่อแม่เคยทำอย่างนั้นเราก็ทำตาม และการกระทำอย่างนั้นก็

^{๒๙๒} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๓๓๕-๓๓๖.

^{๒๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^{๒๙๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๗/๙๔.

มีอิทัปปัจจยตาแสดงตัวอยู่ตลอดสายโดยที่เราแทบไม่รู้เลยว่านั่นก็คืออิทัปปัจจยตา แต่การหุงข้าวแต่กว่าจะสำเร็จเป็นข้าวที่ไคกินได้ต้องอาศัยอะไรบางอย่างนั่นแหละคืออิทัปปัจจยตาในความหมายที่ว่าเมื่อมีสิ่งๆ นี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น ดังนั้นในสี่สพาวนสูตรพระพุทธองค์จึงตรัสว่า “สิ่งที่เรารู้แล้วแต่มิได้บอกเธอทั้งหลายก็มีมากเหมือนกัน”^{๒๕๕} “สิ่งที่ตถาคตรู้นั้นมีมากมายมันมากเท่ากับใบไม้ทั้งป่าแต่สิ่งที่นำมาสอนเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น และก็บอกเหตุผลด้วยว่าเพราะอะไรจึงไม่นำมาสั่งสอน ก็เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่จุดเริ่มต้นของพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้และเพื่อนิพพาน ส่วนในอนุราธสูตร สังยุตนิคาय ชันธวารวรรคยังตรัสอีกว่า “อนุราธะ ทั้งในกาลก่อนและในบัดนี้ เราย่อมบัญญัติทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น”^{๒๕๖} เรื่องอิทัปปัจจยตาก็เช่นเดียวกัน อิทัปปัจจยตาที่นำมาสั่งสอนเน้นไปที่เรื่องความทุกข์และการดับทุกข์โดยตรง นั่นคืออิทัปปัจจยตาในตัวเรานั้นเอง อิทัปปัจจยตาในลักษณะที่ว่าเมื่อเกิดอวิชชาผัสสะแล้วจะควบคุมอย่างไรที่จะไม่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้นได้

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า เรื่องกรรมมีการอธิบายออกเป็นสองลักษณะคือกรรมที่เป็นไปตามหลักศีลธรรมและกรรมที่เป็นไปตามหลักสังขธรรม เรื่องศีลธรรมก็เอาความรู้สึกของคนในโลกเป็นประมาณ ทุกคนต่างมีความรู้สึกว่ามีตัวตนใครทำกรรมอย่างไรไว้ตายไปก็ต้องไปรับผลอย่างนั้น ส่วนกรรมในลักษณะที่เป็นสังขธรรมคือกรรมที่ไม่เนื่องอยู่กับตัวตน ทุกอย่างไม่มีอะไรนอกจากกระแสวงจรรแห่งอิทัปปัจจยตาที่ไหลเรื่อยไปตามเหตุตามปัจจัยตามธรรมชาติ เมื่อมีการแบ่งกรรมออกเป็นสองลักษณะอย่างนี้จึงทำให้มีการอธิบายหลักอิทัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาทว่ามีสองประเภทเช่นกัน คือปฏิจจสมุปบาทฝ่ายศีลธรรมและปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสังขธรรม หรือที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกว่าปฏิจจสมุปบาทแบบคร่อมภพคร่อมชาติ และปฏิจจสมุปบาทแบบขมิ้นหรือแบบขมิ้นจืดที่เกิดตัวกู-ของกูขึ้นมาครั้งหนึ่งในปัจจุบันขณะที่นี้และเดี๋ยวนี้

ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นชาติในขณะที่เกิดอยู่ที่นี้และเดี๋ยวนี้ในโลกแห่งวัตถุ แต่การที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายปฏิจจสมุปบาทคาบเกี่ยวกับสามช่วงชีวิตที่เรียกว่ากาลของภวจักรคืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต “กาลของภวจักรนั้นมี ๓ คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในกาล ๓ นั้นว่าโดยที่มาในบาลีโดยรูป องค์ ๒ คืออวิชชาและสังขารพึงทราบว่าเป็นอดีตกาล องค์ ๘ มีวิญญาณเป็นต้นมีภพเป็นที่สุดพึงทราบว่าเป็นปัจจุบันกาล องค์ ๒ คือชาติและชรามรณะพึงทราบว่าเป็นอนาคตกาล”^{๒๕๗} ทั้งสามกาลนี้เรียกว่า “ภวจักร” คือล้อแห่งภพที่หมุนไปใน ๓ กาล นี้เป็นคำอธิบายที่ท่านพุทธทาสภิกขุไม่เห็นด้วยเป็นอย่างมากท่านให้เหตุผลว่า “เรื่องที่คร่อมกันระหว่างชาติเช่นนี้ยังไม่ใช้เรื่องจำเป็นเพราะเราควบคุมมันไม่ได้ ควบคุมได้โดยยากและยากที่จะจัด ยากที่จะมองเห็น ส่วนเรื่องที่เกิดอยู่ใน

^{๒๕๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓.

^{๒๕๖} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๖/๑๕๗.

^{๒๕๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๖๕๓/๙๓๖.

ชีวิตประจำวัน วันหนึ่งๆ นี่สำคัญกว่าจำเป็นกว่ารีบด่วนกว่า อยู่ในลักษณะที่จะทำให้อยู่ในร่องในรอย หรือตามอำนาจของเราได้”^{๒๙๘} นอกจากนี้ความหมายของคำว่าชาติในภาษาปฎิจจสมุปบาทก็ไม่ได้มีความหมายอย่างที่คนทั่วไปเข้าใจกันอยู่แต่หมายถึงชาติคือการเกิดในทางนามธรรม เกิดอยู่ที่จิตว่า ตัวกู-ของกูนี่คือชาติในปฎิจจสมุปบาท สำหรับท่านพุทธทาสแล้วทุกอย่างคือจิต “อะไรๆ ก็คือจิตทุกอย่างรวมอยู่ที่จิตหรือคือจิต”^{๒๙๙} ปฎิจจสมุปบาทดับได้กลางสายโดยไม่ต้องคร่อมกันระหว่างชาติ ส่วนเรื่องการให้ผลของกรรม ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่ากรรมให้ผลในอรรถภาพที่ทำการมนั่นเอง กรรมไม่ใช่เรื่องชีวิตหลังความตาย “เรื่องต่างๆ หลังจากตายแล้วยังไม่ต้องพูดถึง เพราะว่าเป็นอรรถภาพนี้ อรรถภาพเดียวกันยังมีชาติให้เราทำกรรมและเสวยผลกรรมตั้งร้อยชาติ พันชาติ หมื่นชาติ แสนชาติ ล้านชาติอยู่แล้ว”^{๓๐๐} คำว่าทฤษฎีธรรมเวทนิยะและสัมปรายะ (รวมทั้งอุปัชฌายะ และอปรายะ) ทั้งสี่คำนี้ในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุรวมอยู่ในชาตินี้ที่นี้และเดี๋ยวนี้ขณะที่มีชีวิตจิตใจอยู่เท่านั้น ไม่ได้มีความหมายว่าจะมีการให้ผลแบบข้ามภพข้ามชาติ ทำกรรมในชาตินี้รอรับผลอีกชาติหนึ่ง แต่อย่างไรก็ตาม แม้ท่านพุทธทาสภิกขุจะวิพากษ์วิจารณ์พระพุทโธสภาจารย์อย่างหนัก ใช้คำแรงๆ แต่เมื่อคราวที่ทางสวนโมกข์ได้พิมพ์หนังสือออก “แถลงการณ์สวนสวนโมกข์ ๕๐ ปี” (พ.ศ.๒๕๒๕) ดูเหมือนว่าท่านจะอ่อนลงไปมากและพูดถึงการอธิบายปฎิจจสมุปบาทของพระพุทโธสภาจารย์ในลักษณะที่ว่า การอธิบายอย่างนั้นใช้ได้ยกให้เป็นคำอธิบายอีกแนวหนึ่งในชั้นศีลธรรมไว้สอนแก่คนผู้ที่ยังยึดมั่นถือมั่นในตัวตนที่จะเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏฏ์ แต่ถ้าเพื่อนิพพานแล้วต้องอธิบายใหม่

เรื่องที่สำคัญที่สุดคือเรื่องปฎิจจสมุปบาท การที่อธิบายกันอยู่ สอนกันอยู่ตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค ก็ยกให้ไปอีกแบบหนึ่ง ไม่แต่จะต้อง ไม่คัดค้าน เพื่อประโยชน์ทางศีลธรรมของผู้ที่ยึดถือยึดถือถือ ชั่ว ยึดถือเวียนว่ายตายเกิด ยึดถือจะเกิดดี ก็ยกไว้ให้อธิบายอย่างนั้นใช้ได้ แต่ถ้าเพื่อไปนิพพาน แล้วก็ใช้ไม่ได้ ต้องอธิบายปฎิจจสมุปบาทนั้นอีกรูปหนึ่งเพื่อหลุดพ้น เพื่อปล่อยวาง เพื่อหนีโลก เหนือดีเหนือชั่วจริงๆ นี่คือการหย่าศึกกันยกระบบหนึ่งไว้ให้พวกที่จะต้องถือศีลธรรมระดับธรรมดาสามัญ มีตัวมีตนสำหรับเวียนว่ายตายเกิดดี”^{๓๐๑}

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ในการทำความเข้าใจเรื่องอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นตัวเรา ในทุกอิริยาบถในทุกความหมาย ชั้นแรกต้องทำความเข้าใจกับคำว่า “ชาติ” คือการเกิดเป็นเบื้องต้น ก่อนชาติมีอยู่สองลักษณะคือเกิดทางร่างกาย ทางวัตถุหรือทางรูปธรรมนี้อย่างหนึ่ง และชาติคือการเกิดทางจิตใจหรือทางวิญญาณที่เกี่ยวกับความคิดนี้อย่างหนึ่ง การเกิดทางร่างกายท่านพุทธทาสภิกขุใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษว่า physical กับคำว่า mental ส่วนการเกิดทางจิตใจหรือทางวิญญาณท่านใช้

^{๒๙๘} พุทธทาสภิกขุ, จิตว่างในชีวิตประจำวัน, (กรุงเทพฯ: แสงธรรม, ม.ป.ป.), หน้า ๙๔.

^{๒๙๙} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะเล่มน้อย, หน้า ๓๗๓.

^{๓๐๐} พุทธทาสภิกขุ, ปฎิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์, หน้า ๑๓๖.

^{๓๐๑} พุทธทาสภิกขุ, แถลงการณ์สวนสวนโมกข์ ๕๐ ปี, หน้า ๒๔.

คำว่า spiritual “ความเกิดทาง physical ก็หมายความว่าเรามีร่างกายที่เกิดขึ้นโดยอาศัยบิดามารดา เป็นแดนเกิด ความเกิดทาง mental ก็หมายถึงจิตใจในชั้นธรรมชาติธรรมดาสามัญที่เนื่องอยู่กับ ร่างกายที่ไม่อาจจะแยกจากกันได้ แสดงว่าคนหรือสัตว์เกิดมาบนก็ต้องมีทั้งร่างกายและจิตใจเป็นผู้มีความคิดนึกได้”^{๓๐๒} ส่วนการเกิดทางวิญญาณที่เรียกว่า spiritual เป็นการเกิดในความรู้สึกที่เกี่ยวกับ ความคิดความเห็น ความยึดมั่นถือมั่น เกิดเป็นตัวกู-ของกูขึ้นมาในขณะที่ได้กระทบกับ อารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้นหรือทางใจก็ตาม แล้วมีความรู้สึกว่าเป็นผู้รักโกรธเกลียดอยู่ใน ขณะนั้นนี่คือการเกิดทางวิญญาณ ชาติชนิดที่เป็นทางร่างกาย การเกิดในลักษณะอย่างนี้มีใช่ว่าอยู่ดีๆ ชีวิตหนึ่งจะก่อตัวขึ้นมาได้เองโดยไม่ต้องอาศัยสิ่งอื่น พระพุทธศาสนาไม่เห็นด้วยว่าจะมีการเกิดใน ลักษณะเช่นนั้นได้ในสากลจักรวาลเพราะทุกอย่างเป็นอิทัปปัจจยตา ไม่มีอะไรอยู่เหนือกฎเกณฑ์นี้ไปได้ ในมหาตมมหาสังขยสูตรกล่าวถึงองค์ประกอบของการได้เกิดมาเป็นมนุษย์ว่าต้องมีองค์ประกอบครบทั้ง ๓ ประการ ๑. มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน ๒. มารดามีระดู และ ๓. คันธัพพะก็ปรากฏ ช่วงเวลาที่ทารกคนหนึ่งได้คลอดออกมาจาก ครรภ์มารดาวันแรกนั้นแหละเรียกว่าชาติในทางร่างกาย ส่วนสิ่งที่เรียกว่าเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ ก็ไม่ใช่สิ่งที่มีมาติดตัวกับเด็กคนนั้นด้วยเช่นกัน แต่เป็นสิ่งที่พัฒนาขึ้นมาในภายหลังดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “กุมารนั้นเห็นรูปทางตาแล้วกำหนดในรูปที่น่ารัก ขัดเคืองในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้มีสติในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นกามาวจรอยู่ ไม่รู้ชัดถึงเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งบาปอกุศลธรรม ตามความเป็นจริง”^{๓๐๓} ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายพุทธพจน์ข้างต้นนี้ว่า

เด็กของเราก็กังไม่มีความรู้เรื่องเจโตวิมุตติหรือปัญญาวิมุตติอยู่นั่นเอง ฉะนั้นเมื่อเกิดเวทนา ขึ้นมาเด็กก็ไม่รู้จักคิดนึกไปในทางที่ไม่ให้เกิดกิเลส เพราะเด็กไม่รู้เรื่องของเจโตวิมุตติที่จะระงับ ความรู้สึกเลวร้ายนั้นเสียด้วยอำนาจจิต และเด็กนั้นก็ไม่มีความรู้สึทางปัญญาที่จะระงับ ความรู้สึกอันเลวร้ายนั้นเสียด้วยอำนาจแห่งปัญญา นี่พระพุทธเจ้าตรัสว่าทารกนั้นไม่มีความรู้ใน เรื่องเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ เด็กทารกชนิดนั้นจะมีความรู้เรื่องปัญญาวิมุตติ เจโตวิมุตติมาได้ อย่างไรก็ตาม เพราะว่าเด็ยนี้แม้แต่คนแก่หัวหงอกมันก็ยังไม่มีความรู้ นี้จะเอาอย่างไร เด็กทารกนี้จะมี ความรู้เรื่องเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติกันได้อย่างไร จึงไม่สามารถระงับอารมณ์ร้ายที่เกิดขึ้นทาง เวทนา เป็นต้น^{๓๐๔}

การเกิดทางจิตใจหมายถึงเอาการเกิดในลักษณะที่มีตัวกู-ของกูด้วยอวิชชาผัสสะเป็นสำคัญ “ความเกิดในทางวิญญาณ ความรู้สึกที่เกี่ยวกับความคิดความเห็นหรือความยึดมั่นถือมั่นซึ่งเรียกว่า

^{๓๐๒} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๑, หน้า ๑๒๖.

^{๓๐๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๙/๔๔๔-๔๔๕.

^{๓๐๔} พุทธทาสภิกขุ, จิตนี้ประภัสสร, (กรุงเทพฯ: สสภาพใจ, ๒๕๕๐), หน้า ๑๙-๒๐.

ทาง spiritual นั้นความเกิดนั้นจึงจะเป็นความเกิดที่มีความหมายตามหลักของพระพุทธศาสนา”^{๓๐๕}
 ส่วนการเกิดในทางจิตใจมีมาตั้งแต่ชีวิตหนึ่งได้คลอออกมาจากครรภ์มารดาหรือไม่ เรื่องนี้หากกล่าวตามเนื้อหาในคัมภีร์ก็ตอบได้ว่า การเกิดทางจิตใจเพิ่งเกิดขึ้นมาภายหลังเมื่อชีวิตได้มีประสบการณ์กับโลกภายนอกมากขึ้น ส่วนจะอยู่ในช่วงอายุเท่าไรนั้นพระพุทธองค์ไม่ได้ตรัสไว้ว่าก็ปี “พระพุทธเจ้าท่านก็ไม่ได้ตรัสไว้ว่าอายุก็ปี แต่ท่านคงจะหมายความว่ามันเป็นเด็กที่เดียวสาในทางกามคุณ”^{๓๐๖}
 ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้โดยอ้างอิงหลักฐานในมหาตัตถสัทธงฺกาสังขยสูตรว่า เมื่อเด็กคลอออกมาจากครรภ์มารดา อินทรีย์ของเด็กย่อมเจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ ช่วงแรกรู้จักเล่นของเล่นต่างๆ เช่น เล่นกันหัน เล่นดวงทราย เล่นรถน้อย พัฒนาการของเด็กช่วงนี้ยังไม่มียุทธศาสตร์การเกิดทางทางจิตใจ แต่เมื่อเด็กเริ่มรู้จักความเอร็ดอร่อยทางรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เสวยเวทนาทั้งที่เป็นสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนามก็ยึดมั่นในเวทนานั้นด้วยอุปาทาน จึงเกิดความรู้ว่าตัวกู-ของกูขึ้นอย่างไหนที่เป็นสุขเวทนาถูกชอบเป็นทุกขเวทนาถูกไม่ชอบ นี่เป็นลักษณะการเกิดทางจิตใจ ท่านกล่าวว่า แม้อุปาทานของเด็กในช่วงนี้จะมีอยู่ในระดับที่ต่ำ แต่มันก็มีความหมายในลักษณะที่เป็นปฏิจจสมุปบาทแล้วนั่นเอง

จิตรู้สึกอยากในความรู้สึกอยากนั้นมีความหมายแห่งตัวตน เมื่อจิตไม่รู้สึกอยากด้วยอวิชชา จิตนั้นไม่มีความรู้สึกที่เป็นความหมายแห่งตัวตน นี่เป็นกฎง่ายๆ ตามธรรมชาติ พวกฝรั่งก็รู้ในหนังสือที่ฝรั่งเขียนปรัชญาเรื่องเกี่ยวกับตัวตนนี้ เช่น ปรัชญาของนักปรัชญาชื่อเดสกาตส์ คนฝรั่งเศสนี้เขาว่า “เพราะฉันคิดได้ ฉันจึงมีอยู่” นี้ก็ถูกของเขา เป็นภาษาละตินว่า: cogito ergo sum “ฉันคิดได้ ดังนั้นฉันจึงมีอยู่” ขอให้เข้าใจตรงนี้ให้ดีๆ ว่าเพราะฉันรู้สึกว่าคุณอยากฉันต้องการอันนี้; ตัวความรู้สึกว่าคุณอยาก ฉันต้องการนี้เพิ่งมีเมื่อได้เกิดความอยากขึ้นมาแล้ว มันก็เกิดมีตัณหาคือความอยากขึ้นมา แล้วสิ่งนี้มันก่อนปฏิสนธิเป็นตัวกูขึ้นมา พออยากแล้วก็ยึดมั่นในสิ่งที่อยากด้วยอุปาทานอย่างนี้ ปฏิสนธิมันเข้มขันขึ้นมาแล้ว มันตั้งครรภ์แล้ว มันเป็นภพเป็นชาติ มันก็เบิกบานเป็นตัวกู-ของกูเต็มที่แล้ว ดังนั้นอย่าคิดว่าตัวกูนี้เป็นของจริงจิงแล้วก็มีอยู่ตลอดเวลา มันเพิ่งมีเมื่อมีอวิชชาทำให้เกิดความอยาก^{๓๐๗}

กิเลสไม่ได้มีอยู่แต่เดิม แต่กิเลสเป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดมาในภายหลัง เด็กที่เพิ่งคลอออกมาจากครรภ์มารดาจนรู้เพียงสัจจการเล่นของเล่น การเจริญวัยช่วงนี้ไม่มีการเกิดชนิดที่เป็นฝ่าย Spiritual คือมีการยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกู-ของกู การยึดมั่นถือมั่นเพิ่งเกิดขึ้นมาในภายหลังโดยเฉพาะเมื่อได้มีประสบการณ์กับโลกภายนอกเพิ่มมากขึ้น เมื่อใดก็ตามเมื่อเด็กรู้เพียงสาในเรื่องกามคุณ รู้ความหมายของความเอร็ดอร่อยทางกามคุณ และยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้น เมื่อนั้นเรียกว่ามีการเกิดทางจิตใจ แท้ที่

^{๓๐๕} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๑, หน้า ๑๒๗.

^{๓๐๖} พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, หน้า ๗๐.

^{๓๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖.

จริงไม่ใช่เฉพาะแต่เด็กที่ไม่รู้เพียงสาเท่านั้นที่ไม่มีกิเลส แม้เติบโตขึ้นมาพอสมควรก็เชื่อว่าจะมีกิเลสเข้ามาครอบงำจิตอยู่ตลอดเวลา มีพุทธพจน์รวมทั้งสาวกภชาชิตที่ตรัสอธิบายไว้ในลักษณะอย่างนี้
 อย่างในปณิหิตอัจฉวรรค อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาตที่ตรัสว่า“จิตนี้ผูกผ่อง แต่จิตนั้นแลเศร้าหมอง
 เพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง”^{๓๐๘} ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคพระสารีบุตรกล่าวว่า“จิตนี้บริสุทธิ์
 โดยปกติเพราะไม่มีกิเลส”^{๓๐๙} ส่วนมหายานมองเรื่องนี้ไม่ได้ต่างไปจากเถรวาทเลย ในสคาถกัมแห่ง
 คัมภีร์มหายานลัทธิดาวารสูตรมีข้อความที่กล่าวถึงลักษณะเดิมแท้ของจิตไว้ตรงๆ ว่า“จิตบริสุทธิ์โดย
 ปกติประกอบด้วยกิเลสอันจรมมา”^{๓๑๐} หรือข้อความที่ว่า“จิตอันบริสุทธิ์โดยปกติ (ปกติประภัสสร) ก็คือ
 ตถาคตครุฑซึ่งเป็นธรรมอันงาม”^{๓๑๑} นี่คือทัศนะว่าด้วยธรรมชาติเดิมแท้ของจิตระหว่างเถรวาทและ
 มหายานซึ่งดูเหมือนว่าจะไม่แตกต่างกันเลยในเรื่องนี้

จิตเดิมแท้ไม่มีกิเลส ตามปกติไม่มีกิเลส แต่ถ้ามีอะไรมาเป็นปัจจัยปรุงแต่งมันก็จะกลายเป็นผิด
 จากจิตเดิมก็คือจิตที่ใหม่ขึ้นมา แล้วก็เป็นไปตามปัจจัยที่เข้ามาปรุงแต่งมันก็เป็นทุกข์นั่นเอง
 หลักสำคัญที่สุดมันมีว่าจิตแท้ๆ จิตที่ไม่มีอะไรเข้าไปยุ่งด้วยนั้น มันไม่มีความทุกข์เรียกว่าจิต
 ประภัสสรมันไม่มีความทุกข์ แต่ถ้าว่าเกิดอะไรขึ้นมันก็ไม่ประภัสสร มันเป็นไปตามสิ่งที่เข้ามา
 เกี่ยวข้องปรุงแต่งมันก็เป็นทุกข์ ถ้าไม่มีอะไรมาปรุงแต่งมันคงเป็นประภัสสรและไม่มีทุกข์
 ถ้าไม่ให้อะไรเข้ามาปรุงแต่งได้ก็ต้องมีอ้อมมยตาที่ว่าเป็น ภาวะที่เรียกว่าอ้อมมยตา ภาวะที่จะ
 เข้ามาปรุงแต่งนั้นปรุงแต่งไม่ได้ก็เป็นจิตที่ไม่ถูกปรุงแต่ง ไม่เป็นจิตใหม่ก็คือเป็นจิตเดิมแท้ที่ไม่มี
 อะไรเข้ามาเกี่ยวข้อง มันก็ไม่มีมีความทุกข์เป็นจิตเกลี้ยงอยู่ตามเดิม ดังนั้น สิ่งที่กำลังจัดสิ่งเข้ามา
 ปรุงแต่ง ไม่ให้ปรุงแต่งได้นั้นเรียกว่าอ้อมมยตา^{๓๑๒}

อีกเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญต่อการเข้าใจเรื่องอ้อมมยตาคือเรื่องผัสสะ ผัสสะมี
 ความหมายเช่นเดียวกับกับคำว่าสัมผัส แปลว่าการกระทบหรือการถูกต้อง การประจวบกันระหว่าง
 อ้อมมยตากับพาหิรายตนะ เมื่อมีการกระทบก็หมายความว่าต้องมีสิ่งที่ถูกกระทบด้วย
 แล้วอะไรเป็นปัจจัยของผัสสะคำตอบคือนามรูปเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ดังพุทธพจน์ในมหานิทานสูตร
 ที่ขนิภาย มหาวรรคที่ตรัสว่า“อานนท เพราะเหตุนี้ เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิดและปัจจัยแห่งผัสสะก็คือ
 นามรูปนั่นเอง”^{๓๑๓} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าผัสสะมีอยู่ ๒ ระดับ คือปฏิสัมผัสและอ้อมมยสัมผัส
 ผัสสะช่วงไหนเวลาใดที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้น ปฏิสัมผัสคือสัมผัสแห่งการกระทบเป็นผัสสะของอายตนะ

^{๓๐๘} อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙.

^{๓๐๙} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๘/๑๑๖.

^{๓๑๐} ไตเช็ต ไตตาโร ชูชุกิ, คัมภีร์มหายานลัทธิดาวารสูตร, หน้า ๒๘๑.

^{๓๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๐.

^{๓๑๒} พุทธทาสภิกขุ, อ้อมมยตาประทีป, หน้า ๑๖๕-๑๖๖.

^{๓๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๔/๖๕.

ล้วนๆ คนที่ตาไม่ได้บอดก็สามารถมองเห็นทุกอย่างที่สายตาสอดสายไปเห็น ส่วนทางหู จมูก ลิ้น กาย และใจก็เช่นกัน เช่น นกร้องเราก็ได้ยินเสียง แต่ไม่ได้แปลความหมายของสิ่งนั้นว่าชอบหรือไม่ชอบ นี่เป็นลักษณะของปฏิสัมพันธ์และทุกขยังไม่เกิดขึ้นในขณะนั้น แต่ถ้าหากมีการเปลอสติเมื่อไหร่ จากปฏิสัมพันธ์นี้ก็จะเป็นไปสู่อิทธิพลที่เรียกว่าอวิชจนสัมพันธ์ คือการสัมผัสด้วยใจล้วน ผัสสะอย่างนี้ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าไม่ใช่แค่ผัสสะที่รูป รส กลิ่น เสียงเท่านั้นแต่เป็นการสัมผัสในความหมายและคุณค่าในสิ่งนั้น “การสัมผัสที่หลังนี้มันไม่ได้ไปสัมผัสที่ตัวรูปนั้น แต่จิตมันสัมผัสที่ ความหมายหรือคุณค่าของสิ่งที่เห็น เพราะฉะนั้นจึงไม่เรียกว่าปฏิสัมพันธ์ไม่ได้สัมผัสด้วยการกระทบ แต่จะเรียกว่าอวิชจนสัมพันธ์ สัมผัสด้วยเหตุสักว่าชื่อ”^{๓๑๔} อวิชจนสัมพันธ์เป็นผัสสะที่มีอวิชชาผสมเมื่อมี อวิชชาที่จะเกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน แล้วจะเกิดตัวกู-ของกู ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าช่วงที่เป็น อวิชจนสัมพันธ์หากมีสติทุกขก็จะไม่เกิดขึ้น แต่ถ้าเปลอสติเมื่อไหร่ก็จะกลายเป็นอวิชชาสัมพันธ์ และเมื่อนั้นเป็นไปไม่ได้ที่ทุกขจะไม่เกิดขึ้น โลกนี้เป็นโลกแห่งการสัมผัสและโลกทุกโลกก็รวมอยู่ที่นี้และเดี๋ยวนี้ โลกคืออายตนะที่เกิดขึ้นอยู่ที่จิต แม้กระทั่งความฝันก็เป็นที่เกิดของอวิชชาผัสสะได้เช่นกัน “หนทางที่จะเกิดอวิชชาสัมพันธ์มันเกิดได้ทุกเวลา กระทั่งว่าฝันไปอย่างสนุกสนานก็ยังได้”^{๓๑๕} ดังนั้น อย่าคิดว่าเมื่อมี ผัสสะแล้วจะต้องเกิดกิเลสหรือมีความทุกข์เสมอไปอยู่ที่ว่าผัสสะในขณะนั้นเป็นผัสสะอย่างไร พระอรหันต์ก็ยังมีการใช้อินทริยห้าอยู่อย่างเป็นปกติเหมือนคนทั่วไปแต่ความทุกข์ก็ไม่เกิดขึ้นกับท่าน ทุกขในที่นี้หมายถึงทุกขทางใจส่วนทุกขทางกายเป็นเรื่องธรรมดาที่จะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย พระพุทธเจ้ายังรู้สึกปวดเมื่อย กระจายน้ำ ผัสสะที่เป็นเรื่องของร่างกายล้วนๆ เป็นเพียงผัสสะกับ อายตนะล้วนๆ ด้วยจิตที่ไม่มีกิเลสเรียกว่าปฏิสัมพันธ์ ถ้าสังเกตการใช้ชีวิตแต่ละวันก็เห็นได้ไม่ยาก บางครั้งเมื่อมีผัสสะก็รู้สึกเฉยไม่มีการปรุงแต่ง ผัสสะแล้วก็ดับลงตรงนั้น ฉะนั้นท่านพุทธทาสภิกขุจึง กล่าวว่า การเคลื่อนไหวของคนเราจึงมีอยู่สองลักษณะคือ “พวกหนึ่งมันเคลื่อนไหวอยู่ด้วยจิตล้วนๆ ไม่ได้มีกิเลส พวกหนึ่งเคลื่อนไหววนวายอยู่ด้วยจิตที่มีกิเลส อิริยาบถของคนเรามีเท่านั้น”^{๓๑๖}

ความรู้สึกกับความรู้สึกอย่างไรเกิดก่อนกัน ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าหากไม่มีความรู้สึก ชอบ รู้สึกพอใจ รู้สึกโกรธ ตัวตนก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อมีตบดานี้รู้สึกว่าจะเจ็บ ฉะนั้นความรู้สึกจึงเกิดก่อนผู้ รู้สึกตัวตนจึงเกิดขึ้นเพียงครั้งคราวเกิดขึ้นด้วยอวิชชาผัสสะ “ผู้รู้สึกนั้นเป็นมายาไม่ใช่ตัวจริง มันถูกปรุง ขึ้นมาจากความรู้สึกที่เป็น positive และ negative พอได้ความรู้สึกเป็น positive ก็ถูกพอใจ พอใจ เป็น negative ก็ถูกไม่พอใจ กูหรือ self นี้เพิ่งเกิดทีหลัง เกิดทีหลังความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ”^{๓๑๗} ดังนั้น ในวันหนึ่งๆ จึงมีการเกิดทางจิตใจไม่รู้สึกก็ครั้งก็ชาติ เกิดขึ้นแล้วก็ดับ

^{๓๑๔} พุทธทาสภิกขุ, *อิทัปปัจจยตา*, หน้า ๗๓.

^{๓๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐.

^{๓๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

^{๓๑๗} พุทธทาสภิกขุ, *อตัมมยตาประทับ*, หน้า ๒๗๔.

เกิดขึ้นแล้วก็ได้ดับ ผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันอยู่อย่างนี้ทั้งฝ่ายบวกและลบ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า อีทัปปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาทคือเรื่องขณิกวาทไมใช่สัสสตทัญญู “คำว่าเกิดหรือคำว่าชาติเป็นต้น ย่อมหมายถึงการเกิดในขณะแห่งปฏิจจสมุปบาทสายหนึ่งๆ ในชีวิตประจำวันของคนธรรมดาคือผลอสติเมื่อมีการกระทบทางอายตนะครั้งหนึ่ง”^{๓๑๘}

ชาติความเกิดในภาษาคนก็เอาวัตถุร่างกายเป็นหลัก ก็คือเกิดออกมาจากท้องแม่ ออกมาเป็นเด็ก โจรจนกว่าจะตายก็นับว่าชาติหนึ่ง อายุหลายสิบปีกว่าจะตาย ชาติในภาษาคนคือเนื้อหนังที่เกิดมาจากท้องแม่ อยู่หลายสิบปีแล้วก็ตายก็เรียกว่าชาติหนึ่ง ทีนี้ถ้าชาติในภาษาธรรมมันไม่อย่างนั้น มันเล็งไปที่ตัวความคิด เกิดความคิดความรู้สึกว่ากูขึ้นมาครั้งหนึ่ง ตัวกูอย่างนั้นตัวกูอย่างนี้ขึ้นมาครั้งหนึ่งแล้วเดี๋ยวมันก็ดับไป ความคิดนี้เดี๋ยวมันก็ดับไปนี้เรียกว่าชาติหนึ่ง เพราะฉะนั้น ในวันหนึ่งเรามีได้หลายชาติ เกิดได้หลายชาติซึ่งถ้าถืออย่างภาษาคนก็หลายสิบปี ชาติหนึ่ง แล้วกว่าจะเข้าโลงทั้งหมดมีชาติเดียว ถ้าพูดในภาษาธรรมวันเดียวมีได้หลายชาติ หลายสิบชาติก็ได้แล้วแต่ว่ามีเรื่องมากเรื่องน้อย^{๓๑๙}

ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายอีกว่าพุทธพจน์ในเจตนาสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคที่ว่า “ภิกษุจงใจดำริและนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอาร์มมณปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญูณ เมื่ออาร์มมณปัจจัยมีความตั้งมั่นแห่งวิญญูณจึงมี เมื่อวิญญูณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปมี ชาติ ชรา... และอุปายาสจึงมีต่อไป”^{๓๒๐} คำว่า “ปุณพภวาภินิพพตติ” ที่แปลว่าเกิดแห่งภพใหม่ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าภพใหม่ในที่นี้ หมายถึงภพในอีทัปปัจจยตาหรือในปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง เมื่อเกิดภพใหม่แล้วต่อไปก็จะเกิดชาติคือตัวกู-ของกูที่ตรงนั้นและการเกิดในทางจิตใจนี้แหละที่ก่อทุกข์ให้กับทุกคน การเกิดทางกายไม่มีปัญหาอะไรเลยหากไม่มีการเกิดทางจิตใจ “ทั้งที่เราชราหรือแก่เจ็บไข้อยู่ทุกวัน มันก็ไม่มี ความหมายอะไร จนกว่าชาติว่าตัวกู-ของกูนี้จะเกิดขึ้นในใจเสียก่อน มันจึงจะไปกลัวความเจ็บ กลัวความไข้ กลัวความตายแล้วก็มีปัญหาเรื่องความเจ็บ ความตายขึ้นมา”^{๓๒๑} ดังนั้นการเกิดใหม่ การได้อัตภาพใหม่วันหนึ่งจึงเกิดอยู่หลายครั้งหลายครามากบ้างน้อยบ้าง เมื่อมีอริชจนสัมผัสประกอบด้วยอวิชชา นี้เป็นชาติทางจิตใจเกิดจากกิเลสโดยมีอวิชชาและตัณหาเป็นมารดา

ดังที่กล่าวแล้วข้างต้นว่าไม่มีอะไรที่เป็นอีทัปปัจจยตา ถึงแม้ว่าท่านพุทธทาสภิกขุจะได้ อธิบายอีทัปปัจจยตาในฝ่ายวัตถุเอาไว้มาก แต่นั่นก็เพื่อแสดงให้เห็นว่าอีทัปปัจจยตาครอบคลุมถึงทุกสรรพสิ่งทั่วสากลจักรวาลทั้งสิ่งที่เป็นวัตถุและไม่ใช่วัตถุ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต แต่ท้ายที่สุดก็มาสรุป

^{๓๑๘} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์, หน้า (๓๗).

^{๓๑๙} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมบรรยายต่อทางสุนัข (ระดับมหาวิทยาลัย), หน้า ๑๓๒.

^{๓๒๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๘/๗๙.

^{๓๒๑} พุทธทาสภิกขุ, อีทัปปัจจยตา, หน้า ๘๐.

ลงอยู่ที่อิทัปปัจจยตาฝ่ายนามธรรมที่เกิดขึ้นกับจิตใจเป็นครั้งคราว “อิทัปปัจจยตาที่เป็นภายในล้วนที่เกิดขึ้นแก่จิตเป็นคราวๆ ล้วนๆ นั่นคืออิทัปปัจจยตาที่ทรงมุ่งหมายว่าเป็นเรื่องสำคัญ”^{๓๒๒} สิ่งที่แวดล้อมรอบข้างตัวเรานั้นแหละเป็นที่มาของความทุกข์ ทุกข์เกิดขึ้นก็เพราะมีอวิชชาสัมผัสเมื่อไม่มีอวิชชาสัมผัสกระแสแห่งวงจรอิทัปปัจจยตาก็ขาดสะบั้นลง และทุกข์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ “ถ้าไม่มีอวิชชาสัมผัสแล้วอิทัปปัจจยตาในภายในจะเกิดขึ้นไม่ได้ ก็จะไม่มีการสัมผัสไม่มีทุกข์ อวิชชาสัมผัสมันคู่กันกับอิทัปปัจจยตา ถ้ามีอิทัปปัจจยตาก็เป็นที่แน่นอนว่ามันมีอวิชชาสัมผัสมาแล้วแต่ต้น หรือว่าถ้ามันกำลังมีอวิชชาสัมผัสนี้ มันจะต้องมีอิทัปปัจจยตา คือการเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์”^{๓๒๓} ส่วนเรื่องสิ่งแวดล้อมรอบข้างหรืออายตนะภายนอกนั้นมันเป็นเรื่องของธรรมชาติที่จะต้องเป็นไปอย่างนั้นตามกฎเกณฑ์ของอิทัปปัจจยตาของฝ่ายวัตถุซึ่งอยู่เหนือการควบคุมของเรา โลกนี้เรียกว่าเป็นโลกแห่งผัสสะ ฉะนั้นสิ่งที่ทำได้ก็คือการป้องกันอย่าให้มีอวิชชาสัมผัสด้วยการอย่าเพลิดเพลิน เมื่อผัสสะกับสิ่งใด รับรู้สิ่งนั้นสักว่าเป็นเพียงอิทัปปัจจยตาจิตใจก็จะละวางในสิ่งนั้นลงไปได้ “ถ้าเรามีความรู้เรื่องอะไร รอบตัวเราทั้งหมดนี้ว่าเป็นเพียงอิทัปปัจจยตาแล้ว การระวางจิตจะง่ายเพราะว่ามันได้เปรียบมาตั้งครั้งตั้งก่อนแล้ว คือจิตมันรู้ว่าทั้งหมดนั้นมันเป็นอิทัปปัจจยตามันก็เลยเฉื่อยชาไปเองที่จะไปหลงรัก หลงเกลียดหรือว่าจะไม่ไปยึดมั่นถือมั่น”^{๓๒๔} แม้อวิชชาจะเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้ทุกข์เกิดขึ้นแต่อวิชชาก็ไม่ได้เป็นสิ่งที่มียู่ก่อนเป็นปฐมของจิต แต่เป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดขึ้นมาภายหลังเพราะมีอาหารคือเหตุปัจจัยบางอย่างเข้ามาสนับสนุนทำให้อวิชชาเกิด แม้อวิชชาและวิมุตติก็เช่นกันต้องมีอาหารของวิชาและวิมุตติ ในอวิชชาสูตร อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาตพระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นแห่งอวิชชาข้อมไม่ปรากฏในกาลก่อนแต่นี้ อวิชชาไม่มีภายหลังจึงมี เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวคำนี้ อย่างนี้ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อวิชชาที่มีข้อนั้นเป็นปัจจัยจึงปรากฏ”^{๓๒๕} ในเจตนาสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต พระพุทธองค์ตรัสข้อความที่สำคัญเกี่ยวอวิชชาไว้อีกว่า “อวิชชาข้อมตกไปตามธรรมเหล่านี้”^{๓๒๖} ซึ่งมีความหมายว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเหล่าใดที่ทำให้เกิดอุปาทานได้ อวิชชาก็จะติดตามเข้าไปเกาะเกี่ยวอยู่กับสิ่งนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุ จึงกล่าวว่าอวิชชาเข้าไปที่ไหนอิทัปปัจจยตาฝ่ายสมุทวารก็เกิดขึ้นที่นั่น

โลกนี้เป็นโลกแห่งผัสสะและไม่มีอะไรเลยที่อวิชชาจะเข้าไปเกาะเกี่ยวไม่ได้ ถ้าอย่างนั้นจะควบคุมกระแสแห่งวงจรปฏิจสมุุปบาทไม่ให้สืบต่อจนไปถึงผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ได้อย่างไร เนื้อหาในไตรปิฎกส่วนมากระบุไปที่การควบคุมที่เวทนา แต่ก็มีส่วนพระสูตรที่ขยับสูงขึ้นไปถึงตัวผัสสะดังพุทธพจน์ในนิพเพธิกสูตร อังคุตตรนิกาย ฉกกนิบาตที่ตรัสว่า “เพราะผัสสะดับเวทนาจึง

^{๓๒๒} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๑๖๙.

^{๓๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๕.

^{๓๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๑.

^{๓๒๕} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔.

^{๓๒๖} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๔๐.

ดับ”^{๓๒๗} ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า“ให้ระวังที่ผัสสะคืออย่าให้อวิชชาสัมผัสผัสสะเกิด คือว่าเมื่อกระทบทางตา ทางหู เป็นต้น อย่าให้อวิชชาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย นั่นคือผัสสะไม่เกิด ผัสสะหรือเวทนານี้โดยพฤติณัยมันเหมือนกัน เพราะว่าถ้าเกิดผัสสะแล้วมันหนีไม่พ้นต้องเกิดเวทนา”^{๓๒๘} หากดับได้แค่ผัสสะก็วิเศษสุดทุกข์ไม่เกิดขึ้นอย่างแน่นอน แต่หากควบคุมไว้ที่ผัสสะไม่ได้ ก็สามารถควบคุมได้อีกครั้งหนึ่งที่ตัวเวทนานั้นเอง แต่ถ้าหากเลยไปถึงตัณหาแล้ว อย่างไรเสียทุกข์ต้องเกิดแน่เพราะจะต้องมีอุปาทานภพ ชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส นี่เป็นปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทวาร ท่านจึงกล่าวว่า“ควบคุมผัสสะไว้ได้เป็นพระนิพพาน ควบคุมผัสสะไว้ได้เป็นพระนิพพาน เป็นพระนิพพาน เพราะมันถูกต้อง ถูกต้อง ถูกต้อง เมื่อถูกต้องแล้วมันไม่ตายมันไม่มีความตาย มันไม่ตายนิรันดร มันไม่ตายอย่างนิรันดร เรื่องมันก็มีเท่านั้น”^{๓๒๙} แล้วอะไรจะเป็นตัวดับอวิชชาสัมผัส? ท่านพุทธทาสภิกขุตอบว่า อริยอัฏฐังคิกมรรคใช้ดับอวิชชาสัมผัสและดับทุกข์ทั้งหมด “อัฐังคิกมรรคเข้ามาที่ไหนเมื่อไรแล้วมันจะเป็นการดับกิเลสทั้งนั้นเพราะมันมีสัมมาทิฐิเป็นตัวการอยู่นั้น เป็นตัวปัญญาเป็นตัวการอยู่ที่นั่น เพราะฉะนั้นจึงดับอวิชชาอยู่เรื่อยไป ฉะนั้น อัฐังคิกมรรคเข้ามาเมื่อไหร่กิเลสก็บ่อนแตกเมื่อนั้นทุกทีไป ทุกกรณี ทุกเรื่องราวไป”^{๓๓๐} คำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนี้ไม่ได้เกินจากหลักฐานตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีหลายพระสูตรที่ตรัสไว้ในลักษณะเช่นนี้ว่า เช่นพระสูตรเดียวกันที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงข้างต้นมีตรัสต่อไปอีกว่า“เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งเวทนา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้คือ ๑.สัมมาทิฐิ ฯลฯ ๘.สัมมาสมาธิ”^{๓๓๑} และอีกหลายพระสูตรที่ตรัสในลักษณะเช่นนี้ อริยอัฏฐังคิกมรรคมีสัมมาทิฐิเป็นปฐมนั่นแหละที่ตรัสเรียกว่าเป็นบุพนิมิตแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัยย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันท ไต สัมมาทิฐิก็ฉันทนั้นเหมือน เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความตรัสรู้อริยสัจ ๔ ประการ”^{๓๓๒} การปฏิบัติอยู่ในอริยอัฏฐังคิกมรรคดำรงชีวิตอยู่ในความถูกต้องทั้ง ๘ ประการ จะทำให้มีการดับทุกอย่างที่จะต้องดับ ดับผัสสะดับกรรมดับทุกข์ ดับอะไรที่ต้องดับดับได้ด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรคอันมีสัมมาทิฐิเป็นปฐมและมีสัมมาสมาธิเป็นที่สุด

ก่อนจะจบเนื้อหาเรื่องอิทัปปัจจยตามีเรื่องสำคัญที่ควรกล่าวรวมไว้ในเนื้อหาส่วนนี้ด้วย นั่นคือเรื่องนิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ ดูเหมือนว่ากฎเกณฑ์ของหลักอิทัปปัจจยตาทั้งฝ่ายสมุทวารและฝ่ายนิโรธวารที่ว่า “เมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ ย่อมเกิดขึ้น, ถ้าไม่มีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ ก็ไม่

^{๓๒๗} อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๔.

^{๓๒๘} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๓๗.

^{๓๒๙} พุทธทาสภิกขุ, สากลพรหมจรรย์, หน้า ๑๒๑.

^{๓๓๐} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๓๘.

^{๓๓๑} อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๔.

^{๓๓๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๗/๖๑๗.

เกิดขึ้น” จะเป็นปัจจัยสำคัญทำให้ได้นิพพานชั่วคราว ในพระไตรปิฎกมีบันทึกไว้ว่ามีฆราวาสกลุ่มหนึ่ง ได้ทูลถามพระพุทธองค์ว่า “อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ไม่ปรินิพพานในปัจจุบัน อนึ่งอะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ปรินิพพานในปัจจุบัน”^{๓๓๓} สรรพก็คือเหตุใดจึงมีหรือไม่มีนิพพานในภวัตรธรรม นี่เป็นพุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในสักกปัญหสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค นอกจากนี้ยังมีคำถามในลักษณะเช่นนี้ปรากฏอยู่อีกหลายพระสูตร เช่น ปัญจสิขสูตร วัชชีสูตร โสณสูตร และครั้งอีกหนึ่งพระอานนที่ได้ถามคำถามอย่างนี้กะพระสารีบุตรเช่นกัน ดังปรากฏหลักฐานอยู่ในนิพพานสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต พระพุทธองค์ตอบคำถามของคนเหล่านั้นว่า การที่คนเหล่านั้นไม่ปรินิพพานในปัจจุบันก็เพราะว่าคนเหล่านั้นยังเพิลิตเพลิน ชมเชยหรือยึดติดอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์ ตรงกันข้ามหากไม่เพิลิตเพลิน ชมเชยหรือยึดติดอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์ก็สามารถเข้าถึงนิพพานในภวัตรธรรมนี้ได้ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าเนื้อหาสำคัญในเรื่องนี้อยู่ที่คำว่า “อภินนทติ, อภิวทติ, อชโณสย ติจฺจติ” ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ถ้าภิกษุยังเพิลิตเพลิน ชมเชย ยึดติดธรรมารมณฺ์นั้นอยู่ เมื่อเธอเพิลิตเพลิน ชมเชย ยึดติดธรรมารมณฺ์นั้น วิญญานที่อาศัยต้นหานั้นความยึดมั่นต้นหานั้นก็มีอยู่ ภิกษุผู้ยังมีอุปาทานย่อมไม่ปรินิพพาน”^{๓๓๔} ละรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์เสียได้ก็จะได้สัมผัสกับนิพพานชั่วคราว และคำว่าภิกษุผู้มีนิพพานก็คือนิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุนั่นเอง “นิพพานในภวัตรธรรมนี้ได้หมายความว่านิพพานเด็ดขาดสิ้นเชิงจนเป็นอนุปาทิสเสสไปเสียทั้งหมด แต่หมายถึงนิพพานที่มีความหมายคล้ายกันอย่างนั้น แล้วก็ได้ทันทีที่นี้เดี๋ยวนี้... และเมื่อทำไปต่อไปเรื่อยๆ มันก็ค่อยหมดกิเลสไปตามลำดับ จนกระทั่งเป็นอนุปาทิสเสนิพพานแท้จริงได้”^{๓๓๕}

การจะมีนิพพานในภวัตรธรรมได้ก็ต้องตัดความเพิลิตเพลิน พร่ำสรรเสริญชมเชยหรือการยึดติดหมกมุ่นอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์ออกไปให้ได้เสียก่อน ไม่เช่นนั้นนิพพานในภวัตรธรรมก็เกิดไม่ได้ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าการเห็นทุกสิ่งว่าเป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปปัจจัยตานั้นแหละจะช่วยไม่ให้เกิดอาการสามอย่างที่ว่านั้น แล้วมันจะเป็นนิพพานในภวัตรธรรมคือนิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ “เรามีภวัตรธรรมนิพพาน นิพพานที่นี้เดี๋ยวนี้ ชั่วคราว ท้นอกท้นใจ ท้นปากว่าตาเห็นนี้กันเสียทีก่อนเถอะโดยอาศัยหลักปฏิบัติที่ว่าไม่เพิลิตเพลิน ไม่พร่ำสรรเสริญ ไม่เมาหมกนี้เท่าที่เราจะทำได้ เราทำได้เท่าไรก็จะมีความเป็นนิพพานเท่านั้นนี่ก็สำเร็จได้ด้วยสิ่งที่เรียกอิทัปปัจจัยตา”^{๓๓๖} ดังนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าเรื่องนิพพานนั้นฆราวาสควรจะสนใจเพราะมี

^{๓๓๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๘/๑๓๙.

^{๓๓๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๘/๑๓๙.

^{๓๓๕} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจัยตา, หน้า ๓๑๑-๓๑๒.

^{๓๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๒.

ตัวแสดงให้เห็นอยู่แล้วว่านิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้คือในทิวภพธรรมนี้ หรือนิพพานชั่วคราวเป็นเรื่องที่ทำให้เกิดมีขึ้นได้ด้วยหลักอภิปัจจยตา

๓.๓.๒.๓ สุธัญญา

ตามที่ขณะแบบดั้งเดิมเชื่อกันว่านิพพานเป็นเรื่องสำหรับผู้ที่มีวิถีชีวิตแบบผู้สละโลกแล้วเท่านั้น ส่วนฆราวาสผู้ที่ยังหมกมุ่นอยู่ในโลกียวิสัยยากที่จะมีประสบการณ์กับภาวะแห่งนิพพานได้ ท่านพุทธทาสภิกขุไม่ยอมรับในทัศนะเช่นนี้ ท่านเห็นว่านิพพานจะต้องมีการเข้าถึงเป็นสาธารณะซึ่งไม่มีการปิดกั้นระหว่างเพศและสถานะ เพื่อจะทำให้ทุกคนได้รับประโยชน์จากหลักพุทธธรรมได้อย่างแท้จริง ท่านพุทธทาสภิกขุจึงได้อาศัยแนวคิดเรื่องจิตว่าง (สุธัญญา) มาอธิบายในฐานะที่เป็นบาทฐานของนิพพานท่านกล่าวว่า “ความว่างจากตัวกู-ของกูเป็นความพักผ่อนทางวิญญาณ ความพักผ่อนทางวิญญาณนั้นแหละคือความหมายของคำว่านิพพาน”^{๓๓๗} แม้การอธิบายอย่างนี้จะมีเสียงวิพากษ์วิจารณ์จากคนหลายฝ่ายแต่ท่านก็ยังยืนยันว่าเรื่องสุธัญญาเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยตรงว่าฆราวาสก็สามารถจะมีนิพพานได้ “สุธัญญาปฏิบัติสุตตะตา โลกุตตรา ธมมา นั้นจึงคือของขวัญสำหรับฆราวาสโดยตรงที่พระพุทธเจ้าท่านทรงมอบให้โดยตรง เป็นพุทธภาษิตที่ยืนยันอยู่อย่างนี้”^{๓๓๘} ฆราวาสเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคม คนกลุ่มนี้ได้ทำงานสร้างสรรค์นวัตกรรมให้กับโลกไว้มากมาย ภาวะต่างๆ ในรัฐจึงตกอยู่ในกำมือของฆราวาสเสียเป็นส่วนใหญ่ แม้แต่ชีวิตของบรรพชิตที่เรียกว่าเป็นวิถีชีวิตแบบผู้สละโลก แต่ท้ายที่สุดก็ยังเป็นภาวะที่ฆราวาสจะต้องเลี้ยงดู ชีวิตของฆราวาสจึงเปรียบเสมือนชีวิตที่พลัดตกไปอยู่ในท่ามกลางแห่งกองเพลิงที่ร้อนระอุ เชื้อแห่งความร้อนก็เพิ่มขึ้นทุกวันติดลูกโพลงอยู่อย่างนั้นและไม่มีทีท่าว่าจะดับลงได้ ชีวิตของฆราวาสจึงได้ชื่อว่าเป็นรังของความทุกข์ ฉะนั้น เรื่องสุธัญญาจึงมีความจำเป็นที่จะช่วยดับทุกข์ร้อนให้แก่ชีวิตฆราวาส ใครมีความทุกข์คนนั้นก็ใช้สุธัญญาธรรมเพื่อดับความร้อนที่เกิดขึ้นให้จางคลายลงหรือดับลงจนหมดเชื้อแห่งความร้อน ไม่เช่นนั้นชีวิตจะหาความสงบสุขไม่ได้เลย เรื่องสุธัญญาเมื่อมองดูไปรอบๆ ไปยังลัทธิอื่นจะเห็นได้ว่าคำสอนเรื่องความว่างมิได้มีแต่เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ฝ่ายมหายานในบางสำนักเรื่องสุธัญญาถูกเน้นมาก และดูเหมือนว่าในคัมภีร์เต๋าเตอจิงของเหลาจื๋อก็มีคำสอนในลักษณะอย่างนี้ด้วยเช่นกัน ในบทที่ ๑๑ เหลาจื๋อได้บันทึกคำสอนเกี่ยวเรื่องนี้ไว้ว่า

ลัทธิธรรมนั้นประกอบด้วยไม้สามสิบซี่รวมกันอยู่ที่แก่น

วงรอบนอกของลัทธิและไม้ทั้งสามสิบซี่นั้นคือความ “มี”

ดุมลัทธินั้นกลับกลวงคือความ “ว่าง”

จากความว่างนี้เองคุณประโยชน์ของลัทธิเกิดขึ้น

ป็นดินเหนียวขึ้นเป็นภาชนะ จากความว่างเปล่าของภาชนะนี้เอง

^{๓๓๗} พุทธทาสภิกขุ, สุธัญญาปริทรรศน์ เล่ม ๑, หน้า ๗๓.

^{๓๓๘} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, หน้า ๑๒๐.

คุณประโยชน์ของภาชนะก็เกิดขึ้น

เราได้ใช้ประโยชน์จากความมีและได้รับคุณประโยชน์จากความว่าง^{๓๓๙}

คำสอนอย่างนี้น่าจะตรงกับเรื่องธาตุ ๖ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทโดยเฉพาะเรื่องอากาศธาตุ คือธาตุว่าง ธาตุเป็นที่รองรับธาตุอื่นๆ ปรากฏการณ์ของธาตุอื่นๆ จะมีได้ก็ต้องอาศัยอากาศธาตุเป็นฐานรองรับไว้ “ถ้ามันไม่มีความว่างแล้วสิ่งอื่นก็มาตั้งอยู่ไม่ได้ ถ้ามันมีอะไรเต็มอยู่ก่อนแล้วก็สิ่งอื่นเข้ามาไม่ได้ ต้องมีที่ว่างอยู่สำหรับให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้ามาได้”^{๓๔๐} ดังนั้น สุนฺดโรวาทหรือคำสอนเรื่องความว่าง จึงไม่ใช่เรื่องเฉพาะสำหรับเถรวาทหรือมหายาน แต่เป็นเรื่องของพระพุทธศาสนาโดยทั่วไป เสถียร โพธิ์นันทกุลกล่าวว่า “หลักสุนฺดโรวาทจึงเป็นหลักหัวใจของพระพุทธศาสนามีไว้สำหรับถอนอุปาทาน”^{๓๔๑} หลักสุนฺดโรวาทแม้จะมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกก็จริง แต่เมื่อนับถอยหลังไปหลายๆ ปีที่ผ่านมา เมื่อท่านพุทธทาสภิกขุได้เริ่มนำเรื่องสุนฺดโรวาทมาอธิบายให้เป็นที่เข้าใจกันในสังคมของพุทธบริษัท แต่แทนที่ปัญญาชนของสังคมไทยจะได้ซึมซาบกับหลักพุทธธรรมที่ลึกซึ้งซึ่งปานนี้ แต่สิ่งที่เป็นปฏิกิริยาสะท้อนกลับมาก็คือต่างคนต่างวิพากษ์วิจารณ์ไปต่างๆ นานา หลายคนสงสัยว่าเรื่องสุนฺดโรวาทที่ท่านนำมาสอนนั้นเป็นหลักพุทธธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกของเถรวาทจริงหรือไม่หรือว่าเป็นเพียงแนวคิดที่ท่านพุทธทาสภิกขุนำมาจากพระพุทธศาสนานิกายอื่นกันแน่ บางท่านถึงกับได้เขียนหนังสือมาถามท่านโดยตรงก็มี เช่นเมื่อท่านพุทธทาสภิกขุพูดว่าพระพุทธเจ้าไม่ตรัสเรื่องอื่นนอกจากเรื่องสุนฺดโรวาท นักศึกษาชาวสวีเดนคนหนึ่งเขียนจดหมายมาถามท่านว่า “เอาหลักที่ไหนมาพูดว่าพระพุทธเจ้าไม่ตรัสเรื่องอื่นนอกจากเรื่องสุนฺดโรวาท”^{๓๔๒} หรือบางคนคัดค้านว่าสุนฺดโรวาทเป็นเรื่องมิจฉาทิฎฐิหรืออย่างดีที่สุดก็เป็นเรื่องของฝ่ายมหายานไม่ใช่ของเถรวาท นี่เป็นความเข้าใจของสังคมไทยเกี่ยวกับเรื่องสุนฺดโรวาทในช่วงแรกๆ

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ในหนังสือเรื่องสุนฺดโรวาทปริทรรศน์ว่า เริ่มแรกของการพูดเรื่องสุนฺดโรวาทก็ไม่ได้ตั้งความหวังอะไรมากนัก “พูดเพียงเพื่อให้เป็นจุดตั้งต้นของความสนใจ ในสิ่งที่เป็หัวใจของพุทธศาสนาที่ถูกมองข้ามไป จนไม่มีใครสนใจบ้างและบางคนถือว่าเป็นเรื่องของลัทธิอื่นบ้าง และบางคนถือว่าเป็นเรื่องทางพุทธศาสนาก็เป็นของฝ่ายมหายาน”^{๓๔๓} โดยส่วนตัวท่านเองก็ยอมรับว่าสุนฺดโรวาทเป็นเรื่องที่เข้าใจยากแต่ก็ไม่ได้หมายความว่าเข้าใจไม่ได้เลย “สุนฺดโรวาทเป็นเรื่องลึกลับยากแก่การที่จะเข้าใจได้ทันทีและคนทั้งหลายเขาก็มีความรู้สึกลักษณะนั้นกันอยู่ เราเองก็ยากที่จะทำให้

^{๓๓๙} เหล่าจ้อ, วิธีแห่งเต๋า, หน้า ๗๖.

^{๓๔๐} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะเล่มน้อย, หน้า ๓๑๙.

^{๓๔๑} เสถียร โพธิ์นันท, พุทธธรรมกับปรัชญา, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๒.

^{๓๔๒} พุทธทาสภิกขุ, สุนฺดโรวาทปริทรรศน์ เล่ม ๒, หน้า ๒๗๓.

^{๓๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๒.

เกิดความสนใจหรือเข้าใจได้ในเวลาอันสั้น”^{๓๔๔} แต่ก็หวังเอาไว้ว่าอีก ๑๐ ปี ๒๐ ปีข้างหน้าเรื่องสุญญาจะเป็นคำที่มีการพูดถึงอย่างเป็นคำธรรมดาสามัญทั่วไปเหมือนกับศัพท์ของพระพุทธศาสนา คำอื่นๆ ส่วนการเข้าใจในเรื่องนี้คงจะเพิ่มขึ้นตามลำดับและก็เป็นจริงอย่างที่ท่านมุ่งหวังไว้ ปัจจุบันเรื่องสุญญาเป็นที่รับรู้กันอยู่ทั่วไปของผู้ศึกษาหลักพุทธธรรมจากที่เมื่อก่อนฝังตัวเจียบอยู่ในคัมภีร์เท่านั้น แต่เดี๋ยวนี้ได้แสดงบทบาทชัดเจนในฐานะเป็นบาทฐานของนิพพานและเป็นสิ่งจำเป็นแม้แต่ฆราวาสผู้ที่ยังหมกมุ่นอยู่ในโลกียวิสัยจะต้องให้ความสนใจ คำว่าสุญญาท่านพุทธทาสภิกขุแปลเป็นภาษาไทยว่า “จิตว่าง” หรือ “ความว่าง” ว่างจากสิ่งใดก็ว่างจากกิเลสที่จะเข้ามาครอบงำจิตใจนั่นเอง “สุญญาแปลว่าภาวะของจิตที่ว่างจากกิเลส โดยเฉพาะอย่างยิ่งว่างจากความรู้สึกว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นเรา เป็นเขา ภาวะที่ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นตัวตนหรือของตานั้นเรียกว่าสุญญา”^{๓๔๕} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าช่วงแรกที่จะแปลคำนี้ออกมาเป็นภาษาไทย ท่านก็ได้พิจารณาถึงคำว่า “สุญญา” หรือ “สุญญา” ว่าจะแปลอย่างไร ช่วงแรกแปลว่า “สูญ” นี้ก็ตรงตามรูปศัพท์ยังเป็นภาษาบาลีอยู่นั่นเอง หากจะแปลคำนี้ออกมาเป็นภาษาไทยจะแปลได้อย่างไรก็ไม่เห็นคำอื่นนอกจากคำว่าจิตว่าง “ก็ไม่เห็นคำอะไรที่จะดีกว่าคำว่าว่าง จึงแปลคำนี้ว่า “ว่าง” หรือถ้าแปลทับศัพท์ก็แปลว่า “สูญ” ถ้าแปลเป็นไทยก็แปลว่าว่าง”^{๓๔๖} แปลรวมกันได้ว่าความว่างหรือจิตว่าง ส่วนเหตุผลที่ท่านเลือกใช้คำนี้มากกว่าคำอื่นๆ ท่านอธิบายไว้ดังนี้

ข้อ ๑. เรื่องสุญญา เป็นข้อความในสังยุตตนิกายโดยเฉพาะ เกี่ยวกับเรื่องสุญญตามันเป็นคำเดิมที่พระพุทธเจ้าท่านใช้ท่านตรัส ท่านยืนยันว่าเรื่องสุญญานี้เป็นเรื่องลึกซึ้งหรือเป็นเรื่องหัวใจของพุทธศาสนา เกี่ยวกับเรื่องความว่างนี้เราไม่จำเป็นต้องไปทำให้มันยุ่งยากลำบากขึ้นจึงใช้คำเดิม แต่ที่นั่นมันแปลกหูแก่ผู้ที่ไม่เคยศึกษาหรือไม่สนใจในเรื่องสุญญาในพระคัมภีร์เลยเข้าใจไปอย่างนั้น นี่เป็นเหตุผลข้อหนึ่งที่ทำไม่จริงใช้คำว่าความว่างหรือจิตว่าง จะไปใช้คำอื่น เช่นคำว่าจิตที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นหรือจิตบริสุทธิ์หรืออะไรมันก็ดูใช้ได้เหมือนกัน แต่มันไม่ถึงคนไปสู่หัวใจของพุทธศาสนาเท่ากับคำว่าจิตว่างคือความว่างนี้ เราจึงใช้วิธีชนิดที่เรียกว่ารวบรัดหรือเรียกว่าทำที่เดียวได้ผลมากหลายอย่าง จึงได้ใช้คำชนิดนี้ซึ่งนำไปสู่หัวใจของพุทธศาสนาโดยเร็วด้วยและลึกซึ้งด้วย แล้วที่เรียกว่าพอจะเข้าใจได้สำหรับคนธรรมดาสามัญด้วย

ข้อ ๒. ก็มาถึงคำว่าสะดวกเหมาะสมสำหรับคนธรรมดาสามัญ ข้อนี้หมายความว่า ข้อเท็จจริงหรือความเป็นอยู่จริงอันหนึ่งซึ่งพูดมาหลายๆ หนแล้วว่า ตามธรรมดาจิตของคนเราว่างอยู่เป็นพื้นฐาน อย่าลืมนึกว่าคนเรามีจิตว่างอยู่เป็นพื้นฐานไม่ใช่จิตวุ่นเป็นพื้นฐานเหมือนที่คนโดยมากเข้าใจ คนโดยมากแม้พวกอภิธรรมหรือพวกอาจารย์อภิธรรมเข้าใจว่า คนมี

^{๓๔๔} พุทธทาสภิกขุ, สุญญาปริทรรศน์ เล่ม ๒, หน้า ๒๖๒-๒๖๓.

^{๓๔๕} พุทธทาสภิกขุ, โอสาเรตัพพธรรม, หน้า ๒๐๔.

^{๓๔๖} พุทธทาสภิกขุ, สุญญาปริทรรศน์ เล่ม ๒, หน้า ๒๖๔.

กิเลสอยู่เป็นพื้นฐานคือมีจิตวุ่นอยู่เป็นพื้นฐานตลอดกาลเลย แล้วพยายามขูดเกลาแคะเขี่ยออกไปให้หมดกิเลส ข้างฝ่ายผมไม่พูดอย่างนั้นผมว่าจิตว่างจากกิเลสอยู่เป็นพื้นฐาน กิเลสเพิ่งมาเป็นคราวๆ ตามที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่าแม้แต่วิชชาจอมกิเลสชั้นนั้นมันก็เพิ่งเกิดเป็นคราวๆ แล้วแต่อาภรณ์มันมากระทบทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น ผลอสติไปความปรุงมีขึ้นเกิดเป็นอวิชชาขึ้นมา แม้แต่หัวหน้ากิเลสวิชชานั้นก็เพิ่งเกิดเป็นคราวๆ จิตโดยพื้นฐานก็ว่างจากกิเลสอยู่เป็นปกติ เพราะฉะนั้นหน้าที่ของเราก็มีแต่คอยกัน สะกดกันด้วยสติปัญญาอย่าให้มันมีโอกาสเกิดได้ ให้มีความว่างหรือจิตว่างตามพื้นฐานเดิมอยู่เรื่อยไป^{๓๔๗}

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวอีกว่าการเลือกใช้คำว่าจิตว่างไม่มีเจตนาอื่นใดแอบแฝงแต่เพื่อจะทำให้พุทธบริษัทได้รับประโยชน์จากหลักพุทธธรรมที่จะดับทุกข์ได้จริงและได้โดยง่าย ส่วนเหตุผลข้อที่สองที่ท่านอธิบายว่าคนเรามีจิตว่างอยู่เป็นพื้นฐานไม่ใช่จิตวุ่นเป็นพื้นฐานของจิต คำอธิบายของท่านในเรื่องนี้ตรงกับหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ว่าจิตนี้ประภัสสรหรือจิตนี้ผุดผ่อง แต่จิตนี้อาจจะเศร้าหมองได้ก็เพราะมีอุปกิเลสจรเข้ามานั่นเอง ด้วยเหตุผลทั้งสองประการนี้ท่านพุทธทาสภิกขุจึงแปลคำว่าสุญญตามาเป็นคำภาษาไทยว่าจิตว่างหรือความว่าง มีผู้รู้อย่างท่านเสนอให้ท่านเปลี่ยนจากคำว่าจิตว่างมาเป็นจิตสว่าง แต่ท่านยังยืนยันที่จะใช้คำเดิมเหตุผลที่ท่านไม่ยอมเปลี่ยนคือ “มันไม่เต็มหรือไม่ตรงตามที่ต้องการ”^{๓๔๘} ดูเหมือนว่าพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ จะแปลคำว่าสุญญตามาเป็นภาษาไทยว่าความว่างด้วยเช่นกัน แต่บางที่ที่ยังสงวนคำแปลว่า “สุญญ” ก็มีเช่นกัน เช่น “ท่านโกฏฐิตะ อุปาทานชั้น ๕ ประการ อันภิกษุผู้มีศีลควรมนสิการโดยแยบคาย โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคร เป็นดุจหัวผี เป็นดุจลูกศร เป็นของลำบาก เป็นอาพาธ เป็นอย่างอื่น (บังคับไม่ได้) เป็นของทรุดโทรม เป็นของสูญ เป็นอนัตตา”^{๓๔๙} คำว่าสุญญตาที่แปลว่า “ว่าง” หรือ “ความว่าง” เสถียร โพธิ์นันทะอธิบายว่าที่ว่างไม่ได้มีความหมายว่าว่างเปล่าแบบไม่มีอะไรเลยเหมือนอากาศ และไม่ได้หมายถึงสภาพที่โล่งๆ ว่างๆ เปล่าไม่มีอะไร และคำว่าสุญญตาในที่นี้มีความหมายอย่างเดียวกันกับคำว่าอนัตตาซึ่งเป็นคำสำคัญอีกคำหนึ่งของพระพุทธศาสนาในทุกนิกาย สองคำนี้เป็นไวพจน์แก่กันใช้แทนกันได้ เมื่อเข้าใจเรื่องอนัตตาดีแล้วก็แน่นอนว่าจะรู้และเข้าใจเรื่องสุญญตาไปด้วย “อนัตตาอันใดสุญญตาก็อันนั้น สุญญตาอันใดอนัตตาก็อันนั้น”^{๓๕๐}

ในพระไตรปิฎกเรื่องสุญญตามีปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ เช่น อาณิสสูตร จุฬสุญญตสูตร มหาสุญญตสูตร หรืออัมมทินนสูตร นอกนั้นก็จะเป็นข้อความที่กระจัดกระจายอยู่ตามพระสูตรต่างๆ หรือปรากฏอยู่ในพระสูตรขนาดสั้นที่เป็นคาถาล้วนก็มี เช่นในโมฆราชมาณวกปัญหาหรือที่เรียกว่า

^{๓๔๗} พุทธทาสภิกขุ, *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑*, หน้า ๒๑๗-๒๑๘.

^{๓๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๘.

^{๓๔๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒๒/๒๑๕.

^{๓๕๐} เสถียร โพธิ์นันทะ, *พุทธธรรมกับปรัชญา*, หน้า ๙๖.

โสฬสปัญหาของพราหมณ์พาวรีที่มอบปัญหาให้แก่ศิษย์ ๑๖ คนไปทูลถามปัญหากับพระพุทธเจ้าที่แคว้นโกศล และปัญหาที่สำคัญหนึ่งในนั้นคือปัญหาที่โมฆราชถามพระพุทธเจ้าเรื่องความว่างว่า “บุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างไร มัจจุราชจึงไม่เห็น” พระพุทธองค์ได้ตรัสตอบว่า “เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่ามีสติทุกเมื่อ ฟังถอนอรรถานุกฎฐิเสยเป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น”^{๓๕๑} หรือจะเป็นการอธิบายโดยพิสดารของพระพุทธเจ้าในข้อธรรมที่ลึกซึ้งต่างๆ เช่นในสุญญกถาเมื่อพระอานนท์ทูลถามว่า “ที่เขากล่าวกันว่า โลกว่าง โลกว่าง ด้วยเหตุเท่าไรหนอ พระองค์จึงตรัสว่าโลกว่าง” พระพุทธองค์ได้ตอบปัญหานี้ว่า “อานนท์ เพราะว่างจากอรรถาและจากสิ่งที่เกิดด้วยอรรถา ฉะนั้นเราจึงกล่าวว่าโลกว่าง”^{๓๕๒} และอธิบายต่อไปอีกว่า आयตนะภายใน และอายตนะภายนอกเป็นธรรมว่างจากอรรถาและจากสิ่งที่เกิดด้วยอรรถา ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคมีภาษีของพระสารีบุตรที่อธิบายเรื่องนี้ว่า “ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานว่างยิ่ง”^{๓๕๓} คำว่า “ปรมี สุญญํ นิพพานนติ”^{๓๕๔} ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคข้อนี้ดูเหมือนว่าท่านพุทธทาสภิกขุได้นำมาอธิบายสนับสนุนว่าที่เรียกว่าว่างนั้นแหละคือนิพพานแต่ท่านพูดกลับกันเป็น “นิพพานํ ปรมี สุญญํ”^{๓๕๕} แต่ความหมายก็อย่างเดียวกันคือนิพพานคือความว่างอย่างยิ่งหรือที่ท่านแปลว่า “ที่ว่างอย่างยิ่งนั้นแหละคือนิพพาน และนิพพานคือเครื่องนำมาซึ่งความสุขอย่างยิ่ง”^{๓๕๖} สิ่งทั้งปวงไม่มีอะไรนอกจากคำว่าธรรมหรือธรรมชาติ มรรค ผล นิพพานก็คือธรรมหรือธรรมชาติซึ่งเป็นสิ่งเดียวกันกับความว่าง ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้ว่า “ว่างที่ไม่ใช่ออย่างนั้นก็มีอยู่เหมือนกัน หมายความว่ารู้เรื่องความว่างเข้าถึงความว่างที่ยังไม่สมบูรณ์หรือไม่ถูกต้องเต็มที่อย่างนี้ ยังไม่เป็นความว่างอย่างยิ่ง เราจะต้องเข้าถึงด้วยสติปัญญาอย่างยิ่ง เต็มที่จนไม่สามารถรู้สึกรู้ว่าตัวตนหรือของตนโดยประการทั้งปวงจริงๆ จึงจะเรียกว่า ปรมี สุญญํ คือความว่าง”^{๓๕๗} นอกจากนี้ท่านพุทธทาสภิกขุยังได้แนะนำหลักปฏิบัติเกี่ยวกับความว่างที่เป็นไปตามพุทธพจน์ที่ว่า “ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น”^{๓๕๘} นั่นก็คือการไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดๆ ว่าเป็นตัวตนหรือเป็นตัวกู-ของกูในภาษาของท่านพุทธทาสภิกขุนั่นเอง โดยเฉพาะพุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในธัมมทินนสูตรดูเหมือนจะเป็นพระสูตร

^{๓๕๑} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๖/๗๗๒.

^{๓๕๒} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๖/๕๒๔.

^{๓๕๓} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๖๐๑.

^{๓๕๔} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๓๘/๔๔๗.

^{๓๕๕} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, หน้า ๘๐.

^{๓๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

^{๓๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

^{๓๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๐/๔๒๑.

หลักที่ท่าน-พุทธทาสภิกขุนำมาใช้ตีความเพื่อสนับสนุนความคิดของท่านว่าขราวาสก็สามารถจะมีนิพพานได้ เป็นนิพพานแบบขราวาส ซึ่งในเรื่องนี้ผู้วิจัยจะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า

เรื่องสุญญตามีความสำคัญอย่างไร เรื่องนี้หากพิจารณาตามพุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ ก็จะได้เห็นถึงความสำคัญของหลักสุญญตาได้ไม่ยากนัก เช่นพุทธพจน์ที่ตรัสตอบปัญหาของโมฆราชมาณพที่ผู้วิจัยกล่าวถึงแล้วข้างต้นนั้น หรือในจุฬสุญญตสูตรที่ตรัสสอนให้พระภิกษุให้พิจารณาเห็นสิ่งทั้งหลายโดยความเป็นของว่างคือการไม่มียึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง หรือไม่สำคัญมั่นหมายว่าเป็นตัวกู-ของกู แม้ที่สุดพระพุทธรองค์เองจะได้ตรัสรู้เป็นอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้วก็ยังเป็นอยู่ด้วยสุญญตาวิหารธรรม ดังพุทธพจน์ในจุฬสุญญตสูตรที่ตรัสว่า “อานนทฺ ปัจจุบันนี้เราอยู่ด้วยสุญญตาวิหารธรรมโดยมาก”^{๓๔๙} ในมหาสุญญตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พระพุทธรองค์ได้ติเตียนภิกษุที่ชอบคลุกคลีด้วยหมู่คณะ จับกลุ่มกันอยู่ การอยู่อย่างนั้นไม่สามารถทำให้เนกขัมมสุข ปวิเวกสุข อุปลมสุข และสัมโพธิสุขเกิดขึ้นได้ นอกจากจะเป็นอยู่ด้วยสุญญตาธรรม ปัญหาจึงมีว่าทำอย่างไรจึงจะมองเห็นโลกในลักษณะที่ว่างได้ ในคัมภีร์จุฬนิทเทศพระสารีบุตรได้แสดงวิธีสำหรับใช้พิจารณาโลกโดยความว่างเปล่าไว้หลายวิธีด้วยกัน เช่น การกำหนดเห็นสังขารไม่เป็นไปตามอำนาจ การพิจารณาเห็นสังขารเป็นของว่างเปล่า พิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่าด้วยอาการ ๖ อย่าง ๑๐ อย่าง และ ๑๒ อย่าง เช่น พิจารณาเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณโดยความที่ตนมิได้เป็นใหญ่ โดยไม่เป็นไปในอำนาจ โดยความเป็นของว่าง เป็นของว่างเปล่า เป็นของสูญ เป็นอนัตตา ไม่มีแก่นสาร มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ มิใช่มาณพ มิใช่หญิง มิใช่ชาย มิใช่อดีต มิใช่เรา มิใช่ของเรา เป็นต้น แต่ในที่นี้ผู้วิจัยจะนำมาลงไว้เพียงเรื่องเดียวเท่านั้น ในโมฆราชมาณพปัญหานิทเทศพระสารีบุตรได้แสดงวิธีสำหรับใช้พิจารณาให้เห็นทุกสิ่งในสภาพที่ว่างเปล่าไว้ดังนี้

บุคคลพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า ด้วยการกำหนดเห็นสังขารไม่เป็นไปตามอำนาจ เป็นอย่างไร คือบุคคลย่อมไม่ได้อำนาจในรูป อำนาจในเวทนา อำนาจในสัญญา อำนาจในสังขาร อำนาจในวิญญาณ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูป... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณเป็นอนัตตา ถ้าวิญญาณนี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ วิญญาณนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในวิญญาณว่าวิญญาณของเราจึงเป็นอย่างนี้ วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะวิญญาณเป็นอนัตตา ฉะนั้น วิญญาณจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในวิญญาณว่าวิญญาณของเราจึงเป็นอย่างนี้ วิญญาณของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้น... บุคคลพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า ด้วยการกำหนดเห็นสังขารไม่เป็นไปตามอำนาจ เป็นอย่างนี้^{๓๕๐}

^{๓๔๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๗๖/๒๑๕.

^{๓๕๐} พ.อ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๐-๓๑๓., ดูเพิ่มเติมใน พ.บ. (ไทย) ๓๑/๔๖-๔๘/๕๒๔-๕๓๕.

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า คำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนาสรุปได้เรื่องเดียวคือสุญญตา และพระพุทธเจ้าท่านไม่ตรัสเรื่องอื่นนอกจากเรื่องสุญญตา ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสสรุปเรื่องสุญญตา ไว้ในพระสูตรต่างๆ เช่น ในธัมมทินนสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรคที่ตรัสว่า “พระสูตรเหล่าใดที่ พระตถาคตตรัสแล้ว ลึกลับ มีเนื้อความลุ่มลึก เป็นโลกุตตระ ประกอบด้วยความว่าง เราจักเข้าถึง พระสูตรเหล่านั้นตลอดกาลอยู่”^{๓๖๑} หรือในอาณิสสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคที่ตรัสพุทธพจน์ซึ่งมี เนื้อหาอย่างเดียวกันกับในธัมมทินนสูตร ที่ต่างกันก็มีเพียงศัพท์บางคำที่เขียนผิดกันเท่านั้นเอง คำว่า “สุญตปปฏิสยุตตา” ในอาณิสสูตรบันทึกเป็น “สุญตปปฏิสญญตตา” ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “เย เต สุตตนา ตถาคตภาสิตา คมภีรา คมภีรตถา โลกุตตรา สุญตปปฏิสญญตตา”^{๓๖๒} ทั้งสองคำนี้ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยแปลว่า “ประกอบด้วยความว่าง” ประกอบด้วยความว่าง ความว่างนั้นว่างจากอะไร อรรถกถาอธิบายว่าก็ว่างจากอัตตานั้นเอง “คำว่า ประกอบด้วยความว่าง (สุญตปปฏิสญญตตา) ความว่างเหมือนพระสูตรที่ประกอบด้วยข้อความย่อซึ่ง ประกาศเพียงธรรมที่ว่างจากอัตตานั้น”^{๓๖๓} ส่วนพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในอาณิสสูตร มีเนื้อหาดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ในอนาคตเมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ตถาคตกล่าวไว้ลึกลับ มีเนื้อความลึกลับซึ่งเป็น โลกุตตรธรรม ประกอบด้วยความว่าง ภิกษุทั้งหลายจักไม่ตั้งใจฟังให้ดี ไม่เจียหูฟัง ไม่เข้าไปตั้ง จิตไว้เพื่อรู้ทั่วถึง และไม่ให้ความสำคัญธรรมว่าควรเรียนควรท่องจำให้ขึ้นใจ ฉะนั้น แต่เมื่อผู้อื่น กล่าวสูตรที่ท่านผู้เชี่ยวชาญได้รณาไว้ เป็นบทกวี มีอักษรวิจิตร มีพยัญชนะวิจิตร อยู่ภายนอก เป็นสรวกภาษิต ภิกษุเหล่านั้นกลับตั้งใจฟังด้วยดีเจียหูฟัง เข้าไปตั้งจิตไว้เพื่อรู้ทั่วถึง และจัก สำคัญธรรมว่าควรเรียน ควรท่องจำให้ขึ้นใจ ฉนใด แต่เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ตถาคตกล่าวไว้ลึ ลักมีเนื้อความลึกลับซึ่งเป็นโลกุตตรธรรมประกอบด้วยความว่าง ก็จักอันตรธานไป ฉนนั้น ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อผู้อื่นกล่าวสูตรที่ตถาคตกล่าว ไว้ลึกลับมีเนื้อความลึกลับซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม ประกอบด้วยความว่าง เราทั้งหลายจักตั้งใจฟัง ด้วยดี เจียหูฟัง เข้าไปตั้งจิตไว้เพื่อรู้ทั่วถึง และให้ความสำคัญธรรมว่าควรเรียน ควรท่องจำให้ ขึ้นใจเธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้^{๓๖๔}

พุทธพจน์ในอาณิสสูตรเป็นการแสดงให้เห็นว่า อย่างไรเป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงตรัส สอนหรือไม่ทรงตรัสสอนท่านกล่าวไว้ว่ามี ๖ ประการ ได้แก่ กวิตา คือพวกกวี กาเวยยา “อยู่ในรูป ของกวีนิพนธ์คือเป็นกาพย์กลอนก็ได้ เป็นร้อยแก้วก็ได้”^{๓๖๕} จิตตกุขรา ใช้อักษรวิจิตร จิตตพยัญชนา

^{๓๖๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๔๙/๕๗๓.

^{๓๖๒} ส.น. (บาลี) ๑๖/๒๒๙/๒๕๓.

^{๓๖๓} ส.น.อ. (ไทย) ๒/๒๒๙/๓๓๐.

^{๓๖๔} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๒๙/๓๑๗-๓๑๘.

^{๓๖๕} พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๒, หน้า ๒๗๕.

ใช้พยัญชนะวิจิตร *พาหิรกา* เป็นเรื่องภายนอก “นอกเรื่องของเราพุทธบริษัทที่จะดับทุกข์โดยตรงที่นี้ และเดี๋ยวนี้ ถ้ามันไม่เป็นอย่างนี้ ก็เรียกว่าพาหิรกากลายเป็นของนอกเรื่อง”^{๓๖๖} และ *สาวกภาสิตา* ภาชิตของสาวก พระพุทธองค์ตรัสว่าตราบใดที่ภิกษุทั้งหลายเห็นห่างจากสุดตันตะที่ประกอบด้วย ความว่าง แต่กลับไปสนใจสุดตันตะที่อยู่ในรูปของกvikตา กาเวยยา จิตตกุขรา จิตตพยณฺขนา พาหิรกา และสาวกภาสิตาหรืออย่างที่ท่านพุทธทาสภิกษุใช้คำว่า “เรียนปริยัติก็เรียนคจฺจรรณคฺสี” ไม่นาน สุดตันตะที่ประกอบด้วยความว่างจักเสื่อมหายไป เปรียบเสมือนเนื้อของตะโพนที่ชื่อว่าอานกะของ พวกกษัตริย์ผู้มีพระนามว่าทสารหะถูกแทนที่ด้วยไม้ลิ้มสลักอันใหม่ ฉะนั้น

ส่วนพุทธพจน์ที่ตรัสว่าหลักสุญญตาจำเป็นสำหรับชีวิตของฆราวาสนั้น เนื้อหาส่วนนี้ ปรากฏชัดอยู่ในธัมมทินนสูตร แม้เนื้อหาในพระสูตรนี้จะมีเนื้อหาไม่มากนักเมื่อเทียบกับจุฬสุญญตสูตร และมหาสุญญตสูตร แต่ก็ เป็นพระสูตรที่แสดงให้เห็นว่าเรื่องสุญญตาเป็นหลักพุทธธรรมที่จำเป็น สำหรับชีวิตของฆราวาสมากทั้งยังเป็นพระสูตรที่ตรัสกับฆราวาสโดยตรงอีกด้วย ธัมมทินนสูตรเป็น พระสูตรที่พระพุทธองค์ตรัสกับฆราวาสกลุ่มหนึ่งที่เขาไปทูลถามถึงเรื่องที่เป็นประโยชน์สูงสุดสำหรับ ชีวิตฆราวาส พระพุทธองค์จึงตรัสเรื่องสุญญตาเป็นเบื้องต้นก่อน เมื่อฆราวาสกลุ่มนั้นตอรองจึงตรัส เรื่องโสตปาตติยคคคือการมีศรัทธามั่นคงอยู่ในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และมีอริยกันตศีล และเมื่อจบพุทธดำรัสฆราวาสกลุ่มนั้นกราบทูลพระพุทธองค์ว่า “ข้อที่ข้าพระองค์ทั้งหลายยังอยู่ครอง เรือน นอนเปียดเสียดบุตรใช้สอยผงแก่นจันทน์จากแคว้นกาสิ ทัดทรงดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ ยินดีทองและเงิน จะเข้าถึงพระสูตรที่พระตถาคตตรัสแล้ว ลึกซึ่งมีเนื้อความลุ่มลึกเป็นโลกุตตระ ประกอบด้วยความว่างตลอดกาลอยู่นั้นมิใช่ทำได้ง่าย”^{๓๖๗} เนื้อหาในพระสูตรข้างต้นจะเห็นได้ว่า แม้ฆราวาสกลุ่มนั้นจะทูลทักทวนว่าฆราวาสยังหมกมุ่นอยู่ด้วยโลกียวิสัย การจะให้ฆราวาสปฏิบัติอยู่ใน หลักสุญญตาธรรมดูเหมือนจะขัดแย้งกับวิถีชีวิตที่เป็นอยู่ ขอพระพุทธองค์จงประทานหลักพุทธธรรม อื่นเถิด เนื้อหาในธัมมทินนสูตรช่วงนี้ผู้วิจัยเข้าใจว่าเมื่อธัมมทินนอุบาสกพร้อมด้วยสมาชิกอีก ๕๐๐ คนได้ฟังสิ่งที่พระพุทธองค์ตรัสว่าให้เป็นอยู่ด้วยสุญญตา ก็ยังไม่เข้าใจว่าชีวิตที่เร่งรีบอย่างชีวิตของ ฆราวาสนั้นจะเป็นอยู่ด้วยหลักสุญญตาได้อย่างไร หลักสุญญตาน่าจะเป็นหลักธรรมที่เหมาะสมกับผู้ที่มีวิถี ชีวิตแบบผู้สละโลกมากกว่า และเมื่อฆราวาสกลุ่มนั้นยังยืนยันว่าจะไม่ปฏิบัติตามหลักสุญญตาตาม เหตุผลตามที่อ้างมานั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่าถ้าอย่างนั้นก็ให้ปฏิบัติโสตปาตติยคค ฆราวาสกลุ่มนั้น ก็กราบทูลอีกว่าสำหรับหลักโสตปาตติยคคก็ปฏิบัติอยู่เป็นปกติประจำอยู่แล้ว เนื้อหาในธัมมทินนสูตร จบลงแค่นี้และพระพุทธองค์ก็ไม่ได้ตรัสหลักธรรมอะไรเพิ่มเติมอีก

เนื้อหาในธัมมทินนสูตรมีนัยสำคัญบางอย่างที่ซ่อนอยู่ในนั้น ท่านพุทธทาสภิกษุกล่าวว่าใน เมื่อหลักโสตปาตติยคคก็เป็นหลักธรรมที่ฆราวาสกลุ่มนั้นได้ประพฤติปฏิบัติอยู่แล้ว มันจึงไม่มีเรื่อง

^{๓๖๖} พุทธทาสภิกษุ, *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๒*, หน้า ๒๗๖.

^{๓๖๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๔๙/๕๗๓.

อะไรที่สูงไปกว่านี้อีกแล้วนั่นคือเรื่องสุญญาและนี่เองคือนิพพานของฆราวาส “ถ้าจะกล่าวอย่าง
 โวหารธรรมดาสามัญก็กล่าวได้ว่า เป็นการช้อนกลบั้งค้ำให้รับเอาเรื่องสุญญาไปในลักษณะที่
 หลีกเลี่ยงไม่พ้นหรือในลักษณะที่ความรู้เรื่องสุญญานั้นจักต้องงอกงามเบิกบานออกไปได้ในอนาคต
 ในตัวมันเองโดยแน่นอน”^{๓๖๘} ในพระสูตรนี้มีหลักพุทธธรรมเพียงสองเรื่องเท่านั้นที่ตรัสคือหลักสุญญา
 และโสตาปัตติยังคะ ทั้งพระพุทธองค์เองก็ไม่ได้ตรัสยกเลิกเรื่องสุญญาที่ตรัสไว้เป็นปฐมอีกด้วย
 สมมติว่าหากฆราวาสกลุ่มนั้นยินดีที่จะปฏิบัติอยู่ในหลักโสตาปัตติยังคะต่อไป แต่อย่างไรเสียหลักสุญญา
 ก็ยังเป็นหลักธรรมที่สำคัญสำหรับชีวิตของฆราวาสอยู่นั่นเอง ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าหลัก
 โสตาปัตติยังคะและอริยกันตศีลทั้ง ๔ ที่ตรัสไว้เบื้องต้นนั้นเป็นฐานเพื่อนำไปสู่สุญญานั้นเอง
 “โสตาปัตติยังคะคือศรัทธาอันแน่นแฟ้นในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์และอริยกันตศีลทั้ง ๔
 นี้อย่างนี้เป็นการเตรียมตัวเพื่อสุญญาหรือนิพพานนั้น อธิบายว่าศรัทธาหรือความเชื่อจะยังไม่แน่น
 แฝ่นแท้จริงจนกว่าจะได้มองเห็นว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้เรื่องสุญญาคือเรื่องสูงสุดที่ดับทุกข์ได้
 จริง”^{๓๖๙} ดังนั้น หากฆราวาสกลุ่มนั้นต้องการที่จะเลื่อนขั้นคุณธรรมของตนให้สูงขึ้นไปตามลำดับ
 ก็หลีกไม่พ้นที่จะไม่ปฏิบัติตามหลักสุญญา ท่านพุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกว่าในบาลีสังยุตตนิคาย
 พระพุทธองค์ตรัสว่าสุญญาหรือนิพพานหรือนิพพานคือสุญญา หมายความว่าขณะใดที่จิตใจว่างคือไม่
 เกิดการปรุงแต่งเป็นตัวกู-ของกูเกิดขึ้นมา เมื่อนั้นจิตได้สัมผัสกับความว่างคือนิพพานแล้วนั่นเอง
 ดังคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนี้ดังนี้

ในบาลีสังยุตตนิคายนั้นได้ตรัสยืนยันไว้ชัดว่าสุญญาหรือนิพพาน นิพพานคือสุญญา ในที่
 แห่งนั้นมันมีเรื่องที่จะต้องให้ตรัสอย่างนั้นซึ่งเป็นความจริงง่ายๆ ว่านิพพานคือสุญญา
 สุญญาหรือนิพพาน ก็หมายถึงว่างจากกิเลสและว่างจากความทุกข์ ฉะนั้นนิพพานนั้นแหละคือ
 เรื่องสำหรับฆราวาส ถ้าฆราวาสยังไม่รู้ความหมายของนิพพาน ยังไม่ได้อยู่ในขอบวงของ
 นิพพานก็แปลว่าอยู่กลางกองไฟมากกว่าคนพวกไหนหมด ที่นี้นิพพานก็ขยายความออกไปได้
 ชัดๆ ว่าว่างจากความทุกข์รวมทั้งว่างจากกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เพราะฉะนั้นในขณะที่
 พวกเรามีจิตว่างจากตัวตน-ว่างจากของตนอยู่บ้าง เช่นขณะที่นั่งอยู่ที่นี้เดี๋ยวนี้เวลานี้เอาตมา
 ยืนยันได้ว่าทุกคนหรือแทบจะทุกคนนี้มีจิตว่างจากความรู้สึกว่าตัวตนหรือของตนเพราะมันไม่มี
 อะไรมาก่อนให้เกิดความรู้สึกอย่างนั้น... ถ้ามันว่างอยู่บ้าง (ใช้คำว่าอยู่บ้างเท่านั้นไม่ใช่ทั้งหมด
 หรือตลอดกาล) นั่นก็เรียกได้ว่าท่านทั้งหลายกำลังอยู่ในขอบวงของนิพพาน แม้ไม่เด็ดขาดและ
 สมบูรณ์ก็ยังเป็นนิพพานอยู่นั่นเอง^{๓๗๐}

^{๓๖๘} พุทธทาสภิกขุ, ตัวกู-ของกู, หน้า ๕๗.

^{๓๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

^{๓๗๐} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

ว่างจากกิเลสได้ชั่วคราวก็เป็นนิพพานชั่วคราวเป็นตถกนิพพาน ว่างเพราะข่มจิตเอาไว้ได้ ด้วยกำลังสมาธิก็เป็นวิกขัมภนนิพพาน หากเป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็เป็นสมุจเฉตนิพพาน ดังนั้น การพักผ่อนทางวิญญาณจึงมีอยู่หลายระดับจากต่ำสุดและพัฒนาขึ้นไปจนสูงสุด สุนฺดรายาคือว่างอย่างยิ่งคือปรมาณูตรสฺสฺยุตตา ในจุฬสฺสฺยุตตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกัพระพุทธรองค์ได้ตรัสแสดงให้เห็นว่าที่ว่างนั้น มันว่างมาได้อย่างไร แล้วจะพัฒนาให้สูงขึ้นได้อย่างไร หากไล่เรียงตามลำดับจากต่ำไปหาสูงตามเนื้อหาที่ปรากฏในจุฬสฺสฺยุตตสูตรจะได้ว่า อรัญญสัณญญา-ปฐวีสัณญญา-อากาศานัญจายตนะ-วิญญานัญจายตนะ-อากาศัญญายตนะ-เนวสัณญานาสัณญายตนะ-ปรมาณูตรสฺสฺยุตตา เมื่อถึงตรงนี้ พระพุทธรองค์จึงตรัสว่า“อานนท เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่าเราจักเข้าถึงสฺสฺยุตตาอันบริสุทธิ์ยอดเยี่ยมอยู่”^{๓๗๑} ทุกช่วงชั้นเป็นการพักผ่อนทางวิญญาณได้ทั้งหมดแต่บางชั้นยังเป็นระดับที่ต่ำอยู่แต่ก็สามารถจะพัฒนาให้สูงขึ้นไปได้ สุนฺดรายาคือว่างที่สุดต้องเป็นความว่างที่เรียกว่าปรมาณูตรสฺสฺยุตตา “ท่านหมายถึงว่าได้ทำลายโลภะ โทสะ โมหะ ความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวตนได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉตนิพพานไปจริงๆ แล้ว เพราะฉะนั้น เมื่อจะกล่าวถึงสฺสฺยุตตาสุดยอดท่านต้องบัญญัตินามไว้ว่าปรมาณูตรสฺสฺยุตตา”^{๓๗๒}

ความว่างจึงมีอยู่สองลักษณะคือว่างจากความทุกข์และว่างจากกิเลส ความทุกข์เกิดเพราะกิเลส ไม่มีกิเลสก็ไม่ทุกข์เกิดขึ้น แต่กิเลสก็ไม่เกิดขึ้นกับจิตใญ่อยู่ทุกขณะจิต สภาพเดิมแท้ของจิตนั้นว่างจากกิเลสอยู่เป็นพื้นฐาน กิเลสเพิ่งเกิดขึ้นเป็นครั้งคราวแล้วก็ดับไป ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า ถ้ามันว่างอยู่บ้างก็เรียกว่าจิตอยู่ในขอบข่ายของนิพพานแล้วนั่นเอง“ความว่างอย่างยิ่งเป็นนิพพานหรือเป็นอันเดียวกับนิพพานนั้น หมายความว่าถ้ามันว่างมันก็คือดับหมดของสิ่งที่ลูกโหลงๆ อยู่หรือของสิ่งที่ไหลเวียนเปลี่ยนแปลงเป็นกระแส เป็นสาย เป็นวงกลมเป็นต้นอยู่ จึงจะเรียกว่าดับอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้นว่างอย่างยิ่งกับดับอย่างยิ่งมันจึงเป็นของอันเดียวกัน”^{๓๗๓} ดังนั้น เมื่อพิจารณาเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในธัมมทินนสูตรยิ่งทำให้เห็นความสำคัญของหลักสฺสฺยุตตาที่มีต่อวิถีชีวิตของฆราวาสได้ พระพุทธรองค์เองเมื่อได้รับฟังเรื่องราวที่ชาวบ้านกลุ่มนั้นเล่าให้ฟังว่าในแต่วันพวกเขาต้องพบเจอกับอะไรมาบ้าง พระองค์จึงไม่ลังเลเลยที่จะแนะนำให้ชาวบ้านกลุ่มนั้นปฏิบัติอยู่ในหลักสฺสฺยุตตาธรรม ความร้อนที่มันเผาเรณจิตใจไม่มีอะไรมาดับได้นอกจากสฺสฺยุตตา และนี่ก็เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ท่านพุทธทาสภิกขุได้นำเรื่องสฺสฺยุตตามาอธิบายในฐานะเป็นบาทฐานของนิพพาน ส่วนหลักปฏิบัติเพื่อไม่เกิดตัวกู-ของกู ท่านพุทธทาสภิกขุแนะนำให้ใช้พุทธพจน์ที่ว่าธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นนั่นแหละมาเป็นหลักปฏิบัติ ท่านอธิบายว่าการยึดมั่นเป็นตัวการสำคัญทำให้เกิดทุกข์ แต่การยึดมั่นถือมั่นมิได้มีอยู่ทุกขณะจิต ขณะที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงนี้เรียกว่าว่างจากความยึดมั่นถือมั่น ลักษณะที่จิตว่างไม่มี

^{๓๗๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๔/๒๒๑.

^{๓๗๒} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, หน้า ๑๓๖.

^{๓๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

การปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูนั้นแหละคือนิพพาน “สิ่งใดที่ไม่ไหลเวียนเปลี่ยนแปลงเพราะไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยสิ่งนี้หมายถึงพระนิพพานหรือความว่างอย่างเดียวเท่านั้น”^{๓๗๔} ส่วนคำว่าจิตว่างที่แปลมาจากคำว่าสุญญตา ที่ว่าจิตว่างนั้นมีลักษณะเช่นไร ว่างทางวัตถุ ว่างแบบอณูพาลหรือว่างในระดับโลกุตระ ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “คำว่าจิตว่างก็ไม่ใช่อะไรที่นึกเอาว่ามันเป็นจิตที่ไม่คิดนึกอะไร เหมือนกับคนไม่มีสติสัมปชัญญะ”^{๓๗๕} และไม่ใช่ว่าเป็นความว่างแบบอณูพาลแบบมิจฉาทิฎฐิเหมือนอย่างที่สอนกันอยู่ในสมัยพุทธกาลของครูทั้งหลาย หรืออย่างที่ใครหลายๆ คนคิดนึกเอาเอง และไม่ใช่ว่างทางวัตถุและว่างทางจิต แต่เป็นความว่างทางปัญญา “ความว่างที่จะดับทุกข์ไม่ใช่ทางวัตถุ ไม่ใช่ทางจิตแต่ว่างทางปัญญา”^{๓๗๖} ความว่างที่ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นตัวกู-ของกูอยู่ในนั้นเลยมันจะปรากฏสิ่งใดออกมาจากการไม่มีตัวกู-ของกู ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า มันก็จะมิใช่แต่สติปัญญาที่บริสุทธิ์ เป็นความคิดนึกด้วยสติปัญญาที่บริสุทธิ์ “จิตว่างหรือโลกว่างนี่ก็เป็นเรื่องของความว่างทางปัญญา ทางวิญญาน ร่างกายก็มีอยู่ จิตก็มีอยู่ ความนึกคิดอะไรก็มีอยู่แต่ความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนไม่มีเพราะปัญญาเป็นผู้เห็นอยู่”^{๓๗๗} มันเป็นเรื่องของสติปัญญาล้วนๆ ไม่มีลักษณะแข็งทื่อเหมือนความว่างทางจิตที่ไม่รับรู้อะไร แต่ความว่างทางปัญญาทุกสิ่งดำเนินไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ แต่เพราะมีปัญญาจึงไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเป็นตนขึ้นมา สรุปลักษณะว่างดังกล่าวข้างต้นได้ดังนี้

๑. ว่างทางผัสสะหรือทางวัตถุหรือทางกาย อย่างนี้คือความไม่มีอะไร
๒. ว่างทางจิต คือจิตหมดความรู้สึกใดๆ ทั้งสิ้น
๓. ว่างทางวิญญาน คือยังมีความรู้สึกนึกคิดอะไรได้หมด ร่างกายก็มีอะไรก็มี แต่ที่ไม่มีความรู้สึกว่าตัวกู-ของกูเพียงอย่างเดียวเท่านั้นนี้เรียกว่าความว่างทางวิญญาน^{๓๗๘}

ความว่างทั้งสามข้างต้นท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำภาษาอังกฤษเรียกเรียงไปตามลำดับว่า physical-mental-spiritual บางครั้งความว่างทั้ง ๓ ระดับนี้ท่านพุทธทาสภิกขุได้แยกอธิบายออกเป็น ๔ ระดับ ได้แก่ ๑. ว่างทางวัตถุ ๒. ว่างทางกาย ๓. ว่างทางจิต และ ๔. ว่างทางวิญญาน; ว่างทางวัตถุก็คือไม่มีวัตถุที่ว่างจากวัตถุ ส่วนว่างทางกายหมายถึงกายนั้นมีอยู่แต่ไม่มีอะไรมารบกวนกาย “คือมันมีวิเวกในทางกายไม่มีอะไรมารบกวนกาย ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บที่กาย”^{๓๗๙} ว่างทางจิตคือความ

^{๓๗๔} พุทธทาสภิกขุ, แก่นพุทธศาสนา, หน้า ๙๙.

^{๓๗๕} พุทธทาสภิกขุ, สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑, หน้า ๒๐๑.

^{๓๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

^{๓๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘.

^{๓๗๘} พุทธทาสภิกขุ, ขรวาสธรรม, หน้า ๒๒๖.

^{๓๗๙} พุทธทาสภิกขุ, พุทธวิธีชนะความทุกข์, เล่มที่ ๑๔. จ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๕๒), หน้า ๓๖๖.

วิเวกที่เกิดจากสมาธิท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกว่า “จิตมั่นก็วิเวกอยู่ในสภาพของสมาธิ”^{๓๘๐} ความว่างในระดับนี้ยังไม่เป็นความว่างสูงสุด ส่วนความว่างทางวิญญานเป็นความว่างที่จิตยังคิดนึกอะไรได้อยู่ แต่ไม่มีความสำคัญมันหมายความว่า เป็นตัวกู-ของกู ว่างเสียจากอุปาทานนี่เป็นความว่างสูงสุด ดังนั้น เมื่อมีความว่างทางวิญญานก็จะทำให้ความว่างทั้งสามระดับข้างต้นก็พลอยว่างไปด้วย ว่างทางวัตถุ ว่างทางจิต และว่างทางวิญญาน ว่างทั้งสามนี้มีลักษณะแตกต่างกัน และอย่าคิดว่าว่างทางวัตถุกับว่างทางวิญญานนั้นเหมือนกันคือวัตถุสิ่งนั้นไม่มีอยู่หรือหายไปจากที่ตรงนั้นนี้เรียกว่าว่าง อย่างนี้ไม่ใช่ว่างในทางวิญญาน ว่างในทางวิญญานมีความหมายว่าสิ่งต่างๆ นั้นมีอยู่ตามเดิมเพียงแต่ว่าจิตไม่มีความรู้สึกว่าเป็นตัวตนหรือของตนเท่านั้น อย่างนี้เรียกว่าว่างทางวิญญาน จะเห็นได้ว่ามีความว่างอยู่หลายระดับแต่ระดับก็มีความหมายแตกต่างกันไป แต่ความว่างที่พระพุทธองค์ทรงสอนเป็นความว่างในระดับที่ ๓ เป็นความว่างทางวิญญานหรือว่างทางสติปัญญา มีข้อสังเกตอย่างหนึ่งว่าเมื่อจะทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องสุญญตา ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่ามันเป็นเรื่องยากที่คนธรรมดาจะมองเห็นความว่างได้ แม้ความว่างในทางวัตถุก็เห็นได้ยาก ยิ่งเรื่องทางนามธรรมยิ่งยากไปใหญ่ แต่ก็ไม่ใช่ว่าจะไม่มีวิธีการเอาเสียเลย วิธีการก็ต้องใช้วิธีแบบคำนึงคำนวนไปก่อน หรืออาจจะใช้คำว่า การคำนวนทางปัญญาก็ได้ คือเป็นการทำความรู้สึกกับวัตถุที่ปรากฏอยู่ต่อหน้า แล้วพยายามนิมิตโนภาพว่าสิ่งนั้นหายไป ที่ละอย่างๆ จนหมดไม่เหลืออะไรนั่นคือความว่างในการคำนวนทางปัญญา ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้ไว้ดังนี้

จะเห็นความว่างได้แม้ในทางวัตถุนี้ต้องใช้คำนึงคำนวนไปก่อน เช่น คำนึงว่าถ้าเอาสิ่งเหล่านี้ออกไปเสียให้หมด เอาโลกทั้งโลกออกไปเสียให้หมด อะไรจะเหลืออยู่? ก็เป็นความว่างในการคำนึงคำนวน แม้แต่ความว่างชนิดที่เป็นเรื่องทางวัตถุก็ยังคงอาศัยการคำนึงคำนวนอย่างนี้จึงจะมองเห็นความว่าง แล้วก็มองเห็นได้จริงๆ บางคนจะพูดอวดดีว่ามองไปที่ที่ว่างแล้วก็เห็นความว่าง อย่างนี้ก็พูดอย่างสะเพร่าเพราะตาก็ยังเห็นอะไรอยู่นั่นเองแล้วจิตมันก็ยังบอกว่าที่ว่างๆ นั้นมันก็ยังมีอากาศ มีแก๊ส มีสิ่งต่างๆ ที่เรามองไม่เห็นด้วยตาก็ยังมีอยู่ ยิ่งเรียนวิทยาศาสตร์ทางฟิสิกส์มากขึ้นเท่าไรก็ยิ่งจะมองเห็น การเห็นความว่างจะต้องใช้การคำนึงคำนวนว่าถ้าตัดสิ่งเหล่านี้ออกไปจึงจะมีความว่าง แล้วก็เคยตัดออกไปได้ก็ต้องคำนวน เช่นว่า ก้อนหินก้อนนี้วางอยู่ที่ตรงนี้ ความไม่มีก้อนหินก้อนนี้ก็จะไม่มี ต่อเมื่อเอาก้อนหินนี้ออกไปนี้เรากำนึงคำนวนดูได้โดยไม่ต้องเอาก้อนหินก้อนนี้ออกไป มองดูโดยจะสมมุติว่ามันไม่มีก้อนหินก้อนนี้ ตรงนี้ก็ว่างจากก้อนหินก้อนนี้ เหล่านี้เป็นต้น นี้ขอให้เข้าใจว่าแม้แต่ความว่างทางวัตถุก็ต้องอาศัยสติปัญญาคำนึงคำนวนทอดสายตามองไปก็ไม่เห็น ต้องทอดสายตาของปัญญาจักขุออกไปเท่านั้นจึงจะเห็น เรื่องทางวัตถุยังเป็นมากถึงขนาดนี้ เรื่องทางนามธรรมทางจิตใจทางภาษาธรรมก็ยิ่งต้องอาศัยการคำนึงคำนวนของสติปัญญาที่ยิ่งไปกว่านั้นอีก ดังนั้นจึงต้องบอก

^{๓๘๐} พุทธทาสภิกขุ, พุทธวิธีชนะความทุกข์, หน้า ๓๖๗.

กันในลักษณะที่ใช้การคำนึงคำนวณ ที่ถามว่าความว่างที่เราต้องการรู้อยู่ที่ไหน? จะหาพบได้ที่ไหน? คำตอบก็มีว่าจะหาพบได้ในจิตที่กำลังปราศจากอุปาทานว่าตัวกู ขณะใดจิตปราศจากอุปาทานว่าตัวกูเมื่อนั้นก็ให้ดูที่จิตนั้นก็พบความว่างที่เราต้องการ^{๓๘๑}

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า โดยพื้นฐานของจิตใจทุกคนมีจิตว่างอยู่ก่อน ส่วนจิตวุ่นเพิงเกิดขึ้นมาภายหลัง เกิดขึ้นและตั้งอยู่สักชั่วระยะหนึ่งแล้วก็ดับ ความว่างก็ปรากฏขึ้นมาอีก ส่วนเรื่องกิเลสก็เช่นเดียวกัน ท่านกล่าวว่าถ้าการไม่มีตัวกู-ของกู นั้น มีได้ถึง ๓ ระดับด้วยกันได้แก่ “ความไม่มีตัวกู โดยบังเอิญ ความไม่มีตัวกูโดยเราควบคุมมันไว้ และความไม่มีตัวกูที่มันหมดกิเลสจริงๆ ซึ่งมีเพียง ๓ ระดับ จะเป็นความไม่มีตัวกูระดับไหนก็ตามย่อมสมบูรณ์อยู่ด้วยสติปัญญาเดิมแท้ทั้งนั้น”^{๓๘๒} ความว่างทั้ง ๓ ระดับนั้นหากเทียบกับนิพพานที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ก็เทียบได้ตามลำดับดังนี้ ตทั้งคินิพพาน วิกขัมภนนิพพาน และสมุทฺเทนิพพาน ดังนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าเรื่องนิพพานไม่ยาก “เรื่องนี้ไม่ยากไม่เหลือวิสัย ถ้าเป็นไปอย่างถูกต้องตามธรรมชาติ เรื่องนี้ไม่ยาก เรื่องนี้ไม่เหลือวิสัยในการที่มนุษย์เรามีการพักผ่อนทางวิญญาณ ตามความหมายของคำว่ามรรค ผล นิพพานนี้ไม่ยากไม่เหลือวิสัย”^{๓๘๓} ดังนั้น หากพิจารณาถึงความว่างทั้งสามระดับที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้จะเห็นได้ว่า ความว่างอย่างนั้นเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ในโลกแห่งวัตถุ และความว่างบางระดับอาจเกิดขึ้นโดยที่เราไม่ตั้งใจเสียด้วยซ้ำเมื่อได้อยู่ในสถานที่ที่สงบวิเวกจิตมันสงบเองนั่นคือนิพพานในอีกความหมายหนึ่ง

๓.๓.๒.๔ อตัมมยตา

ในหนังสือชุดธรรมโฆษณของท่านพุทธทาสภิกขุ มีหนังสือที่ท่านได้อธิบายเรื่องอตัมมยตาไว้โดยเฉพาะมีอยู่ด้วยกัน ๓ เล่ม ได้แก่ อตัมมยตาประยุกต์ (เล่มที่ ๑๒.ข) อตัมมยตาประประทีป (เล่มที่ ๑๒.ง) และอตัมมยตาปริทัศน์ (เล่มที่ ๑๒.ค) ส่วนช่วงระยะเวลาของการอธิบายเรื่องนี้หากดูจากปี พ.ศ. ที่ลงไว้ในเล่ม คำอธิบายเกี่ยวกับอตัมมยตาเริ่มมาตั้งแต่ปี ๒๕๒๕ อันที่จริง ปี พ.ศ.๒๕๒๕ มีคำบรรยายเพียงเรื่องเดียวเท่านั้นคือ “การพัฒนาชีวิตโดยพระไตรลักษณ์มีผลสูงสุดเป็นอตัมมโย” บรรยายเมื่อ ๒๐ มีนาคม ๒๕๒๕ หลักๆ การอธิบายเรื่องอตัมมยตาก็อยู่ในช่วงระยะเวลาปี พ.ศ.๒๕๓๑-๒๕๓๓ เมื่อเทียบเคียงกับคำอธิบายเรื่องสุญญตา เรื่องอิทัปปัจจยตาห่างกันประมาณ ๑๐-๑๕ ปี และอาจจะนานมากกว่านี้เสียด้วยซ้ำไป ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าเรื่องอิทัปปัจจยตาคว่าคนจะเข้าใจต้องใช้เวลาพูดถึง ๓๐ ปี เรื่องสุญญตาใช้เวลาถึง ๒๐ ปี ส่วนเรื่องตถตาใช้เวลาตั้ง ๑๐ ปี ท่านกล่าวว่าอันที่จริงเรื่องอตัมมยตาเคยพูดแล้วครั้งหนึ่งแต่ยังไม่ได้ผลเท่าที่ควรจึงพักไว้ก่อน เหตุใด

^{๓๘๑} พุทธทาสภิกขุ, *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๒*, หน้า ๓๒๐-๓๒๑.

^{๓๘๒} พุทธทาสภิกขุ, *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑*, หน้า ๘๘.

^{๓๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙.

จึงพักเรื่องอติมมยตาไว้นานเพ็งจะหยิบเอามาพูดในช่วงบั้นปลายของชีวิตแล้ว มันต้องมีเหตุผลว่าทำไมอติมมยตาจึงอยู่รั้งท้ายตาอื่นๆ อีกทั้ง ๘ ตาข้างต้น ท่านพุทธทาสภิกขุได้ชี้แจงเรื่องว่า

ทำไมเพ็งพูดเรื่องอติมมยตาเดี๋ยวนี้คือปีนี้ครานี้ ทำไมหวงไว้ไม่พูดตั้งหลายสิบปี ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ไม่เอามาพูด หวงไว้หรืออย่างไรหรือมีเล่ห์เหลี่ยมอย่างไร จะอุบไว้ขายต่อเมื่อไร? เขาก็มีความสงสัยกันขึ้นมาอย่างนี้มันก็มีเหตุผลเหมือนกันแหละที่จะเขาจะคิดอย่างนั้น จะถามอย่างนั้น จะสงสัยอย่างนั้น แต่มันกลายเป็นเรื่องที่น่าหัวสำหรับอาตมาว่ามันมีเหตุผลที่ตรงกันข้ามไม่ได้กักไว้เหมือนกักสินค้า หรือว่าอุบไว้ขายต่อเมื่อถึงเวลาจะขายแพงๆ อะไรทำนองนี้ แต่มันเป็นเพราะว่ารออยู่ก่อน รออยู่ก่อน รออยู่ด้วยความจำเป็นให้พวกบในสระบัวนั้นมันโตขึ้นมาพอสมควรที่จะรู้เรื่องที่ยากๆ ได้ หรือว่าให้จวกมันรู้ภาษาภาษาขึ้นมาสักหน่อยจะได้รู้รสแกงเมื่อกบมันก็ไม่สู้รู้รสเกสรดอกไม้เอาเสียเลย จวกมันก็ไม่รู้เรื่องรสของแกงเอาเสียเลยก็ต้องรอก่อน ที่นี้รอไปอีกไม่ได้มันจะตายแล้วทั้งคนพูดและทั้งคนฟังคือทั้งกบและทั้งจวกนี้มันจะต้องตายไปด้วยกันเสียแล้วจึงเอามาพูด มันก็เหมือนกับต้องโต้ตอบก็ว่ากบทั้งหลายเอ๋ย เราก็รออยู่เท่านั้น เพราะว่าแม้พูดไปมันก็จะเหมือนกับเป่าปี่ให้เต่าฟังมันจะได้ผลอะไร คนเป่าก็เหนื่อยเปล่า เต่ามันก็จงรำคาญแยะเหมือนกันเพราะมันฟังไม่รู้เรื่อง มันก็เลยไม่ได้อะไร มันมีแต่เสียทั้งสองฝ่ายจึงยังไม่พูด ยังไม่พูด รอให้จวกมันมีวิญญูณมากขึ้นอีกหน่อย ให้กบมันเจริญด้วยความรู้สึกอะไรมากพอสมควรเสียก่อนจึงค่อยพูดเรื่องนี้ พูดอย่างนี้มันหยาบคายหรือไม่ก็แล้วแต่เถอะ แต่ว่าความจริงมันมีอยู่อย่างนี้แหละมันช่วยอะไรไม่ได้ เพราะอาตมาผู้ศึกษาผู้เอามาพูดนี้ก็ต้องใช้เวลามากเหมือนกัน ใช้เวลามากที่สุด ๒๐-๓๐ ปี กว่าที่จะเข้าใจเรื่องอติมมยตาแล้วก็กว่าจะเอามาพูดกันจริงๆ จังๆ ก็เมื่อวันมาฆบูชาปีนี้เอง มันเป็นเรื่องเหมือนกับเตรียมตัวตายกลัวว่าจะไม่ได้พูดก็เลยเอามาพูดกันเสียที่^{๓๘๔}

ท่านพุทธทาสภิกขุยอมรับว่าเรื่องอติมมยตาเป็นเรื่องที่ลึกซึ้งและยากที่เข้าใจได้ ส่วนตัวท่านเองกว่าจะเข้าใจเรื่องอติมมยตาว่าคืออะไรก็ใช้เวลาหลายปี แต่ก็ไม่มีเหตุผลใดที่จะไม่นำเรื่องนี้มาเผยแพร่หรือมาทำความเข้าใจกันระหว่างพุทธบริษัท เพราะอติมมยตาเป็นหัวใจของหลักพุทธธรรม “เป็นหัวใจของธรรมะทั้งหมด โดยหลักแห่งการปฏิบัติแล้วมันไปสรุปผลอยู่ที่คำคำนี้”^{๓๘๕} “เพชรเม็ดสุดท้ายที่หลงค้างอยู่ในพระไตรปิฎก”^{๓๘๖} “เป็นสิ่งสุดท้ายของการละที่ดำเนินมาตามลำดับ”^{๓๘๗} อติมมยตาเป็นญาณอันสูงสุดของธัมมัญญูติญาณ ทั้งเป็นจุดกึ่งกลางและเป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างธัมมัญญูติญาณกับนิพพานญาณ เป็นจุดเปลี่ยนจากโลกียะมาสู่โลกุตระหรือเปลี่ยนจากปุถุชนมายืน

^{๓๘๔} พุทธทาสภิกขุ, อติมมยตาประทีป, หน้า ๔๔-๔๕.

^{๓๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

^{๓๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^{๓๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

อยู่บนเขตแดนของการเป็นพระอริยะเจ้า ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าแม้เรื่องอตัมมยตาจะเป็นเรื่องที่ยากทั้งไม่ค่อยมีใครจะนำมาสอนกัน แต่อย่างน้อยการได้นำอตัมมยตาที่ตกค้างฝังตัวเจียบอยู่ในพระไตรปิฎกมาอธิบายทำความเข้าใจกันอีกครั้งหนึ่ง ก็เท่ากับว่าได้ปลุกอตัมมยตาให้กลับมามีชีวิตชีวาขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งหลังจากที่ถูกกลืนเลื่อนไปเสียนาน และมีความหวังว่าอตัมมยตาจะกลายเป็นคำสามัญธรรมดาที่พูดกันติดปากเหมือนกันคำอื่นๆ เช่นคำว่าอิทัปปัจจยตา สุนฺณุตตา ตถาตา เป็นต้น แม้ว่าในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ใช้เวลาไปบ้าง แต่ก็มีหวังว่าสักวันหนึ่งเมื่อได้คุ้นเคยได้ยินได้ฟังคำนี้บ่อยขึ้น แล้วค่อยๆ เพิ่มความเข้าใจให้มากขึ้นตามลำดับๆ จนมองเห็นว่าทุกขั้นตอนแห่งการวิวัฒนาการของชีวิตนั้นแหละคืออตัมมยตา ทั้งอตัมมยตาตัวน้อยๆ ที่ใช้ละมาตามลำดับจนถึงอตัมมยตาตัวสุดท้ายอตัมมยตาตัวสมบูรณ์ที่สุดที่จะก้าวล่วงจากอรุปรธาตุขึ้นไปสู่นิโรธธาตุ หรือละจากอรุปรภาพไปสู่โลกุตตระคือการบรรลุถึงนิพพานอันเป็นที่สิ้นสุดแห่งสังสารวัฏฏ์

คำว่าอตัมมยตาไม่ใช่เป็นศัพท์ใหม่แต่เป็นคำที่มีใช้อยู่แล้วในพระไตรปิฎกปรากฏอยู่ในพระสูตรต่างๆ เช่น ในสัปบุริสสูตร หรืออตัมมยสูตร ในสหายนวักงคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปปริณณาสกัมมีพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอาศัยฟังอตัมมยตาแล้วจงละ จงก้าวล่วงอุเบกขาที่เป็นประเภทเดียวกัน อาศัยอารมณ์เดียวกันเสีย การละ การก้าวล่วงอุเบกขานี้มีได้ด้วยอาการอย่างนี้”^{๓๘๘} ก่อนที่จะไปสู่เนื้อหาต่อไป มีข้อสังเกตเกี่ยวกับคำว่า “อตัมมยตา” จากท่านพุทธทาสภิกขุซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญคล้ายๆ กับช่วยกันตรวจสอบเรื่องนี้กันไปในตัว ท่านพุทธทาสภิกขุได้ตั้งข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า คำว่า “อตัมมยตา” ในพระสูตรบางแห่งมีการบันทึกคำนี้เป็น “อกมมยตา” หรือบันทึกเป็น “อคมมยตา” ไปเสียก็มีแต่ที่ถูกตรงต้องเป็นคำว่า “อตัมมยตา” ท่านกล่าวว่ากรณีที่พระไตรปิฎกมีการบันทึกคำนี้เป็น “อกมมยตา” หรือ “อคมมยตา” คงจะผิดพลาดมาจากการถอดตัวอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย “ถ้าเป็นตัวขอมถ้าไม่มีหัวมันก็เป็น *อกมมยตา*, โค้งๆ ไม่มีหัวก็อ่านเป็นตัว ก., โค้งมีหัวนิดเดียวก็เป็นตัว ค., ถ้าโค้งนั้นมีหัวใหญ่ก็เป็นตัว ต., เพราะฉะนั้นมันจึงเกิดเป็น *อกมมยตา อคมมยตา อตัมมยตา...* ในพระบาลีในพระไตรปิฎกเองก็มีถึง ๓ คำ ทำการสังคายนาขึ้นมาครั้งแล้วก็ไม่เคยเห็นใครแก้”^{๓๘๙} เรื่องที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ตั้งข้อสังเกตไว้นั้นไม่ได้ปราศจากหลักฐานจากคัมภีร์เสียเลยทีเดียว ในคัมภีร์มหานิทเทสมีการบันทึกการใช้คำนี้ไว้ว่า “กณฺหปฺกฺขิกา ฐมฺมา สมฺมุคฺชาตฺตปฺหาเนน ปหีนา โหนติ อฺจุฉินฺนํมฺลา ตาลาวตฺถกฺตา อนฺภาวํกฺตา อายตี อฺนุปฺปาทมฺมา, เตธาตฺตฺถ กุสฺเสสุ ฐมฺเมสุ อฺกมฺมยตา โหติ”^{๓๙๐} พระไตรปิฎกภาษาไทยถอดความเนื้อหาช่วงนี้ว่า “บุคคลละธรรมฝ่ายดำโดยการละได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ตั้ดรากรอนโค่นเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่

^{๓๘๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๑๐/๓๗๗.

^{๓๘๙} พุทธทาสภิกขุ, *อตัมมยตาปริทีป*, หน้า ๑๐.

^{๓๙๐} ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๗๔/๑๕๗.

มีเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้และไม่ก่อตัณหาในกุศลธรรมทั้งหลายในไตรชาติ”^{๓๙๑} ไม่ก่อตัณหาคือคำแปลของคำว่า “อกมมยตา” แต่อย่างไรก็ตามในอรรถกถาภาษาไทยกลับบันทึกข้อความส่วนนี้ด้วยคำว่า “อตมมยตา” เหมือนที่อื่นๆ ส่วนคำแปลของคำนี้ก็ไม่ได้แตกต่างกัน “คำว่าไม่ก่อตัณหา (อตมมยตา) คือปราศจากตัณหา”^{๓๙๒}

อตมมยตาหรืออตมมโยที่ปรากฏอยู่ในอตมมยสูตรข้างต้นนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า อตมมโยหมายถึงพระอรหันต์ส่วนอตมมยตาทหมายถึงคุณธรรมสำหรับทำให้เป็นพระอรหันต์ ดังนั้นท่านพุทธทาสภิกขุจึงอธิบายว่า อตมมยตาเมื่อกล่าวตามหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกจึงมีอยู่สองช่วงสองระยะ คืออตมมยตาที่ทำให้จิตใจเลื่อนสูงขึ้นไปโดยลำดับและอตมมยตาขั้นสุดท้ายคือการบรรลุถึงนิพพาน เรียกได้ว่าหากไม่มีอตมมยตาก็ไม่มีสิ่งที่เรียกว่าวิวัฒนาการของกระแสแห่งชีวิตที่ค่อยๆ เลื่อนสูงขึ้น เลื่อนสูงขึ้น สูงขึ้นไปโดยลำดับ และการบรรลุเป็นพระอรหันต์อันเป็นอุดมบุรุษในพระพุทธศาสนาก็เป็นไปได้ไปอีกเช่นกัน อตมมยตาในพระไตรปิฎกภาษาไทยมักใช้คำทับศัพท์ส่วนความหมายของคำนี้เราจะรู้ได้ก็โดยการอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาตลอดถึงคำอธิบายจากปราชญ์ในยุคหลัง เช่นในสัปปริสสูตร มัชฌิมนิกาย อุपरินิคาสะกั พระพุทธองค์ตรัสว่า “แม้เพราะปฐมฌานสมาบัติ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอตมมยตาไว้ เพราะชนทั้งหลายเข้าใจกันด้วยเหตุใดๆ เหตุนั้นๆ ย่อมเป็นอย่างอื่นจากที่เข้าใจกันนั้น”^{๓๙๓} อรรถกถาอธิบายพุทธพจน์ข้างต้นนี้ว่า “ตัณหาท่านเรียกว่าอตมมยตา ในคำนี้ว่า อตมมยตา (อตมมยตา) อธิบายว่าความไม่มีตัณหา”^{๓๙๔} ส่วนในอตมมยสูตรอังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาตที่ตรัสถึงอานิสงส์ของการตั้งอนัตตสัญญาอย่างไม่จำกัดในธรรมทั้งปวงในอานิสงส์ข้อแรกว่า “เราจักเป็นอตมมยะ”^{๓๙๕} อรรถกถาอธิบายพุทธพจน์ช่วงนี้ไม่ได้แตกต่างกันมากกับคำอธิบายในสัปปริสสูตรข้างต้น นั่นคือการเว้นจากตัณหาและทิวณินันท์และชื่อว่าอตมมยะ ในเรื่องนี้ดูเหมือนว่าท่านพุทธทาสภิกขุไม่ค่อยจะเห็นด้วยกับคำอธิบายของอรรถกถาอย่างที่ผ่านๆ มาท่านได้ตั้งข้อสังเกตในเรื่องนี้ไว้ว่า “คำอธิบายในอรรถกถาก็เอาใจความอะไรไม่ได้ อธิบายไปตามแบบอรรถกถาคลุ่มๆ เหมือนๆ กัน แทบจะทุกแห่งว่าความไม่มีตัณหา มานะ ทิวณินันท์ เป็นสำนวนอรรถกถาที่ใช้กับทุกคำที่มันลึกๆ อย่างนี้ มันมีความหมายที่ชัดเจนกว่านั้นที่ต้องรู้ ซึ่งจะได้ค่อยๆ วิเคราะห์กันต่อไป”^{๓๙๖} ดังนั้น อตมมยตาจึงมีอยู่สองลักษณะคืออตมมยตาที่มีมิชฌาทิวณินันท์เป็นปัจจัยและอตมมยตาที่มีสัมมาทิวณินันท์เป็นปัจจัย ทั้งอตมมยตาและอตมมยตาอยู่ใกล้ชิดกันมาก การกระทำเรื่องเดียวกันนั้นแหละ

^{๓๙๑} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗๔/๒๒๕.

^{๓๙๒} ชุ.ม.อ. (ไทย) ๗๔/๓๙๒.

^{๓๙๓} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๐๘/๑๓๒.

^{๓๙๔} ม.อ.อ. (ไทย) ๑๐๘/๙๒.

^{๓๙๕} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๐๔/๖๒๕.

^{๓๙๖} พุทธทาสภิกขุ, **อตมมยตาประยุกต์**, หน้า ๓.

เป็นได้ทั้งตั้มมยตาและอตั้มมยตา เช่น การให้ทาน การรักษาศีล การทำสมาธิภาวนา เป็นไปได้ทั้ง ตั้มมยตาและอตั้มมยตาอยู่ที่ว่าการกระทำครั้งนั้นทำไปด้วยอวิชชาหรือด้วยสติปัญญา หากทำด้วย สติปัญญาก็เป็นอตั้มมยตา

ท่านพุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายอตั้มมยตาไว้หลายนัยด้วยกันทั้งโดยอรรถ โดยพยัญชนะ และโดยอรรถลักษณะ เช่น “อตั้มมยตา แปลว่าไม่สำเร็จมาจากสิ่งนั้น”^{๓๙๗} คำว่าไม่ สำเร็จมาจากสิ่งนั้นมีความหมายว่าสภาวะที่จิตใจของเราอยู่เหนือสิ่งที่เข้ามาปรุงแต่ง จิตที่เป็นอยู่ใน ขณะนั้นท่านพุทธทาสภิกขุเรียกว่าเป็นจิตเดิมแท้ จิตประภัสสร จิตเกลี้ยงเกลา จิตไม่มีกิเลส เป็นจิตที่ อยู่เหนืออบกเหนือลบ เหนือบุญเหนือบาป เหนือดีเหนือชั่ว สรูปก็คือการอยู่เหนือความเป็นคู่ตนเอง สภาวะที่เป็นคู่ เช่น ดีชั่วต่างมีคุณสมบัติอย่างเดียวกันคือทำลายความเป็นปกติของจิต คู่กันแหละ เรียกว่าอุปาทานและเป็นปัจจัยให้เกิดภพชาติ ขรา มรณะ โสกะปริเทวะทุกข์โทมนัสอุปายาส ส่วนความหมายตามภาษาบาลีท่านให้ความหมายว่า “ความที่ไม่ต้องอาศัยสิ่งนั้นอีกต่อไป ความที่จะไม่ สำเร็จมาจากเหตุปัจจัยนั้นๆ อีกต่อไป ความที่อยู่เหนืออำนาจปรุงแต่งของเหตุปัจจัยนั้นๆ โดยสิ้นเชิง นี่คืออตั้มมยตา”^{๓๙๘} ยังมีความหมายของอตั้มมยตาอีกความหมายหนึ่งซึ่งครอบคลุมไปถึงกระแสแห่ง วิวัฒนาการของธรรมชาติทั้งหมดนั่นคือความหมายที่ว่า “ละสิ่งที่ควรละ”^{๓๙๙} ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่า กิริยาอาการที่ร่างกายมีการต่อต้านสิ่งที่แปลกปลอมที่จะเข้าไปสู่ร่างกาย การขับถ่ายของเสียออกจาก ร่างกาย การไอ การจาม การลอกคราบของสัตว์บางชนิด เป็นต้น หรือแม้แต่การชำระร่างกายนี้ก็ เป็น ลักษณะอาการแห่งอตั้มมยตาคือละสิ่งที่ควรละ ต้นไม้มีการทิ้งใบผลัดใบเมื่อถึงฤดูกาลหรือสละทำลาย สิ่งผูกพันออกไปจากลำต้นนี้ก็เป็นอาการแห่งอตั้มมยตาด้วยเช่นกัน ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า แม้อตั้มมยตาในลักษณะเช่นนี้จะมองว่ามีลักษณะที่ต่ำเป็นธรรมชาติพื้นฐานที่สุด แต่มันก็ทำให้ชีวิต ของมนุษย์หรือกระทั่งต้นไม้รอดอยู่ได้ ส่วนความหมายของคำว่าอตั้มมยตาที่ให้ไว้โดยท่านพุทธทาสภิกขุ อันที่เป็นที่จดจำกันได้ขึ้นใจเหมือนกับประติษฐานธรรมคำอื่นๆ ของท่านอย่างคำว่า ตัวกู-ของกูหรือ จิตว่าง เป็นต้น ดูเหมือนจะเป็นความหมายที่ว่า “กูไม่เอา กับมึงแล้วโว้ย” อะไรก็แล้วแต่ที่สร้างความ ยุ่งยากลำบากให้กับจิตใจ กำจัดผลึกใสทำลายสิ่งนั้นให้ออกไปจากจิตใจด้วยคำพูดที่ว่ากูไม่เอา กับมึง แล้วโว้ย ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “ที่มันหมดออกไปได้นั้นแหละคืออาการของอตั้มมยตา”^{๔๐๐}

ส่วนอตั้มมยตาในความหมายของศัพท์สากลท่านพุทธทาสภิกขุเสนอให้ใช้คำภาษาอังกฤษว่า unconditionability หรือ unconcoctability หรือจะใช้คำว่า spiritual epulbrium ก็ได้อีกเช่นกัน ท่านพุทธทาสภิกขุแปลความหมายของคำนี้ว่าจิตที่อยู่ในสภาพที่อะไรปรุงแต่งไม่ได้ จิตคงที่ไม่

^{๓๙๗} พุทธทาสภิกขุ, *อตั้มมยตาประทีป*, หน้า ๑๐.

^{๓๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

^{๓๙๙} พุทธทาสภิกขุ, *อตั้มมยตาประยุกต์*, หน้า ๕๐.

^{๔๐๐} พุทธทาสภิกขุ, *อตั้มมยตาประทีป*, หน้า ๖๗.

เปลี่ยนแปลง“โดยสรุปก็คือว่าความที่จิตนี้เป็นอิสระ อะไรๆ มาปรุงแต่งให้เป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ อย่างโน้นไม่ได้ จิตอยู่เหนืออำนาจการปรุงแต่งของสิ่งทั้งปวงที่มันจะมาปรุงแต่งจิตนี้คือใจความสำคัญ”^{๔๐๑} อันที่จริงคำว่าอตัมมยตาท่านพุทธทาสภิกขุเสนอให้ใช้คำบาลีเดิมไม่ต้องแปล และเมื่อใช้ไปนานๆ เข้า คำนี้ก็กลายเป็นคำพุทธธรรมคำที่ทุกคนฟังเข้าใจได้ซึ่งเหมือนกับคำอื่นๆ เช่น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อิทัปปัจจยตา สุนฺญตา เป็นต้นที่ไม่มีการแปลเป็นคำไทยแต่ฟังเข้าใจได้ในระดับหนึ่ง ท่านพุทธทาสภิกขุเปรียบชีวิตนี้เหมือนกับการติดคุก คุณในที่นี้คือคุกแห่งอายตนะ คุกแห่งอุปาทาน คุกแห่งอวิชชาและกิริยาอาการที่หลุดพ้นจากคุกออกมาเสียได้นั้นแหละคืออตัมมยตา

พระอรหันต์มีไวพจน์แปลกๆ ที่เราไม่ค่อยจะได้ยินกันอยู่ก็มากอาตมาก็พยายามเอามาทำให้ได้ยิน พระอรหันต์ๆ แปลว่าตาที่ก็มี ตาที่ ว่าคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่หวั่นไหว, เกพวี –เป็นทั้งหมด รู้ทั้งหมด ถึงทั้งหมด, อทโส –ไม่มีชายหรือเงื่อนสำหรับให้ต่อสืบทอดกันอีกต่อไป ดังนี้เป็นต้น เตี่ยนี้ขอแนะนำคำว่าอตัมมโยขึ้นมากอีกคำหนึ่งแปลว่าผู้มีอตัมมยตา เมื่อรู้ว่าอตัมมยตาคืออะไรก็จะรู้จักพระอรหันต์ดีขึ้นนี้ก็ศึกษาในฐานะให้รู้จักพระอรหันต์มากขึ้นหรือดีขึ้น ถ้าให้เป็นชื่อของความดับก็หมายถึงนิพพาน ความไม่เกี่ยวข้องกับอะไร ความไม่ต้องอาศัยอะไรอีกต่อไป ความที่อะไรปรุงแต่งไม่ได้อีกต่อไป มันก็มีความหมายแห่งนิพพาน แต่ถ้าจะให้หมายถึงทางแห่งนิพพานก็คือความรู้ที่ทำให้เป็นอย่างนั้น ความรู้ชนิดที่ไม่ทำให้ติดอยู่ที่นั่น แล้วถ้าติดอยู่ที่ไหนก็ไม่เป็นอิสระทนทุกข์อยู่ที่นั่นไม่ใช่ในนิพพาน ออกไปเสียได้จากที่นั่นจึงจะเป็นนิพพาน ความรู้ที่ทำให้ออกไปเสียจากที่นั่นก็เป็นเรื่องทางนิพพาน ครั้นออกไปจากที่นั่นได้แล้วก็เป็นนิพพาน หมดปัญหาหมดความทุกข์ อตัมมยตาเป็นความรู้ที่เป็นทางให้ลุดถึงนิพพาน ถ้ามีตัวอตัมมยตาจริงๆ ประจำอยู่แล้วมันก็จะกลายเป็นนิพพาน เป็นผู้บรรลุถึงนิพพานไป^{๔๐๒}

สรุปไว้อีกครั้งหนึ่งว่า อตัมมยตามีความหมายอยู่ ๒ นัย ความหมายแรกหมายถึงนิพพาน และความหมายที่สองหมายถึงทางแห่งนิพพาน เรียกได้ว่าอตัมมยตาเป็นทั้งจุดตั้งต้นและเป็นจุดหมายปลายทางของวิวัฒนาการของกระแสแห่งชีวิต อตัมมยตาในความหมายว่าละสิ่งที่ควรละหรือความที่อะไรปรุงแต่งไม่ได้อีกต่อไปนั้นแหละคือนิพพาน อตัมมยตามีความสำคัญอย่างไรที่จะต้องสนใจ ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าอตัมมยตาเป็นสิ่งสูงสุดเป็นหัวใจเป็นแก่นของพระพุทธศาสนาถึงกับกล่าวว่า “ไม่มีอตัมมยตาก็ไม่มีพุทธศาสนา”^{๔๐๓} ท่านพุทธทาสภิกขุรู้ดีว่าการใช้คำพูดอย่างนี้สุมเสียงที่จะถูกวิพากษ์วิจารณ์หรือแม้กระทั่งจะถูกด่าแต่ท่านก็ตั้งคำถามกับคนกลุ่มนั้นไว้ว่า“ถ้าไม่มีอตัมมยตาอะไรจะผลักดันให้ไปสู่ความไม่ยึดมั่นถือมั่น”^{๔๐๔} เพราะอตัมมยตาเป็นตัวที่คอยผลักดันให้แต่ละคนหลุดพ้นออก

^{๔๐๑} พุทธทาสภิกขุ, *อตัมมยตาปริทัศน์*, หน้า ๒๖๕.

^{๔๐๒} พุทธทาสภิกขุ, *อตัมมยตาประยุกต์*, หน้า ๒๔-๒๕.

^{๔๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

^{๔๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

จากความทุกข์อยู่ตลอดเวลา จากความทุกข์ที่เล็กๆ น้อยๆ จนกระทั่งเลื่อนสูงขึ้น เลื่อนสูงขึ้นมาโดยลำดับจนถึงที่สุดแห่งอติมมยตาตัวสุดท้ายคือการบรรลุถึงนิพพานเป็นอติมมโย

อติมมยตาเป็นครั้งสุดท้ายของการละไปตามลำดับ อติมมยตาเป็นช่วงรอยต่อที่อยู่กึ่งกลางระหว่างอัมมัญญัตติญาณและนิพพานญาณ อติมมยตาเป็นดาบเล่มสุดท้ายของฝ่ายอัมมัญญัตติญาณ “ดาบเล่มสุดท้ายของฝ่ายอัมมัญญัตติญาณ คือความรู้ตามที่เป็นจริงของธรรมชาติของสังขารทั้งปวงที่ควรจะรู้ ครั้นรู้แล้วจะปล่อยวางได้ ไปจบอยู่ที่อติมมยตาหรือเป็นเงื่อนไขที่ว่าจะเข้าไปสู่โลกุตตระ”^{๔๐๕} หลังจากสิ้นสุดลงของธรรมประเภทอัมมัญญัตติญาณ ต่อไปจะเป็นจุดเริ่มต้นของหลักพุทธธรรมฝ่ายนิพพานญาณ นิพพิทา วิราคะ วิมุตติ วิสุทธิ สันติ และบรรลุถึงนิพพานในที่สุด ในสหายตนวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกัพระพุทธรองค์ได้ตรัสถึงการละมาโดยลำดับว่า ทรัพย์สินเงินทอง ข้าวของ ทรัพย์สมบัติ กามคุณ ๕ สิ่งเหล่านี้จะได้ด้วยนานัตตอุเบกขา คืออุเบกขามีอารมณ์หลายอย่าง (อุเพกขา นาทตตา) หมายถึงกามคุณ ๕ ส่วนนานัตตอุเบกขาพึงจะเสียด้วยเอกัตตอุเบกขา อุเบกขามีอารมณ์อย่างเดียว (อุเพกขา เอกตตา) มาถึงขั้นนี้แล้วถึงว่าก็ยังไม่หลุดพ้น จะต้องตัดตัวเอกัตตอุเบกขาอีกครั้งหนึ่งด้วยอติมมยตา “เธอทั้งหลายอาศัยพึงพึงอุเบกขาที่เป็นประเภทเดียวกัน อาศัยอารมณ์เดียวกัน แล้วจงละ จงก้าวล่วงอุเบกขาที่มีประเภทต่างกันอาศัยอารมณ์ต่างกันนั้นเสีย... ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายอาศัยพึงพึงอติมมยตา แล้วจงละจงก้าวล่วงอุเบกขาที่เป็นประเภทเดียวกันอาศัยอารมณ์เดียวกันเสีย”^{๔๐๖} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “ละกามเสียได้ด้วยความมีอุเบกขาอันเกิดจากรูปฌานซึ่งเรียกว่านานัตตอุเบกขานี้มาติดอยู่ที่นานัตตอุเบกขานั้น ก็ละนานัตตอุเบกขาเสียได้ด้วยอุเบกขาอันเกิดขึ้นจากรูปฌานที่เรียกว่าเอกัตตอุเบกขา มาติดอยู่ที่เอกัตตอุเบกขานั้น แล้วก็ละเอกัตตอุเบกขานี้เสียได้ด้วยอติมมยทานี้ก็นิพพาน”^{๔๐๗} ในการศึกษาเล่าเรียนของสิทธัตถะในสำนักของอาจารย์ทั้งสองโดยเฉพาะในสำนักของอาจารย์คนสุดท้ายที่ชื่อว่า อุทกดาบสรามบุตร สิ้นสุดความรู้ของอาจารย์ได้เพียงแนวสัญญาธานาสัญญาตนสมาบัติ แต่พระองค์ไม่พอใจเพราะเห็นว่าความรู้ระดับนี้ยังไม่เป็นความรู้ที่สิ้นสุดยังเป็นเพียงอรูปรูปและยังไม่เป็นการหลุดพ้นที่สมบูรณ์ ความทุกข์ถูกทำให้ระงับไปได้เพียงชั่วคราวเท่านั้น แล้วในที่สุดพระองค์กลับมาพบว่าการจะละการยึดมั่นถือมั่นในอรูปรูปอันสุดท้ายคือแนวสัญญาธานาสัญญาตนสมาบัติได้นั้นจะได้ด้วยอติมมยตาซึ่งเป็นการหลุดพ้นไปจากทุกๆ ภพทั้งกามภพ รูปภพ และอรูปรูปซึ่งเป็นที่สุดแห่งสังสารวัฏหลุดพ้นออกไปจากวัฏฏอันเป็นรังของความทุกข์ ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเนื้อหาในสหายตนวิภังคสูตรเพิ่มเติมดังนี้

^{๔๐๕} พุทธทาสภิกขุ, อติมมยตาประทีป, หน้า ๖๓.

^{๔๐๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๑๐/๓๗๗.

^{๔๐๗} พุทธทาสภิกขุ, อติมมยตาประทีป, หน้า ๗๐.

อตัมมยตานิเป็นสิ่งสุดท้ายของการละไปตามลำดับ ละสิ่งที่เป็นอุปาทานมาตามลำดับ ละสิ่งสุดท้ายคือละอุเบกขา อุเบกขาขั้นสูงสุดคือเอกัตตอุเบกขา มันละชั่วละดีมายึดติดอยู่ที่เอกัตตอุเบกขาแล้วมันยังจะต้องละเอกัตตอุเบกขานั้นเป็นสิ่งสุดท้าย พวกคามาวจรก็เป็นเครื่องผูกพันแล้วก็อุเบกขาไม่ได้; ครั้นมาถึงรูปาวจรมีปฐมฉาน ทุตยฉาน ตตยฉาน จตตฉานนี้ก็อุเบกขาได้ในกามารมณ์หรือในบาปอกุศลอุเบกขาได้ แต่มันก็ยังหลายอย่าง ฟุ้งซ่านอยู่หลายอย่าง เรียกนันทตอุเบกขา ครั้นมาถึงรูปฉาน กระทั่งถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ก็เรียกว่าเอกัตตอุเบกขาซึ่งใช้ละนันทตอุเบกขาได้ แต่เอกัตตอุเบกขานี้ผูกมัดที่สุดละยากที่สุด มาติดกันอยู่ที่ตรงนี้แหละ อุทกตบสรามบุตรติดอยู่ที่ตรงนี้ละไม่ได้ แล้วมาสอนพระพุทธเจ้าให้ทำอย่างนั้นด้วย พระองค์ก็ไม่เอาพระองค์ก็ออกไปหาของพระองค์เอง ธรรมะชื่ออตัมมยตานิละอุเบกขานันสุดท้ายที่เรียกว่าเอกัตตอุเบกขา อุเบกขาที่เหลืออันเดียวข้อเดียวชนิดเดียวจุดเดียวละได้ด้วยอตัมมยตา เป็นอันว่าตัดบหมดเลยไม่เอากับมึงทุกอย่างๆ เลย ต่อไปนี้ก็ไม่เอากับมึงใครมีความรู้สึกอย่างนี้ ใครเห็นอย่างนี้ ใครกล่าวพูดอย่างนี้ ต่อไปนี้จะไม่ถูกผูกพันอยู่กับสิ่งใดจะไม่หลงไหลมัวเมายึดมั่นถือมั่นอยู่กับสิ่งใดนั้นแหละคืออตัมมยตา พวกที่อยู่ในกามาวจรก็ผูกพันอยู่กับกามาวจร ที่อยู่ในรูปาวจรก็ผูกพันอยู่กับรูปาวจร อรูปาวจรก็ผูกพันอยู่กับอรูปาวจร ในภพทั้งสามเหล่านั้น เดียวนี้ไม่เอาสักอย่างเดียวออกมาเสียจากภพคือไม่ผูกพันอยู่กับสิ่งนั้นไม่สำเร็จมาแต่เหตุปัจจัยเหล่านั้น อันนี้แหละเป็นธรรมะสำคัญเป็นหัวใจสำคัญที่จะทำจิตให้ขาวรอบ ในโอวาทปาฏิโมกข์ซึ่งมีหลักสำคัญว่าไม่ทำบาป ทำกุศล ทำจิตให้ขาวรอบ จิตจะขาวรอบได้ก็ทำได้โดยมีอตัมมยตา ละชั่วมาติดอยู่ที่ดี ติดดีอาศัยดีผูกพันอยู่กับดี อาศัยดีเป็นสังขารปรุงแต่งอย่างนั้นอย่างนี้ เดียวนี้จะออกไปเสียจากดีอันนี้คือเป็นอตัมมยตาไม่สำเร็จมาจากปัจจัยคือความดีอีกต่อไปหลุดพ้นเป็นนิพพาน^{๔๐๘}

อตัมมยตาจึงเป็นตัวนำสัตว์หรือจิตของสัตว์ออกไปจากโลกทั้งปวงจนถึงที่สุดแห่งโลกหรือทำจิตให้อยู่เหนือโลก เป็นตัวนำออกไปเสียจากกามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ จนบรรลุถึงนิโรธธาตุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสังขารทั้งปวง “ละกามธาตุเสียไปสู่รูปธาตุ แล้วละรูปธาตุเสียไปสู่อรูปธาตุ ละอรูปธาตุเสียก็ไปสู่นิโรธธาตุคือนิพพาน”^{๔๐๙} นี่เป็นที่สิ้นสุดแห่งสังสารวัฏฏ์ อตัมมยตาเป็นสิ่งสุดท้ายของการละไปตามลำดับอย่างไร ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่องนี้โดยเริ่มตั้งแต่การอธิบายหลักการพื้นฐานของพระพุทธศาสนาจนถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดคือการบรรลุถึงนิพพาน ความหมายอีกนัยหนึ่งก็เป็นการแสดงให้เห็นว่าหลักธรรมแต่ละข้อมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกันไปตามลำดับได้อย่างไร ท่านอธิบายว่าพระพุทธศาสนามีไตรสรณะคือพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ หลักพุทธธรรมมีหลักปฏิบัติที่เรียกว่าไตรสิกขาเรียกโดยย่อว่าศีล สมาธิ และปัญญา ผลของปัญญาทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่

^{๔๐๘} พุทธทาสภิกขุ, *อตัมมยตาประทีป*, หน้า ๑๔-๑๕.

^{๔๐๙} พุทธทาสภิกขุ, *อตัมมยตาประยุกต์*, หน้า ๑๙๙.

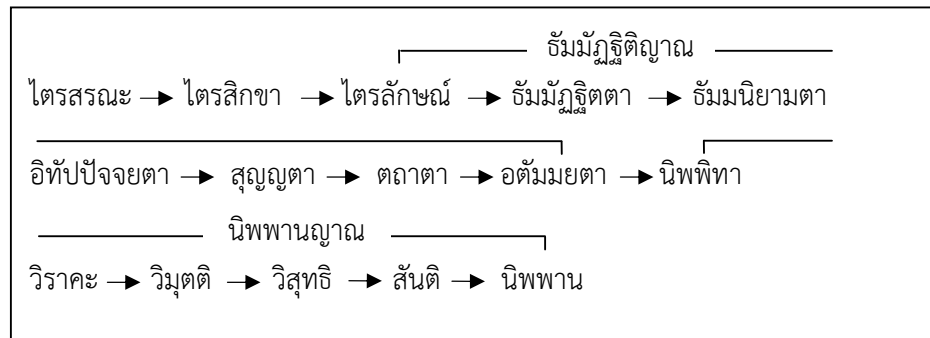
แจ่มแจ้งชัดเจนในเรื่องไตรลักษณ์คือความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา อนิจจังคือทุกสิ่งยกเว้นนิพพานเป็นภาวะที่เปลี่ยนแปลงเรื่อยไหลเรื่อย สภาพอย่างนี้นำมาซึ่งความทุกข์ซึ่งเป็นที่หลีกเลี่ยงไม่ได้เพราะเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ทุกข์ในที่นี้คือสภาวะที่ทุกสิ่งจะดำรงคงอยู่อย่างนั้นต่อไปไม่ได้ แม้บางสิ่งมนุษย์จะตัดสินว่าสิ่งนั้นคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง แต่นั่นก็แค่สิ่งที่มนุษย์คิดแทนธรรมชาติซึ่งไม่ใช่ความจริง การคงอยู่นั้นแหละคือการเปลี่ยนแปลงหรือจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ได้ว่าการไม่เปลี่ยนแปลงมีอยู่ในความคิดนึกเท่านั้นแต่ไม่ใช่ความจริงในสภาวะของธรรมชาติ และตัวสุดท้ายคือไม่มีอะไรจะต้านทานสภาวะเช่นนี้ได้ นี่ก็คือความเป็นอนัตตานั้นเอง อัตตาไม่มีอยู่จริงหากจะมีก็มิได้อยู่แต่ในการยึดถือเท่านั้น

อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาเป็นสภาวะที่มีลักษณะร่วมอยู่สามประการคือความเป็นอัมมัญญิตตา คือสภาวะที่ดำรงอยู่เองตามธรรมดา อัมมนิยามตา เป็นไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติที่แน่นอนตายตัวไม่มีอะไรเข้ามาแทรกแซงได้ และอิทัปปัจจยตา คือการเป็นเหตุปัจจัยอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ดังนั้น การเห็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาที่แจ่มแจ้งชัดเจนจะทำให้เห็นอัมมัญญิตตา อัมมนิยามตา และอิทัปปัจจยตาเป็นลำดับต่อมา และเมื่อเห็นทุกสรรพสิ่งต่างมีลักษณะที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นก็จะเห็นสูญญตา คือสภาวะที่ว่างจากตัวตนไม่มีความรู้สึกตัวตนของตน ว่างจากตัวกู-ของกู ที่เห็นว่าทุกสิ่งที่มีอยู่ก็มีอยู่ในกระแสแห่งอิทัปปัจจยตาเท่านั้น แล้วจะทำให้เกิดการคลายการยึดถือ การเห็นสูญญตานี้แหละจะเป็นเหตุปัจจัยมองเห็นทุกสิ่งว่าเป็นตถตา (ตถตา, ตถา) มันเป็นเช่นนั้นเอง เมื่อเห็นตถาถึงที่สุดประจักษ์แจ้งลึกซึ้งเข้าถึงจิตใจ เกิดอาการเบื่อด้วยปัญญามีความรู้ในสิ่งนี้ถึงที่สุด ก็จะทำตนเองให้หลุดพ้นออกมาจากสิ่งนั้นหรือถอนตัวออกมาจากสิ่งนั้น ไม่ยินดีผูกพันอาลัยอาวรณ์กับสิ่งนั้นอีกต่อไปนี้แหละคือสภาวะที่เรียกว่าเป็นอตัมมยตาในที่สุด เมื่อถึงตรงนี้ก็เรียกว่าเป็นจุดที่สิ้นสุดของธรรมประเภทอัมมัญญิตตาอันเป็นญาณฝ่ายรู้ คือการเห็นความจริงของธรรมชาติสังขารทั้งปวง เห็นความจริงที่ว่าสรรพสิ่งเป็นเพียงการเกาะกลุ่มกันอยู่เพียงชั่วคราวชั่วครู่เท่านั้น หามีตัวตนที่เที่ยงแท้ถาวรไม่ จนเกิดความเบื่อหน่าย เมื่อเกิดความเบื่อหน่ายด้วยปัญญาถึงที่สุดญาณที่จะเกิดตามมาคือญาณฝ่ายนิพพานญาณ คือญาณเป็นไปเพื่อการบรรลุถึงนิพพานตามลำดับดังพุทธพจน์ในสุสิมปริพพาชกสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรคที่ตรัสว่า “อัมมัญญิตตาญาณเกิดก่อน นิพพานญาณเกิดภายหลัง”^{๑๐} แล้วต่อไปก็จะทำให้เกิดความเบื่อหน่ายคือนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ วิสุทธิ สันติ และบรรลุถึงนิพพานในที่สุด นี่เป็นฝ่ายนิพพานญาณและสิ้นสุดลงเพียงเท่านั้น บางครั้งท่านพุทธทาสภิกขุเรียกอตัมมยตาว่านิโรธก็มี เพราะทุกขั้นตอนแห่งการวิวัฒนาการแต่ละช่วงชั้นมีการดับ มีการละ นับตั้งแต่การละในระดับที่ต่ำๆ แล้วก็เลื่อนสูงขึ้นไป สูงขึ้นไป จนถึงอตัมมยตาตัวสุดท้ายซึ่งเป็นการ

^{๑๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๘.

ละภพ ละชาติ ละทั้งหมดเป็นนิพพาน“นิโรธนั้นแหละคือตัวอัมมยตา ตัวอัมมยตาคือตัวนิโรธเพราะมันดับออกมาหลุดพ้นออกไปจากสิ่งที่ไม่ควรจะมี”^{๔๑๑}

จากเนื้อหาที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าการเดินทางไปสู่ฝั่งโน้นคือการบรรลุถึงนิพพานอันเป็นบรมธรรมสูงสุดของพระพุทธศาสนานั้น เราต้องมีวิวัฒนาการทางด้านจิตใจที่เลื่อนสูงขึ้นๆ มาตามลำดับ เริ่มตั้งแต่เรื่องพื้นฐานที่สุดแล้วเลื่อนสูงขึ้นไป เื่อนสูงขึ้นไป การเลื่อนขึ้นก็หมายความว่าต้องมีการดับการละขาดจากสิ่งนั้นหรือต้องก้าวข้ามจากสิ่งนั้นไปเสียก่อนเป็นเบื้องต้น แล้วจึงเลื่อนสูงขึ้นเลื่อนสูงขึ้นไปตามลำดับ จนถึงที่สุดแห่งการละคือนิพพาน เนื้อหาข้างต้นหากเขียนเป็นโครงสร้างจะได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๓.๑ โครงสร้างธรรมฝ่ายอัมมัญญัติญาณและนิพพานญาณ

จากโครงสร้างข้างต้นจะเห็นได้ว่าอัมมยตาอยู่ในส่วนของอัมมัญญัติญาณและอยู่ตรงจุดกึ่งกลางระหว่างอัมมัญญัติญาณกับนิพพานญาณ ช่วงนี้เองที่ประตุนิพพานถูกเปิดออก เป็นจุดเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญที่จะเปลี่ยนจากปุถุชนมายืนอยู่บนเขตแดนของการเป็นพระอรหันต์ เปลี่ยนจากโลกียะมายืนอยู่บนฝั่งปากของโลกุตระ สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วญาณไม่ว่าจะมีมากสักเท่าไรแต่เมื่อกล่าวโดยสรุปหรือโดยใจความสำคัญแล้วสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทคืออัมมัญญัติญาณและนิพพานญาณ อัมมัญญัติญาณเป็นปัจจัยทำให้เกิดนิพพานญาณ ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าอัมมัญญัติญาณ คือญาณรู้ความลับของธรรมชาติตามความเป็นจริง ส่วนนิพพานญาณคือญาณเป็นเหตุให้เย็นให้ดับให้บรรลุถึงนิพพาน

ที่นี้ก็มาถึงคำว่าประตูพระนิพพานถูกเปิด ประตูพระนิพพานถูกเปิด แม้ว่าจะยังไม่ได้เข้าไปยังไม่ทันได้เข้าไปแต่ประตูพระนิพพานเปิด มาถึงประตูพระนิพพานที่เปิดแล้ว เพราะอวิชชา เพราะโมหะมันถูกทำลายมากแล้ว ปัญญามันสูงสุดมาถึงสุญญตา มาถึงตถาตา มาถึงอตัมมยตา นี้ประตูพระนิพพานเปิด ก็จะมาถึงจุดที่ว่าสามารถอย่างเข้าไปในประตูพระนิพพาน อาจจะไม่เข้าไปในประตูพระนิพพาน สมควรที่จะอย่างไรเข้าไปในประตูพระนิพพาน อาการที่สามารถ

^{๔๑๑} พุทธทาสภิกขุ, อตัมมยตาประทับใจ, หน้า ๑๓๔.

อาจจะเข้าไปถึงประตูพระนิพพานนั้นแหละคืออตัมมยตา อตัมมยตาเลยกลายเป็นจุดเปลี่ยนตรงนั้นแหละเป็นจุดเปลี่ยนพร้อมสามารถหรือสมควรหรืออาจจะแน่นอนที่จะเข้าไปในประตูของพระนิพพาน ตรงนี้เป็นจุดเปลี่ยนจะเปลี่ยนจากโลกียะเป็นโลกุตระ จุดเปลี่ยนอยู่ที่ตรงนี้จุดเปลี่ยนนี้ก็เรียกว่าอตัมมยตาเรียกว่าอตัมมยตา... เดียวนี้จิตเลิกจากการเป็นปุถุชนจะพ้นจากความ เป็นปุถุชนจะมาสู่ขอบเขตของอริยะ การเลิกจากการเป็นปุถุชนนั้นแหละคืออตัมมยตา อตัมมยตา เลิกจากการเป็นปุถุชนเมื่ออย่างเข้าสู่แดนแห่งวิมุตติ วิมุตติ –หลุดพ้น หลุดจากคุก หลุดจากตะรางย่างเข้าสู่แดนแห่งวิมุตตินั้นแหละคืออตัมมยตา^{๔๑๒}

ทำอย่างไรถึงจะมีอตัมมยตาหรืออตัมมยตานั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าอตัมมยตาเกิดขึ้นเริ่มจากการมองเห็นความเป็นไตรลักษณ์มองเห็นทุกสรรพสิ่งว่าเป็นอนิจจัง ทุกขังและอนัตตา ทั้งสามนี้สัมพันธ์กันทุกสิ่งอันไหลเรื่อยไม่หยุดพัก นี่เป็นจุดตั้งต้นของอตัมมยตาคือเริ่มต้นจากการมองเห็นไตรลักษณ์แล้วเลื่อนสูงขึ้น เลื่อนสูงขึ้นไปตามลำดับด้วยอำนาจของอตัมมยตา ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ทุกขั้นตอนของการวิวัฒนาการของกระแสแห่งชีวิตมีอตัมมยตาเป็นแรงผลักดันให้เลื่อนขึ้นสูงขึ้นไปตามลำดับ จนถึงที่สุดแห่งอตัมมยตาคือการเป็นพระอรหันต์ หากพิจารณาตามโครงสร้างที่เขียนไว้ข้างต้นจะมองภาพได้ชัดขึ้นว่าอตัมมยตาเริ่มจากตรงไหน และจากไตรลักษณ์แล้วต่อไปจะพัฒนาไปสู่อะไร แต่ที่สำคัญคือทุกช่วงชั้นของการเลื่อนจะต้องเป็นการมองเห็นด้วยปัญญา แม้อตัมมยตาจะมีลักษณะความหมายเป็นโลกุตระคือเป็นเรื่องสูงสุดในพระพุทธศาสนาคือการบรรลุเป็นพระอรหันต์ แต่ก็ไม่ได้มีความหมายว่าปุถุชนจะรู้เรื่องนี้ไม่ได้ การดับทุกข์ไม่ได้อยู่ที่ว่าคนนั้นเป็นฆราวาสหรือบรรพชิต โลกุตระเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอยู่ที่จิตใจทั้งฆราวาสและบรรพชิตจึงมีสิทธิเสมอกันในเรื่องนี้ กล่าวถึงที่สุดแล้วการบรรลุเป็นพระอริยบุคคลก็อาศัยฐานจากการเป็นปุถุชนแล้วค่อยๆ ละไปตามลำดับ ละจากขั้นต่ำๆ แล้วเลื่อนสูงขึ้น เลื่อนสูงขึ้นจนถึงที่สุดแห่งการละคือบรรลุถึงนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าในการแสดงพระโอวาทปาติโมกข์ที่ตรัสไปตามลำดับว่าการไม่ทำบาป การทำกุศลให้ถึงพร้อมและการทำจิตใจของตนให้ผ่องแผ้วนั้นก็มีความหมายแห่งอตัมมยตาอยู่ด้วยเช่นกัน โลกุตระธรรมจึงเป็นการช่วยยกระดับขั้นของปุถุชนให้สูงขึ้นไปตามลำดับคือจากอณฺโณปถุชน กัลยาณชน และไปสู่อริยชนในที่สุด ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “อตัมมยตาเป็นสิ่งที่ต้องมีต้องใช้แม้ในระดับฆราวาส ฆราวาสที่ครองเรือนนี้แหละยังจะต้องมีอตัมมยตามีความยึดถือน้อยเท่าไรก็มีความสูงทางจิตใจหรือมีคุณธรรมสูงขึ้นเท่านั้น”^{๔๑๓}

อตัมมยตาจึงมีอยู่ในชีวิตประจำวันโดยที่เราแทบไม่รู้ตัว อะไรที่ทำให้รู้สึกหงุดหงิดรำคาญใจ รู้เข้าใจสิ่งนั้นตามสภาพที่เป็นจริงแล้วสลัดทิ้งออกไปจากสิ่งนั้นได้นั้นคืออตัมมยตา ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าที่สุดของที่สุดไม่ว่าอะไรหมั่นนั้นแหละคืออตัมมยตา “เมื่อถึงจุดสูงสุดของอัสสาทะอตัมมยตา”

^{๔๑๒} พุทธทาสภิกขุ, อตัมมยตาประทีป, หน้า ๗๘.

^{๔๑๓} พุทธทาสภิกขุ, อตัมมยตาประยุกต์, หน้า ๑๐๔.

ปรากฏ”^{๔๑๔}นี่เป็นที่สุดในระดับโลกิยะแม้ในระดับโลกุตตระก็เช่นเดียวกัน“จงใช้อตัมมตาเป็นคู่มือ
คู่กาย คู่ใจ คู่วาจา สลัดออกไปเสียได้ในสิ่งที่ควรสลัด ถ้ามีอย่างนั้นจะไม่อาจสลัดแม้แต่สิ่งที่ก่อดอยู่ใน
หัวใจ รู้จักใช้อตัมมตาสลัดสิ่งที่ควรสลัดออกไปเสียให้ได้ โปรงใจ อิศระ เกลี้ยงเกล้าเยือกเย็นอยู่
เสมอ”^{๔๑๕}ลักษณะอย่างนี้จึงเห็นได้ว่าอตัมมตามีอยู่สองระยะสอระดับ คืออตัมมตาที่ยังไม่ถึงที่สุด
กับอตัมมตาที่ถึงที่สุด ออตัมมตาถึงที่สุดคือเป็นการละจากอรุปรธาตุออกไปสู่นิโรธธาตุ ส่วนการละใน
ระดับต่ำๆ แล้วเลื่อนสูงขึ้นตามดับนั้นจัดเป็นอตัมมตาที่ยังไม่ถึงที่สุด เช่น การละอกุศล ละกาม
อย่างนี้จัดเป็นอตัมมตาที่ยังไม่ถึงที่สุด ออตัมมตาสุดท้ายของวิวัฒนาการของกระแสแห่งชีวิตหมายเอา
การเป็นอตัมมโยคือการบรรลุเป็นพระอรหันต์“กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ นิโรธธาตุ ละกันตามลำดับ
ความลุ่มหลงในกามโลกเสียได้ด้วยรูปธาตุ แต่ก็ไปหลงไหลในรูปธาตุแล้วก็ละรูปธาตุเสียด้วย
อรุปรธาตุ แล้วก็ไปหลงไหลในอรุปรธาตุ ละอรุปรธาตุเสียด้วยอตัมมตาสุดท้ายก็เป็นนิโรธธาตุ”^{๔๑๖}

อตัมมตาตัวสุดท้ายคือนิพพานของพระอรหันต์ แต่อตัมมตาในลักษณะความหมายที่ว่าไม่
สำเร็จมาจากสิ่งนั้นหรือการที่ไม่มีปัจจัยอะไรมาปรุงแต่งจิตนี้เป็นนิพพานของฆราวาส ชาวบ้านมี
นิพพานได้ด้วยความหมายที่ว่าเย็นคือนิพพุตอันเกิดมาจากอตัมมตา“กูไม่เอากับมึงแล้วมันก็เย็นทันที
นิพพุตแปลว่าเย็นนอกเย็นใจทันที ถ้ารู้จักตะเพิดออกไปเสียได้กูไม่เอากะมึงจะเย็นทันที นิพพุตน้อยๆ
ขึ้นมาทันที เป็นนิพพานน้อยๆ ขึ้นมาทันที ออตัมมตาเป็นเครื่องสร้างนิพพานหรือนิพพุตสำหรับ
ชาวบ้านทั่วไป”^{๔๑๗}อตัมมตามีทั้งอตัมมตาที่ถึงที่สุดและไม่ถึงที่สุด ออตัมมตาถึงที่สุดคืออตัมมโยคือ
การเป็นพระอรหันต์ ออตัมมตาแม้จะมีลักษณะเป็นโลกุตตระแต่ในความเป็นจริงแล้วอตัมมตามีอยู่
ทุกขั้นของการวิวัฒนาการของกระแสแห่งชีวิตตั้งแต่เบื้องต้น จนถึงที่สุดแห่งชีวิตคือการบรรลุเป็น
พระอรหันต์เป็นอตัมมโย

๓.๔ สรุป

นิพพานตามการรับรู้ของท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้มีอยู่เพียงหนึ่งเดียว แต่นิพพานมีหลาย
ระดับที่เป็นนิพพานที่แท้ก็มี นิพพานชั่วคราวก็มี ตังคณิพพาน และวิกขัมภนนิพพานจัดเป็นนิพพาน
ชั่วคราว นิพพานขิมลองหรือนิพพานชั่วสมัย (สามายิกนิพพาน) ส่วนสมุจเฉตนิพพานหรือ
ปรินิพพานจัดเป็นนิพพานที่แท้ นิพพานถึงที่สุดซึ่งได้แก่นิพพานธาตุทั้งสองนั่นเอง นิพพานทั้ง ๓
ระดับนี้ว่าโดยคุณสมบัติที่เกิดขึ้นแก่จิตแล้วถือว่าเป็นนิพพานที่แท้จริงเหมือนกันทั้งหมด มีรสชาติและ
หน้าตาอย่างเดียวกันนั่นคือรสว่างจากสิ่งรบกวนจิตใจและทำให้กิเลสเข้ามารบกวนจิตใจไม่ได้ใน

^{๔๑๔} พุทธทาสภิกขุ, ออตัมมตาประทีป, หน้า ๗๕.

^{๔๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙.

^{๔๑๖} พุทธทาสภิกขุ, ออตัมมตาประยุกต์ หน้า ๙๓.

^{๔๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๕.

ขณะนั้น ข้อแตกต่างมีอยู่เพียงอย่างเดียวเท่านั้นคือเป็นนิพพานที่ถาวรและไม่ถาวรเท่านั้น กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ได้ว่านิพพานทั้งสามระดับนี้ไม่มีความแตกต่างกันในด้านคุณสมบัติที่เกิดขึ้นแก่จิตแต่ต่างกันในด้านระยะเวลาการไม่ปรากฏขึ้นของกิเลสเท่านั้นเอง ตทั้งคณิพพาน และวิกขัมภนนิพพานยังเป็นของที่จะกำเริบกลับไปกลับมาได้อีก เรียกว่าเป็นกุปปธรรมคือกำเริบได้ ส่วนสมุจเฉทนิพพาน เรียกว่าเป็นอกุปปธรรมเป็นนิพพานที่ไม่กำเริบกลับไปกลับมาได้อีก นิพพานไม่ใช่เรื่องของชีวิตหลังความตาย ดังนั้นนิพพานทั้งสามระดับจึงเป็นสิ่งที่มิได้มีที่นี้และเตี้ยวนี้ในโลกแห่งวัตถุซึ่งเป็นภาวะที่ประจักษ์แจ้งอยู่ที่จิต ส่วนหลักเกณฑ์ที่ใช้แบ่งนิพพานออกเป็น ๓ ระดับนั้นคือแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทนั่นเอง จิตประภัสสรตามธรรมชาติก็เป็นตทั้งคณิพพาน และวิกขัมภนนิพพาน แต่เมื่อจิตนั้นได้รับการอบรมพัฒนาจนถึงที่สุดเป็นจิตประภัสสรถาวรถึงที่สุด กิเลสที่ละได้แล้วไม่สามารถจะกลับมากำเริบได้อีกก็เป็นสมุจเฉทนิพพานซึ่งเป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ตามความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา

บทที่ ๔

วิเคราะห์นิพพานของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

เนื้อหาที่ผ่านมาผู้วิจัยได้กล่าวถึงนิพพานตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาท และนิพพานตามคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ สำหรับเนื้อหาในบทที่ ๔ นี้ผู้วิจัยจะวิเคราะห์นิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุว่า คำอธิบายเรื่องนิพพานของท่านพุทธทาสภิกขุสอดคล้องกับเนื้อหาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาหรือไม่อย่างไร ท่านเน้นนิพพานในมุมมองไหนเป็นพิเศษ และอะไรคือนวัตกรรมการอธิบายนิพพานตามทัศนะท่านพุทธทาสภิกขุ

๔.๑ ภาวะแห่งนิพพาน

ในพระไตรปิฎกมีพุทธพจน์ที่แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างวิถีชีวิตของปุถุชนและบรรพชิตรวมถึงวิถีชีวิตของผู้หลุดพ้นว่ามีลักษณะความเป็นอยู่ที่แตกต่างกัน เช่นในมุนิสสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า “คฤหัสถ์และบรรพชิต ๒ จำพวกนี้มีที่อยู่และการดำรงชีวิตห่างไกลกันคือ คฤหัสถ์ทำงานเลี้ยงบุตรภรรยาส่วนบรรพชิตไม่ยึดถือสิ่งต่างๆ ว่าเป็นของตนมีวัตรงาม คฤหัสถ์ไม่สำรวมเพราะเบียดเบียนสัตว์อื่นส่วนบรรพชิตที่ชื่อว่าเป็นมุนี สำรวมเป็นนิตย์ รักษาสัตว์มีชีวิตไว้”^๑ และยังเป็นวิถีชีวิตของผู้ที่ได้บรรลุถึงบรมธรรมแล้วทัศนะของท่านที่มีต่อโลกและชีวิตยิ่งจะแตกต่างไปจากวิถีชีวิตของปุถุชนธรรมดาทั่วไป เช่นในการเสวยอารมณฺ์ พระอรหันต์ท่านก็ยังเสวยอารมณฺ์เช่นเดียวกับปุถุชนทั่วไปแต่มีข้อพิเศษก็คือว่าท่านเสวยแค่อินทรี ๕ คือตา หู จมูก ลิ้น และกายเท่านั้นไม่ไปถึงใจ ส่วนอินทรีตัวที่ ๖ ถูกปิดอย่างสนิท เรียกว่าท่านเสวยเวทนาชั้นเดียวคือเสวยเวทนาทางกายแต่ไม่เสวยอารมณฺ์ทางใจ ส่วนปุถุชนนั้นเสวยอารมณฺ์ทางกายด้วย เสวยอารมณฺ์ทางใจด้วย การเสวยอารมณฺ์ของพระอรหันต์เป็นการเสวยชนิดที่ไม่มีอนุสัยตกค้าง ต่างกับปุถุชนเมื่อเสวยสุขเวทนาจะมีราคานุสัยตกค้าง เสวยทุกขเวทนาจะมีปฏิฆานุสัยตกค้าง และเสวยยทุกขมสุขเวทนาจะมีวิชขานุสัยตกค้าง หรืออย่างคำอธิบายของพระสารีบุตรที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหานิทเทศที่ว่าพระอรหันต์ยังใช้ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจตามปกติแต่พระอรหันต์ไม่มีความกำหนดเพราะพอใจ พระอรหันต์จึงมีจิตหลุดพ้นดีแล้ว ส่วนภาวะทางปัญญาและภาวะทางจิตของพระอรหันต์ก็แตกต่างไปจากวิถีชีวิตของปุถุชนด้วยเช่นกัน

นัยแห่งนิยามและคำพรรณนาเกี่ยวกับนิพพานในพระไตรปิฎกปรากฏอยู่ในหลายพระสูตร ทั้งที่เป็นพุทธพจน์และสาวกภาษิต แม้คำนิยามเหล่านี้จะมีพยัญชนะที่ต่างกันแต่เมื่อว่าโดยอรรถ

^๑ ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๒๒/๕๕๑-๕๕๒.

แล้วไม่แตกต่างกันคือการมุ่งไปสู่วิมุตติคือความหลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการที่ทำให้มนุษย์ต้องข้องติดอยู่ในสังสารวัฏฏ์ ความหมายของนิพพานที่ให้ไว้โดยพระพุทธเจ้าและพระสาวกมีความหมายอย่างไรสามารถพิจารณาได้จากพระสูตรต่างๆ ดังนี้ ในสัทตสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า“ราคะ ก็ความสิ้นตัณหาจัดเป็นนิพพาน”^๒ หรือในทุติยอัฏฐสูตรภิกษุสูตรพระพุทธองค์ได้ตอบคำถามของภิกษุรูปหนึ่งที่ถามว่า“คำว่าธรรมเป็นที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะนี้เป็นชื่อของอะไร” ตรัสตอบภิกษุรูปนั้นว่า“ภิกษุคำว่าธรรมเป็นที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะนี้เป็นชื่อของนิพพานธาตุ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่าธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ”^๓ ส่วนพระสารีบุตรได้ตอบคำถามของขัมพูชาทกปริพาชกที่ถามว่า“ท่านสารีบุตรที่เรียกกันว่านิพพาน นิพพาน นิพพานเป็นอย่างไร” พระสารีบุตรตอบว่า“ผู้มีอายุ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะนี้เรียกว่านิพพาน”^๔ คำว่าดับหรือสิ้นกิเลสในที่นี้วัชระ งามจิตรเจริญอธิบายว่าหมายถึงการไม่มีกิเลสอย่างถาวรนั่นเอง“ความหมายของนิพพานที่พบมากและรู้จักโดยทั่วไปคือความดับกิเลสหรือการสิ้นกิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะ (ซึ่งคำว่า “ดับ” ในที่นี้หมายถึงความไม่มีอย่างถาวร ไม่ใช่การทำลายหรือการไม่มีชั่วคราว) และความดับทุกข์”^๕ วัชระ งามจิตรเจริญยังอธิบายต่อไปอีกว่า“การไม่มีกิเลสชั่วคราวซึ่งไม่ใช่ในนิพพาน เพราะนิพพานเป็นการไม่มีอย่างถาวรของกิเลสเป็นเรื่องที่เป็นไปได้”^๖ ดังนั้น นิพพานก็คือภาวะที่ความทุกข์ได้ดับลงสนิทอย่างสิ้นเชิงนั่นเอง

ในอาทิตตปริยายสูตรพระพุทธองค์ตรัสอธิบายว่า ชีวิตนี้เราร้อนและติดลูกโพงอยู่ตลอดเวลาด้วยไฟคือราคะ โทสะ และโมหะ พระพุทธองค์จึงตรัสว่ากิเลสสามตัวนี้เป็นสิ่งที่ควรละควรเว้น และไม่ควรเสพ เพราะคนที่ถูกกิเลสสามตัวนี้ครอบงำชีวิตจะเต็มไปด้วยความร้อนเหน็ดเหนื่อยหาความสงบสุขไม่ได้ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า“สัตว์ถูกลูกศรใดปักติดแล้ว วิ่งพล่านไปทุกทิศทางเพราะถอนลูกศรนั้นได้แล้ว จึงไม่ต้องวิ่งพล่าน ไม่ต้องกลมจม”^๗ นิพพานในทัศนะของพระพุทธศาสนา จึงมีความสัมพันธ์กับการละกิเลสคือละราคะ โทสะ และโมหะได้อย่างสิ้นเชิงนี้เรียกว่านิพพาน ในสัณญสูตรพระพุทธองค์จึงตรัสว่า“เพราะละตัณหาได้เราจึงกล่าวว่านิพพาน”^๘ ผู้ที่ปราศจากกิเลสก็คือผู้ที่บริสุทธิ์เป็นอุดมบุรุษ (อุดมบุริโส) ผู้หมดกิเลสโดยสิ้นเชิง“ผู้ใดในโลกนี้ละบุญและบาปทั้งสองได้ พ้นจากกิเลสเครื่องข้องได้ ไม่เศร้าโศก ปราศจากกิเลสจุกจุก เป็นผู้บริสุทธิ์ เราเรียกผู้นั้นว่า

^๒ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๖๑/๒๕๕.

^๓ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗/๑๐.

^๔ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๔/๓๓๕.

^๕ วัชระ งามจิตรเจริญ, “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท อัตตาหรืออนัตตา”, วารสารพุทธศาสนศึกษา, ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๔๔): ๔๕.

^๖ เรื่องเดียวกัน, ๔๗.

^๗ ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๔๖/๗๒๗.

^๘ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๔/๗๔.

พราหมณ์”^๙ จากความหมายของนิพพานที่ให้ไว้โดยพระพุทธองค์รวมถึงคำอธิบายเกี่ยวกับนิพพานที่มาจากพระสาวกรูปสำคัญๆ เช่น พระสารีบุตร เป็นต้นนั้น สรุปได้ว่านิพพานคือสภาวะที่ปราศจากราคะ โทสะ และโมหะ หรือนิพพานคือสภาวะที่สิ้นตัณหาโดยสิ้นเชิง และการที่ตัณหาดับไปย่อมแสดงให้เห็นว่าความทุกข์ได้ดับลงไปด้วยเช่นกันเพราะตัณหาเป็นเหตุแห่งทุกข์ การที่ได้กำจัดหรือทำลายต้นตอของความทุกข์ได้ ก็เท่ากับว่าความทุกข์ได้ถูกกำจัดไปด้วยเช่นกัน ในคัมภีร์ขุททกปิฎกพระพุทธองค์จึงตรัสว่า“อุทายี เพราะสิ้นตัณหาจึงสิ้นกรรม เพราะสิ้นกรรมจึงสิ้นทุกข์”^{๑๐} หรือพุทธพจน์ที่ตรัสกะท้าวสักกะจอมเทพว่า“การให้ธรรมชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรมชนะรสทั้งปวง ความยินดีในธรรมชนะความยินดีทั้งปวง ความสิ้นตัณหาชนะทุกข์ทั้งปวง”^{๑๑} การที่ได้กำจัดตัณหาเสียได้นั้นแหละคือความสุขสูงสุดยิ่งกว่าสุขใดๆ ในโลกรวมถึงสุขอันเป็นทิพย์ด้วยดังพุทธอุทานในราชสูตรที่ตรัสว่า“กามสุขในโลก และทิพย์สุข ยังไม่ถึงเสียอยู่ที่ ๑๖ แห่งความสุขคือความสิ้นตัณหา”^{๑๒}

เกี่ยวกับเรื่องตัวกู-ของกู ในหนังสือพุทธธรรม สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายว่าความยึดมั่นว่าเรา ว่าของเรา หรือตัวกู-ของกู เรื่องนี้ถือว่าเป็นจุดรวมแห่งความสนใจระดับแกนกลางเรื่องหนึ่ง ดังนั้นในพระไตรปิฎกจึงมีคำสอนเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้มาก ส่วนถ้อยคำที่ใช้เรียกความรู้สึกยึดถือนี้ก็มักเป็นถ้อยคำเฉพาะหลายแบบ มีทั้งที่เป็นคำศัพท์ทั้งที่เป็นข้อความ และที่เป็นประโยคใช้เรียกกันเป็นชุดๆ ก็มีอยู่มาก ท่านได้รวบรวมจัดไว้เป็นชุดดังนี้

ชุดที่ ๑ : เอตํ มม, เอโสหสมฺมิ, เอโส เม อตตฺตา-ติ

(นี่ของเรา, เราเป็นนี่, นี่เป็นตัวตนของเรา)

ชุดที่ ๒ : อหนฺติ วา มมนฺติ วา อสมฺมิตฺติ วา

(การถือเราว่าของเรา หรือว่าเราเป็น)

ชุดที่ ๓ : อหังการ มมังการ มานานุสฺสึ

(การถือเรา การถือเราของเรา อนุสสัยว่ามานะ)

ชุดที่ ๔ : มมายิตฺตะ หรือ มมตฺตะ และอัสสมิมานะ

(การยึดถือเรา ว่าของเรา และมานะว่าเราเป็น)

ชุดที่ ๕ : อตตฺตา อตตฺตนิยฺยะ (+ อสมฺมิตฺติ)

(ตน และสิ่งที่เนื่องด้วยตน)

^๙ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๑๒/๑๖๓.

^{๑๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๐๗/๑๓๙.

^{๑๑} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔.

^{๑๒} ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๒/๑๙๒.

ชุดที่ ๖ : ตัณหา มานะ ทิฏฐิ^{๑๓}

เนื้อหาทั้ง ๖ ชุดข้างต้นนั้น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้จัดเป็นชุดรวมเข้าไว้ด้วยกันไว้ในหมวดที่ ๖ เพื่อบ่งบอกว่าเมื่อจะเทียบความยึดถือในชุดก่อนๆ เมื่อเทียบกับตัณหา มานะ และทิฏฐิ จะตรงกับกิเลสข้อใดหรือจะเรียกชื่อต่างๆ จะเรียกด้วยชื่อของกิเลสตัวใด

๑. ตัณหา = เอตํ มม = มมนติ = มมังการ = มมายิตะ = ยึดอัตตนิยะ
๒. มานะ = เอโสหสมฺมิ = อสฺมีติ = มานานุสสัย = อัสมิมานะ = (อสฺมีติ)
๓. ทิฏฐิ = เอโส เม อตฺตา = อหนฺติ = อหังการ = มมายิตะ = ยึดอัตตตา

ตัณหา มานะ และทิฏฐิ เมื่อพิจารณาตามหลักของการละสังโยชน์ ๑๐ ประการ ทิฏฐิหรือ อหังการพระโสดาบันละได้ ส่วนตัณหาและมานะพระอรหันต์เท่านั้นจึงละได้ ส่วนพระอนาคามีแม้จะ ละโรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการข้างต้นนั้นได้แต่ยังละรูปราคะ และอรูปราคะไม่ได้ พระอรหันต์ เท่านั้นที่ละได้หมด “ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นโสดาบันเพราะละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง... ภิกษุไปบังเกิด เป็นโอปปาติกะ เพราะละสังโยชน์เบื้องต้นได้ ๕ อย่าง... ภิกษุทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอัน ไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ธรรมนี้แลดีกว่าและประณีต กว่าที่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์ในเรามุ่งจะบรรลุ”^{๑๔} เมื่อถือตามหลักการละสังโยชน์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) จึงกล่าวว่า “ถ้าตกลงความหมายของตัวเรา ของเรา หรือตัวกู ของกูอย่าง ที่กล่าวมาแล้วก็ได้ความสรุปว่า ความยึดถือตัวเราหรือตัวกูในแง่ที่เป็นทิฏฐิละได้ตั้งแต่เป็นโสดาบัน ส่วนความรู้สึกถือตัวเราหรือตัวกูในแง่ที่เป็นมานะและความผูกพันในของกูจะหมดไปต่อเมื่อบรรลุ อรหัตผล”^{๑๕} การดับตัวกู-ของกูหรือการปิดกั้นโอกาสแห่งการเกิดขึ้นแห่งตัวกู-ของกูอย่างเด็ดขาด ล้นเชิงอย่างนี้ เมื่อพิจารณาตามคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุก็จัดอยู่ในระดับที่ ๓ เป็นการดับตัวกู ด้วยการกระทำทางปัญญา เป็นการถอนรากเหง้าขึ้นมาทำลายเสียโดยสิ้นเชิง เปรียบเสมือนต้นตาลที่ ถูกตัดรากถอนโคนไม่อาจงอกขึ้นมาใหม่ได้อีกฉะนั้น

เมื่อพูดถึงเรื่องตัวกู-ของกูพึงทราบด้วยว่าตัวกู-ของกูนี้มันเป็นเพียงความรู้สึกทางจิต เป็นภาวะทางจิตอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้นเองหาได้มีตัวตนอย่างวัตถุประการใดไม่ ตัวกู-ของกูในที่นี้จึง หมายถึงจิตที่กำลังถูกครอบงำด้วยอหังการ มมังการ กล่าวคือความรู้สึกที่เห็นแก่ตัวและกำลังดิ้นรน ทุกอย่างที่จะกระทำตามนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวอีกว่าตัวกู-ของกูหากจะกล่าวให้แคบเข้ามาอีกสิ่ง ที่เรียกว่าตัวกู-ของกูมีชื่อเรียกเฉพาะเป็นภาษาบาลีว่า “อุปาทาน” คือความยึดมั่นซึ่งเป็นการยึดมั่น ถือมั่นในทางจิตใจ เช่นการยึดมั่นในเบญจขันธ์ว่าเป็นตัวกู (อหังการ) และยึดมั่นสิ่งที่ถูกใจที่เกี่ยวข้อง

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๔๓.

^{๑๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๗๓/๑๕๖.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๑๔๕.

ด้วยว่าของกู (มมังการ) อย่างนี้เป็นต้น สิ่งที่น่าอึ้งหวาดให้ยึดโดยความเป็นตัวกูและให้ยึดโดยความเป็นของกูนั้นเองคือสิ่งที่เรียกว่าอุปาทาน และอุปาทานนี้เองเป็นที่มาของความทุกข์ ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า“โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์”^{๑๖} นี้ก็มีความหมายว่าเบญจขันธ์ที่กำลังถูกอุปาทานคือความยึดมั่นว่าตัวกู-ของกูเข้าครอบงำนั้นแหละจะเป็นเบญจขันธ์ที่เป็นทุกข์ ส่วนเบญจขันธ์ที่กำลังว่างจากการถูกอุปาทานเข้ายึดครองหาเป็นเช่นนี้ไม่ ยังไม่ต้องกล่าวถึงเบญจขันธ์ของพระอรหันต์เลย เอาแต่เพียงเบญจขันธ์อย่างคนธรรมดาสามัญทั่วไปที่ไม่ถูกอุปาทานว่าตัวกู-ของกูเข้าครอบงำอาการแห่งทุกข์ก็หาไม่มี พระอรหันต์เป็นผู้ที่หลุดพ้นออกไปเสียจากตัวกู-ของกูได้แล้ว ความทุกข์จึงไม่อาจจะเกิดเพราะเบญจขันธ์นั้นได้อีกจึงเหลืออยู่เพียงเบญจขันธ์ที่บริสุทธิ์คือเบญจขันธ์ล้วนๆ ที่ไม่มีอุปาทานประกอบอยู่หรือเจืออยู่หรือปนอยู่ในร่างกายและจิตใจนั้น ในเทวทูตสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า

ส่วนสัตว์บุรุษเหล่าใดเป็นผู้สงบในโลกนี้
อันเทวทูตตักเตือนแล้ว ไม่ประมาทในอริยธรรมในกาลใดๆ
เห็นภัยในความยึดมั่นถือมั่น
ที่เป็นบ่อเกิดแห่งความเกิดและความตาย
เพราะไม่ยึดมั่นถือมั่นจึงหลุดพ้น
ในธรรมเป็นที่สิ้นความเกิดและความตาย
สัตว์บุรุษเหล่านั้นจึงถึงความเกษม มีความสุข ดับสนิทในปัจจุบัน
ล่วงพ้นเวรและภัยทุกอย่าง ข้ามพ้นทุกข์ทั้งสิ้นได้แล้ว ดังนี้แล^{๑๗}

อรรถกถาแห่งนิเวธนัปปทานวิคควัณณามีคำอธิบายในเรื่องนี้ว่า“เราจักไม่ออกไปจากที่เร้นนี้ตราบเท่าที่จิตของเราจะไม่หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ยึดมั่น”^{๑๘} ส่วนในปิณฑิลยสูตรพระพุทธองค์ได้ตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า“เรายึดถือสิ่งใดอยู่พึงเป็นผู้ไม่มีโทษ สิ่งนั้นมีอยู่ในโลกบ้างไหม เธอรู้ชั้อย่างนี้ว่าเรายึดถือสิ่งใดอยู่ พึงเป็นผู้ไม่มีโทษ สิ่งนั้นไม่มีในโลกเลย”^{๑๙} ด้วยเหตุนี้ท่านพุทธทาสภิกษุจึงกล่าวว่า การหลุดพ้นในที่นี้ก็คืออยู่ที่การหลุดพ้นจากอุปาทานว่าตัวกู-ของกูนั้นเอง ถ้ายังมีอุปาทานอยู่ก็ยังไม่พ้นไปจากบ่วงแห่งความทุกข์ทั้งโดยชั่วคราวและอย่างสิ้นเชิง“คำว่าบริสุทธิ์หรือหลุดพ้น จึงหมายถึงหลุดพ้นจากสิ่งเศร้าหมองคืออุปาทานว่าตัวกูของกูนี้โดยตรง แม้ว่ามันจะได้ไปยึดในสิ่งต่างๆ กันก็อย่างก็ตามหรือยึดด้วยอำนาจอะไรก็ตาม มันก็คือสิ่งๆ เดียวกันนั้นแหละ”^{๒๐} และนี่ก็

^{๑๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๕๓.

^{๑๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๑/๓๑๘.

^{๑๘} อ.จ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑๘/๕๘.

^{๑๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๐/๑๒๘.

^{๒๐} พุทธทาสภิกษุ, **ตัวกู-ของกู**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๙.

เป็นเนื้อหาที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวเน้นย้ำอยู่เสมอๆ ว่าเมื่อไม่มีอุปาทานว่าตัวกู-ของกูสิ่งที่ปรากฏอยู่จะมีแต่ความว่างซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุเรียกขณะที่จิตว่างจากตัวกู-ของกูนั้นว่าเป็นขณะแห่งนิพพาน

จากเนื้อหาที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าพระอรหันต์คือผู้ที่หลุดพ้นไปจากตัวกู-ของกูได้แล้ว จึงเหลืออยู่แต่เบญจขันธ์ที่บริสุทธิ์ที่ไม่มีอุปาทานขันธ์ มีแต่ขันธ์ที่ไม่ยึดถือเท่านั้น ส่วนบุญคุณธรรมคาทั่วไปสามารถจะหลุดพ้นไปจากภาวะเช่นนี้ได้บ้างหรือไม่? ในอินทริยภาวนาสูตรมีพุทธพจน์สำคัญที่จะใช้อธิบายเรื่องนี้ได้ และอีกนัยหนึ่งก็เป็นการบ่งบอกว่าพระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้คนหนีจากโลก (อายตนะโลก) แต่สอนให้เข้าใจโลกและใช้ชีวิตอยู่ในโลกนี้อย่างมีสติสัมปชัญญะ โลกคืออายตนะเป็นสิ่งที่เราหนีไม่พ้นเพราะสิ่งนี้เป็นสิ่งที่เราจะต้องประสบพบเจออยู่ทุกวัน คนที่มีอินทริยบกพร่องเท่านั้นจึงจะไม่มี การรับรู้กับโลกอย่างนี้ แต่ถึงกระนั้นก็ต้องรับรู้ด้วยอินทริยอื่นอีกใน ๖ ประการนั้น ทางเดียวที่จะหนีออกไปได้ก็คือการเป็นอยู่อย่างไม่ยึดถือในสิ่งนั้นว่าเป็นตัวกู-ของกูนั่นเอง ในอินทริยภาวนาสูตร พระพุทธองค์ได้ตรัสถามอุตตรมาณพว่า ปาราสิริยพราหมณ์อาจารย์ของท่านแสดงการเจริญอินทริยแก่สาวกบ้างหรือไม่ คำตอบที่ได้คือมีการสอนเรื่องนี้ไว้ด้วยเช่นกัน พระพุทธองค์ตรัสถามต่อไปอีกว่า ปาราสิริยพราหมณ์แสดงเรื่องนี้ไว้อย่างไรบ้าง อุตตรมาณพตอบว่า “ในเรื่องนี้ท่านปาราสิริยพราหมณ์แสดงการเจริญอินทริยแก่สาวกทั้งหลายอย่างนี้ว่า สาวกของเราอย่าดูรูปทางตา อย่าฟังเสียงทางหู ดังนี้ เป็นต้น” จบคำพูดของอุตตรมาณพแล้วพระพุทธองค์จึงตรัสแย้งว่า “อุตตระ เมื่อเป็นเช่นนั้น สาวกผู้เจริญอินทริยแล้วตามคำของปาราสิริยพราหมณ์ก็จักเป็นคนตาบอด เป็นคนหูหนวกแน่นอน เพราะคนตาบอดย่อมไม่เห็นรูปทางตา คนหูหนวกย่อมไม่ได้ยินเสียงทางหู”^{๒๑} ต่อจากนั้นพระพุทธองค์จึงได้ตรัสอธิบายเกี่ยวกับการเจริญอินทริยในอริยวินัยนี้ว่าเป็นอย่างไร

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตา... ได้ยินเสียงทางหู... ดมกลิ่นทางจมูก... ลิ้มรสทางลิ้น... ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย... รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้วจึงเกิดความชอบใจ เกิดความไม่ชอบใจ และเกิดทั้งความชอบใจและความไม่ชอบใจ ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่าเราเกิดความชอบใจ เกิดความไม่ชอบใจ และเกิดทั้งความชอบใจและความไม่ชอบใจนี้แล้ว ความชอบใจเป็นต้นนั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่งเป็นของหยาบ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งที่ละเอียดประณีตคืออุเบกขา ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ความชอบใจและความไม่ชอบใจนั้นที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้นจึงดับไป อุเบกขาย่อมดำรงมั่นเปรียบเหมือนบุรุษมีกำลัง เอาหยดน้ำ ๒ หยดหรือ ๓ หยดใส่ลงในกระทะเหล็กที่ร้อนจัดตลอดวัน น้ำที่หยดลงยังเข้าไป ที่แท้หยดน้ำนั้นจะระเหยแห้งไปเร็วพลันทันที แม้นินใด ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ความชอบใจและความไม่ชอบใจอันเกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ฉะนั้นเหมือนกัน ย่อมดับไปอย่างรวดเร็วพลันทันที โดยไม่ยากอย่างนี้ อุเบกขา

^{๒๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๓/๕๐๔.

ย่อมดำรงมั่น อานนท์ นี่เราเรียกว่า การเจริญอินทรีย์ในธรรมารมณที่พึงรู้แจ้งทางใจอันยอดเยี่ยมในอริยวินัย^{๒๒}

นอกจากนี้ในปฐมอาหุเนยยสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑. เห็นรูปทางตา ... ๒. ฟังเสียงทางหู... ๓. ดมกลิ่นทางจมูก... ๔. ลิ้มรสทางลิ้น... ๕. ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย... ๖. รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้วไม่ตีใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่”^{๒๓} หรือพุทธพจน์ในโมฆราชเถรปาทานที่ว่า “โมฆราช เธอจงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ พิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า ถอนความเห็นว่าเป็นอัตตาเสีย เมื่อเป็นเช่นนี้จะพึงข้ามพันมัจจุราชได้”^{๒๔} พุทธพจน์ช่วงนี้ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายว่าคำว่า “มีสติทุกเมื่อ” คำนี้พระพุทธองค์ตรัสเป็นกลางๆ มีความหมายอย่างไรก็ได้ ผู้ที่ยังมีกิเลสอยู่ก็จะมีสติทุกเมื่อในการที่จะเห็นว่าไม่มีตัวตน ส่วนผู้ที่หมดกิเลสแล้วก็นั่งอยู่ตลอดเวลา โดยที่ไม่ต้องตั้งใจเห็นมันก็นั่งอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นสำหรับปุถุชนในเรื่องนี้จึงมีความหมายว่า “จงพยายามที่จะเป็นผู้มีสติอยู่เสมอ อย่าให้เพลินเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนของตนขึ้นมาได้ ไม่ว่าในกรณีอะไรในอริยาบถไหน”^{๒๕} นอกจากนี้ยังตรัสอีกว่า กระแสทั้งหลายย่อมไหลไปในที่ทิ้งปวงแต่สติสัมปชัญญะนี้เป็นเครื่องสกัดกั้นป้องกันกระแสแห่งกิเลสไว้ได้ “กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้ เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้”^{๒๖} ส่วนในมาลुकยปุตตสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า “บุคคลนั้นเห็นรูป... ฟังเสียง... ดมกลิ่น... ลิ้มรส... ถูกต้องผัสสะ... รู้ธรรมารมณแล้วมีสติไม่กำหนดในธรรมารมณ มีจิตคลายกำหนดเสวยอารมณ์นั้นทิ้งไม่ติดใจอารมณ์นั้นอยู่ เมื่อเขารู้ธรรมารมณและเสวยเวทนาอยู่ ทุกข์ย่อมสิ้นไปไม่ถูกสังสมไว้ฉันใด เขาเป็นผู้มีสติเที่ยวไปฉันนั้น เมื่อเขาไม่สังสมทุกข์อยู่อย่างนี้บัณฑิตกล่าวว่าอยู่ใกล้นิพพาน”^{๒๗} เรื่องสติสัมปชัญญะเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาก พระอรหันต์แม้จะกำจัดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงแล้วก็ตาม แต่ในการใช้ชีวิตที่เหลืออยู่ท่านเหล่านั้นล้วนเป็นอยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ ในเรื่องนี้สามารถพิจารณาเห็นได้จากภาษิตของพระสาวกรูปต่างๆ เช่นภาษิตของพระอชิตเถระในเรื่องนี้ที่ว่า “เราไม่มีความกลัวตาย ไม่มีความเยื่อใยในชีวิต เราจะเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ ละทิ้งร่างกายเราไป”^{๒๘} พุทธพจน์ในอินทริยภาวนาสูตราช้างต้นจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ไม่ได้สอนให้ปิดอินทรีย์เหมือนอย่างคำสอนของปาราสิริยพราหมณ์

^{๒๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๕-๔๕๙/๕๐๕-๕๐๘.

^{๒๓} อ.จ.ก. (ไทย) ๒๒/๑/๔๑๒.

^{๒๔} ช.อ. (ไทย) ๓๓/๓๕๓/๒๘๖.

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒**, เล่มที่ ๓๑. ก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๘), หน้า ๔๙๔.

^{๒๖} ช.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖.

^{๒๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๕/๑๐๓-๑๐๔.

^{๒๘} ช.เถร ๒๖/๒๐/๓๑๐.

แต่สอนให้มีสติคืออย่าพยายามยกตัวกูขึ้นมาเป็นจุดศูนย์กลางในการปฏิสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ รอบข้าง เพราะหากทำเช่นนั้นเป็นไปไม่ได้ที่ทุกซ์จะไม่เกิดขึ้น ในเจตนาสูตรพระพุทธองค์จึงตรัสว่า “อวิชชาย่อมตกไปตามธรรมเหล่านี้”^{๒๙} หมายความว่าไม่มีสิ่งใดเลยที่จะไม่เป็นที่มาของอุปาทาน สติจึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะควบคุมตัวกู-ของกูไว้ได้ และเมื่อก้าวตามคัมภีร์พระพุทธศาสนาแล้วจิตก็ไม่ได้มีอวิชชาหรือกิเลสอยู่ตลอดเวลา ความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกูว่าของกูไม่ได้เกิดอยู่ตลอดเวลา อุปาทานไม่ได้มีอยู่ตลอดเวลา แต่มันเพิ่งเกิดขึ้นเมื่อผัสสสติในลำดับแห่งผัสสะ พอเกิดอวิชชา ก็เกิดเป็นตัณหา อุปาทาน ภพชาติตามลำดับ เมื่อมีสติควบคุมไว้ได้ในขณะแห่งผัสสะ กิเลสและความทุกข์ก็ไม่เกิดขึ้น ขณะนั้นเรียกว่าจิตว่างจากกิเลสได้ชั่วคราว ดังนั้นในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าเมื่อใดจิตว่างจากตัวกู-ของกู นิพพานก็มีอยู่ ณ จิตนั้น

ดังนั้น เมื่อถึงตรงนี้ก็กลับไปพิจารณาเรื่องภาวะแห่งนิพพานตามคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุซึ่งสัมพันธ์กับนิพพานทั้ง ๓ ระดับที่ท่านใช้คำเรียกว่าตังคินิพพาน วิกขัมภนนิพพาน และสมุจเฉตนิพพาน ดูเหมือนว่าในการอธิบายเกี่ยวนิพพานทั้งสามระดับนี้ท่านพุทธทาสภิกขุจะเน้นย้ำตังคินิพพาน และวิกขัมภนนิพพานมากเป็นพิเศษ แต่ทั้งนี้ก็ไม่ใช่ว่าจะละเลยหรือไม่กล่าวถึงนิพพานที่แท้เสียเลย ท่านมีเหตุผลของท่านที่จะต้องทำอย่างนั้นซึ่งในเรื่องนี้ผู้วิจัยได้อธิบายต่อไปข้างหน้า สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานคือเย็นหรือการดับลงของสิ่งที่มีความร้อน อะไรที่สามารถทำให้จิตใจเกิดความเย็นลงได้สิ่งนั้นคือนิพพาน แต่ในความหมายที่สูงที่สุดนั้นเย็นเพราะหมดกิเลสคือสิ้นราคะ โทสะ และโมหะอย่างสิ้นเชิงเย็นอย่างนี้เป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ “อาตมาภิสมคร ถือเอานิพพานอย่างนี้ นิพพานตามคำพูด ตามภาษาพูดของชาวบ้านผู้โง่เขลาคือเย็นเท่านั้นเอง มีแต่คำว่าเย็นคำเดียวเท่านั้นเองไม่ต้องการอะไรมากกว่านี้ ถ้าจะขยายออกไปอีกก็คือความเย็นก็เรียกว่านิพพาน เครื่องทำให้เย็นมันก็เป็นนิพพาน กิริยาอาการที่ดับเย็นก็เป็นนิพพาน”^{๓๐} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวอีกว่า “ความไม่มี ความไม่ปรากฏ ความสิ้นสุดแห่งราคะ โทสะ โมหะนี้เป็นนิพพาน ถ้าไม่มีไม่ปรากฏชั่วคราวก็เป็นนิพพานชั่วคราว ไม่มีเด็ดขาดก็เป็นนิพพานถาวร เด็ดขาด”^{๓๑} เพราะเหตุใดท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวถึงนิพพานในความหมายอย่างนี้เอาไว้มาก ซึ่งอาจจะมีลักษณะแตกต่างไปจากเนื้อหาในคัมภีร์นี้เป็นประเด็นที่ผู้วิจัยจะได้อธิบายต่อไป

เกี่ยวกับเรื่องนิพพานนั้นจะเห็นได้ว่า ยุคหนึ่งเมื่อพระพุทธศาสนาในประเทศไทยได้เผชิญหน้ากับโลกทัศน์แบบตะวันตกคำสอนเรื่องนรกสวรรค์ คติความเชื่อเรื่องพุทธภูมิ พระโพธิสัตว์ รวมถึงเรื่องนิพพานดูจะเลือนหายไปด้วยเช่นกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔

^{๒๙} อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๑/๒๔๐.

^{๓๐} พุทธทาสภิกขุ, **สันตสเสตัพพธรรม**, เล่มที่ ๑๓, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๘), หน้า ๖๓.

^{๓๑} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมปาฏิโมกข์** เล่ม ๒, หน้า ๑๔๐.

แม้พระองค์จะยังเชื่อว่านิพพานมีอยู่จริงแต่น้ำเสียงของพระองค์ดูจะไม่หนักแน่นมั่นคงมากนักซึ่งจะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ของพระองค์ในช่วงหนึ่งว่า “พระนิพพานนั้นคงมีเป็นแท้ ด้วยว่าท่านพรรณนามามากกว่ามาก ในหนังสือสำแดงไว้ว่าพระพุทธเจ้าท่านรู้ท่านเห็นพระนิพพานแล้วท่านสั่งสอนให้คนอื่น ๆ ปรนนิบัติตาม แล้วแลได้รู้ได้เห็นมามากกว่ามากยิ่งกว่าหมื่นแสน จึงเชื่อได้ว่าเห็นจะมีเป็นแท้”^{๓๒} และเมื่อพระองค์ได้พูดถึงผู้ที่บรรลุถึงนิพพานตามอุดมคติของพระพุทธศาสนา พระองค์กลับเชื่อว่าในโลกปัจจุบันไม่มีพระอรียบุคคลเช่นนั้นอยู่แล้ว จะมีก็แต่เพียงผู้ที่ทรงปรียติเท่านั้น ในหนังสือเรื่องประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของพระองค์อีกเช่นกัน ช่วงหนึ่งพระองค์ได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า “ถ้าบุคคลผู้ใดจะบูชาพระธรรมด้วยข้าวของต่างๆ มีผ้าเป็นต้น ก็ให้เอาไปถวายแก่คนที่รู้ธรรม ถ้าจะว่าโดยแท้คนที่รู้ธรรมนั้นก็แค่คนที่ได้มรรคได้ผลรู้พระนิพพานก็แต่ว่าทุกวันนี้ไม่มีคนเช่นนั้นแล้ว มีแต่คนที่รู้ปริยัติธรรมคือข้อปรนนิบัติสำหรับจะให้รู้พระนิพพานก็เห็นจะได้ด้วยกัน”^{๓๓} ไม่ว่าเหตุผลของรัชกาลที่ ๔ จะเป็นอย่างไรรก็ตาม แต่นั่นก็แฝงไปด้วยความหมายที่ว่านิพพานเป็นเรื่องไกลตัวและเป็นไปไม่ได้ในโลกปัจจุบัน ผู้บรรลุถึงนิพพานมีอยู่จริงเฉพาะแต่ในคัมภีร์เท่านั้นแต่ในภาวะปัจจุบันเราจะหาบุคคลเช่นนั้นได้ยากมาก ส่วนทัศนะของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค) ตามที่ปรากฏอยู่ใน “หนังสือแสดงกิจจานุกิจ” ก็ไม่ได้แตกต่างจากคำอธิบายของรัชกาลที่ ๔ ข้างต้นมากนักนั่นคือความเชื่อที่ว่าพระอรียบุคคลที่จะเป็นเนื่อนาบุญของโลกไม่มีแล้ว ช่วงหนึ่งในหนังสือแสดงกิจจานุกิจท่านได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “ทุกวันนี้พระอรียะบุคคลที่จะเป็นเนื่อนาบุญไม่มีแล้ว ก็บุคคลที่ทำบุญให้ท่านจึงไม่ได้เห็นผลเป็นอัศจรรย์เหมือนท่านแต่ก่อนถึงกระนั้นพิจารณาดูบุคคลที่ทำบุญให้ท่านมากก็ไม่ได้ลืมหายไปเพราะการบุญการกุศลเลย”^{๓๔} ส่วนคติความเชื่อเรื่องพุทธภูมิเมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระองค์ทรงระบุไว้ชัดเจนว่า “พระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงเอื้อมออาจปรารถนาพุทธภูมิดังท่านผู้อื่นๆ เป็นอันมากดอก ด้วยทรงเห็นอยู่ว่าความปรารถนาเช่นนั้นมิใช่ทางสงบระงับ ทรงปฏิญญาแต่ความปรารถนาที่สุดทุกข์ตามทางซึ่งที่สุดแห่งทุกข์จะมีแก่ตนและคนอื่นได้อย่างไรเท่านั้น”^{๓๕} ผิดกับพระมหากษัตริย์องค์ก่อนๆ ซึ่งไม่เพียงแต่จะเชื่อมั่นในพระนิพพานเท่านั้นแต่ยังปรารถนาพุทธภูมิอีกด้วย ในหนังสือกฎหมายตราสามดวงได้สะท้อนพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเรื่องนี้ได้อย่างชัดเจน หลายช่วงหลาย

^{๓๒} มหาเถรสมาคม, **ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, (กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๓), หน้า ๕๖.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

^{๓๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), **หนังสือแสดงกิจจานุกิจ**, (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๔), หน้า ๑๙๖.

^{๓๕} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒**, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๘๕.

ตอนมีปรากฏอุคตคตินิพพานธรรมและการปรารถนาพุทธภูมิของพระองค์ เช่นในกฎพระสงฆ์มีข้อความว่า “ทุกวันนี้มีพระราชประณิธานปรารถนาพระโพธิญาณสัพัญประกอบด้วยพระมหากุณาญาณ”^{๓๖} หรือในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔ ได้บันทึกเหตุการณ์สำคัญในช่วงรัชสมัย รัชกาลที่ ๑ เกี่ยวกับการทำสังคายนาไว้ว่า เมื่อที่รัชกาลที่ ๑ ได้จัดให้มีการทำสังคายนาพระไตรปิฎก ขึ้นเพื่อชำระอักขระบทพยัญชนะที่ผิดเพี้ยนวิปลาสที่มีมาช้านานขึ้นในสยามประเทศ ณ วัดนิพพานาราม สมเด็จพระสังฆราชได้คัดเลือกพระราชอาคณฐานุกรมเปรียญอันดับ ผู้ที่เล่าเรียนหรือเชี่ยวชาญ พระไตรปิฎกจำนวน ๒๑๘ รูป และราชบัณฑิตยจารย์อีก ๓๒ คน ให้ช่วยกันสอบสวนพระบาลี อรรถกถาที่ผิดเพี้ยนวิปลาสก็ตกแต่เปลี่ยนแปลงอักขระให้ถูกต้องบริบูรณ์ทุกๆ คัมภีร์ แล้วเสร็จก็ บันทึกคัมภีร์จารึกลงในใบลาน ปิดทองที่บั้งใบปกหน้าหลังและกรอบทั้งสี่เรียกว่าฉบับทอง ห่อด้วย ผ้ายกเชือกรัดถักด้วยไหมเบญจพรรณ มีฉลากงาแกะเป็นลวดลายเขียนด้วยน้ำหมึก และฉลากทองเป็น อักขระบอกชื่อคัมภีร์ทุกๆ คัมภีร์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔ ฉบับ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ได้บันทึกเหตุการณ์ช่วงนี้ต่อไปอีกว่า

อนึ่งเมื่อสำเร็จการสังคายนานั้น ทรงถวายไตรจีวรบริวารภัณฑ์แก่พระสงฆ์ทั้ง ๒๑๘ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ล้วนประณิตทุกสิ่งเป็นมหายุทธมณฑลของพระไตรปิฎกและ พระราชทานรางวัลเสื้อผ้าแก่พระยาธรรมปโรหิต พระยาพจนานิคม และราชบัณฑิตทั้ง ๓๒ คน นั้นด้วย แล้วทรงสุวรรณภิงคารหล่อหลังทักษิณทวารอุทิศแผ่ผลพระราชกุศลศาสนูปถัมภกกิจ ไปถึงเทวดา มนุษย์ สรรพสัตว์ทั้งหลายทั่วอันตโลกธาตุ เป็นปัตตานุปทานบุญกิริยาวัตถุอันยิ่ง เพื่อประโยชน์แก่พระบรมโพธิสัพัญญุตญาณ^{๓๗}

เพราะบริบทในสังคมไทยพยายามจะให้นิพพานเป็นเรื่องที่ห่างไกล เป็นจุดหมายที่บรรลุ ถึงได้ยาก และยากเกินสติปัญญาหรือบุญบารมีของตนที่จะเข้าถึงได้ในชาติปัจจุบัน แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็ ไม่ใช่ว่าจะไม่ปรารถนานิพพานเสียเลย พุทธบริษัทกลุ่มนี้เชื่อว่าการสร้างบุญกุศลในฐานะที่อยู่ในเพศ ฆราวาสนั่นเองจะเป็นบุญกุศลค้ำจุนอุดหนุนทำให้ตนเองได้ไปเกิดในภพภูมิที่ดีกว่าหรือทำให้ตนเอง เข้าใกล้นิพพานมากยิ่งขึ้น แต่ท่านพุทธทาสภิกขุกลับมองว่านิพพานเป็นสากล เป็นปัจจุบันธรรมที่สามารถจะเข้าถึงได้ในปัจจุบันขณะหรือในชีวิตนี้ ไม่ว่าจะบรรพชิตหรือคฤหัสถ์หากมีการปฏิบัติตามหลัก อริยอัฏฐังคิกมรรคก็สามารถจะเข้าถึงนิพพานได้ ในปฐมปาจินนินสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคาไหลไปสู่ทิศปราจีน บ่าไปสู่ทิศปราจีน หลากไปสู่ทิศปราจีนแม่น้ำฉันทิ ภูษุก็ ฉันทิเหมือนกัน เมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มากย่อมโน้มไปสู่นิพพาน

^{๓๖} มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ จุดศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบบหลวงตรา ๓ ดวง เล่ม ๑, (กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑.

^{๓๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔, (กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, ๒๕๕๕), หน้า ๒๐๙-๒๑๐.

โน้มนำไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน”^{๓๘} หรือในมหาวัจฉโคตสูตรมีสาวกภาชิตที่ว่า “แม่น้ำคงคามีแต่จะไหลหลังล้นไปสู่มหาสมุทรรวมกันอยู่ในมหาสมุทรแม่น้ำอันใด บริษัทของท่านพระโคตมซึ่งมีทั้งภคฤหัสถ์และบรรพชิตก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน มีแต่มุ่งไปก้าวไปและดำเนินไปสู่นิพพาน บรรลุนิพพานอยู่”^{๓๙} ด้วยเหตุนี้ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “นิพพานหรือความดับทุกข์มีอยู่พร้อมแล้วสำหรับชีวิตทุกๆ ชีวิต! ข้อนี้เช่นเดียวกับความดับรออยู่พร้อมแล้วสำหรับตะเกียงทุกๆ ดวง”^{๔๐} โลกในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุเป็นโลกที่มีการวิวัฒนาการสูงขึ้นเรื่อยๆ ไม่ฝ่าวัดถูก็เป็นฝ่ายจิตอยู่ที่ว่าโลกในยุคหนึ่งจะให้ค่าหรือพัฒนาในด้านใดเป็นสำคัญ ส่วนจะวิวัฒนาการไปในทางไหนก็ต้องวิวัฒนาการไปสู่สิ่งที่สูงกว่าหรือดีกว่า ส่วนในทางนามธรรมมองกันในแง่ที่ว่าจะต้องวิวัฒนาการไปสู่ความสิ้นสุดหรือความดับนั่นเอง และทั้งหมดนี้ก็ป็นเหตุผลสำคัญที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำพูดที่ว่านิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้คือในชาตินี้ก็สามารถทำนิพพานให้แจ้งได้ แต่การจะเข้าถึงนิพพานที่แท้ได้นั้นบางครั้งก็ต้องเริ่มจากการขมิลงความสงบในระดับต่ำๆ ไปพลางๆ ก่อน อย่างที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกเป็นคำไทยๆ ว่านิพพานชั่วคราว แม้คำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับเรื่องนี้จะไม่ตรงตามคัมภีร์ไปเสียทั้งหมด แต่จุดมุ่งหมายของท่านในเรื่องนี้ก็เพื่อจะให้ป็นอุบิสัยปัจจัยนำไปสู่การบรรลุถึงนิพพานที่แท้แน่นอน

นอกจากนี้คำว่านิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้เป็นกำเนินให้เห็นถึงศักยภาพที่มีอยู่ในแต่ละคนว่าทุกคนสามารถจะเข้าถึงบรมธรรมนี้ได้ในหนังสือเรื่อง “ธรรมะกับสัญชาตญาณ” (เล่มที่ ๑๕) ของท่านพุทธทาสภิกขุมีคำบรรยายสำคัญอยู่เรื่องหนึ่งชื่อว่า “สัญชาตญาณกับโพธิ” ท่านพุทธทาสภิกขุได้พูดถึงพีชพันธุ์แห่งความเป็นพุทธะ (Buddha Nature) แนวคิดนี้อาจจะใหม่สำหรับพระพุทศศาสนาเถรวาทแต่สำหรับมหายาน เช่นมีพูดถึงกันมาก แต่สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วคำพูดที่ว่าธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะมีอยู่แล้วในทุกๆ คนนั้น ธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะในที่นี้หมายถึงเชื้อแห่งความสามารถนั่นเอง คือมีอยู่ในทุกชีวิตที่มีจิต จิตก็คือวิญญาณธาตุ จิตธาตุ หรือมนธาตุ เป็นธาตุรู้ เป็นสภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ และจิตนี้ก็เป็นสิ่งที่จะพัฒนาให้สูงขึ้นไปได้จนสูงสุดคือการบรรลุมรรค ผลนิพพานได้ “คุณสมบัติสำหรับรู้อะไรนั้นมีมาแล้วในมนธาตุ ที่นี้ก็ไปปรับปรุงมัน ไปพัฒนามัน อย่าพูดว่าทุกคน แต่พูดว่ามีอยู่ในธาตุ... มนุษย์ทุกคนมีเชื้อแห่งความสามารถที่จะบรรลุนิพพานได้”^{๔๑} ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าธาตุรู้นี้เป็นธาตุกลางๆ ยังไม่แน่ชัดว่าจะเป็นโพธิหรือกิเลส แต่มันพร้อมที่จะเปลี่ยนไปเป็นโพธิหรือกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้หากมีเหตุปัจจัยบางอย่างเข้ามาสนับสนุนทำให้มันปรุงแต่งเปลี่ยนแปลงไป จนกระทั่งว่าเป็นโพธิหรือเป็นกิเลสไปในทางใดทางหนึ่งก็ได้ หรือคำอธิบาย

^{๓๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๑/๕๘.

^{๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๔.

^{๔๐} พุทธทาสภิกขุ, **นิพพาน**, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๕๖), หน้า ๑๘๖.

^{๔๑} พุทธทาสภิกขุ, **โมกขธรรมประยุกต์**, เล่มที่ ๑๗. ค, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิไชยา, ๒๕๕๓), หน้า ๑๗๑.

ของท่านพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับเรื่องนี้อีกแห่งหนึ่งว่า “เมล็ดพืชแห่งความเป็นพระอรหันต์นั่นก็คือจิต ประภัสสรตามธรรมชาติเอามาทำภาวนาให้กลายเป็นจิตที่ไม่เป็นที่ตั้งแห่งกิเลสอีกต่อไป เลยเป็น ประภัสสรตลอดกาล! นี่เป็นพระอรหันต์แท้ พระอรหันต์สมบูรณ์ที่เรียกว่าวิมุตติหลุดพ้นโดยแท้จริง เรียกว่าเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ทำให้เป็นพระอรหันต์”^{๔๒} คำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนี้ ไม่ได้แตกต่างไปจากคำอธิบายของสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) ที่ปรากฏอยู่ในหนังสือ เรื่องลักษณะพุทธศาสนา ท่านอธิบายว่าจิตในพระพุทธศาสนามีลักษณะสำคัญอยู่ ๒ ประการคือ จิตตัวเดิมและจิตที่เป็นตัวอาการ จิตตัวเดิมก็คือจิตประภัสสรซึ่งหมายถึงธรรมชาติที่เป็นธาตุรู้ ส่วนจิตที่เป็นตัวอาการนั้นหมายถึงตัวความคิดต่างๆ คิดดีก็มี คิดชั่วก็มี เป็นจิตที่เกิดดับอยู่ในอารมณ์ทุกขณะ จิตทุกขณะอารมณ์ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจึงอุปมาจิตที่เป็นตัวอาการนี้ว่าเปรียบเสมือนปลาที่ถูก โยนขึ้นบก เหมือนลิงที่กระโดดไปมาบนกิ่งไม้ ฉะนั้น ในอัสสุตวาสูตรพระพุทธองค์ตรัสอธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า “ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่าจิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ตลอดทั้งคืนและวันเปรียบเหมือนลิงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยิ่งไม้เหล่านั้นแล้วยอม จับกิ่งอื่น ปล่อยิ่งไม้เหล่านั้นแล้วยอมจับกิ่งอื่นต่อไป”^{๔๓} อาการที่จับและปล่อยอารมณ์ต่างๆ ของจิตนี้คือจิตที่เป็นตัวอาการคือความคิด เหมือนอย่างกริยาอาการของลิงที่กระโดดไปกิ่งโน้นที่ กิ่งนี้ที่ไม่ได้หยุดนิ่ง อย่างนี้เรียกว่าจิตที่เป็นตัวอาการ และที่สำคัญจิตตัวเดิมนั้นเองเมื่อได้มีการอบรมพัฒนาจนถึงที่สุดก็จะกลายเป็นจิตที่ประภัสสรถาวร เป็นจิตที่บริสุทธิ์เป็นจิตที่ลู่ถึงวิสังขาร “จิตนี้เป็นธรรมชาติที่ ประภัสสรคือผุดผ่อง แต่ต้องเศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา แต่ว่าเมื่อ ปฏิบัติทำจิตตภาวนาคืออบรมจิต จิตก็จะบริสุทธิ์คือหมดจดสะอาดใสได้ วิมุตติคือหลุดพ้นได้”^{๔๔} ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า “วันอาสาฬหบูชาคือวันที่พระพุทธองค์ทรงประกาศวิธีที่จะทำให้พวกเรา รู้จักทำจิตให้เป็นประภัสสรตลอดกาล หรือรู้จักทำจิตให้เป็นจิตเดิมแท้ตามอย่างที่เว่ยหล่างเรียกได้ ตลอดกาล หรือว่ารู้จักทำจิตให้ว่างอย่างถูกต้องตามแบบของพระพุทธเจ้าและตลอดกาล”^{๔๕}

พุทธพจน์ที่ตรัสอธิบายถึงลักษณะของจิตเดิมแท้หรือจิตประภัสสร (จิตผุดผ่อง) ปรากฏอยู่ใน ปิณฺฑิตอัจฉรวรรคเพียงข้อความสั้นๆ ว่า “จิตนี้ผุดผ่องแต่จิตนั้นแลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้น ภายหลัง จิตนี้ผุดผ่องและจิตนั้นแลหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง”^{๔๖} จะหลุดพ้นจาก

^{๔๒} พุทธทาสภิกขุ, **จิตนี้ประภัสสร**, (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๕๐), หน้า ๗๗.

^{๔๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

^{๔๔} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ลักษณะพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕๐.

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, **จิตประภัสสร-จิตเดิมแท้-จิตว่าง เหมือนกันหรืออย่างไร?**, (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วน จำกัด การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๒), หน้า ๓๖.

^{๔๖} อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙-๕๐/๙.

อุปกิเลสได้อย่างไรก็หลุดพ้นได้ด้วยการอบรมจิตนั่นเอง ดังพุทธพจน์ที่ตรัสอธิบายต่อมาอีกว่า “จิตนี้ผู้ผด
 ผ่องและจิตนั้นแลหลุดพ้นแล้วจากอุปกิเลสที่เกิดขึ้นมาภายหลัง อริยสาวกผู้ได้สดับย่อมมีทราบบจิตนั้น
 ตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ เราจึงกล่าวว่าอริยสาวกผู้ได้สดับย่อมมีการอบรมจิต”^{๔๗} แม้ว่าคำว่า
 จิตประภัสสรจะไม่ได้หมายถึงจิตที่บริสุทธิ์ แต่ถึงกระนั้นจิตนี้ก็มีลักษณะของความบริสุทธิ์คือเรื่องแสง
 ได้เมื่อไม่มีกิเลสเข้ามาเกาะกุม ธรรมชาติจิตเดิมแท้นั้นประภัสสรผุดผ่องอยู่อย่างปกติ จิตของคนเรา
 ตามธรรมดาเมื่อไม่มีกิเลสเข้ามาครอบงำก็เป็นจิตที่ประภัสสรอยู่อย่างปกติ แต่ครั้งเมื่อจิตตั้งอยู่ใน
 ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน จนกระทั่งจิตตั้งอยู่ในอรุณฌานก็เป็นจิตที่ประภัสสรถึงที่สุด
 เปรียบเสมือนก้อนเหล็กที่ถูกไฟเผาตลอดทั้งวันก็กลายเป็นก้อนเหล็กสีเหลือง สุมไฟต่อไปอีกจากก้อน
 เหล็กสีเหลืองก็เปลี่ยนสภาพเป็นเหล็กมีสีเหลืองอ่อนมาก สุมไฟต่อไปจนเหล็กกลายเป็นสีขาวนี่คือ
 ประภัสสรถึงที่สุด ในพระไตรปิฎกท่านใช้คำว่า “ภสสรตโร” คือผุดผ่องประภัสสรกว่า ดังพุทธพจน์
 ในอโยคัพสูตรที่ตรัสว่า “ก้อนเหล็กที่ไฟเผาตลอดทั้งวันย่อมเบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การงานกว่า และ
 ผุดผ่องกว่า”^{๔๘} เป็นความจริงที่ว่าพระพุทธองค์ไม่ใช้คำว่าบริสุทธิ์กับจิตประภัสสร แต่ในขณะเดียวกัน
 ในพระไตรปิฎกก็ได้ใช้คำว่าบริสุทธิ์และคำอื่นๆ อีกหลายคำเพื่อบ่งบอกถึงความเป็นจิตประภัสสร
 อย่างในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคซึ่งเชื่อกันว่าเป็นผลงานของพระสารีบุตรพระอรหันตญาณรูปสำคัญ
 ของพระพุทธศาสนาเถรวาท พระสารีบุตรเมื่อจะอธิบายถึงลักษณะเดิมแท้ของจิตท่านใช้คำว่า
 “จิตนี้บริสุทธิ์โดยปกติเพราะไม่มีกิเลส”^{๔๙} ส่วนในเกสพุตติสูตร มีพุทธพจน์ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า
 อริยสาวกมีจิตไม่มีเวร ไม่มีจิตพยาบาท จิตไม่เศร้าหมองและมีจิตที่บริสุทธิ์ย่อมได้รับความเบาใจ ๔
 ประการ เช่น ถ้าโลกหน้ามี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมี เป็นไปได้ที่เรื่องนั้นจะเป็นเหตุทำให้
 ผู้นั้นหลังจากตายไปแล้วได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ นี่เป็นความเบาใจประการที่ ๑ หรือถ้าหากว่าโลก
 หน้าไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วไม่มี ก็จะเป็นเหตุทำให้ผู้นั้นมีสุขอยู่ในปัจจุบันในโลกนี้ได้
 “กาลามะทั้งหลาย อริยสาวกนั้นมีจิตไม่มีเวรอย่างนี้ มีจิตไม่พยาบาทอย่างนี้มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้
 มีจิตบริสุทธิ์อย่างนี้ เธอบรรลุความเบาใจ ๔ ประการในปัจจุบัน”^{๕๐} นอกจากนี้ในพุทธคัมภีร์พุทธสูตร
 พระพุทธองค์ตรัสว่า “จิตนี้เศร้าหมองแล้วด้วยราคะ โทสะ โมหะเป็นเวลานาน สัตว์ทั้งหลายเศร้า
 หมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว ภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้เธอ

^{๔๗} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๒/๑๐.

^{๔๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๓๔/๔๑๔., ดูเพิ่มเติมใน อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕-๓๔๖.

^{๔๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๙/๑๑๖. “ปกติบริสุทธิ์มีที่ จิตต์ นิกกิเลสภูเณนาติ”.

^{๕๐} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๖๒. “กาลามา อริยสาวโก เอวํ อเวรจิตโต เอวํ อพญาปชฌจิตโต เอวํ
 อสงกิลิฏฐจิตโต เอวํ วิสุทธจิตโต, ตสส ทิฏฐเจว ฐมเม อิมะ จตตารโ อสสาสา อธิคตา โทหนตติ”.

ทั้งหลายเห็นแล้วหรือ”^{๕๑}ในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกว่า จิตประภัสสรในขั้นนี้จะเรียกว่า เป็นจิตที่บริสุทธิ์ก็ได้อีกเช่นกัน แต่เป็นจิตบริสุทธิ์ชนิดที่กิเลสยังเกิดได้อยู่ เป็นจิตที่บริสุทธิ์ชั่วคราว ขณะที่ยังไม่เกิดกิเลส “ความบริสุทธิ์ของจิตในขั้นต้น ไม่เหมือนกับความบริสุทธิ์ของจิตในขั้นปลาย เมื่อเป็นจิตประภัสสรนั้นมันบริสุทธิ์ชนิดที่กิเลสเกิดได้ มันบริสุทธิ์เพราะยังไม่มีกิเลสเกิด ถ้ากิเลสเกิด มันก็ไม่บริสุทธิ์ ฉะนั้นจิตล้วนๆ จิตที่แรกนั้นบริสุทธิ์ชนิดที่กิเลสยังเกิดได้”^{๕๒} แม้ธรรมชาติเดิมแท้ของ จิตจะเป็นภาวะที่เรียกว่าประภัสสร แต่จิตนี้ก็กลับเศร้าหมองได้เปลี่ยนแปลงได้ตามสิ่งที่เข้าไป เกี่ยวข้องกับจิตที่เรียกว่าเจตสิกธรรม อรรถกถาอธิบายว่า “ภวังคจิตแม้จะบริสุทธิ์ตามปกติก็ชื่อว่า เป็น อันเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นภายหลัง ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจจิตที่สหระคด้วยโลภะ โทษะ และโมหะที่มีความกำหนัดขัดเคืองและความหลงเป็นสภาวะในขณะแห่งขวนจิต”^{๕๓} ท่านเปรียบเสมือนบิดามารดามีอาการความประพฤติเรียบร้อย แต่ภายหลังกลับมาเสื่อมเสียชื่อเสียง เพราะบุตรที่ประพฤติตัวเกเรมีนิสัยเป็นพาลชน ในอุปกิเลสสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า ทองคำแท้ต้อง เศร้าหมอง ไม่อ่อน ไม่ผุดผ่อง แดงง่าย ใช้การไม่ได้ก็ด้วยเหตุเพราะเหล็ก โลหะ ดีบุก ตะกั่วและเงิน ฉันทิ จิตที่บริสุทธิ์อยู่เป็นปกติอยู่แล้วแต่กลับต้องเศร้าหมอง ไม่อ่อน ไม่เหมาะแก่การใช้งาน ไม่ผุด ผ่อง ฟุ้งซ่านก็เพราะถูกนิเวศน์ ๕ เข้าครอบงำจิตใจฉันทินั้น นอกจากนี้ในวัฏฏปุณณสูตรยังตรัสถึงอุปกิเลส แห่งจิตอีก ๑๖ ชนิด ที่จรรยาทำให้จิตเดิมแท้แม้ปกติบริสุทธิ์อยู่เป็นปฐม แต่กลับเศร้าหมองคือไม่ สว่างไสว ได้แก่ อภิชฌาวิสมโลภะ พยาบาท โทษะ อุปนาหะ มกฺขะ ปฬาสะ อิสสา เป็นต้น และการที่ อรรถกถาอธิบายจิตประภัสสรว่าได้แก่ภวังคจิต ดูเหมือนว่าท่านพุทธทาสภิกขุจะไม่เห็นด้วยกับทัศนะ เช่นนี้ ท่านกล่าวว่าจิตที่ไม่มีกิเลสเรียกว่าประภัสสรไม่ใช่ภวังคจิต “บางคนพูดว่าจิตประภัสสรคือ ภวังคจิตนั้นไม่ถูก เพราะภวังคจิตนั้นไม่มีการกำหนดอารมณ์ จิตประภัสสรนี้แม้มีอารมณ์ก็ได้มันก็ ประภัสสรได้ ขอแต่อย่ามีกิเลสก็แล้วกัน จิตประภัสสรจึงไม่ใช่ภวังคจิต”^{๕๔}

ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำว่าจิตเดิมแท้ จิตตัวเดิม จิตประภัสสร และจิตว่างในความหมาย เดียวกัน บ่งบอกถึงลักษณะเดิมแท้ของจิตก่อนที่จะมีการปรุงแต่งเกิดเป็นตัวกู-ของกูขึ้นมา จิตเป็นจิต ล้วนๆ เป็นจิตประภัสสรตามเดิมล้วนๆ ที่ไม่มีการปรุงแต่ง ความคิดปรุงแต่งไม่ใช่จิตเดิมแท้ แต่เป็นสิ่งที่ ใหม่ที่เกิดขึ้นมาครอบงำห่อหุ้มจิตและทำให้จิตสูญเสียความเป็นจิตเดิมแท้ ภาวะที่จิตว่างจากตัวกู-ของกู

^{๕๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๙๑. “ที่ฆมรดตมิท จิตต์ สงฺกิลิณฺฑจฺ ราชเคน โทเสน โทเหนาติ. จิตตสงฺกิลเสสา ภิกฺขเว สตตา สงฺกิลิสฺสนติ, จิตตโวทานา สตตา วิสุขณฺณติ. ทิณฺฑจฺ โว ภิกฺขเว จรณฺ นาม จิตตฺนติ ?”.

^{๕๒} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมะเล่มน้อย**, เล่มที่ ๔๐, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไซยา, ๒๕๓๘), หน้า ๓๐๔.

^{๕๓} อ.จ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๔๙/๗๑-๗๒.

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, **พุทธธรรมประยุกต์**, เล่มที่ ๑๗, จ. (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไซยา, ๒๕๔๑), หน้า ๑๗๗.

นั่นเองที่เรียกว่าจิตเดิมแท้ จิตตัวเดิม จิตประภัสสรหรือจิตว่าง นอกจากนี้ท่านพุทธทาสภิกขุยังอธิบายอีกว่าคำพูดที่ว่าทุกคนมีเชื้อแห่งการบรรลุนิพพานอยู่แล้วในตัว เป็นคำพูดที่ทำให้กำลังใจ พูดให้ความหวังหรือสนใจ เมื่อรู้ว่าตัวเองพอมีหวังก็จะได้เร่งรีบปฏิบัติเพื่อไปให้ถึงจุดหมายปลายทางอันที่เป็นสิ้นสุดแห่งสังสารวัฏญ์นั่นก็คือการบรรลุถึงนิพพาน อย่างพุทธพจน์ที่ตรัสว่า“ภิกษุผู้ปรารถนาเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ พึงพิจารณาชั้นทั้งหลายอย่างนี้ทั้งกลางวันและกลางคืน ภิกษุเมื่อปรารถนาบทธอันไม่จืด พึงละสังโยชน์ทั้งปวง ทำที่พึงแก้ตน ประพฤติอุเบกขาคฤหาไฟไหม้ศรัทธาฉะนั้น”^{๕๕}

การสร้างประดิษฐ์ธรรมขึ้นมาใหม่อย่างที่ท่านใช้คำเรียกว่านิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ซึ่งเป็นคำที่สื่อความหมายถึงนิพพานทั้ง ๓ ระดับตามนัยข้างต้นนั้น มีจุดมุ่งหมายก็เพื่อจะกระตุ้นความสนใจของพุทธบริษัทให้เกิดการตื่นตัวในการศึกษาพระพุทธานุสสาให้เพิ่มมากขึ้น และพร้อมที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงอุดมคติที่ว่านั้น นิพพานจึงไม่ใช่เรื่องที่เหลือวิสัยพ้นยุคพ้นสมัยเกินกว่าคนธรรมดาทั่วไปจะเข้าถึงได้ในชาตินี้ แต่ในชีวิตประจำวันเราทุกคนก็สามารถจะมีประสบการณ์กับนิพพานได้ นิพพานจึงไม่ใช่เรื่องชีวิตหลังความตายชีวิตที่ยังสดอยู่นั้นแหละจะเป็นชีวิตที่จะบรรลุถึงนิพพานได้ การที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวถึงนิพพานชั่วคราว หรือการที่ท่านได้เน้นย้ำนิพพานในลักษณะความหมายอย่างนี้เอาไว้มาก จุดมุ่งหมายของท่านในเรื่องนี้ก็เพื่อจะให้พัฒนานำไปสู่การบรรลุถึงนิพพานที่แท้ซึ่งได้แก่การบรรลุถึงนิพพานธาตุทั้งสองนั่นเอง “สองอย่างแรกนั้นเป็นนิพพานชั่วคราว ประจวบเหมาะนี้ก็เป็นการชั่วคราว บังคับไว้นี้ก็เป็นการชั่วคราว นี่เป็นเพียงตัวอย่างหรือชิมลองเพราะว่ามันไม่ตลอดกาลแต่ก็มีประโยชน์ที่สุดเพราะว่าถ้าได้ชิมอยู่บ่อยๆ นั้นแหละเป็นอุปนิสัยปัจจัยให้เกิดความพอใจในการที่จะถึงนิพพานตัวจริง”^{๕๖} ดังนั้นในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า การจะบรรลุถึงนิพพานที่แท้ได้นั้น บางครั้งต้องเริ่มต้นจากการฝึกหัดลดตัณหา-ของกูไปพลางๆ ก่อน ท่านใช้คำว่า “หัดตายเสียก่อนตาย” คือให้หมดตัณหา-ของกูไปเสียก่อนที่จะตาย นั่นหมายความว่าเมื่อเข้าไปอยู่ในท่ามกลางธรรมชาติที่สงบวิเวกมีสิ่งที่เป็นสัพพะทางจิตซึ่งทำให้จิตใจมันหยุดการปรุงแต่งไปชั่วขณะหนึ่ง หรือเห็นต้นไม้ก้อนหินแสดงความสงบอยู่นิ่งๆ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น แล้วเห็นชัดลงไปว่าการที่ไม่มีอะไรนั้นแหละเป็นช่วงเวลาที่มีความสุขที่สุด อย่างนี้ก็เรียกได้ว่าเป็นการสร้างอุปนิสัยปัจจัยแห่งการได้นิพพานด้วยเช่นกัน นอกจากนี้การที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ใช้คำว่านิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ก็เพื่อจะสื่อความหมายว่าลักษณะที่จิตใจว่างจากกิเลสและความทุกข์เป็นเรื่องที่มีได้ในปัจจุบันขณะ และนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ก็เป็นสิ่งที่จะทำให้ปรากฏขึ้นได้ทีนี้และเดี๋ยวคือในชาตินี้ได้ด้วยเช่นกัน

การไม่ปรากฏขึ้นแห่งตัณหา-ของกูมิได้ทั้งว่างอย่างชั่วคราวและว่างอย่างถาวรเด็ดขาด ได้แก่ ๑.ว่างจากตัณหา-ของกูด้วยอำนาจของสิ่งที่บังเอิญประจวบเหมาะแห่งองค์ประกอบ ๒.ว่างจากตัณหา-ของกู

^{๕๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๓.

^{๕๖} พุทธทาสภิกขุ, *โอสเรตัพพธรรม*, เล่มที่ ๑๓. ก, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘), หน้า ๒๒๖.

เพราะมีการบังคับไว้ด้วยกำลังสมาธิ และ ๓. ว่างจากตัวกู-ของกูด้วยการกระทำทางปัญญา ความว่างในระดับที่สามนี้เป็นความว่างอย่างสูงสุดคือว่างเพราะกิเลสหมดไปจริงๆ ในความว่างทั้งสามลักษณะนี้สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้ว เมื่อจิตตกไปอยู่ในภาวะเช่นนั้นก็เรียกได้ว่าในขณะนั้นมีภาวะแห่งความดับของตัวกู-ของกูด้วยกันทั้งนั้น ต่างกันแต่เพียงว่าในระดับที่ ๑ นั้นเป็นไปอย่างผิวเผิน อยางที่ ๒ เป็นไปได้ตลอดเวลาที่ยังมีการบังคับอยู่ด้วยกำลังสมาธิ และอยางที่ ๓ นั้นเป็นการดับตัวกู-ของกูอย่างสนิทเพราะสามารถทำลายรากเหง้าของมันได้โดยสิ้นเชิง

จากเนื้อหาที่ผู้วิจัยได้อภิปรายมาจะเห็นได้ว่า ในการตีความนิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุท่านจะสนใจแค่ประเด็นนิพพานในความหมายทางจริยศาสตร์คือนิพพานในความหมายว่าสภาวะที่ไม่มีมีราคะ โทสะ โมหะหรือการหลุดพ้นจากอหังการ มมังการคือตัวกู-ของกูที่นี้และเดี๋ยวนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้สนใจจะถกประเด็นว่านิพพานมีอยู่อย่างไร มีอยู่ที่ไหน แต่สนใจว่านิพพานคือสภาวะที่ไม่มีมีกิเลส เย็น ไม่มีมีกิเลส ซึ่งสามารถจะเกิดขึ้นได้ด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่งในสามวิธีนั้นได้แก่ ว่างจากตัวกูแบบบังเอิญประจวบเหมาะแห่งองค์ประกอบ ว่างจากตัวกูเพราะข่มไว้ด้วยอำนาจของสมาธิ และว่างจากตัวกูเพราะตัดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงนี้เป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ ท่านพุทธทาสภิกขุรับรู้ถึงความว่างจากตัวกู-ของกูในลำดับที่ ๑ และ ๒ นั้น แม้จะไม่ใช่นิพพานที่แท้จริงเหมือนอย่างภาวะแห่งนิพพานในลำดับที่ ๓ แต่ความว่างจากตัวกู-ของกูแม้เพียงชั่วระยะเวลาสั้นๆ อยางนี้กลับมีประโยชน์มากที่สุดเพราะหากได้ชิมลองอยู่บ่อยๆ ก็จะเป็นอุปนิสัยปัจจัยแห่งการบรรลุถึงนิพพานที่แท้แน่นอน นอกจากนี้การใช้คำว่านิพพานที่นี้และเดี๋ยวนี้ก็เพื่อเป็นการปล้ำล้างคติความเชื่อที่ถือตามกันมาว่า นิพพานนั้นยังอีกนาน ต้องรอคอยอีกหลายภพหลายชาติจึงจะได้นิพพาน แต่ความเป็นจริงแล้วนิพพานเป็นปัจจุบันธรรมที่สามารถจะเข้าถึงได้ในปัจจุบันขณะหรือในชีวิตนี้เอง

๔.๒ ประเภทและระดับของนิพพาน

ในเรื่องประเภทและระดับของนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุนี้ ผู้วิจัยจะแยกอธิบายไปตามลำดับโดยจะเริ่มจากสมุทเฉตนิพพานก่อนเป็นเบื้องต้น เนื้อหาที่ว่าด้วยเรื่องนิพพานธาตุหรือที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกรวมนิพพานในระดับนี้ว่าสมุทเฉตนิพพานนั้น แม้คำอธิบายของท่านในเรื่องนี้จะแตกต่างไปจากแนวคิดกระแสหลักอยู่บ้าง โดยเฉพาะคำอธิบายที่ปรากฏอยู่ในตำราเรียนต่างๆ เช่น ในหนังสือที่ใช้เป็นหลักสูตรของคณะสงฆ์ไทยที่เรียกว่าหลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท วิชาโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อถึงเรื่องนิพพานธาตุท่านอธิบายเรื่องนี้ว่า“โดยบุคคลาธิษฐานพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้สิ้นเชิงด้วยพระอรหันตมรรคแล้วได้บรรลุพระอรหันต์ตผลเป็นพระอรหันต์ยังทรงชีพอยู่จัดว่าได้บรรลุสุภาทิเสสนิพพาน ครั้นสิ้นชีพแล้ว

จัดได้ว่าบรรลุนุปาติเสสนิพพาน”^{๕๗} และในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ผู้รจนาก็ได้ทำเชิงอรรถอธิบายนิพพานไว้อีกนัยหนึ่งว่า พระอรหันต์ที่ยังเสวยเวทนายังมีความรู้สึกสุขทุกข์อยู่นี้เรียกว่าสุปาติเสสนิพพาน ส่วนพระอรหันต์ที่ไม่ยินดีในเวทนาทั้งปวง (เข้าสัญญาเวทนิโรธ) เรียกว่าอนุปาติเสสนิพพาน และในหน้าเชิงอรรถเดียวกันนี้ท่านยังอธิบายโดยอ้างอิงข้อมูลในนวกนิบาต อังคุตตรนิกายว่าสุปาติเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพานของพระเสขะที่ดับสังโยชน์ได้ตามขั้น ส่วนอนุปาติเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพานของพระอเสขะที่ดับสังโยชน์ได้สิ้นเชิง ส่วนในหนังสือธรรมวิจารณ์ที่ใช้ศึกษาในหลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นเอกก็มีคำอธิบายที่ไม่แตกต่างจากหนังสือธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒ ข้างต้นมากนัก ท่านอธิบายว่า “ความสิ้นอาสวะแต่จรมกจิตยังทรงอยู่ กล่าวคือสำเร็จพระอรหันต์เป็นสุปาติเสสนิพพานธาตุ ครั้นจรมกจิตดับแล้วเป็นอนุปาติเสสนิพพาน”^{๕๘} ส่วนในหนังสือของสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) ที่ชื่อว่า “ธรรมภาณาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา” ผู้วิจัยมองว่าคำอธิบายเกี่ยวกับนิพพานธาตุทั้งสองที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ก็ได้แตกต่างไปจากคำอธิบายที่ปรากฏอยู่ในหนังสือธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒ และหนังสือธรรมวิจารณ์ทั้งสองข้างต้นมากนัก อย่างที่สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) อธิบายสรุปในเรื่องนี้ไว้ว่า “นิพพาน ๒ คือสุปาติเสสกับอนุปาติเสสนี้เป็นการจำแนกนิพพานที่ใช้กันทั่วไป รู้จักกันโดยทั่วไป และก็ใช้กันเข้าใจกันในความหมายที่กล่าวมาข้างต้นเป็นที่ตั้งคือดับกิเลสที่ยังมีเบญจขันธ์เหลือยังมีชีวิตอยู่ก็เป็นสุปาติเสสเบญจขันธ์แตกทำลายที่เรียกว่าตายนั้นเป็นอนุปาติเสส”^{๕๙}

จากเนื้อหาข้างต้นจะเห็นได้ว่า คำอธิบายเกี่ยวนิพพานธาตุทั้งสองไม่แตกต่างกันเลย นั่นก็คือสุปาติเสสนิพพานธาตุหมายถึงพระอรหันต์ที่สิ้นกิเลสแต่ยังมีชีวิตอยู่ และเมื่อพระอรหันต์รูปเดียวกันนี้ได้สิ้นชีวิตลงก็เรียกว่าท่านได้บรรลุถึงอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ท่านพุทธทาสภิกขุไม่เห็นด้วยกับคำอธิบายนิพพานธาตุในลักษณะเช่นนี้ ท่านกล่าวว่านิพพานไม่เกี่ยวกับการตาย การสอนอย่างนี้ไม่มีประโยชน์ ตายแล้วนิพพานจะมีประโยชน์อะไร และคำอธิบายอย่างนี้เข้ากันไม่ได้กับหลักพุทธพจน์ที่ตรัสว่านิพพานเป็นสันติภูมิวิภู ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าคำอธิบายนิพพานธาตุในลักษณะเช่นนี้ก็เพราะได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์หรือหนังสือพระพุทธศาสนาในยุคหลังแต่ในพระไตรปิฎกไม่มีการอธิบายในลักษณะอย่างนี้ “ในอรรถกถาก็สอนกันอยู่อย่างนี้ ในคัมภีร์ชั้นหลัง เช่น วิสุทธิมรรคก็สอนอยู่อย่างนี้ แบบเรียนนักธรรมก็เอามาจากคัมภีร์เหล่านี้ ดังนั้นจึงเอามาสอนอยู่อย่างนี้ ภิกษุสามเณรก็

^{๕๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๔-๕.

^{๕๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิจารณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๕๓.

^{๕๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ธรรมภาณาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒), หน้า ๒๐๙.

สอนต่อๆ กันไปอย่างนี้ว่านิพพานชนิดมีเชื้อเหลือคือคนยังเป็นๆ อยู่ พระอรหันต์ยังเป็นๆ อยู่ นิพพานไม่มีเชื้อเหลือคือพระอรหันต์ตายแล้ว”^{๖๐} เรื่องนิพพานธาตุในหนังสือพุทธธรรมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ท่านได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

นิพพานมีอย่างเดียวแต่แบ่งมองเป็น ๒ ด้าน ด้านที่หนึ่งคือนิพพานในแง่ของความสิ้นกิเลส ซึ่งมีผลต่อการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกหรือต่อการดำเนินชีวิตในประจำวัน ด้านที่สองคือนิพพานในแง่ที่เป็นภาวะจำเพาะล้วนๆ แยกๆ ซึ่งเป็นประสบการณ์เฉพาะของผู้บรรลุ ไม่อาจหยั่งถึงด้วยประสบการณ์ทางอินทรีย์ ๕ เป็นเรื่องนอกเหนือจากประสบการณ์ที่เนื่องด้วยอินทรีย์ ๕ ทั้งหมด; อนุปาติเสสนิพพาน คือนิพพานตามความหมายของนิพพานเองแท้ๆ ล้วนๆ (ไม่เกี่ยวข้องกับอินทรีย์ ๕) สอุปาทิเสสนิพพาน คือนิพพานตามความหมายในทางปฏิบัติเมื่อสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตประจำวัน พูดอีกอย่างหนึ่งว่าอนุปาติเสสนิพพาน คือนิพพานในความหมายที่พระอรหันต์มีนิพพานเป็นอารมณ์ สอุปาทิเสสนิพพาน คือนิพพานในความหมายที่พระอรหันต์มีอินทรีย์ ๕ เป็นอารมณ์^{๖๑}

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) อธิบายอีกว่า การรับรู้ทางอินทรีย์ทั้ง ๕ ก็คือการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอกและการดำเนินชีวิตประจำวันก็ตี ย่อมสิ้นสุดลงอย่างแน่นอนเมื่อคนนั้นได้สิ้นชีวิตลง โดยเฉพาะพระอรหันต์ถือได้ว่าเป็นการดับครั้งสุดท้าย เป็นการดับอย่างถาวรภาพใหม่ต่อแต่นี้ไปไม่มีอีกแล้วและเมื่อพระอรหันต์รูปนั้นได้สิ้นชีวิตลง การรับรู้ทางอินทรีย์ ๕ ก็จจะระงับดับลงอย่างสิ้นเชิงแล้วนิพพานธาตุที่ท่านจะประสบก็มีแต่อนุปาติเสสนิพพานธาตุเพียงอย่างเดียว ท่านจึงกล่าวว่า “ในภาษาสามัญหรือถ้อยคำที่ใช้ทั่วไป อนุปาติเสสนิพพานจึงกลายมาเป็นคำเฉพาะสำหรับกล่าวถึงการสิ้นชีวิตของพระอรหันต์ อนุปาติเสสนิพพานเปลี่ยนจุดเน้นจากการเป็นคำแสดงภาวะกลายมาเป็นคำแสดงกิริยาอาการหรือบรรยายเหตุการณ์”^{๖๒} ท่านยังอธิบายต่อไปอีกว่า พระอรหันต์เป็นผู้มีความสามารถพิเศษที่จะทำให้อารมณ์หรือประสบการณ์ต่างๆ ที่ผ่านเข้ามา มีสภาพเป็นกลางปราศจากอำนาจครอบงำหน่วงเหนี่ยวกลายเป็นของสงบเย็นอยู่ใต้อำนาจของท่าน นี่เป็นภาวะชั้นในซึ่งอยู่นอกเหนือจากการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก ดังนั้น พระอรหันต์จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เย็นแล้ว (นิพพุโต สีสัญโต) ดังพุทธพจน์ในอาปัสณกสูตรที่ตรัสว่า “[ผู้มีจิตหลุดพ้น] เป็นผู้ไม่หวาดบร้อน เย็นใจ มีตนอันประเสริฐเสวยสุขอยู่ในปัจจุบัน”^{๖๓} หรือพุทธพจน์ในสุนทรภิกขุสูตรที่ตรัสว่า “ตถาคตละกามทั้งหลายได้ มีปกติครอบงำกามทั้งหลาย เทียบไป รู้ที่สุดแห่งชาติและมรณะ

^{๖๐} พุทธทาสภิกขุ, *ฟ้าสาธระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ (ตอน ๑)*, เล่มที่ ๔๖. ค, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไซยา, ๒๕๔๘), หน้า ๓๒๙.

^{๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, หน้า ๒๖๓-๒๖๖.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๗.

^{๖๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๐๖/๑๑๕.

ดับกิเลสเครื่องเร่าร้อนได้เด็ดขาดแล้วเป็นผู้เยือกเย็นเหมือนห้วงน้ำ ควรแก่เครื่องบูชา^{๖๔}ในเรื่องนิพพานธาตุผู้วิจัยขอนำคำอธิบายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) มาสรุปไว้อีกครั้งหนึ่งว่า “ภาวะสิ้นกิเลสเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน ภาวะสิ้นภพเป็นอนุปาทิเสสนิพพาน หรือพูดอีกอย่างว่าภาวะนิพพานท่ามกลางกิจกรรมของอินทรีย์ ๕ เป็นสอุปาทิเสสนิพพาน ภาวะนิพพานพ้นจากหรือเป็นอิสระจากกิจกรรมของอินทรีย์ ๕ เป็นอนุปาทิเสสนิพพาน”^{๖๕}

เรื่องนิพพานธาตุเมื่อพิจารณาจากเนื้อหาในนิพพานธาตุสูตรตรงที่ทรงบรรยายความหมายของสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นพุทธพจน์ที่มีความที่ชัดเจนอยู่ในตัวแล้วว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุและอนุปาทิเสสนิพพานธาตุคือภาวะที่จะปรากฏแก่ผู้บรรลุถึงนิพพานในกิจวิธการอย่างไรและจะมีได้ในขณะเวลาใด ยิ่งอรรถกถามาใช้คำสำคัญเข้าไปอีกชั้นหนึ่งว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุก็คือกิเลสปรินิพพานคือการดับกิเลส ส่วนอนุปาทิเสสนิพพานธาตุก็คือชั้นปรินิพพานคือการดับขั้น ๕ ยิ่งทำให้ปัญหาการตีความเรื่องนิพพานธาตุดูเหมือนจะคลี่คลายลงไปได้มากทีเดียว อรรถกถาแบ่งปรินิพพานออกเป็น ๓ อย่างคือ ความดับกิเลส (กิเลสปรินิพพาน) ความดับขั้น (ชั้นปรินิพพาน) และความดับธาตุ (ธาตุปรินิพพาน) และมีคำอธิบายเพิ่มเติมอีกว่าปรินิพพานทั้งสามข้างต้นนั้นจะมีได้เมื่อใด “บรรดาปรินิพพาน ๓ อย่างนั้น กิเลสปรินิพพานได้มีแล้วที่โพธิบัลลังก์ ชื่อว่าชั้นปรินิพพานได้มีแล้วที่กรุงกุสินารา ธาตุปรินิพพานจักมีในอนาคต”^{๖๖} นี่เป็นคำอธิบายเกี่ยวกับนิพพานธาตุที่มอรรถกถาซึ่งท่านได้แบ่งปรินิพพานออกเป็น ๓ ประการได้แก่ กิเลสปรินิพพาน ชั้นปรินิพพาน และธาตุปรินิพพาน

นิพพานมีความหมายว่าทั้งเป็นการดับกิเลสและความดับทุกข์คือความดับต้นหาคือราคะ โทสะ และโมหะอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ ดับต้นหาก็เท่ากับทำให้ความทุกข์ดับลงไปด้วย และนิพพานคือความดับขั้นและความดับภพของพระอรหันต์หลังจากสิ้นชีวิตไปแล้ว นิพพานในความหมายแรกคือการดับกิเลสและความดับทุกข์ นิพพานในความหมายนี้ก็คือสอุปาทิเสสนิพพานธาตุนั่นเอง การดับกิเลสด้วยนิพพานธาตุนั้นมีพระพุทธพจน์ตรัสไว้หลายแห่ง เช่นใน จุนที่สูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า “ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด วิราคะ (ความคลายกำหนัด) คือการสร้างความเมา ความดับความกระหาย ความถอนอาลัย ความตัดวิภวภูติ ความสิ้นต้นหาคือความคลายกำหนัด ความดับทุกข์คือนิพพานบัณฑิตกล่าวว่ เลิศกว่าธรรมเหล่านั้น”^{๖๗} หรือพุทธพจน์ในทุติยอัฏฐสูตรที่ตรัสว่า “ภิกษุคำว่ ธรรมเป็นที่กำจัดราคะ โทสะ และโมหะนี้เป็นชื่อของ

^{๖๔} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๗๒/๖๐๗.

^{๖๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๗๒.

^{๖๖} อจ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑๓๐/๑๐๕.

^{๖๗} อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐.

นิพพานธาตุ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่าธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ”^{๖๘} ส่วนนิพพานในความหมายที่ว่าความดับขันธและความดับภพของพระอรหันต์หลังจากสิ้นชีวิตไปแล้ว หมายความว่าเมื่อพระอรหันต์ได้สิ้นชีวิตลงขันธ ๕ ก็ดับสนิท ขันธ ๕ ที่ดับสนิทไม่สามารถไปก่อปฏิสนธิในภพใหม่ได้อีกเพราะตัณหาอันเป็นเหตุนำไปสู่ภพใหม่ได้ดับลงอย่างสนิท ในมหาปรินิพพานสูตรพระพุทธองค์จึงตรัสว่า “เพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง เราและเธอทั้งหลายจึงท่องเที่ยวไปในชาติต่างๆ ตลอดกาลยาวนาน แต่เพราะได้เห็นอริยสัจ ๔ เราและเธอทั้งหลายจึงถอนภวนตติได้ ตัณหาแห่งแห่งทุกข์ได้เด็ดขาด บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๖๙} อรรถกถาอธิบายพุทธพจน์ช่วงนี้ว่า “คำว่าถอนภวนตติได้ (ภวนตติ สมุหตา) หมายความว่าเราและเธอทั้งหลายแก้ไขคือตัณหาที่สามารถนำไปจากภพหนึ่งสู่อีกภพหนึ่งได้ด้วยดีแล้ว คือตัดได้แล้วได้แก่ทำให้เป็นไปไม่ได้แล้ว”^{๗๐} นี่คือความหมายของนิพพานที่ว่าความดับขันธและความดับภพ เนื้อหาในส่วนนี้สามารถจะพิจารณาได้จากพระสูตรต่างๆ ได้อีกเช่น ในจุดตถนิพพานปฏิสังยุตตสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า “เมื่อไม่มีตัณหาก็ไม่มีการจุติและการอุปบัติ เมื่อไม่มีการจุติและการอุปบัติ ก็ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด ก็ไม่มีโลกนี้ โลกอื่นและระหว่างโลกทั้งสองนี้คือที่สุดแห่งทุกข์”^{๗๑} หรือในนิพพานธาตุสูตรที่ทรงบรรยายถึงนิพพานธาตุทั้ง ๒ ประการ ก่อนที่จะจบไว้ว่า

นิพพานธาตุประการหนึ่งเป็นสภาวะมีให้เห็นในอตภาพนี้

ชื่อว่าสุปปาติเสสนิพพานธาตุ

เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาที่นำไปสู่ภพ

ส่วนนิพพานธาตุอีกประการหนึ่งเป็นสภาวะมีในกายภาคหน้า

ชื่อว่าอนุปปาติเสสนิพพานธาตุ

เป็นที่ดับสนิทแห่งภพทั้งหลายได้โดยสิ้นเชิง^{๗๒}

ในพุทธพจน์ข้างต้นมีคำสำคัญอยู่สองคำคือคำว่า “เป็นสภาวะมีให้เห็นในอตภาพนี้” (ทิฏฐธมมิกา) และคำว่า “เป็นสภาวะมีในกายภาคหน้า” (สมปรายิกา) ที่มีความหมายชัดเจนอยู่ในตัวว่าสภาวะที่มีอยู่ในอตภาพนี้และหลังจากพระอรหันต์รูปนั้นได้สิ้นชีวิตไปแล้ว วัชระ งามจิตรเจริญกุลกล่าวว่า “อนุปปาติเสสนิพพานในพุทธพจน์นี้หมายถึงสภาพที่ปรากฏหลังตายคือสภาพที่ไม่มีภพปรากฏ แก่ขันธของพระอรหันต์ผู้สิ้นชีวิตนั่นเอง คำว่า “เป็นสภาวะมีในกายภาคหน้า” (สมปรายิกา) ก็คือสภาวะที่ปรากฏหลังตายนั่นเอง”^{๗๓} ส่วนคำอธิบายของอรรถกถาในเรื่องนี้มีว่า “คำว่าเป็นสภาวะมีให้เห็น

^{๖๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗/๑๐.

^{๖๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๐๐.

^{๗๐} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๕๕/๒๐๗.

^{๗๑} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๗๔/๓๒๔.

^{๗๒} ชุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๔.

^{๗๓} วัชระ งามจิตรเจริญ, “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท อตตาทหรืออนัตตา”, หน้า ๕๑.

(ทิฏฐธมมิกา) ได้แก่ เป็นสภาวะมีอยู่คือเป็นไปอยู่ในอัตภาพนี้ คำว่าเพราะสิ้นไปแห่งตัณหาที่นำไปสู่ภพ (ภวเนตติสงขยา) ได้แก่ เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาอันนำไปสู่ภพ คำว่าเป็นสภาวะมีในกายภาคหน้า (สมปรายิกา) ได้แก่ เป็นสภาวะมีอยู่ในกายภาคหน้าคือในส่วนอื่นจากการทำลายขันธ”^{๗๔} หรือพุทธพจน์ในปริวิตมสังสูตรที่ตรัสว่า “ภิกษุหนึ่งเมื่อเสวยเวหนามีกายเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่าเราเสวยเวหนามีกายเป็นที่สุด เมื่อเสวยเวหนามีชีวิตเป็นที่สุด ก็รู้ชัดว่าเราเสวยเวหนามีชีวิตเป็นที่สุด รู้ชัดว่าหลังจากตายแล้ว การเสวยอารมณ์ทั้งหมด ไม่น่าเพลิดเพลินจักเย็น จักเหลืออยู่เพียงสรีรธาตุในโลกนี้เท่านั้น”^{๗๕} เนื้อหาในพระสูตรนี้บ่งบอกว่าพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิตลงเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญูณจะเย็นคือดับสนิท คือกองขันธทั้ง ๔ นี้จะไม่ปรากฏออกมารับรู้อารมณ์ใดๆ ได้อีกแล้วจะเหลือแต่เพียงสรีรธาตุ (ซากกาย) ในโลกนี้เท่านั้น หรือพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “พระขีณาสพนั้นมีภพนี้เป็นภพสุดท้าย มีประชุมแห่งขันธนี้เป็นครั้งสุดท้าย ไม่มีการเวียนเกิด เวียนตายและภพใหม่ก็ไม่มีอีก”^{๗๖} นี่คือนิพพานในความหมายที่ว่าการดับขันธและการไม่มีภพใหม่ของพระอรหันต์หลังจากพระอรหันต์รูปนั้นได้สิ้นชีวิตไปแล้ว เกี่ยวกับเรื่องนิพพานธาตุในพระไตรปิฎกยังมีพระพุทธรูปธรรมถึงสาวกภิกษุที่สื่อความหมายอีกนัยหนึ่งอีกว่า นิพพานนอกจากจะหมายถึงการดับขันธและการไม่มีภพใหม่ของพระอรหันต์หลังจากสิ้นชีวิตไปแล้ว นอกจากนี้ยังหมายถึงการดับขันธและการดับภพของพระอรหันต์ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ด้วยเช่นกัน ในโลกสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า

บุคคลเมื่อรู้เห็นเบญจขันธคือภพนี้
ตามความเป็นจริงอย่างถ่องแท้ด้วยปัญญาอันชอบ
ย่อมละภพตัณหาได้ทั้งไม่ยินดีวิภวตัณหา
เพราะตัณหาทั้งหลายสิ้นไปโดยประการทั้งปวง
ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะคือนิพพานจึงมี
เพราะไม่มีความยึดมั่น ภิกษุผู้นิพพานแล้วจึงไม่มีภพใหม่
ภิกษุหนึ่งได้ชื่อว่าครอบงำมารได้ชนะสงครามได้
ก้าวล่วงภพทั้งปวงได้ เป็นผู้คงที่ฉะนี้^{๗๗}

คำว่า “บุคคลเมื่อรู้เห็นเบญจขันธคือภพนี้” เบญจขันธในที่นี้มีใช้สื่อความหมายแต่เพียงการทำลายขันธคือการไม่ก่อภพใหม่ของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วเท่านั้น แต่ขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ก็เรียกว่าเป็นการทำลายขันธได้เช่นกัน หรือในมาฆสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า “พราหมณ์ผู้มุ่งบุญควรบูชาจัดถวายเครื่องไทยธรรมให้เหมาะแก่กาลแก่เหล่าชนผู้สงบ ผู้ปราศจากราคะ ไม่มีความโกรธ

^{๗๔} ชุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๔๔/๒๔๒-๒๔๓.

^{๗๕} ส.น. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๒.

^{๗๖} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๗.

^{๗๗} ชุ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๒๓๐.

ผู้ไม่มีคติ เพราะละชั้น ๕ ในโลกนี้ได้แล้ว”^{๗๘} หรือในสุภาวกรรมพจนานุกรม มีภาชิตของพระสุภาวกรรมที่กล่าวแก่นักเลงเจ้าชู้คนหนึ่งว่า “เพราะเหตุไร ท่านจึงมีจิตชุ่มมัว มีจิตมีกิเลสจุกจุก มายืนขวางกั้นฉันผู้มีจิตไม่ชุ่มมัว ปราศจากกิเลสเป็นเหตุช่วยยวน มีจิตหลุดพ้นในเบญจขันธ์ทั้งปวง”^{๗๙} พุทธพจน์และสาวกภาชิตที่ผู้วิจัยได้ยกมาอ้างอิงไว้ข้างต้นนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นการบ่งบอกว่าการดับขันธ์มิได้ ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่เป็นทั้งการดับกิเลสและการดับขันธ์คือทำให้รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณไม่ให้เป็นปัญหาที่จะเกิดความทุกข์ได้อีกต่อไป นี้เรียกว่าการดับขันธ์แต่พระอรหันต์รูปนั้นก็ยังมีชีวิตอยู่ต่อไปแต่ขันธ์ดับคือความทุกข์ที่เนื่องด้วยขันธ์นั้นดับสนิท แต่อย่างไรก็ตามสำหรับมุมมองของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนิพพานธาตุ ท่านเลือกที่จะอธิบายว่าทั้งสุอุปาทิเสสนิพพานธาตุและอนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุคือพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่นั่นเอง ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นหนักในมุมมองนี้คือจุดยืนของท่าน ส่วนเหตุผลของท่านพุทธทาสภิกขุจะเป็นอย่างไรสามารถพิจารณาได้จากคำอธิบายของท่านดังต่อไปนี้

นิพพานไม่ใช่การตาย นิพพานคือการเย็นได้ก่อนแต่ที่ร่างกายมันจะแตกดับ ก่อนแต่ที่ร่างกายมันจะแตกดับ ชีวิตนี้เย็นได้นั้นแหละคือนิพพาน นิพพานจึงไม่ใช่การตายไม่ใช่การตายแล้วจึงจะถึงนิพพาน แล้วนิพพานก็ไม่ใช่การตายด้วย นิพพานอย่างของพระอรหันต์ก็ไม่ใช่การตาย คำอธิบายผิดๆ เพราะตัวหนังสือมันกำกวม; พระบาลีนั้นแหละกำกวมทำให้คนเข้าใจผิดว่านิพพานอย่างหนึ่งคือพระอรหันต์ยังเป็นๆ อยู่ นิพพานอีกอย่างหนึ่งคือพระอรหันต์ตายแล้ว นี่เป็นไปไม่ได้! ผิดหลักที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ ตายแล้วไม่มีสันทิฏฐิโกไม่อาจจะเห็นเอง ต้องคนเป็นๆ จึงจะเห็นเอง เมื่อนิพพานทั้งสองชนิดเป็นสันทิฏฐิโกอยู่ นิพพานทั้งสองชนิดนั้นก็ไม่ต้องตาย: สุอุปาทิเสสนิพพาน – ลีนกิเลสแล้วเวทนายังไม่เย็นเพราะยังใหม่เกินไป เพราะว่าอินทรีวัย ๕ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจยังไม่เปลี่ยนแปลงถึงที่สุด ยังไม่ถูกกำจัดถึงที่สุด; นี่เป็นบางกรณีเท่านั้น; แต่ของพระอรหันต์ประเภทไหนหรือของพระอรหันต์บุคคลที่ต่ำๆ ลงมากก็ไม่แน่ แต่เขามีคำจำกัดความว่าลีนกิเลสแล้วลีนอาสวะแล้ว หมายความว่าลีนกิเลสแล้วอินทรีวัยยังปรับตัวไม่ทัน ยังรู้สึกเจ็บปวดกระวนกระวายอะไรอยู่บ้าง อย่างนี้เรียกว่าสุอุปาทิเสสนิพพาน ถ้าว่าเย็นหมดอินทรีวัยไม่ทำให้เกิดความรู้สึกกระคายเคืองอีกต่อไป เวทนาเป็นของเย็นร่างกายก็ยังไม่เหลืออยู่ นี้คืออนุอุปาทิเสสนิพพาน ทั้งสองชนิดยังเป็นๆ ยังไม่ได้ตาย เพราะมีการพูดถึงเวทนาที่ยังรู้สึกอยู่ ถ้าเวทนายังร้อนก็เป็นสุอุปาทิเสส; ถ้าเวทนาเย็นสนิทก็เป็นอนุอุปาทิเสส รวมความว่านิพพาน

^{๗๘} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๕๐๕/๖๑๕.

^{๗๙} พุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๓๗๑/๖๑๖.

นี้ไม่ใช่ตายแล้ว ถ้าตายแล้วเราก็เป็นสันตสิทธินิพพานไม่ได้ นิพพานต้องปรากฏอยู่ในจิตจึงจะทำให้เป็นสันตสิทธินิพพานได้^{๘๐}

ส่วนในหนังสือของท่านพุทธทาสภิกขุอีกเล่มหนึ่งที่ว่านิพพาน มีคำอธิบายเกี่ยวกับนิพพานธาตุอีกนัยหนึ่งซึ่งท่านได้อธิบายเปรียบเทียบไว้เหมือนกับการดับของดวงไฟหรือกองไฟที่ดับสนิทลงเพราะหมดเชื้อไฟเหลือไว้แต่ซากเถ้าถ่าน ส่วนความดับของดวงชีวิตก็มีลักษณะอย่างนั้น

การดับสนิทของดวงไฟธรรมดานั้น เราอาจแบ่งออกได้เป็นสองตอนคือไฟดับสนิทลงไปเพราะหมดเชื้อ หมดเปลว หมดความร้อน เย็นสนิทลงไปแล้วแต่ซากเถ้าถ่านยังเหลือปรากฏอยู่นี้ตอนหนึ่ง อีกตอนหนึ่งก็คือซากเถ้าถ่านเหล่านั้นดับหายละเอียดไม่ปรากฏไปอีกต่อหนึ่งเมื่อเปรียบเทียบให้คล้ายเป็นทำนองเดียวกันที่สุดกับความดับของดวงชีวิตก็จะเป็นทำนองเดียวกันได้ฉนั้น การดับสนิทของดวงชีวิตในระยะแรกก็คือการที่วิชชา ตัณหา กรรมลูกทำลายลงหมดด้วยอำนาจอริยมรรคญาณอันสูงสุด ยังเหลืออยู่แต่ซากคือรูปนามซึ่งดับเย็นสนิทแล้วที่เรียกว่าหมดเชื้อ หมดเปลว หมดความร้อน ตรงกับการลูถึงนิพพานของพระอรหันต์ ซึ่งนิพพานที่ยังมีชีวิตอยู่หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสุปปาติเสสนิพพาน ระยะต่อมาก็คือดับนามรูปหรือเบญจขันธ์นั้นอีกต่อหนึ่งซึ่งเรียกว่าซากเถ้าถ่านก็ดับหายไป ไม่ปรากฏ ตรงกับการลูถึงนิพพานหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอนุปปาติเสสนิพพาน^{๘๑}

ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่านิพพานไม่เกี่ยวกับการตาย นิพพานต้องเป็นสภาวะที่ประจักษ์แจ้งได้ด้วยตนเองในที่นี้และเดี๋ยวนี้ พระอรหันต์ที่บรรลุอนุปปาติเสสนิพพานธาตุก็เช่นเดียวกัน ไม่ใช่ว่าพระอรหันต์รูปนั้นจะต้องสิ้นชีวิตไปเสียก่อนถึงจะบรรลุถึง แต่ท่านบรรลุอนุปปาติเสสนิพพานธาตุในขณะที่ท่านยังมีชีวิตจิตใจ ยังเดินเห็นอยู่ได้นั่นเอง ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่านิพพานถึงที่สุดเป็นอนุปปาติเสสนิพพานแล้วก็ไม่ต้องตาย ยังอยู่ไปจนกว่าสังขารร่างกายนั้นมันจะดับลง ก็ดับลงโดยอำนาจแห่งนิพพานชนิดนั้น พระอรหันต์บางองค์อาจจะนิพพานลงด้วยสุปปาติเสสนิพพานก็ได้ ไม่น่าดู พระอรหันต์บางองค์หรือส่วนมากจะนิพพานด้วยอนุปปาติเสสนิพพานธาตุ^{๘๒} ส่วนพุทธพจน์ในโลกสูตรข้างต้นนั้นก็เข้ากันได้กับคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุที่ว่า “ดับขันธ์โดยไม่ต้องตายก็ยังมี คือทำให้ขันธ์ไม่มีความหมาย ไม่ยึดถือในขันธ์ ขันธ์ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือต่อไป... ดับขันธ์นั้นนะ คือนิพพาน ดับภพก็คือนิพพาน ดับขันธ์ก็คือนิพพานแต่ไม่ต้องตาย ตั้งข้อสังเกตไว้ให้ดีว่าไม่ต้องตาย

^{๘๐} พุทธทาสภิกขุ, **สันตสิทธินิพพาน**, เล่มที่ ๑๓. ข, (สุราษฎร์ธานี: มุลินนิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๙), หน้า ๙๖-๙๗.

^{๘๑} พุทธทาสภิกขุ, **นิพพาน**, หน้า ๑๕๙-๑๖๐,

^{๘๒} พุทธทาสภิกขุ, **ฟ้าสาบระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ (ตอน ๑)**, หน้า ๓๓๒.

คนนั้นไม่ต้องตายแต่ทำให้ภพหมดความหมาย ทำให้ชั้นหมดความหมาย”^{๘๓}นี่คือนิพพานในความหมายที่ว่า การดับขั้นและการดับภพของพระอรหันต์ขณะที่ยังมีชีวิตอยู่นั่นเอง

ส่วนพุทธพจน์ในปริวิมังสนสูตรข้างต้นที่เป็นการสื่อความหมายถึงความดับขั้นและความดับภพหลังจากพระอรหันต์รูปนั้นได้สิ้นชีวิตไปแล้วนั้น แต่สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วพุทธพจน์ในปริวิมังสนสูตรดังกล่าวสื่อความหมายถึงนิพพานที่ไม่มีเชื้อเหลือ เวทนาเย็นสนิท อินทรีย์ถูกกำจัดถึงที่สุดนี้เป็นนิพพานที่ไม่มีเชื้อเหลือเป็นอนุปาติเสสนิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ ส่วนคำแปลของท่านพุทธทาสภิกขุที่ปรากฏอยู่ในหนังสือปฏิจจสมุปปาตจากพระโอษฐ์ (เล่มที่ ๔) คำแปลที่เป็นสำนวนของท่านเองก็มีลักษณะแตกต่างกันเล็กน้อย ท่านแปลเนื้อหาส่วนนี้ว่า “ภิกษุ นั้น ย่อมรู้ประจักษ์ว่าเวทนาทั้งหลายทั้งปวง อันเราไม่เพิลิตเพิลินเฉพาแล้ว จักเป็นของเย็นในอิตถภาพนี้เอง สรรระ ทั้งหลายจักเหลืออยู่จนกระทั่งถึงที่สุดรอบแห่งชีวิตเพราะการแตกทำลายแห่งกาย”^{๘๔} และในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ในหน้าสารบัญท่านใช้คำบันทึกเนื้อหาส่วนนี้ว่า “การดับเย็นแห่งเวทนา (อนุปาติเสสนิพพาน) มิได้ในอิตถภาพนี้”^{๘๕} สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วทั้งคำว่าทิวฐธัมมิกะ และสัมปรายะ ล้วนอยู่ในชาตินี้ ในขณะที่มีชีวิตจิตใจอยู่นั่นเอง “คำอธิบายในบาลีที่มาของเรื่องนิพพานนี้เห็นได้ชัดว่า คนสิ้นกิเลสลงเป็นพระอรหันต์อย่างนี้เป็นทิวฐธัมมิกะคือรู้ว่าสิ้นกิเลสลงไปแล้วว่าไออุ่นยังไม่ดับ ความร้อนที่เหลือเศษมันยังไม่หมด ต้องต่อไปอีกทีหนึ่ง ต่อไปอีกกระยะหนึ่งซึ่งเป็นระยะสัมปรายะมันจึงจะหมดความอุ่นหรือไออุ่นนั้น”^{๘๖} จากเนื้อหาที่ผ่านในเรื่องนิพพานธาตุจะเห็นได้ว่ามีพุทธพจน์ที่สนับสนุนการอธิบายนิพพานทั้งสองลักษณะ นิพพานคือการดับกิเลสและนิพพานคือความดับขั้นและความดับภพที่เกิดหลังจากสิ้นชีวิตไปแล้วและในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ ดังนั้น ในเรื่องนี้ผู้วิจัยจึงมีความเห็นว่าคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนิพพานธาตุท่านก็ยังเดินตามคัมภีร์ขั้นต้นคือพระไตรปิฎกอยู่นั่นเอง

ส่วนนิพพานอีกสองระดับคือตังคินิพพาน และวิกขัมภณนิพพาน ผู้วิจัยจะได้อธิบายไปตามลำดับต่อไปนี้ ในหนังสือพุทธธรรมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ท่านอธิบายว่า ฉานสมาบัตินอกจากจะเป็นพื้นฐานในการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงนิพพานแล้ว แต่บางครั้งท่านยังเรียกว่าเป็นนิพพานได้โดยปริยายคือโดยอ้อม เช่นมีพุทธพจน์ตรัสเรียกฉาน ๔ และอรุปปฉาน ๔ และสัญญาเวทิตนโรธว่าเป็นสันทิฎฐิกนิพพานบ้าง ทิวฐธรรมนิพพานบ้าง ตังคินิพพานบ้าง อย่างไรก็ตามในสันทิฎฐิกนิพพานสูตร พระอรหันต์ได้ตอบคำถามของพระอุทายีที่ถามว่า “ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาค

^{๘๓} พุทธทาสภิกขุ, พุทธธรรมประยุกต์, หน้า ๑๘๖.

^{๘๔} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปปาตจากพระโอษฐ์, เล่มที่ ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๕๕), หน้า ๔๔๘.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๒๐).

^{๘๖} พุทธทาสภิกขุ, สันตัสเสตัพพธรรม, หน้า ๑๙๙.

ตรัสว่าสันทิฏฐิกนิพพาน สันทิฏฐิกนิพพาน ท่านผู้มีอายุ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสันทิฏฐิกนิพพาน” พระอานนท์ตอบคำถามนี้ว่า

ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้สังตจากกาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสันทิฏฐิกนิพพานโดยปริยายแล้ว ฯลฯ ภิกษุล่วงแนวสัญญาณาสัญญาญาณโดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิตนโรธอยู่ อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสสันทิฏฐิกนิพพาน โดยนิตปริยายแล้ว^{๘๗}

ส่วนในนิพพานสูตร ปรินิพพานสูตร ตทังคิณิพพานสูตร และทิฏฐธัมมนิพพานสูตรซึ่งอยู่ถัดต่อมาก็มีความหมายอย่างเดียวกัน นอกจากนี้ในมานสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลายเรากล่าวว่าอาสวะทั้งหลายสิ้นไปได้ เพราะอาศัยปฐมฌาน... ทุตติยฌาน... ตติยฌาน... จตุตถฌาน... อากาสาณัญญาตนฌาน... วิญญาณัญญาตนฌาน... อากิญจัญญาตนฌาน... แนวสัญญาณาสัญญาญาณตนฌาน... สัญญาเวทิตนโรธ”^{๘๘} ในเรื่องมานสมาบัติ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายอีกว่ามานสมาบัติแม้จะเป็นสิ่งประเสริฐก็จริงแต่เรื่องนี้พระพุทธศาสนาสอนว่าความเพติดเพลินในมานสมาบัตินั้นเป็นจุดอ่อนหรือข้อบกพร่องอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะเป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้บรรลุถึงนิพพานนั่นเอง ในอาเนญชสัปปายสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่าถ้าภิกษุบรรลุถึงแนวสัญญาณาสัญญาญาณตนะ แต่ภิกษุนั้นเพติดเพลิน ซื่นชม ติดใจในรูปฌานนั้นเสียก็ย่อมบรรลุนิพพานไม่ได้ เพราะยังมีอุปาทานยึดติดอยู่และอุปาทานในกรณีนี้คือแนวสัญญาณาสัญญาญาณตนะนั้นเอง ซึ่งพระพุทธองค์ใช้คำตรัสเรียกว่าอุปาทานส่วนที่สำคัญที่สุด (อุปาทานเสฏฐ) ผู้วิจัยขอคัดเนื้อหาในอาเนญชสัปปายสูตร มาลงไว้เพื่อประกอบการพิจารณา ดังนี้

[พระอานนท์ได้ทูลถามพระพุทธองค์ว่า] อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ภิกษุบางรูปปรินิพพานในอัทธภาพนี้ บางรูปไม่ปรินิพพานในอัทธภาพนี้ พระพุทธเจ้าข้า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ปฏิบัติอย่างนี้แล้ว ย่อมได้อุเบกขาอย่างนี้ว่าสิ่งที่ไม่มียังมีแก่เรา หากจักไม่มีก็จักไม่มีแก่เรา เพราะเราจะละสิ่งที่กำลังมีอยู่และมีมาแล้วนั้นไป ภิกษุนั้นย่อมเพติดเพลิน ซื่นชมยึดติดอุเบกขานั้น เมื่อเธอเพติดเพลินซื่นชมยึดติดอุเบกขานั้นอยู่ วิญญาณย่อมเป็นอันอาศัยอุเบกขานั้น ยึดมั่นอุเบกขานั้น อานนท์ ภิกษุผู้มีความยึดมั่นย่อมปรินิพพานไม่ได้

ก็ภิกษุนั้นเมื่อยึดมั่นจะยึดมั่นในธรรมข้อไหน พระพุทธเจ้าข้า

ย่อมยึดมั่นแนวสัญญาณาสัญญาญาณตนภูมิ

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ได้ยินว่าภิกษุนั้นเมื่อยึดมั่นย่อมยึดมั่นอุปาทานส่วนที่สำคัญที่สุดหรือพระพุทธเจ้าข้า

^{๘๗} อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๔๗/๕๔๐.

^{๘๘} อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๕๐๘.

อานนท์ ภิกษุนั้นเมื่อยึดมั่นย่อมยึดมั่นอุปาทานส่วนที่สำคัญที่สุด ก็อุปาทานส่วนที่สำคัญที่สุดนี้คือเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ^{๘๙}

เนื้อต่อไปนี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงตังคณิพพาน ซึ่งจัดอยู่ในอันดับที่สองในหัวข้อที่ว่าด้วยเรื่องประเภทและระดับของนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ คำว่าตังคณิพพานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกมีทั้งที่เป็นพุทธพจน์โดยตรงก็มีและที่เป็นสาวกภาษิตก็มี ส่วนเนื้อความก็มีลักษณะแตกต่างกันอยู่บ้างเล็กน้อย ตังคณิพพานที่เป็นสาวกภาษิตปรากฏอยู่ในตังคณิพพานสูตร อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต ส่วนที่เป็นพุทธพจน์โดยตรงปรากฏอยู่ในอรรถทีปสูตร สังยุตตนิกาย ชนธวารวรรค ส่วนเนื้อหาในอรรถทีปสูตรพระพุทธองค์ได้ตรัสอธิบายไว้ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อภิกษุรูปร่าง... เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณไม่เที่ยง แปรผันไป คลายไป ดับไป เห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า [รูป เวทนา สัญญา สังขาร] วิญญาณในกาลก่อนและวิญญาณทั้งปวงในบัดนี้ ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดาจักจะละโสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสได้ เพราะละโสกะเป็นต้นเหล่านั้นได้ จึงไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้ง ย่อมอยู่เป็นสุข ภิกษุผู้อยู่เป็นสุข เรากล่าวว่าผู้ดับกิเลสแล้วด้วยองค์ธรรมนั้น^{๙๐}

อรรถกถาแห่งอรรถทีปสูตรตัวฉนวนอธิบายตังคณิพพานคำนี้ว่า “คำว่าผู้ดับกิเลสแล้วด้วยองค์ธรรมนั้น (ตังคณิพพุโต) ได้แก่ ดับสนิทด้วยองค์นั้นเพราะดับกิเลสทั้งหลายด้วยองค์คือวิปัสสนานั้น ในพระสูตรนี้ท่านกล่าวเฉพาะวิปัสสนาเท่านั้น”^{๙๑} ส่วนอรรถกถาแห่งสันติภิกขุธรรมสูตรตัวฉนวนอธิบายคำนี้ว่า “คำว่า ตังคณิพพาน ความว่าพระนิพพานด้วยองค์นั้นๆ มีปฐมฌานเป็นต้น”^{๙๒} ตังคณิพพานคือสมาบัติ ๘ โดยปริยาย และสัญญาเวทิตนโรธที่ไม่มีอาสวะนี้เป็นตังคณิพพานโดยนิปปริยาย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ปราชญ์แห่งพุทธศาสนาเถรวาทไทยได้อธิบายคำว่าตังคณิพพาน และตังคณิพพานไว้ว่า “ตังคณิพพาน พ้นด้วยองค์นั้นๆ หมายความว่าพ้นจากกิเลสด้วยอาศัยธรรมตรงข้ามที่เป็นคู่ปรับกัน เช่น เกิดเมตตาทายโกรธ เกิดสังเวทหายกำหนด เป็นต้น เป็นการหลุดพ้นชั่วคราวและเป็นโลกีย์วิมุตติ”^{๙๓} ส่วนคำว่าตังคณิพพาน ท่านได้ให้ความหมายว่า “ตังคณิพพาน นิพพานด้วยองค์นั้น, นิพพานด้วยองค์ธรรมจำเพาะ เช่น มองเห็นชั้น ๕ โดยไตรลักษณ์แล้วหายทุกข์ร้อน ใจสงบสบายมีความสุขอยู่ตลอดชั่วคราวนั้นๆ, [หรือ] นิพพานเฉพาะ

^{๘๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๑/๗๖.

^{๙๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๔๓/๖๐-๖๑.

^{๙๑} ส.ข.อ. (ไทย) ๒/๔๓/๓๘๖-๓๘๗.

^{๙๒} อ.นวก.อ. (ไทย) ๓/๔๖-๕๑/๔๓๙.

^{๙๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑/ยุติ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ: พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๙๘-๙๙.

กรณี”^{๙๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้อธิบายคำว่าตหังคิวิตติไว้ว่า “ความพ้นจากกิเลสได้ชั่วคราว เช่น เกิดเหตุเป็นที่ตั้งแห่งสังเวชขึ้นหายกำหนดในกาม เกิดเมตตาคขึ้นหาย โกรธ แต่ความกำหนัดและความโกรธนั้นไม่หายทีเดียว ทำในใจถึงอารมณ์งามความกำหนัดกลับเกิดขึ้นอีก ทำในใจถึงวัตถุแห่งอาฆาตความโกรธกลับเกิดขึ้นอีก อย่างนี้จัดเป็นตหังคิวิตติ”^{๙๕} นี่เป็นคำอธิบายเกี่ยวกับตหังคิวิตติ และตหังคิวิตติที่มาจากปราชญ์แห่งพระพุทธศาสนาเถรวาทไทย

คำว่าตหังคิวิตติเมื่อพิจารณาจากเนื้อหาในพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แม้คำว่าตหังคิวิตติจะปรากฏอยู่ในคัมภีร์ก็จริง แต่ดูเหมือนว่าเมื่อท่านพุทธทาสภิกขุได้นำคำนี้ไปอธิบายเนื้อหาที่ออกมาจะแตกต่างไปจากคัมภีร์อยู่บ้างเช่นกัน อย่างคำอธิบายของท่านที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒ (เล่มที่ ๓๑. ก) ช่วงหนึ่งของเนื้อหาท่านอธิบายว่า “ตหังคิวิตติ แปลว่านิพพานที่มาจากการประจวบเหมาะเป็น co-incidence ของสิ่งแวดล้อมประจวบเหมาะเกิดความว่างจากตัวกูได้บางขณะ เช่น เมื่อเราไปนั่งที่บนภูเขา นั่งกับก้อนหิน นั่งกับต้นไม้มีลมพัดมีอะไรช่วยกันประจวบเหมาะ จิตว่างจากตัวกูไม่เกิดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้”^{๙๖} หรือในหนังสือเรื่อง “หลักธรรมที่แสดงความว่าง” ท่านอธิบายอีกว่า “ที่จริงเรื่องนี้มันอาจจะพลุกได้บังเอิญเป็น co-incident ได้โดยมันเหมาะเข้าเองตามธรรมชาติของมันโดยเราไม่รู้สึกละมันเกิดรู้สึกอาการว่างอย่างนี้ขึ้นมาได้วันหนึ่งสองวันก็เป็นได้เหมือนกัน ขอให้สังเกตไว้ดีๆ อย่าไปคิดเสียว่าไม่มีหวัง มันไม่เกี่ยวข้องกับเรา”^{๙๗} แต่อย่างไรก็ตาม ตหังคิวิตติตามคำอธิบายที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาโดยเฉพาะคำอธิบายที่มาจากอรรถกถาบอกว่า ตหังคิวิตติไม่สามารถเกิดขึ้นได้แบบบังเอิญหรือประจวบเหมาะ การจะได้นิพพานชนิดนี้น้อยก็ต้องได้มาน มีปฐมฌานเป็นต้น

ผู้วิจัยมองว่าการที่ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายตหังคิวิตติในลักษณะอย่างนี้ ท่านอธิบายโดยมุ่งความหมายของศัพท์ คำว่าตหังคิวิตติ (ตหังคิวิตติ) ที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาปฐกพระพุทธศาสนาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยแปลคำนี้ว่า “ผู้ดับกิเลสแล้วด้วยองค์ธรรมนั้น” ส่วนท่านพุทธทาสภิกขุแปลศัพท์คำว่า “ตหังคิ” ว่าบังเอิญประจวบเหมาะด้วยองค์นั้นๆ “จิตว่างจากตัวกูไม่เกิดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งได้ อาการอย่างนี้เรียกว่าประจวบเหมาะแห่งองค์ประกอบเรียกว่าตหังคิ –ประจวบเหมาะจากองค์นั้นๆ หลากๆ องค์ นี้ได้ที่ทำให้ว่างไปเองได้ นี่เป็นตหังคิวิตติก็เรียกนิพพานเหมือนกัน”^{๙๘} คำว่าดับกิเลสด้วยองค์นั้นท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้

^{๙๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑/ยุค), หน้า ๙๘.

^{๙๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒, หน้า ๖๖.

^{๙๖} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒, หน้า ๔๔๐-๔๔๑.

^{๙๗} พุทธทาสภิกขุ, หลักธรรมที่แสดงความว่าง, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๖๙.

^{๙๘} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒, หน้า ๔๔๑.

ละเอียดความหมายตามที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก นั่นคือตทั้งคณิพพานในความหมายที่ว่าดับกิเลสด้วยองค์นั้นๆ คือดับกิเลสด้วยฌานนั้นๆ มีปฐมฌานเป็นต้น แต่ในเรื่องนี้ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายต่อไปอีกว่า ไม่ต้องถึงสมาบัติหรือวิปัสสนาสูงสุดสิ้นกิเลส แต่ในชีวิตประจำวันเรามีธรรมะข้อใดข้อหนึ่งหรือมีสติปัญญาความรู้ อะไรที่เข้ามาช่วยขจัดปิดเป่ากิเลสออกไปได้ตามแต่กรณี นี่ก็เรียกว่ามืองค์อันหนึ่งสำหรับดับทุกข์ “ไม่ต้องถึงสมาธิสมาบัติหรือวิปัสสนาสูงสุดสิ้นกิเลส เรามีธรรมะข้อใดข้อหนึ่งที่จะขจัดปิดเป่ากิเลสออกไปได้ตามสมควรแก่กรณีแล้วก็เรียกว่ามือน้องค้ออันหนึ่งสำหรับดับทุกข์ก็เป็นตทั้งคณิพพานได้โดยชื่อ นิพพานโดยองค์นั้นๆ โดยองค์นั้นๆ คือโดยสิ่งนั้นๆ โดยตัวการนั้นๆ โดยตัวเหตุนี้ นั่นเราได้กันทุกวัน ทุกคน ทุกแห่ง”^{๙๙} ด้วยเหตุนี้ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่า เรามีธรรมะข้อใดข้อหนึ่งช่วยปิดเป่ากิเลสให้ออกไปได้ตามสมควรแก่กรณีก็เรียกว่าหลุดพ้นด้วยองค์นั้นๆ มืองค์อันหนึ่งสำหรับดับทุกข์เป็นเฉพาะกรณีๆ ไปนี้เรียกว่าตทั้งคณิพพาน แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นผู้วิจัยไม่ได้สื่อความหมายรวมความไปถึงว่า คำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องตทั้งคณิพพานที่ถูกตรงตามคัมภีร์โดยเฉพาะตรงตามเนื้อหาในพระไตรปิฎกจะไม่ได้อยู่ ในหนังสือชุดธรรมโฆษณ์ของท่านพุทธทาสภิกขุ เราสามารถหาหลักฐานในเรื่องนี้ได้ไม่ยากนัก และเพื่อให้ความยุติธรรมกับท่านพุทธทาสภิกขุในเรื่องนี้ ผู้วิจัยขอคัดคำบรรยายเกี่ยวกับตทั้งคณิพพานที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องสันติภูมิธรรม (เล่มที่ ๑๓. ข) มาลงไว้เพื่อประกอบคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุไว้ดังนี้

ยังมีคำว่าตทั้งคณิพพาน : ตทั้งควิมุตติ วิกขัมภณวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ นั้นแหละ เดียวนี้มีเรียกว่าตทั้งคณิพพาน วิกขัมภณนิพพานว่านิพพาน ก็หมายความว่าชั่วเหตุปัจจัยนั้นๆ ท่านระบุว่าเห็นขันธ์ ๕ เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนิจจังเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อย จนไม่ยึดถือในขันธ์ทั้ง ๕ ความทุกข์ทั้งปวงก็ไม่อาจจะเกิดเพราะไม่มีอุปาทานขันธ์เพราะไม่ยึดถือขันธ์ทั้ง ๕ โดยความเป็นตัวตน เรียกว่าไม่มีอุปาทานขันธ์ ไม่มีอุปาทานขันธ์ก็ไม่มีความทุกข์ อย่างพระบาลีว่าอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เป็นตัวทุกข์ นี่เดี๋ยวนี้ไม่มีอุปาทานขันธ์มีแต่ขันธ์ที่ไม่ยึดถือเป็นขันธ์บริสุทธิ์ก็ไม่มีทุกข์ เมื่อไม่มีทุกข์เพราะความยึดถือก็ไม่สะดุ้งหวาดเสียวว่าจะเสียอะไร จะได้อะไร จะแพ้อะไร ก็ไม่มีความหวาดเสียวนี้เป็นตทั้งคณิพพาน –นิพพานบังเอิญด้วยอำนาจของสิ่งที่ประพฤติกกระทำอยู่แม้ชั่วขณะ^{๑๐๐}

นี่เป็นคำอธิบายเกี่ยวกับตทั้งคณิพพานที่น่าจะตรงตามเนื้อหาในอรรถที่ปสูตร หรือในเนื้อหาที่ผ่านมาในบทที่ ๓ ที่ว่าด้วยนิพพาน ๓ ระดับ ในส่วนของตทั้งคณิพพานผู้วิจัยได้คัดคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุมาลงไว้ ซึ่งผู้วิจัยมองว่าคำอธิบายดังกล่าวก็ยังคงดำเนินไปตามคัมภีร์อยู่นั่นเอง ส่วนนิพพานอีกระดับหนึ่งที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำว่าวิกขัมภณนิพพาน คำว่าวิกขัมภณนิพพานคำนี้ในพระไตรปิฎกไม่มีใช้เป็นทางการ แต่จะใช้คำว่าวิกขัมภณวิมุตติบ้าง วิกขัมภณนิ-

^{๙๙} พุทธทาสภิกขุ, พุทธธรรมประยุกต์, หน้า ๑๘๘.

^{๑๐๐} พุทธทาสภิกขุ, สันติภูมิธรรม, หน้า ๙๔-๙๕.

วิเวกบ้าง วิกขัมภนวิราคะบ้าง วิกขัมภนปหานะบ้าง วิกขัมภนโวสสัคคะบ้าง ซึ่งแต่ละคำมีข้อย่อยและความหมายตรงกันทั้งหมด วิกขัมภนวิมุตติคือการพ้นจากกิเลสและอกุศลธรรมได้ด้วยกำลังฌาน วิกขัมภนวิมุตติบางครั้งท่านผ่อนลงมารวมถึงอุปจารสมาธิก็มี ดังคำอธิบายของอรรถกถาในเรื่องนี้ว่า “การละธรรมมีนิเวรณเป็นต้นนั้นๆ ด้วยสมาธิอันต่างโดยอุปจารสมาธิโดยการห้ามภาวะที่เป็นไป ดุจการแหวกสาหร่ายบนผิวน้ำด้วยการใช้หม้อจ้วงตักชื่อว่าวิกขัมภนปหาน”^{๑๐๑} ในหนังสือพุทธธรรมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ใช้คำเรียกสมาธิระดับนี้ว่าบุพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิขั้นระงับนิเวรณได้ก่อนจะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน แม้คำว่าวิกขัมภนนิพพานจะไม่มีใช้ในพระไตรปิฎกก็จริง แต่ในอรรถกถากลับมีคำเรียกคำนี้ด้วยคำว่าวิกขัมภนปรินิพพานก็มีเช่นกัน อย่างไรก็ตามในอรรถกถาแห่งปรินิพพานญาณนิตเทศวิณณนาที่ว่า “เพราะชื่อว่าญาณอันเป็นไปแก่ท่านผู้พิจารณาญาณนั้นมีอยู่ เหตุนั้น จึงเป็นอันท่านกล่าวแล้วเทียวว่าวิกขัมภนปรินิพพาน ตถังคปรินิพพาน สมุจเฉทปรินิพพานแม้บ้าง”^{๑๐๒} คำว่าตถังคนิพพาน และวิกขัมภนนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกนิพพานทั้งหมดนี้ด้วยคำอีกอย่างหนึ่งว่า “สามายิกนิพพาน” คำว่าสามายิกนิพพานคำนี้ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎก แต่เป็นประดิษฐ์ธรรมที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้สร้างขึ้นใหม่ โดยอาศัยพุทธพจน์ในมหาสุญญตาสูตรที่ตรัสว่า “ตสเสตํ ภิกขุโน ปาฎิกงฺขํ สมายิกํ วา กนตํ เจโตวิมุตติ อูปสมปชฺช วิหริสฺสตี”^{๑๐๓} มาบัญญัติศัพท์ใช้ใหม่ว่าสามายิกนิพพาน ซึ่งท่านได้ให้ความหมายคำนี้ว่านิพพานชั่วขณะ นิพพานชั่วสมัย “สามายิกนิพพาน สามายิก แปลว่าชั่วสมัย สามายิกนิพพาน – นิพพานชั่วสมัย ชั่วเวลาอันสั้นมีบาลีว่า สามายิกํ วา กนตํ เจโตวิมุตติ อูปสมปชฺช วิหริตี คือเจโตวิมุตติชั่วสมัย เป็นเรื่องที่ว่าจิตกำลังว่างจากกิเลส ว่างจากอุปาทาน เป็นวิมุตติโดยอำนาจของจิตที่ประพฤติกกระทำ โดยทั่วไปหมายถึงผลของรูปฌานและอรุพฌาน”^{๑๐๔}

อย่างที่กล่าวแล้วข้างต้นว่าคำว่าวิกขัมภนนิพพานคำนี้ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎก หากแต่จะมีใช้ในลักษณะคำอื่นๆ เช่นเรียกว่าวิกขัมภนวิมุตติบ้าง วิกขัมภนนิโรธบ้าง อย่างนี้เป็นต้น ซึ่งแต่ละคำมีความหมายโดยรวมว่าเป็นการหลุดพ้นจากกิเลสและอกุศลธรรมได้ด้วยกำลังของฌาน เมื่อฌานเสื่อมกิเลสอาจเกิดขึ้นได้อีก ดังนั้น คำว่าวิกขัมภนนิพพาน และคำว่าสามายิกนิพพานจึงเป็นประดิษฐ์ธรรมหรือเป็นนวัตกรรมที่ท่านพุทธทาสภิกขุสร้างขึ้นใหม่เพื่อให้สื่อความหมายบางอย่างซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิดของท่าน ส่วนลักษณะการได้วิกขัมภนนิพพานที่ท่านอธิบายไว้นั้นบางครั้งก็ไม่ได้ตรงกับคัมภีร์ไปเสียทั้งหมด อย่างที่ท่านอธิบายว่าแม้แต่การสวดมนต์ภาวนาเพื่อกลบอารมณ์ร้ายที่เป็นฝ่ายตัวกู-ของกู ถ้าทำสำเร็จก็นับเข้าในข้อนี้ด้วย หรือการนับ ๑ ถึง ๑๐ ก่อนที่จะโกรธใคร นับไปเรื่อยๆ

^{๑๐๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/๓๙.

^{๑๐๒} พ.อ. (ไทย) ๑/๘๖/๔๓๓.

^{๑๐๓} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๘๖/๑๖๐.

^{๑๐๔} พุทธทาสภิกขุ, สันติปฏิภรณ์, หน้า ๙๔.

จนความโกรธเกิดขึ้นไม่ได้วิธีอย่างนี้ก็นับรวมอยู่ในวิกขัมภนนิพพานด้วยเช่นกัน“ การพยายามสวดมนต์ภาวนาอย่างยิ่งเพื่อกลบอารมณ์ร้ายที่เป็นฝ่ายตัวกู-ของกู ถ้าทำสำเร็จก็นับรวมเข้าไว้ในข้อนี้... แม้ที่สุดแต่เรื่องสอนเด็กๆ ให้นับ ๑ ถึง ๑๐ ก่อนที่จะโกรธใครแล้วก็นับไว้เรื่อยไปจนความโกรธเกิดขึ้นไม่ได้แม้อุบายอย่างนี้ก็นับรวมไว้ในข้อนี้”^{๑๐๕}

กล่าวโดยสรุป ในเรื่องนิพพานธาตุท่านพุทธทาสภิกขุยังอธิบายเดินตามคัมภีร์ขั้นต้นอยู่เพียงแต่ท่านได้เน้นภาวะที่เป็นปัจจุบันเท่านั้นนั่นก็คือการดับขันธในขณะที่มีชีวิตอยู่นั่นเอง ส่วนเรื่องตทั้งคณิพพาน และวิกขัมภนนิพพาน มีทั้งคำอธิบายที่ยังเดินตามคัมภีร์ขั้นต้นและคำอธิบายที่เป็นประดิษฐ์ธรรม เป็นนวัตกรรมที่ท่านได้สร้างขึ้นใหม่โดยที่มีเนื้อหาในพระไตรปิฎกเป็นหลักอ้างอิงในการตีความคำสอน เช่น การตีความคำสอนจากอาณิสฺสูตร ฌัมมทินนฺสูตร นิพพุตฺสูตร อัตตทีปฺสูตร จุฬสุญฺญตฺสูตร มหาสุญฺญตฺสูตร ตทั้งคณิพพานสูตร ติฏฐธัมมนิพพานสูตร สันติฏฐิกนิพพานสูตร ปัญจสิขฺสูตร หรือตีความคำสอนจากแนวคิดเรื่องจิตประภัสสร หรือจิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) ของพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นต้น

๔.๓ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

ในพระไตรปิฎกมีพุทธพจน์สำคัญที่บ่งบอกว่านิพพานเป็นภาวะที่ทุกคนเข้าถึงได้ไม่จำกัดชาติชั้นหญิงชาย เช่นในอจฺจราสูตรพระพุทธองค์ตรัสว่า“ทางนั้นชื่อว่าเป็นทางตรง ทิศนั้นชื่อว่ามีภัย รถชื่อว่ามีเสียงดังประกอบด้วยล้อคือธรรม หิริเป็นฝาประทุนของรถนั้น สติเป็นเกราะกันของรถนั้น เรากล่าวธรรมมีสัมมาทิฏฐินำหน้าว่าเป็นนายสารถี ยานชนิดนี้มีอยู่แก่ผู้ใดจะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม ผู้นั้นไปใกล้นิพพานด้วยยานนี้แล”^{๑๐๖} นี่เป็นเหตุผลสำคัญที่ทรงยินยอมให้สตรีบวชเป็นภิกษุณี ส่วนในแง่ของความเป็นคฤหัสถ์ชาวบ้าน หรือคฤหัสถ์กับบรรพชิตก็มีพุทธพจน์ที่ตรัสว่า“เราไม่สรรเสริญการปฏิบัติผิดของคฤหัสถ์หรือบรรพชิต จริ่งอยู่คฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้ปฏิบัติผิดชื่อว่าเป็นผู้ไม่ยังกุศลธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์ให้สำเร็จ... เรากล่าวสรรเสริญการปฏิบัติชอบของคฤหัสถ์หรือบรรพชิต จริ่งอยู่คฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้ปฏิบัติชอบชื่อว่าเป็นผู้ยังกุศลธรรมเครื่องนำออกจากทุกข์ให้สำเร็จ”^{๑๐๗} นอกจากนี้ยังมีพุทธพจน์ที่ตรัสถึงความหลุดพ้นของคฤหัสถ์กับบรรพชิตไว้ว่า“อุบาสกผู้มีจิตหลุดพ้นอย่างนี้กับภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะ อาตมภาพไม่กล่าวว่าแตกต่างกันเลย คือหลุดพ้นด้วยวิมุตติเหมือนกัน”^{๑๐๘}

^{๑๐๕} พุทธทาสภิกขุ, *ตัวกู-ของกู*, หน้า ๒๒๐-๒๒๑.

^{๑๐๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๖/๖๐.

^{๑๐๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๓/๕๘๔.

^{๑๐๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๐/๕๗๖.

เมื่อกล่าวถึงภาวะของผู้บรรลุนิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุนั้นจะอธิบายในประเด็นอื่นไปไม่ได้นอกจากประเด็นที่ผู้วิจัยได้กล่าวมาแล้วในตอนที่ว่าด้วยประเภทและระดับของนิพพาน ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุได้แยกประเภทของนิพพานออกเป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ คือต้งคินิพพาน วิกขัมภานนิพพาน และสมุทฺเณทนิพพาน ดังนั้นเมื่อจะวิเคราะห์ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน จึงจำเป็นต้องวิเคราะห์ไปตามระดับของนิพพานที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้จัดไว้แล้วนั้นดังนี้

เนื้อหาที่ว่าด้วยเรื่องนิพพานธาตุหรือที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกรวมนิพพานในระดับนี้ว่าสมุทฺเณทนิพพานนั้นเมื่อมุ่งถึงความหมายตามรูปศัพท์ คำนี้มีความหมายว่าความดับ (นิพพาน) กิเลสได้โดยเด็ดขาดด้วยอริยมรรค ดังนั้นเมื่อมองถึง “ภาวะ” คือ “ความมี” “ความเป็น” ของผู้บรรลุนิพพาน หรือกล่าวง่ายๆ ว่ารูปแบบการดำรงชีวิต การใช้ชีวิตตลอดจนถึงพฤติกรรมที่แสดงออกทางกาย วาจา จิตของท่านผู้บรรลุนิพพานนั้นเป็นอย่างไร ซึ่งก็น่าจะอนุมานได้ว่า ท่านผู้นั้นก็ยังคงดำรงชีพด้วยภาวะที่ชั้น ๕ ปราศจากสิ่งปรุงแต่งแต่อย่างใด หรือท่านเหล่านั้นดำรงอยู่ในโลกโดยปราศจากการปรุงแต่งของโลกโดยสิ้นเชิง

ภาวะของผู้บรรลุนิพพานนั้น สามารถรู้ได้จากจากแนวคิดกระแสหลัก อย่างเช่นคำอธิบายที่ปรากฏอยู่ในตำราเรียนต่างๆ เช่น ในหนังสือที่ใช้เป็นหลักสูตรของคณะสงฆ์ไทยที่เรียกว่าหลักสูตรนันทธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท วิชาโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในตอนที่ว่าด้วยนิพพานธาตุท่านอธิบายว่า “โดยบุคคลลาภิษฐานพระอริยเจ้าผู้ละกิเลสได้สิ้นเชิงด้วยพระอรหันตมรรคแล้ว ได้บรรลุพระอรหันต์ตผลเป็นพระอรหันต์ยังทรงชีพอยู่จัดว่าได้บรรลุสุภาทิเสสนิพพาน ครั้นสิ้นชีพแล้วจัดได้ว่าบรรลุอนุภาทิเสสนิพพาน”^{๑๐๙} จากคำอธิบายนี้จะเห็นได้ว่า ภาวะของท่านผู้บรรลุนิพพานนั้นแบ่งออกเป็นสองระดับคือสุภาทิเสสนิพพาน กล่าวคือผู้ที่บรรลุถึงนิพพานหรือที่เรียกว่าพระอรหันต์นั้นเมื่ออาศัยเครื่องมือคืออรหันตมรรคแล้วบรรลุผลที่เรียกว่าอรหันต์ตผล หากท่านยังทรงชีพอยู่ซึ่งหมายความว่าท่านเหล่านั้นยังคงใช้ชีวิตในโลกอยู่ตามปกติ ชั้น ๕ ของท่านยังคงอยู่ และท่านยังคงอาศัยชั้น ๕ เพื่อการดำรงชีพอย่างบริสุทธิ์ คือปราศจากการปรุงแต่งของโลก โทสะ และโมหะแต่อย่างใด กล่าวโดยง่ายก็คือผู้บรรลุนิพพานในระดับสุภาทิเสสนิพพานนั้นมีการดำรงชีพอยู่ในภาวะที่กิเลสดับโดยสิ้นเชิงแต่ร่างกายของท่านยังไม่แตกดับสลาย

อีกระดับคืออนุภาทิเสสนิพพานซึ่งมีความหมายต่างกับกับสุภาทิเสสนิพพาน ในแง่ที่ว่าท่านผู้เป็นพระอรหันต์นั้นเมื่อสิ้นชีพไปแล้ว ภาวะที่สิ้นชีพไปแล้วนั้นเรียกว่าบรรลุถึงอนุภาทิเสสนิพพาน ซึ่งมีความหมายว่านิพพานแบบไม่มีเชื้อ (อนุภาทิ) หลงเหลืออยู่ อันแสดงถึงภาวะที่ท่านผู้เป็นอรหันต์นั้นดับเบญจขันธ์ในวาระสุดท้ายแห่งชีวิต (ส่วนกิเลสดับหมดไปอย่างสิ้นเชิงแล้วก่อนหน้านี้) ดังนั้นวาระสุดท้ายที่พระอรหันต์ได้สิ้นชีวิตลง นั่นคือภาวะที่ท่านได้บรรลุนิพพานชนิดอนุภาทิเสสนิพพานนั่นเอง จากคำอธิบายถึงนิพพานธาตุทั้งสองประเภทนี้ แสดงให้เห็นถึงภาวะของผู้บรรลุนิพพานอยู่ใน

^{๑๐๙} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒**, หน้า ๔-๕.

ตัวด้วยหรือกล่าวง่าย ๆ ก็คือว่า ธรรมชาติของนิพพานนั้นแหละ เป็นธรรมชาติบ่งชี้ถึงภาวะของผู้บรรลุนิพพานไปด้วยในตัว กล่าวคือสุภาทิเสสนิพพาน บ่งถึงภาวะว่าท่านผู้บรรลุนิพพานนั้นว่ายังคงใช้ชีวิตอยู่ในโลกนี้อย่างรู้เท่าทันความเป็นจริงของโลก ส่วนอนุปาติเสสนิพพานก็บ่งถึงภาวะว่าบุคคลแม้จะเป็นพระอรหันต์บรรลุนิพพานก็ตาม แต่ก็เชื่อว่าจะมีชีวิตยืนยาวเหนือกว่าบุคคลใดๆ ในโลกย่อมมีเวลาที่เบญจขันธ์จะแตกสลายไปตามกฎของพระไตรลักษณ์ ท่านพุทธทาสภิกขุปฏิเสธการอธิบายความหมายนิพพานตามแนวคิดกระแสหลักข้างต้นโดยให้เหตุผลว่า การอธิบายนิพพานธาตุในลักษณะเช่นนี้ ไม่มีประโยชน์ ในเมื่อนิพพานมีความหมายเพียงแค่ว่าตาย แล้วนิพพานจะมีประโยชน์อะไร คำอธิบายอย่างนี้เข้ากันไม่ได้กับพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “พระนิพพานชื่อว่าเป็นสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเองไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน”^{๑๑๐} จากพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ เป็นการยืนยันความเห็นของท่านพุทธทาสภิกขุว่า นิพพานนั้นไม่ว่าจะเป็นสุภาทิเสสนิพพานธาตุ หรืออนุปาติเสสนิพพานธาตุก็ตาม เป็นภาวะที่ประจักษ์แจ้งอยู่ในจิตที่นี้และเตี้ยวนี้ นิพพานจึงมิใช่มีความหมายตื้นๆ เพียงแค่ว่าตายเท่านั้น แต่หมายถึงการดับของสิ่งที่ เป็นมายาหรือไม่จริง เมื่อสิ่งที่ไม่จริง (เช่นตัวตนหรืออัตตา เป็นต้น) ดับไป สิ่งที่เป็นจริงแท้ที่มีอยู่ตลอดเวลาไม่มีอะไรปรุงแต่งก็ปรากฏตัวเองตามธรรมชาติ เหมือนกับความจริงนั้นมียุติตลอดเวลาแล้ว เป็นเพียงแต่ว่าถูกปิดบังจนมองไม่เห็นเท่านั้น ครั้นความไม่จริงคือสังสารวัฏฏ์ถูกเอาออกไป ความจริงแท้ที่กล่าวคือนิพพานก็ย่อมดำรงอยู่ชัดเจนตามธรรมชาติ ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “ความทุกข์อยู่ที่ไหน ความดับทุกข์ก็อยู่ที่ตรงนั้น มีความทุกข์เดือดพล่านอยู่ที่นี้ เอาจนออกเสียมันก็พบนิพพานหรือความดับทุกข์อยู่ที่นั่น”^{๑๑๑}

ดังนั้น ในมุมมองของท่านพุทธทาสภิกขุ ท่านเลือกที่จะอธิบายว่าทั้งสุภาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาติเสสนิพพานธาตุคือพระนิพพานที่มีสภาวะเป็นปัจจุบันเท่านั้น นิพพานมิใช่ภาวะที่ท่านผู้บรรลุนจะสัมผัสรับรู้ได้ หรือบรรลุนถึงได้ต่อเมื่อสิ้นชีพไปแล้ว เพราะถ้าเป็นเช่นนั้นก็ไม่มีความหมายอันใดที่บุคคลจะเพียรพยายามเพื่อจะบรรลุนิพพาน กล่าวง่าย ๆ ก็คือว่าท่านพุทธทาสภิกขุกำลังมองว่านิพพานในลักษณะรอรับผลข้ามภพข้ามชาตินั้นมิได้ตอบใจใดๆ ต่อสภาวะที่เป็นปัจจุบัน อนึ่งในนิพพานธาตุสูตรปรากฏข้อความที่กล่าวถึงสุภาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ซึ่งปรากฏคำว่า “ทิฐฐัมมิเก” และ “สัมปรายะ” อันเป็นเครื่องยืนยันความเห็นของท่านพุทธทาสภิกขุว่าภาวะแห่งนิพพาน และรวมถึงภาวะของผู้บรรลุนด้วยว่าได้รับผลที่เป็นปัจจุบัน (ทิฐฐัมมิเก) และผลนั้นยังให้ผลสืบเนื่องต่อมาอีกด้วย (สัมปรายะ) ในความเห็นของท่านพุทธทาสภิกขุทั้งคำว่าทิฐฐัมมิเก และสัมปรายะ ล้วนอยู่ในชาตินี้ในขณะที่มีชีวิตจิตใจอยู่นั่นเอง “คำว่าทิฐฐธรรม คือทันควัน คำว่า

^{๑๑๐} อจ.ตัก. (ไทย) ๒๐/๕๖/๒๒๐.

^{๑๑๑} พุทธทาสภิกขุ, แลกเปลี่ยนสวนโมกข์ ๕๐ ปี, (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๒๕), หน้า ๙๗.

สัมปรายะคือในเวลาถัดมาซึ่งจะนานเท่าไรก็ได้”^{๑๑๒} ดังนั้น ในความเห็นของท่านพุทธทาสภิกขุคำว่า “ทฤษฎีธรรม” จึงมีความหมายว่าสภาพที่เป็นปัจจุบันและคำว่า “สัมปรายะ” มีความหมายว่าในเวลาถัดมาคำนี้มีได้มีความหมายในลักษณะข้ามภพข้ามชาติ แต่มีความหมายว่าเป็นเวลาที่สืบต่อเนื่องมาจากปัจจุบันนั่นเอง กล่าวอีกอย่างก็คือว่าคำว่าสัมปรายะก็มีนัยบ่งถึงทฤษฎีธรรมมิกะด้วยนั่นเอง

ส่วนนิพพานอีกสองระดับคือตถังคินิพพาน และวิกขัมภนนิพพาน ผู้วิจัยจะได้อธิบายไปตามลำดับต่อไปนี้ จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษานิพพานทั้งสองระดับนี้แล้ว เมื่อพิจารณาจากเนื้อหาในพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้วพบว่า ถึงแม้ว่าคำว่าตถังคินิพพานจะปรากฏอยู่ในคัมภีร์ก็จริง แต่เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุแล้ว เห็นได้ชัดว่าเนื้อหาที่ท่านอธิบายมีลักษณะที่แตกต่างไปจากคัมภีร์อยู่บ้างเหมือนกัน อย่างคำอธิบายของท่านที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒ (เล่มที่ ๓๑. ก) ช่วงหนึ่งของเนื้อหาท่านอธิบายว่า “ตถังคินิพพาน แปลว่านิพพานที่มาจากการประจวบเหมาะเป็น co-incident ของสิ่งแวดล้อมประจวบเหมาะเกิดความว่างจากตัวกูได้บางขณะ เช่น เมื่อเราไปนั่งที่บนภูเขา นั่งกับก้อนหิน นั่งกับต้นไม้มีลมพัดมีอะไรช่วยกันประจวบเหมาะ จิตว่างจากตัวกูไม่เกิดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้” ดังนั้น เมื่อผู้วิจัยนำคำอธิบายดังกล่าวนี้มาอธิบายในแง่ภาวะของผู้บรรลุนิพพานระดับตถังคินิพพาน จะเห็นได้ว่าการที่จะบรรลุนิพพานในระดับนี้ได้ต้องอาศัยภาวะที่สิ่งแวดล้อมประกอบต่างๆ เช่น สภาพทางธรรมชาติของสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ท่านพุทธทาสภิกขุกำลังบอกว่าบางขณะบางโอกาสที่คนเราอยู่ในสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติที่เป็นสัปายะ ขณะนั้นจิตของคนเราก็ว่างจากกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ นั่นก็คือธรรมชาติที่เหมาะสมจะช่วยให้เราหลุดพ้นจากกิเลสบางอย่างได้ ภาวะของผู้บรรลุนิพพานในระดับนี้ท่านพุทธทาสเรียกว่าตถังคินิพพาน นิพพานแบบบังเอิญประจวบเหมาะ ซึ่งต่างจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาที่อธิบายว่า ตถังคินิพพานไม่สามารถเกิดขึ้นได้แบบประจวบเหมาะหรือบังเอิญ การจะได้นิพพานชนิดนี้อย่างน้อยก็ต้องได้ฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น

ส่วนนิพพานอีกระดับหนึ่งที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้คำเรียกว่าวิกขัมภนนิพพาน คำว่าวิกขัมภนนิพพานนี้ไม่มีใช้ในพระไตรปิฎก แต่ท่านใช้คำว่าวิกขัมภนวิมุตติบ้าง วิกขัมภนนิโรธบ้าง วิกขัมภนวิเวกบ้าง วิกขัมภนวิราคะบ้าง วิกขัมภนปหานะบ้าง และวิกขัมภนโอสถศัคคะบ้าง กล่าวโดยสรุป วิกขัมภนวิมุตติคือการพ้นจากกิเลสและอกุศลธรรมด้วยกำลังฌานนั่นเอง ดังนั้นภาวะของผู้หลุดพ้นไม่ว่าจะหลุดพ้นในแบบวิกขัมภนวิมุตติ วิกขัมภนนิโรธ ฯลฯ ก็ตาม จึงมีภาวะคือการข่มกิเลสได้ด้วยอาศัยกำลังฌาน แต่การหลุดพ้นในลักษณะนี้ภาวะของผู้หลุดพ้นจัดว่ายังไม่เที่ยงแท้ เพราะเป็นการหลุดพ้นด้วยถูกกำลังฌานข่มไว้ เมื่อฌานเสื่อมกิเลสก็เกิดขึ้นได้อีก คำว่าวิกขัมภนนิพพานที่ท่านพุทธทาสภิกขุใช้จึงไม่ตรงกับคำความหมายที่มีใช้อยู่ในคัมภีร์ ท่านพุทธทาสภิกขุอธิบายวิกขัมภนนิพพานในลักษณะที่ง่าย ๆ ว่าแม้การสวดมนต์ หรือการนับ ๑ ถึง ๑๐ ก่อนที่จะโกรธใครก็นับรวมอยู่ใน

^{๑๑๒} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอบุส, หน้า ๑๓๖.

วิกข์ฆณนิพพานด้วยเช่นกัน ดังนั้น เมื่อมองถึงภาวะของผู้บรรลุนิพพานที่เรียกว่าวิกข์ฆณนิพพานจะเห็นได้ว่าผู้นั้นไม่จำเป็นต้องอาศัยเครื่องมือคือฉนวนในการข่มกิเลสไว้ก็ได้ แต่เพียงแค่อาศัยวิธีการง่ายๆ เช่นการนับหนึ่งถึงสิบบจนกิเลสบางอย่างเช่น ความโกรธ เป็นต้น ไม่สามารถเกิดขึ้นมาได้ก็นับได้ว่าผู้นั้นมีภาวะคือเข้าถึงวิกข์ฆณนิพพานได้แล้ว ผู้วิจัยจึงมองว่าคำว่าวิกข์ฆณนิพพานนับเป็นประดิษฐ์ธรรมใหม่ที่ท่านพุทธทาสภิกขุสร้างขึ้นมาเพื่อให้มีความหมายพิเศษบางอย่าง คือเพื่อเป็นกำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติ ซึ่งอาจอยู่ในระดับต้นๆ ของการปฏิบัติ เพื่อให้คนเหล่านั้นได้เห็นว่ามีกำลังใจไว้เพื่อไม่ให้กิเลสบางอย่างเกิดขึ้นกับนับได้ว่าได้อยู่ใกล้นิพพานแล้ว หากคนเหล่านั้นมีกำลังใจก็จะเป็นอุปบายให้เพิ่มกำลังใจ ความเพียรจนเข้าสู่ในระดับที่คัมภีร์เรียกว่าเกิดฉนวนสามารถข่มกิเลสได้ และเพิ่มกำลังใจความเพียรให้สูงยิ่งขึ้นไปอีกจนสามารถทำลายกิเลสได้โดยสิ้นเชิงนั่นคือได้บรรลุถึงนิพพานธาตุทั้งสองนั่นเอง

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้วภาวะของผู้บรรลุนิพพานทั้งสองคือสุุปาติเสสนิพพานธาตุและอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ท่านพุทธทาสภิกขุมองต่างไปจากแนวความคิดกระแสหลัก ที่มองว่าสุุปาติเสสนิพพานธาตุคือผู้บรรลุถึงนิพพานที่มีภาวะดำรงชั้นธออยู่ ยังมีปฏิสัมพันธ์ต่อโลกทั้งหลายอย่างมีท่าทีที่ถูกต้อง ส่วนอนุปาติเสสนิพพานธาตุนั้นคือภาวะที่ท่านผู้บรรลุถึงนิพพานนั้นดับชั้นธอลง โดยท่านพุทธทาสภิกขุมองว่าท่านผู้บรรลุถึงนิพพานธาตุทั้ง ๒ ประการนั้นต้องมีภาวะที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น ท่านเน้นมากในความหมายอย่างนี้ ส่วนตถกนิพพาน และวิกข์ฆณนิพพานที่ท่านพุทธทาสภิกขุนำมาอธิบายมิได้ขัดแย้งกับคัมภีร์ตรงๆ แต่ท่านนำมาอธิบายอ้อมทั้งนี้เพื่อเป็นกุศโลบายให้เกิดกำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติ เพื่อให้เห็นว่านิพพานนั้นมีได้อยู่ใกล้เกินเอื้อม แต่ที่นี้และเดี๋ยวนี้ก็สามารถจะประจักษ์แจ้งในบรมธรรมนั้นได้

๔.๔ สรุป

นิพพานหมายถึงการดับกิเลสและความดับทุกข์ คำว่าดับในที่นี้หมายถึงการไม่มีกิเลสอย่างถาวรไม่ใช่การไม่มีกิเลสอย่างชั่วคราว สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานคือเย็นหรือการดับลงของสิ่งที่มีความร้อน อะไรที่สามารถทำให้จิตใจเกิดความเย็นลงได้สิ่งนั้นคือนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นนิพพานในความหมายทางจริยศาสตร์คือนิพพานในความหมายที่ว่าสภาวะที่ไม่มีราคะ โทสะ และโมหะหรือการหลุดพ้นจากอหังการ มมังการคือตัวกู-ของกูที่นี้และเดี๋ยวนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้สนใจจะถกประเด็นว่านิพพานมีอยู่อย่างไร มีอยู่ที่ไหน แต่สนใจว่านิพพานคือสภาวะที่ไม่มีกิเลส เย็นไม่มีกิเลสที่นี้และเดี๋ยวนี้ ซึ่งสามารถจะเกิดขึ้นได้ด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ใน ๓ วิธีนั้นคือความดับตัวกูด้วยอำนาจของสิ่งที่บังเอิญประจวบเหมาะแห่งองค์ประกอบ ความดับตัวกูเพราะมีการบังคับไว้ด้วยกำลังของสมาธิ และการดับตัวกูด้วยกระทำทางปัญญา ส่วนในเรื่องนิพพานธาตุทั้งสองนั้นผู้วิจัยมองว่าท่านพุทธทาสภิกขุยังเดินตามคัมภีร์ขั้นต้นอยู่นั่นเองเพียงแต่ท่านเน้นภาวะที่เป็นปัจจุบันมากกว่าที่จะอธิบายออกไปในลักษณะอย่างอื่น ส่วนตถกนิพพาน และวิกข์ฆณนิพพานมีทั้ง

ที่ยังเดินตามคัมภีร์ขั้นต้นและคำอธิบายที่เป็นประติษฐ์ธรรม เป็นนวัตกรรมที่ท่านได้สร้างขึ้นใหม่ โดยมีเนื้อหาในพระไตรปิฎกของเถรวาทเป็นหลักอ้างอิงในการตีความคำสอน เช่น การตีความคำสอนจากอาณิสุตระ อัมมทินนสูตร นิพพุตสูตร อัตตทีปสูตร จุฬสุญญตสูตร มหาสุญญตสูตร ตทังคนิพพานสูตร ทิฏฐธัมมนิพพานสูตร สันทิฏฐิคนิพพานสูตร ปัญจสิขสูตร หรือตีความคำสอนจากแนวคิดเรื่องจิตประภัสสร หรือจิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) ของพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นต้น จุดมุ่งหมายของท่านในเรื่องนี้ก็เพื่อจะให้พัฒนานำไปสู่การบรรลุถึงนิพพานที่แท้จริง

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวินิจฉัยเรื่อง “การวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือเพื่อศึกษานิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อศึกษานิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ และเพื่อวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท จากการศึกษาสามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๑) นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษานิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาททำให้ทราบว่า คำว่านิพพานที่พระพุทธองค์ได้นำมาใช้ในในฐานะเป็นอุดมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนาอันมีความหมายว่าความสิ้นไปแห่งตัณหาได้สิ้นเชิงนั้นแหละคือนิพพาน จากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกของเถรวาทนิพพานเป็นคำเก่าเป็นคำสามัญที่คนในสังคมสมัยพุทธกาลใช้พูดจาสื่อสารกันอยู่ทั่วไปในวิถีชีวิตประจำวัน ทั้งไม่มีความหมายว่าจะเป็นการสูงส่งอะไรมากนัก เรียกได้ว่าเป็นคำที่ใช้สื่อสารทั้งฝ่ายวัตถุและทางจิตวิญญาณของเจ้าลัทธิศาสนาต่างๆ อันมีความหมายโดยรวมว่าเป็นการแสดงถึงความดับหรือเย็นลงของสิ่งที่ร้อน เย็นของวัตถุก็ได้ เย็นของจิตใจก็ได้ ใช้เป็นภิกขุของไฟหรือการดับของไฟแปลว่าไฟดับไฟมอดลง เย็นลง เช่น ไฟที่ลูกโพลงแล้วมอดดับลงชาวบ้านทั่วไปก็เรียกว่าไฟดับ (อคคิ นิพพุโต) ใช้กับสัตว์เดรัจฉานที่บ่งบอกว่าสัตว์ตัวนั้นถูกฝึกจนเชื่อง หมดยศ ละจากสัตว์ป่ากลายมาเป็นสัตว์บ้านสามารถนำไปใช้งานได้ก็เรียกสัตว์ตัวนั้นว่านิพพาน (ปรินิพพุโต) แสดงภาวะทางจิตใจหมายถึงดับความร้อนใจ เช่น ประชาชนอยู่ในรัฐที่ผู้ปกครองเป็นธรรมิกราชาธิราช ทุกคนรู้สึกมีความปลอดภัย รู้สึกเย็นอกเย็นใจ ไม่เดือดเนื้อร้อนใจ ไม่หวาดระแวง สภาวะจิตใจอย่างนี้ก็ใช้คำว่านิพพานด้วยเช่นกัน คำว่านิพพานจากคำที่ใช้สื่อสารกันอยู่ในชีวิตประจำวัน แต่เมื่อผู้ที่แสวงหาการพักผ่อนทางวิญญาณรับคำนี้มาใช้ ความหมายก็เปลี่ยนไปอีกนัยหนึ่งตามสติปัญญาที่เจ้าลัทธิในยุคนั้นจะค้นพบความสงบเย็นของจิตใจได้ แต่โดยเนื้อหาสาระแล้วยังสื่อถึงความดับเย็นอยู่นั่นเอง แต่เหตุที่ทำให้จิตใจเย็นลงนั้นมีแตกต่างกันไป บางยุคบางสมัยก็พบว่าความสุขที่เกิดจากกามารมณ์หรือความสงบที่เกิดจากฌานสมาบัตินั้นคือนิพพานที่สูงสุด พระพุทธองค์เมื่อออกบวชใหม่ๆ ก็ได้เดินทางไปศึกษาเรื่องนิพพานซึ่งเป็นที่ยอมรับร่วมกันของสังคมนักศึกษาหรือนักปราชญ์ในสมัยนั้น จนได้เข้าถึงแนวสัญญาญาณสัญญาตนสมาบัติ นี่เป็นนิพพานขั้นสุดท้ายที่มีสอนอยู่ในสำนักของอุทกดาบสรามบุตร

แต่ก็กลับเห็นว่าไม่ใช่นิพพานที่แท้จริงจึงได้ลาจากอาจารย์ไปศึกษาค้นคว้าด้วยพระองค์เอง จนได้ตรัสรู้ สัจธรรมค้นพบนิพพานที่แท้จริง ไม่ใช่นิพพานที่มีสอนกันอยู่อย่างที่แล้วๆ มา พระพุทธองค์เองเมื่อได้ ค้นพบความสงบเย็นอันสูงสุดกว่าความสุขที่เกิดจากกามหรือความสุขที่เกิดจากฉานสมาบัติก็ได้ บัญญัติเรียกวะนั้นว่านิพพานด้วยเช่นกัน แต่ได้อธิบายความหมายเสียใหม่ว่าความสิ้นไปแห่งตัณหา จัดเป็นนิพพาน ส่วนมรรควิธีที่จะทำให้ประจักษ์แจ้งซึ่งนิพพานก็ได้แก่อริยอัฏฐังคิกมรรคซึ่งมี สัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องต้นมีสัมมาสมาธิเป็นที่สุดนั่นเอง

นิพพานเป็นวิสังขารเป็นอสังขตธรรมปราศจากสิ่งปรุงแต่ง แต่เป็นสิ่งที่มิได้อยู่และเป็นภาวะ ที่ดำรงอยู่ได้เองโดยที่ไม่ได้เป็นผลลัพธ์มาจากการสร้างสรรค์ปรุงแต่งจากสิ่งใด แต่นิพพานมิได้อยู่และ มรรควิธีที่จะทำให้บรรลุถึงนิพพานก็มีอยู่ แต่มรรคก็มีใช้สิ่งๆ ที่ทำให้นิพพานเกิดขึ้น แท้จริงแล้วนิพพาน เป็นธรรมชาติที่บุคคลจะพึงถึงได้ด้วยมรรคเท่านั้นไม่ใช่สิ่งๆ ที่มรรคจะทำให้เกิดขึ้น นิพพานทำให้เกิดขึ้น ไม่ได้ทำได้โดยตรงคือทำให้ปรากฏภาวะออกมาเท่านั้น ทางเดียวที่ทำได้คือเห็นแจ้งแทงตลอดในสิ่งนั้น นี่คือนิพพานตามทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท ที่หมายเอาความสิ้นไปแห่งตัณหาว่าเป็นนิพพาน ที่แท้ที่สมบูรณ์ซึ่งแตกต่างจากนิพพานที่เจ้าลัทธิศาสนาในยุคนี้ได้ค้นพบ นิพพานที่แท้จริงคือความ ดับทุกข์อย่างสิ้นเชิงเป็นภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เป็นการหลุดพ้นจากราคะ โทสะ โมหะ และอวิชชา ไม่ใช่ ความอึดอัดด้วยกามารมณ์หรือความสงบสุขที่เกิดจากฉานสมาบัติซึ่งเป็นของชั่วคราว

ในคัมภีร์อิตวุตตะกะของพระพุทธศาสนาเถรวาทได้แบ่งประเภทนิพพานออกเป็น ๒ ประการได้แก่ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ส่วนเกณฑ์สำหรับใช้แบ่งนิพพาน ธาตุอย่างนี้คือ “อุปาทิ” อรรถกถาอธิบายว่าชั้น ๕ นั้นเองชื่อว่าอุปาทิเพราะเป็นสภาพที่กิเลสถือ ครองคือยึดมั่นว่าเราของเรา อุปาทิคือเบญจขันธ์นั่นเองที่ยังเหลืออยู่ ดังนั้นเมื่อถือตามนัยนี้นิพพานธาตุ จึงมีความหมายอีกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุคือดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่นิพพานของ พระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ตรงกับคำที่ใช้ในยุคอรรถกถาว่ากิเลสปรินิพพาน ส่วนอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่นิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิตลงก็ได้ชื่อว่าบรรลุถึง อนุปาทิเสสนิพพานธาตุซึ่งตรงกับคำที่ใช้ในยุคอรรถกถาว่าชั้นปรินิพพาน นอกจากนิพพานธาตุทั้งสองข้างต้นแล้ว นอกจากนี้พระพุทธองค์ก็ยังได้ยังตรัสเรียกวาระที่กิเลสถูกระงับไปด้วยเหตุอย่างใด อย่าง เช่น ถูกระงับด้วยฉานสมาบัติหรือมีปัญหาพิจารณาทำความเข้าใจให้เกิดขึ้นว่าราคะ โทสะ และ โมหะที่เกิดขึ้นแล้วมีแต่จะฆ่าตนเองและคนอื่นให้ลำบากเดือดร้อน หรือทั้งทำตนเองและคนอื่นให้ ลำบากเดือดร้อน เป็นไปเพื่อดับปัญญาคือความรู้ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นฝ่ายเดียว ย่อมเสวยทุกข์โศกนันททางใจ ครั้นเมื่อละราคะ โทสะ และโมหะได้แล้วก็ไม่คิดไปในทางที่จะทำตนเอง หรือทำคนอื่นให้เดือดร้อนหรือทำบุคคลทั้งสองฝ่ายให้เดือดร้อน จึงไม่ต้องเสวยทุกข์โศกนันททางใจ พระพุทธองค์ตรัสเรียกวาระที่กิเลสดับลงไปด้วยกิริยาอาการอย่างนี้ว่าเป็นตถังคนิพพานบ้าง ทิฏฐธัมมนิพพานบ้าง สันทิฏฐิกนิพพานบ้าง

๒) นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

จากการศึกษานิพพานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุทำให้ทราบว่า นิพพานหมายถึง ภาวะที่จิตใจว่างจากกิเลสคือตัวกู-ของกูไม่เกิดขึ้นมาในขณะนั้น จิตจึงอยู่กับความว่างคือนิพพาน ว่าง ในลักษณะอย่างนี้เป็นความว่างทางปัญญาหรือว่างทางวิญญาน ไม่ใช่เป็นความว่างทางวัตถุหรือว่างทางจิตที่ไม่มีความรู้สึกนึกคิดนึกอะไรแข็งที่เหมือนท่อนไม้มีค่าเท่ากับตายเหมือนกับการอยู่ในฌานสมาบัติอย่างนี้เป็นความว่างทางจิตไม่ใช่ความว่างทางปัญญา ที่ความรู้สึกนึกคิดอะไรมีอยู่อย่างสมบูรณ์ ร่างกายอะไรมีอยู่แต่ไม่มีความรู้สึกในความหมายที่ว่าเป็นตัวกู-ของกูอย่างนี้เรียกว่าว่างทางปัญญาหรือว่างทางวิญญาน ความว่างที่จะดับทุกข์ได้ต้องเป็นความว่างทางปัญญาเท่านั้น ไม่ใช่ความว่างทางวัตถุหรือว่างทางจิต ดังนั้น เมื่อใดจิตว่างจากตัวกู-ของกู ว่างไปจากภพ ว่างไปจากชาติ ว่างไปจากความเป็นมา ว่างไปจากความเป็นไป ว่างไปจากความเป็น ว่างไปจากจะ ว่างไปจากไม่เป็น เวลานั้นเรียกว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพาน ตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ นิพพานไม่มีการแบ่งแยกระหว่างเพศและสถานะ ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในสถานะอย่างไรก็สามารถจะมีประสบการณ์กับภาวะแห่งนิพพานได้ ส่วนการที่คนกลุ่มหนึ่งเลือกที่จะปลีกตัวออกไปจากสังคมถือเพศเป็นบรรพชิตนั้นเป็นวิถีชีวิตที่ประเสริฐและเป็นสิ่งที่พึงจะกระทำได้ แต่ทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าฆราวาสจะเข้าถึงโลกุตตรธรรมนี้ไม่ได้ การบวชเป็นเพียงการกำจัดขอบเขตของตัวเองให้เข้ามาอยู่ในระบบที่เอื้อต่อการประพฤติปฏิบัติในเรื่องอย่างนี้เท่านั้นเอง ส่วนฆราวาสแม้จะมีการปฏิบัติที่ดูเหมือนจะยากลำบาก แต่ถ้าทำถูกต้องถึงที่สุดก็สามารถจะมีความก้าวหน้าทางจิตและเป็นผู้ถึงฝั่งโน้นได้เหมือนกัน ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่าอย่าไปติดอยู่กับสมมุติมากเกินไปจนทำให้มีการแบ่งแยกฆราวาสและบรรพชิตให้อยู่กันคนละโลกจนทำให้ร่วมใช้ธรรมะในพระพุทธศาสนาด้วยกันไม่ได้ ไม่ว่าฆราวาสหรือบรรพชิตหากต้องการความเป็นอยู่ที่ดีสงบเยือกเย็นเป็นนิพพานก็ต้องทำเหมือนกันและต้องใช้ธรรมะอย่างเดียวกัน นิพพานจึงไม่ใช่สมบัติสำหรับพระอรหันต์เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่นิพพานเป็นสิ่งที่มิได้สำหรับทุกๆ คนที่นี้และเดี๋ยวนี้ไม่ว่าวันแม้กระทั่งฆราวาสผู้ยังหมกมุ่นอยู่ในโลกียวิสัยก็สามารถจะมีประสบการณ์กับภาวะแห่งนิพพานนี้ได้เช่นเดียวกับบรรพชิตผู้มีวิถีชีวิตแบบผู้สละโลก ฆราวาสนั่นเองจะต้องมีความก้าวหน้าทางโลกุตตรธรรมพร้อมๆ ไปด้วยการมีความก้าวหน้าทางโลกียธรรม ชีวิตจึงจะมีความเย็น

ท่านพุทธทาสภิกขุได้แบ่งนิพพานออกเป็น ๓ ระดับได้แก่ ๑. ตถกนิพพาน นิพพานด้วยองค์นั้นๆ ๒. วิกขัมภนนิพพาน นิพพานที่ปรากฏแก่จิตโดยการบังคับไว้ และ ๓. สมุทฺเทนิพพาน เป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ นิพพานที่ปรากฏแก่จิตโดยที่กิเลสได้หมดสิ้นไปจริงทั้งสมุทฺฐานซึ่งได้แก่นิพพานธาตุทั้งสอง นิพพานทั้งสามระดับนี้สรุปลงได้เป็นนิพพาน ๒ ระดับคือนิพพานชั่วคราวและนิพพานที่แท้ ตถกนิพพาน และวิกขัมภนนิพพานจัดเป็นนิพพานชั่วคราว นิพพานขิมลอง หรือ นิพพานชั่วคราว (สหายิกนิพพาน) ส่วนสมุทฺเทนิพพานหรือปรินิพพานจัดเป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ นิพพานทั้ง ๓ ระดับนี้ว่าโดยคุณสมบัตินี้เกิดขึ้นแก่จิตแล้วถือว่าเป็นนิพพานที่แท้จริงเหมือนกันหมด

มีรสชาติและหน้าที่อย่างเดียวกันนั้นคือรสว่างจากสิ่งรบกวนจิตใจและทำให้กิเลสเข้ามารบกวนจิตใจไม่ได้ในขณะนั้น ข้อแตกต่างมีอยู่เพียงอย่างเดียวเท่านั้นคือเป็นนิพพานที่ถาวรและไม่ถาวรเท่านั้นเอง ตทั้งคณิพพาน และวิกขัมภนนิพพานเป็นนิพพานที่จะกำเริบกลับไปกลับมาได้อีกเรียกว่าเป็น กุปปรธรรมคือกลับกำเริบได้ ส่วนสมุจเฉตนิพพานเป็นอกุปปรธรรม คือเป็นนิพพานที่ไม่กำเริบกลับไปกลับมาได้อีกไม่ว่าจะอยู่ในสภาพแวดล้อมอย่างไรก็ตาม ส่วนหลักเกณฑ์ที่ใช้แบ่งนิพพานออกเป็น ๓ ระดับนั้นคือแนวคิดเรื่องจิตประภัสสรตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทนั่นเอง จิตประภัสสรตามธรรมชาติก็เป็นตทั้งคณิพพาน และวิกขัมภนนิพพาน แต่เมื่อจิตนี้ได้รับการอบรมพัฒนาจนถึงที่สุดเป็นจิตประภัสสรถาวรถึงที่สุด กิเลสที่ละได้แล้วไม่กลับมากำเริบกลับไปกลับมาได้อีก ก็เป็นสมุจเฉตนิพพาน คือเป็นนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ตามความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา

๓) วิเคราะห์นิพพานของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาวิเคราะห์นิพพานตามทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยได้พบคำตอบว่านิพพานตามคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุมีลักษณะที่แตกต่างไปจากเนื้อหาในคัมภีร์อยู่บ้างในบางประเด็น แต่ทั้งนี้ไม่ใช่จะสื่อความหมายรวมความไปถึงว่าจะไม่มีคำอธิบายที่ถูกตรงตามเนื้อหาในคัมภีร์เสียเลยทีเดียว ท่านพุทธทาสภิกขุได้แบ่งประเภทนิพพานออกเป็น ๓ ระดับ ได้แก่ ตทั้งคณิพพาน วิกขัมภนนิพพาน และสมุจเฉตนิพพาน ทั้งได้อธิบายนิพพานในแต่ละระดับว่าจะมีการเข้าถึงหรือจะสัมผัสกับความว่างชนิดนี้ได้อย่างไร ส่วนคำอธิบายในเรื่องนี้มีทั้งที่ยังเดินตามคัมภีร์ขั้นต้นและคำอธิบายที่เป็นประดิษฐ์ธรรม เป็นนวัตกรรมที่ท่านได้สร้างขึ้นใหม่ก็มีเช่นกัน อย่างคำอธิบายเรื่องตทั้งคณิพพาน การจะได้สัมผัสกับนิพพานชนิดนี้นอกจากจะได้ตามที่พระไตรปิฎกได้อธิบายไว้ในตทั้งคณิพพานสูตร และอรรถที่ปสูตรแล้ว ท่านพุทธทาสภิกขุยังได้ขยายขอบเขตการจะได้สัมผัสกับนิพพานชนิดนี้อีกว่า บางครั้งการตกไปอยู่ในท่ามกลางธรรมชาติที่สงบวิเวกมีสิ่งที่เป็นสัปายะทางจิตทำให้จิตว่างไปจากกิเลสได้ชั่วระยะหนึ่ง ขณะนั้นเรียกว่าจิตได้สัมผัสกับความเย็นที่เป็นตทั้งคณิพพานแล้วนั่นเอง หรือแม้กระทั่งในวันหนึ่งๆ การที่เรามีธรรมะข้อใดข้อหนึ่ง มีความคิดนึกอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะช่วยขจัดปิดเป่าความทุกข์ให้หมดไปจากจิตใจได้ตามสมควรแก่กรณีก็เรียกมีองค์อันหนึ่งสำหรับดับทุกข์นี้ก็จัดเป็นตทั้งคณิพพาน นิพพานด้วยองค์นั้นมีองค์อันหนึ่งสำหรับดับทุกข์ ถ้าองค์นั้นๆ สูงสุดก็ดับสิ้นเชิง ถ้าองค์นั้นๆ ไม่สูงสุดก็เป็นการดับชั่วคราว เช่น มีเพียงสมาบัติก็ดับชั่วคราวขณะที่มีสมาบัติ เป็นการกำจัดความทุกข์ได้ชั่วคราวตลอดเวลาที่มีสมาบัติ แต่ถ้ามีสัญญาเวทิตนโรธชนิดที่สิ้นอาสวะนี้เป็นตทั้งคณิพพานโดยนิตปริยายอย่างนี้เป็นต้น ส่วนวิกขัมภนนิพพาน คำนี้บางครั้งท่านพุทธทาสภิกขุใช้ร่วมกับคำว่าวิกขัมภนวิมุตติ ซึ่งท่านได้อธิบายถึงความแตกต่างระหว่างสองคำนี้ว่า ถ้าเรียกว่าวิมุตติหมายความว่าหลุดพ้นออกไปได้ ถ้าเรียกว่านิพพานมีความหมายว่าดับเย็นลงได้ด้วยอำนาจของการกระทำทางจิต ส่วนความหมายโดยรวมหมายถึงการหลุดพ้นจากกิเลสและอกุศลธรรมได้ด้วยกำลังของฌาน เป็นการบังคับจิตให้อยู่ใน

ภาวะที่ทำให้หน้าที่ให้เกิดรสของนิพพาน จิตที่บังคับไว้ได้จะไปทำหน้าที่ให้มีจิตชนิดที่เกิดรสแห่งความเยือกเย็นเป็นนิพพาน ส่วนการจะได้สัมผัสกับวิกขัมภนนิพพาน ท่านพุทธทาสภิกขุยังย่อลงมาอีกว่า แม้แต่การสวดมนต์ภาวนาเพื่อกลบอารมณ์ร้ายที่เป็นฝ่ายตัวกู-ของกู ถ้าทำสำเร็จก็นับเข้าในวิกขัมภนนิพพานด้วยเช่นกัน หรือแม้กระทั่งการนับ ๑ ถึง ๑๐ ก่อนที่จะโกรธใคร นับไปเรื่อยๆ จนความโกรธเกิดขึ้นไม่ได้แม้อุบายอย่างนี้ก็นับรวมเข้าในวิกขัมภนนิพพานด้วยเช่นกัน นี่เป็นคำอธิบายที่ผู้วิจัยมองว่าเป็นประติษฐานธรรม เป็นนวัตกรรมใหม่ของท่านในเรื่องนี้ซึ่งรวมถึงการบัญญัติศัพท์ขึ้นมาใช้อย่างคำว่าสามายิกนิพพานด้วย

สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วนิพพานคือเย็นหรือการดับลงของสิ่งที่มีความร้อน ความไม่มีความไม่ปรากฏ และความสิ้นสุดแห่งราคะ โทสะ และโมหะนี้เป็นนิพพานที่แท้ แต่เมื่อราคะ โทสะ และโมหะไม่มี ไม่ปรากฏเพียงชั่วคราวยุคนั้นเรียกว่าจิตได้สัมผัสกับนิพพานแล้วนั่นเอง ท่านพุทธทาสภิกขุเน้นนิพพานในความหมายอย่างนี้เป็นพิเศษ การตีความนิพพานของท่านพุทธทาสภิกขุท่านจะสนใจนิพพานในความหมายทางจริยศาสตร์คือนิพพานในความหมายที่ว่า สภาวะที่ไม่มีกิเลสหรือการหลุดพ้นจากอหังการ มมังการคือตัวกู-ของกูที่นี้และเดี๋ยวนี้ ท่านไม่ได้สนใจจะถกประเด็นว่านิพพานมีอยู่อย่างไร มีอยู่ที่ไหน แต่สนใจว่านิพพานคือสภาวะที่ไม่มีกิเลส เย็น ไม่มีกิเลสที่นี้และเดี๋ยวนี้ ซึ่งสามารถจะสัมผัสหรือเกิดขึ้นได้ด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ วิธีนั้นคือ ๑.ความดับตัวกูด้วยอำนาจของสิ่งที่บังเอิญประจวบเหมาะแห่งองค์ประกอบ ๒.ความดับตัวกูเพราะมีการบังคับไว้ด้วยกำลังของสมาธิ และ ๓.การดับตัวกูด้วยกระทำทางปัญญา สำหรับท่านพุทธทาสภิกขุแล้วการได้สัมผัสกับภาวะที่จิตใจว่างจากกิเลสและความทุกข์แม้จะเกิดขึ้นเพียงชั่วคราวย แต่ความสงบในขั้นต่ำๆ อย่างนี้กลับมีประโยชน์มากที่สุดเพราะเมื่อได้ชิมลองหรือสัมผัสอยู่บ่อยๆ ก็จะเป็นอุปนิสัยปัจจัยนำไปสู่การบรรลุถึงนิพพานที่แท้จริงนั่นเอง ดังนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุจึงกล่าวว่าบางครั้งการจะได้สัมผัสกับภาวะแห่งนิพพานที่แท้ที่สมบูรณ์ต้องเริ่มต้นจากการฝึกหัดลดตัวกู-ของกูเสียก่อนท่านใช้คำว่า “หัดตาย เสียก่อนตาย” อย่างน้อยหัดเป็นคนที่ไม่มื่ออะไรสิ้นเนื้อประดาตัว คือให้หมดตัวตัว-ของกูเสียก่อนแต่ที่จะตาย ตกไปอยู่ในท่ามกลางธรรมชาติที่สงบวิเวกก็พยายามเรียนรู้จากสิ่งเหล่านี้จนเกิดความรูสึกภายในจิตใจขึ้นมาว่าการที่ไม่มื่ออะไรนั้นแหละเป็นเวลาที่มีความสุขที่สุด โดยภาพรวมแล้วผู้วิจัยมองว่าการตีความคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับเรื่องนิพพานก็ยังอยู่ในกรอบคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทอยู่นั่นเอง เพียงแต่มีเมื่อนั้นใจในการอธิบายเพื่อนำไปสู่การสร้างความเข้าใจให้กับคนในแต่ละยุคแต่ละสมัยให้เข้าใจได้จึงต้องมีการใช้คำเพื่อนำไปสู่การสร้างความเข้าใจร่วมกัน นั่นคือการใช้ภาษาที่สมสมัย เป็นสื่อมุ่งไปหาหลักพุทธธรรมนั่นเอง

กล่าวโดยสรุป ในเรื่องนิพพานธาตุท่านพุทธทาสภิกขุยังเดินตามคัมภีร์ขั้นต้นอยู่นั่นเอง เพียงแต่ท่านเน้นภาวะที่เป็นปัจจุบันมากกว่าที่จะอธิบายออกไปในลักษณะอย่างอื่น ส่วนตถกนิพพานและวิกขัมภนนิพพาน มีทั้งที่ยังเดินตามคัมภีร์ขั้นต้นและคำอธิบายที่เป็นประติษฐานธรรม เป็นนวัตกรรม

ที่ท่านได้สร้างขึ้นใหม่โดยที่มีเนื้อหาในพระไตรปิฎกของเถรวาทเป็นหลักอ้างอิงในการตีความคำสอน เช่นการตีความคำสอนจากอาถิสสูตร รัมมทินนสูตร นิพพุตสูตร อัตตทีปสูตร จุฬสุญญตสูตร มหาสุญญตสูตร ตังคคินิพพานสูตร ทิฏฐธัมมนิพพานสูตร ปัญจสิขสูตร สันติภิกขุณีพพานสูตร หรือตีความคำสอนจากแนวคิดเรื่องจิตประภัสสร หรือจิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติปริสุทธ) ของพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นต้น จุดมุ่งหมายของท่านในเรื่องนี้ก็เพื่อจะให้พัฒนานำไปสู่การบรรลุถึงนิพพานที่แท้จริง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยเรื่องการวิเคราะห์นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุตามแนวคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ยังมีประเด็นที่น่าสนใจอีกหลายประเด็นที่น่าจะศึกษาวิจัยในเชิงลึกต่อไป เพราะฉะนั้น ในการศึกษาครั้งต่อไปควรมีการศึกษาในประเด็นต่างๆ ดังต่อไปนี้

๑. แนวคิดเรื่องจิตประภัสสรในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. สังสารวัฏฏ์ที่เป็นขณิกปฏิบัติสมบูรณ์ป็นนธรรมตามที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. โปธิจิตในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

(ก) ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐**. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๖.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย**. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

(ข) ข้อมูลทุติภูมิ

(๑) หนังสือ:

กรมศิลปากร. **มิลินทปัญหา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๔๙.

กฤษณมูรติ. **ชีวิตแห่งศาสนา**. แปลโดย หึงห้อย ณ ภูเขา. กรุงเทพฯ: มูลนิธิอันวิฤกษณา, ๒๕๔๔.

เขมานันทะ. **ชาติพันธุ์พระพุทธเจ้า**. กรุงเทพฯ: ชื่นใจ, ๒๕๕๑.

คณะกรรมการฝ่ายหนังสืออนุสรณ์ ๑๐๐ ปี ชาตกาลพุทธทาสภิกขุ. **พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตาย เล่ม ๒: สืบสานปณิธานพุทธทาส**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการอำนวยการจัดงาน ๑๐๐ ปี พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๔๙.

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-๔**. กรุงเทพฯ: ศรีปัญญา, ๒๕๕๕.

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). **หนังสือแสดงกิจจานุกิจ**. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๔.

ดิช นัท ฮันท์. **กัญแจเซน**. แปลโดย พจนา จันทรสันติ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๕๑.

ไต้เซ็ด ไตตาวีร์ ชูชุกิ. **คัมภีร์มหายานลัทธิดาวตารสูตร**. แปลโดย พระราชปริยัติกวี (สมจินต์ สมมาปัญญา). พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

บุญมี เมธางกูร. **ความมหัศจรรย์ของจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. ปทุมธานี: ศยามประเทศ, ๒๕๓๙. _____ **ชีวิตภายหลังความตาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ศยามประเทศ, ๒๕๓๘.

ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน. **พุทธทาสภิกขุ: พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและการปฏิรูปเชิงนวัตกรรมนิยมในประเทศไทย**. แปลโดย มงคล เดชนครินทร์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

แปลง สุวรรณกาญจน์. **อยู่บ้านนิพพานได้ (ฉบับสมบูรณ์)**. นนทบุรี: กรีน ปัญญาญาณ, ๒๕๕๔.

- พร รัตนสุวรรณ. **พุทธวิทยา เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: วิญญูณ, ๒๕๓๗.
- พระกวีวรรณ (จ้านงค์ ชุตินธโร). **คำบรรยายพระมหาลาสุตร**. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๖.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **ปรัชญากรีก: บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๕๐.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนาและสร้างสรรค์สังคมไทย (ฉบับเพิ่มเติม-จัดลำดับใหม่)**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๓. กรุงเทพฯ: บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๒.
- พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. **ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.
- พระประชา ปสนนธมฺโม. **เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา: อัตชีวประวัติของพุทธทาสภิกขุ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลนสีมทอง, ๒๕๕๕.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑/ยุดิ)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพฯ: พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔.
- _____. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระพรหมบัณฑิต. **พระไตรปิฎกฉบับสากล: วิถีธรรมจากพุทธปรัชญา**. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.
- พระมหาภูติชัย วชิรเมธี (ว.วชิรเมธี). **นิพพานระหว่างวัน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๕.
- พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **เปรียบเทียบแนวคิดพุทธทาส-ชาดร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๓๖.
- พระอาจารย์ชาญชัย อธิปญฺโณ (และคนอื่นๆ). **นิพพานที่นี้เดี๋ยวนี้**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๕.
- พระอุทิศสเถระ. **วิมุตติมรรค**. แปลโดย พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พุทธทาสภิกขุ. **กข กกา ของการศึกษาพุทธศาสนา**. เล่มที่ ๑๔. ค. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๙.
- _____. **แก่นพุทธศาสน์**. กรุงเทพฯ: อรุณวิทยา, ๒๕๒๙.
- _____. **เขียนมาตอบไป**. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- _____. **ค่ายธรรมบุตร**. เล่มที่ ๓๗. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๓.

- พุทธทาสภิกขุ. ฆราวาสธรรม. เล่มที่ ๑๗. ก. พิมพ์ครั้งที่ ๔. สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๗.
- _____ . **จิตนี้ประภัสสร.** กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๕๐.
- _____ . **จิตประภัสสร-จิตเดิมแท้-จิตว่าง เหมือนกันหรืออย่างไร?** กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๒.
- _____ . **จิตว่างในชีวิตประจำวัน.** กรุงเทพฯ: แสงธรรม, ม.ป.ป.
- _____ . **ชุมนุมปาฐกถาชุดพุทธธรรม.** เล่มที่ ๓๒. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ สวนโมกข์ ไชยา, ๒๕๔๖.
- _____ . **ชุมนุมเรื่องยาว.** กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๔.
- _____ . **ตัวกู-ของกู.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๘.
- _____ . **ตามรอยพระอรหันต์.** กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๙.
- _____ . **ตุลาการิกธรรม เล่ม ๑.** เล่มที่ ๑๖. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ สวนโมกข์ ไชยา, ๒๕๔๕.
- _____ . **ตุลาการิกธรรม เล่ม ๓.** เล่มที่ ๑๖. ข. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ หน้าสวนโมกข์ไชยา, ๒๕๔๔.
- _____ . **เตกิจธรรม.** เล่มที่ ๑๗. ง. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ สวนโมกข์ไชยา, ๒๕๔๖.
- _____ . **แถลงการณ์สวนโมกข์ ๕๐ ปี.** กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๒๕.
- _____ . **ทางตามหลักพุทธศาสนา.** กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- _____ . **ธรรมบรรยายต่อทางสุนัช (ระดับมหาวิทยาลัย).** เล่มที่ ๓๙. ค. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๘.
- _____ . **ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๑.** เล่มที่ ๓๖. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๓.
- _____ . **ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่มที่ ๒.** เล่มที่ ๓๖. ก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ สวนโมกข์ ไชยา, ๒๕๔๖.
- _____ . **ธรรมปาฐกโมกข์ เล่ม ๑.** เล่มที่ ๓๑. สุราษฎร์ธานี: สวนอุศมมูลนิธิ, ๒๕๑๘.
- _____ . **ธรรมปาฐกโมกข์ เล่ม ๒.** เล่มที่ ๓๑. ก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิไชยา, ๒๕๔๘.
- _____ . **ธรรมศาสตร์ (เล่ม ๑).** เล่มที่ ๔๐. ก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ หน้าสวนโมกข์ ไชยา, ๒๕๔๗.
- _____ . **ธรรมะน้ำล้างธรรมะโคลน.** กรุงเทพฯ: อรุณวิทยา, ๒๕๓๓.

- พุทธทาสภิกขุ. ธรรมะเล่มน้อย. เล่มที่ ๔๐. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๘.
- _____ . นิพพาน. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๕๖.
- _____ . นิพพานสำหรับทุกคน. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๕๕.
- _____ . บางแง่มุมของศาสนาในทัศนะพุทธทาส. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๓.
- _____ . ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอษฐ์. เล่มที่ ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๘. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๕๕.
- _____ . พุทธธรรมประยุกต์. เล่มที่ ๑๗. จ. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๑.
- _____ . พุทธวิธีชนะความทุกข์. เล่มที่ ๑๔. จ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา ๒๕๕๒.
- _____ . ฟังสางระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ (ตอน ๑). เล่มที่ ๔๖. ค. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๘.
- _____ . ภาษาคน-ภาษาธรรม. ชูตมองด้านใน เล่มที่ ๑. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ม.ป.ป.
- _____ . มนุสสธรรม. เล่มที่ ๑๗. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๕๖.
- _____ . โมกขธรรมประยุกต์. เล่มที่ ๑๗. ค. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๓.
- _____ . ราชภัญญาท. เล่มที่ ๓๙. ง. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๘.
- _____ . ว่างตามหลักพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๕๒.
- _____ . สันตัสเสตัพพธรรม. เล่มที่ ๑๓. พิมพ์ครั้งที่ ๓. สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๘.
- _____ . สันตัญญูธรรม. เล่มที่ ๑๓. ข. สุราษฎร์ธานี: มูลนิธิธรรมทาน ไชยา, ๒๕๓๙.
- _____ . สากลพรหมจรรย์. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๔๕.
- _____ . สุธัญญาปริทรรศน์ เล่ม ๑. เล่มที่ ๓๘. พิมพ์ครั้งที่ ๓. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิไชยา, ๒๕๕๒.
- _____ . สุธัญญาปริทรรศน์ เล่ม ๒. เล่มที่ ๓๘. ก. พิมพ์ครั้งที่ ๓. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิไชยา, ๒๕๕๔.
- _____ . หลักธรรมที่แสดงความว่าง. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๕๒.
- _____ . หลักพระพุทธศาสนาที่ยังเข้าใจผิดกันอยู่. เล่มที่ ๑๔. ฉ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๕๑.
- _____ . อตัมมยตาประทีป. เล่มที่ ๑๒. ง. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๘.

พุทธทาสภิกขุ. **อติมมยตาประยุกต์**. เล่มที่ ๑๒. ข. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๘.

_____ . **อติมมยตาปริทัศน์**. เล่มที่ ๑๒. ค. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๘.

_____ . **อภิธรรมคืออะไร?** กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๑๔.

_____ . **อิทัปปัจจยตา**. เล่มที่ ๑๒. พิมพ์ครั้งที่ ๖. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, ๒๕๔๙.

_____ . **โอสาระตัพพธรรม**. เล่มที่ ๑๓. ก. พิมพ์ครั้งที่ ๓. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘.

ภัทรพร สิริกาญจน. **พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: เอกภาพในความหลากหลาย**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗.

มหาเถรสมาคม. **ประชุมพระราชบัญญัติภาษาไทยใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๗.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระอัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพฯ:

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

_____ . **มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____ . **อภิธานปทีปิกาและอภิธานนปทีปิกาสุจิ**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๕.

มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง. **ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖**

พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา ๓ ดวง เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙.

มูลนิธิธรรมกาย. **มรดกธรรมพระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร)**. เล่มที่ ๑. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๕๕.

ระวี ภาวิไล. **ความสัจ**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: ฟ้าสี้อ, ๒๕๔๔.

วศิน อินทสระ. **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

วัชระ งามจิตรเจริญ. **พุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๖.

วัลโปละ ราชุละ. **พระพุทธองค์ทรงสอนอะไร**. แปลโดย สุนทร พลามินทร์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: จันทรเพ็ญ, ๒๕๕๓.

ศิลปากร. **วรรณกรรมสมัยสุโขทัย**. กรุงเทพฯ: ศิลปากร, ๒๕๒๘.

สติเฟน แบร์ชเชลอร์. **พุทธพันลัทธิ**. แปลโดย อนิตรา พวงสุวรรณ โมเซอร์. กรุงเทพฯ: สวนเงินมีมา, ๒๕๔๕.

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน). **ลักษณะพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **ใจความสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์, ๒๕๓๓.

_____ . **ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พระไทยใช่เขาใช่เรา? (นิพพาน-อนัตตา: ฉบับเพียงเพื่อไม่ประมาท)**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: เจริญดีมั่นคงการพิมพ์, ๒๕๖๐.

สมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทย. **ไตรภูมิภคา**. แปลโดย คณะทำงานโครงการวรรณกรรมอาเซียน. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **ธรรมวิจารณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

_____ . **ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๙. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

สมภาร พรหมทา. **พุทธปรัชญา: มนุษย์ สังคมและปัญหาจริยธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ศยาม, ๒๕๔๘.

_____ . **พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก**. นนทบุรี: บริษัทปัญญาฉัตร บุ๊คส์ บายดิ้ง จำกัด, ๒๕๕๙.

_____ . **พุทธศาสนานิกายเซน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

สาวก. **โต้สำนักธรรมกายผ่านโต้พระ? อนันต์ เสนาชันซ์ เรื่องคำสอนเดียริถีย์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. นนทบุรี: สถาบันวิทยาศาสตร์สังคม (ประเทศไทย), ๒๕๔๒.

สุนทร ณ รังสี. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

เสถียร โพธิ์นันทะ. **พุทธธรรมกับปรัชญา**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

เหลาจื่อ. **วิถีแห่งเต๋า**. แปลโดย พงณา จันทรสันติ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพฯ: openbooks, ๒๕๕๖.

องค์ทะไลลามะ ที่ ๑๔. **หลายวิถีสู่นิพพาน**. แปลโดย นัยนา นาควัชระ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลด์คีมทอง, ๒๕๖๐.

องค์ทะไลลามะ. **ปรัชญาปารมิตาหัตถ์สูตร**. แปลโดย นัยนา นาควัชระ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลด์คีมทอง, ๒๕๕๙.

อรุณ เวชสุวรรณ. **เรื่องวิวาทะ (ความเห็นไม่ตรงกัน) ระหว่าง ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กับ ท่านพุทธทาสภิกขุ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: อรุณวิทยา, ๒๕๔๙.

ฮวงโป. **คำสอนของฮวงโป**. แปลโดย พุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๗.

(๒) ดุษฎีนิพนธ์/วิทยานิพนธ์:

เกษม ขนาบแก้ว. “นิพพาน: ศึกษาจากวรรณกรรมชุดธรรมโฆษณ์ของพุทธทาสภิกขุ”. ภาควิชา

ภาษาไทย คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูสงขลา, ม.ป.ป.

พระพอง อภิวัฒน์ (สวัสดี). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตว่างของท่านพุทธทาส”,

พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๕.

พระมหานรินทร์ ฐานุตโตโร (วรสุข). “การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธานุสสาเถรวาท”.

พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

อรรถนิตติ ลิ้มปิยมิตร. “นิพพานในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, **ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา**

ปรัชญา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๗.

(๓) บทความ:

โดนัล เค.สแวนเนอร์. “ทัศนวิสัยของท่านพุทธทาสภิกขุ”. ใน พุทธทาสภิกขุ, **ธัมมิกสังคมนิยม**,
พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักงานสิทธิโชค ศรีเจริญ หมายาคม, ๒๕๔๒, หน้า (๑๔-๑๕).

นักศึกษานิพนธ์. “ข้อข้องใจของอภิธรรมมูลนิธิ”. ใน **หำลึบปีสวณโมกษ์ ภาคหนึ่ง: เมื่อเขาพูดถึงเรา**.

รวบรวมจัดพิมพ์โดย สวณอุสมมูลนิธิ, กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕, หน้า ๗๖๔.

บุญมี เมธางกูร. “ถ้อยแถลง”. ใน **หำลึบปีสวณโมกษ์ ภาคหนึ่ง: เมื่อเขาพูดถึงเรา**. รวบรวมจัดพิมพ์โดย

สวณอุสมมูลนิธิ. กรุงเทพฯ: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕, หน้า ๗๗๑.

_____. “ภิกษุผู้ทำลายพุทธศาสนา”. ใน **คำสอนเดียรถีย์**. รวบรวมจัดพิมพ์โดย ภิกษุชยานันโท
(พระอนันต์เสนาขันธ). กรุงเทพฯ: บริษัท บพิธ จำกัด, ๒๕๒๒, หน้า ๙๓-๙๔.

พระไพศาล วิสาโล (วงศ์วรวิสิทธิ์). “นิพพานชั่วขณะด้วยมรณสติ”. ใน **นิพพานที่นี้เดี๋ยวนี้**, ชุดฝึกกาย
ฝนใจ ลำดับที่ ๑๒. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๕.

พระมานพ อุปสโม. “นิพพานด้วยการใช้ทุกข์ดับทุกข์”. ใน **นิพพานที่นี้เดี๋ยวนี้**, ชุดฝึกกายฝนใจ
ลำดับที่ ๑๒. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๕, หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

พระอนันต์ ชยอนันโท. “คำปรารภ”, ใน **คำสอนเดียรถีย์**. รวบรวมจัดพิมพ์โดย ภิกษุชยานันโท
(พระอนันต์ เสนาขันธ). กรุงเทพฯ: บริษัท บพิธ จำกัด, ๒๕๒๒, หน้า ๒.

_____. “คำสอนเดียรถีย์”, ใน **คำสอนเดียรถีย์**, รวบรวมจัดพิมพ์โดย ภิกษุชยานันโท
(พระอนันต์ เสนาขันธ), กรุงเทพฯ: บริษัท บพิธ จำกัด, ๒๕๒๒, หน้า ๘๖.

วัชระ งามจิตเรเจริญ. “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท อัตตาหรืออนัตตา”. **วารสารพุทธศาสนศึกษา**,
ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๔๔): ๙๓-๙๔.

วิทย์ วิศทเวทย์. “ทัศนะทางอภิปรัชญาในพุทธศาสนาเถรวาท”. วารสารพุทธศาสนศึกษา. ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๐): ๓๙.

_____. “อนัตตาในพุทธปรัชญา”. วารสารพุทธศาสนศึกษา. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๒): ๙๕-๙๖.

สมภาร พรหมทา. “ภาษาและความจริงในทางศาสนา”. ใน วารสารพุทธศาสนศึกษา. ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๖): ๒.

สมฤดี วิศทเวทย์. “ภาษากับความจริงในพุทธศาสนาเถรวาท”. วารสารพุทธศาสนศึกษา. ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๖): ๖.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระมหาพุทธีวงค์ ญาณฤณ (สุวรรณรัตน์)
- สถานที่เกิด : ตำบลบ้านใหม่ อำเภอรอนดง จังหวัดสงขลา
- การศึกษา : ธรรมชั้นเอก
: เปรียญธรรม ๓ ประโยค
: พธ.บ. (เอกการเมืองการปกครอง) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
: พธ.ม. สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ประสบการณ์ทำงาน : อาจารย์ประจำหลักสูตรสาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ มจร. ห้องเรียนสุราษฎร์ธานี
- สังกัด : วัดชลประทานรังสฤษฎ์ ต.บางตลาด อ.ปากเกร็ด จ.นนทบุรี ๑๑๑๒๐
- ปีที่เข้าศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๘